“双语”班学生的必备手册
维汉文对照读本
教育子女的好助手
旅游者的向导
读者的益友

«قوش تىل» سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۈچۈن زۆرۈر قوللانما
ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە سېلىشتۇرما ئوقۇشلۇق
پەرزەنت تەربىيىسىدىكى ياخشى ياردەمچى
ساياھەتچىلەرگە ئىلمىي يېتەكچى
ئوقۇرمەنلەرگە قىممەتلىك ھەمراھ

سۆيۈملۈك يۇرتىمىز

تۈزگۈچى: ئۆمەرجان سدىق

我们可爱的故乡

吾买尔江·斯地克 编

喀什维吾尔文出版社
新疆电子音像出版社

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى
شىنجاڭ ئېلېكترون ئۇن - سىن نەشرىياتى

作者简介

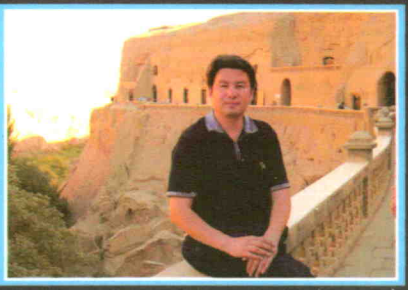

吾买尔江•斯地克，维吾尔族，1971 年 2 月 23 日出生于新疆吐鲁番市胜金乡一个文化家庭。1988 年考入喀什师范学院中文系，1992 年 7 月获得文学学士学位，毕业后分配到吐鲁番报社工作。先后担任记者、文学版编辑、维吾尔文社会部副主任、主任等职务。是新疆维吾尔自治区青联第七届委员会委员、新疆民间文艺家协会会员、新疆作家协会会员、吐鲁番地区作家协会副主席。

本人从事新闻工作的同时坚持文学创作，1988 年处女作发表以来，至今已发表诗歌、小说、散文等文学作品近 700（首）篇。2001 年（首）篇至 2007 先后创作《心上人，你在何方》（短篇小说、散文集）、《痛苦的爱》（诗歌集）、《火焰山子孙》（历史特写）、《带翅膀的人》、《宝地吐鲁番》等 6 本书由新疆人民出版社等出版发行。

50 余篇作品先后被民族出版社、新疆人民出版社出版的《不灭的足迹》、《辉煌的 40 年》、《维吾尔散文精选》以及《致吾提库尔》等作品集收编。特别是《高昌古城》一文和历史短篇小说《火焰山子孙》被分别编入小学语文教科书。

部分小说、诗歌作品分别在人民网、中央人民广播电台、新疆人民广播电台、吐鲁番电视台、吐鲁番人民广播电台等区内外媒体上刊播。另外《火焰山之春》、《劳动之歌》和《2008 年古尔邦节文艺晚会》等剧本分别被新疆电视台、吐鲁番电视台采用并制作为文艺专题节目。《火焰山之春》晚会节目制作成 VCD 发行。30 多首歌词被有关曲作者谱曲，并在各地舞台上公开演唱和在各级广播电视台上播出，先后有多位评论家在各级报刊上对本人的作品进行评论。本人创作的《火焰山子孙》一书作为反映新疆，特别是反映吐鲁番现代教育、商业、历史巨变的著作，在吐鲁番地区引起了很大的反响，吐鲁番地区还专门召开了研讨会。

短篇小说曾荣获第十一届“汗腾格里文学奖”（新疆维吾尔自治区文联最高奖项）。在《中国民族》（国家级刊物）2000 至 2008 年评选优秀作者活动中四次荣获“优秀作者”称号，1995 年荣获吐鲁番地区机关工委“十佳青年”称号，在《中国民族》上发表的《阿不都哈里克•维吾尔与三个法宝》的文章 2004 年 9 月第二次获得了“汗腾格里文学奖”，本人 2005 年荣获吐鲁番地区“十佳青年”入围奖，2007 年被评为吐鲁番地区“十佳新闻工作者”。

"双语"班学生的必备手册
维汉文对照读本
教育子女的好助手
旅游者的向导
读者的益友

«قوش تىل» سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۈچۈن زۇرۇر قوللانما
ئۇيغۇرچە- خەنزۇچە سېلىشتۇرما ئوقۇشلۇق
پەرزەنت تەربىيىسىدىكى ياخشى ياردەمچى
ساياھەتچىلەرگە ئىلمىي يېتەكچى
ئوقۇرمەنلەرگە قىممەتلىك ھەمراھ

سۆيۈملۈك يۇرتىمىز

我们可爱的故乡

吾买尔江·斯地克 编
艾斯克尔·克尤木 译

تۈزگۈچى: ئۆمەرجان سىدىق
تەرجىمە قىلغۇچى: ئەسقەر قېيۇم

喀什维吾尔文出版社
新疆电子音像出版社

قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى
شىنجاڭ ئېلېكترون ئۈن- سىن نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

我们可爱的故乡：维吾尔文 / 吾买尔江·斯地克著.
—喀什：喀什维吾尔文出版社；乌鲁木齐：新疆电
子音像出版社，2009.12
ISBN 978-7-5373-2003-0

Ⅰ.①我… Ⅱ.①吾… Ⅲ.①吐鲁番地区—概况—维
吾尔语（中国少数民族语言） Ⅳ.①K924.52

中国版本图书馆CIP数据核字（2009）第244250号

书　　名 我们可爱的故乡
编　　著 吾买尔江·斯地克
译　　者 艾斯克尔·克尤木
责任编辑 艾尼瓦·库迪力克
特约编辑 巴力江·扎帕尔，杨振明
责任校对 古丽巴哈尔·托合塔木
特约校对 沙塔尔·艾沙，杨振明
装帧设计 努尔买买提·艾买尔
摄　　影 阿不力孜·霍加穆尼牙孜，吾买尔江·斯地克，刘健
　　艾尔肯·克里木，阿布都秀库尔·司马依
绘　　画 阿不来提·艾合买提尼亚孜，买合木提江·图尔迪尼亚孜
　　哈丽其古丽·卡迪尔，吾斯曼江·阿不力孜
书　　法 艾拜杜拉·加玛依丁，肉孜·买买提
出　　版 喀什维吾尔文出版社
　　新疆电子音像出版社
地　　址 乌鲁木齐市西虹西路36号
邮政编码 830000
发　　行 新疆新华书店
印　　刷 新疆翼百丰印务有限公司
开　　本 787×1092mm　1/16
印　　张 23.5
插　　页 8
版　　次 2009年12月第1版
印　　次 2010年2月第1次印刷
印　　数 1——4 000册
书　　号 ISBN 978-7-5373-2003-0
定　　价 78.00元

（书中如有缺页、错页及倒装请与工厂联系）

ئىدىقۇت باغرىدا مەشرەپ
火焰山下的麦西莱甫

بۇ ئۈزۈم بەك تاتلىق پىشىپتۇ!
甜蜜的葡萄

مەشرەپ تەييارلىقى
麦西莱甫前的准备

ئۈزۈملەر چۈنچىگە پاتمامدۇ نېمە؟
丰收的喜悦

ئىناق ئائىلە
和睦家庭

يارغول قەدىمكى شەھىرى

交 河 古 城

باھاردىكى مېھنەت 耕 春

كېلىنچەكنى ئوتتىن ئۆتكۈزۈش

新 娘 跳 火 堆

تۈيۈق 沟 峪 吐

يىپ ئىگىرىۋاتقان ئانا　纺线的母亲

نازىركوم　纳孜尔库木

قوغۇن ئوخشىدى　哈密瓜丰收了

كۆلالچى　陶艺

دېھقان ھويلىسىدا مەشرەپ (ماي بويىاق)

农家里的麦西莱甫（油画）

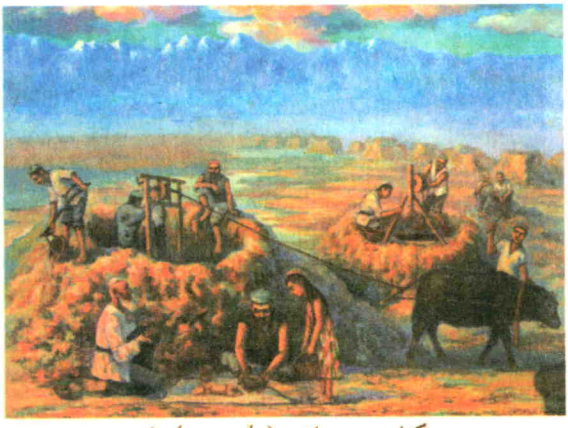

كارىزچىلار (ماي بويياق)
挖坎儿井（油画）

تونۇر بېشىدا (ماي بويياق)（油画）打馕

تۇرپاندىن تېپىلغان قەدىمكى يېزىقلار
在吐鲁番挖掘出土的古代文字

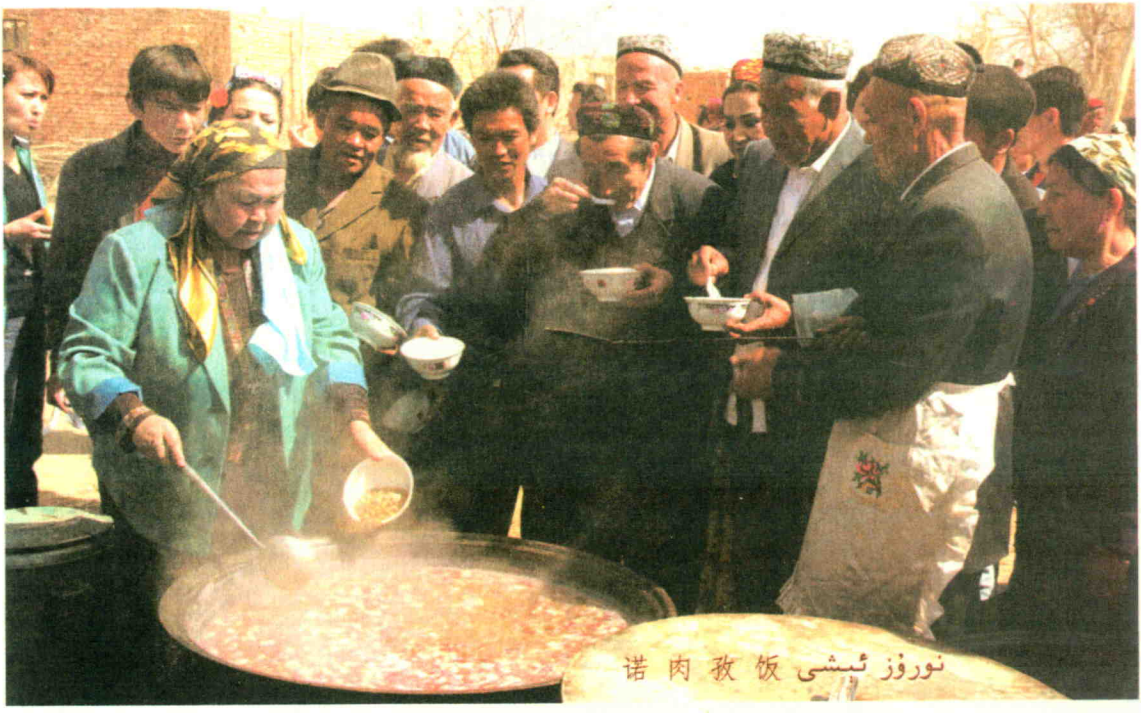

نوروز ئېشى 饭肉诺

ھەر مىللەت قېرىنداشلار 民族团结

نەپىس چۈيۈق توقۇلمىلار物精美的柳条编织

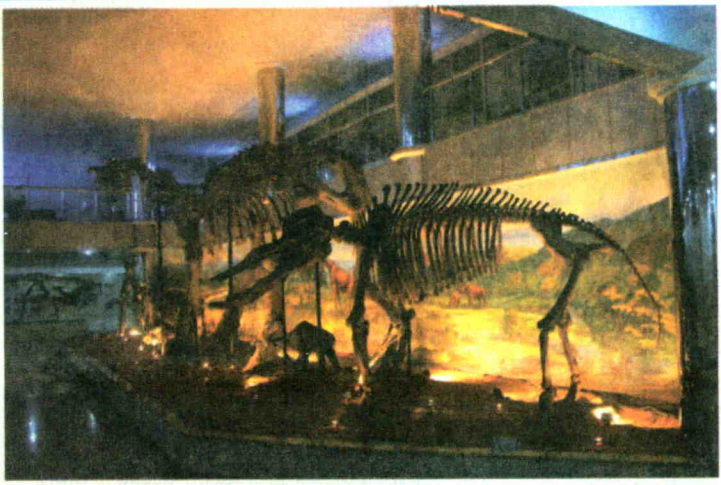

تۇرپان مۇزېيىدىكى غايەت زور دىنازاۋۇر تاشقاتمىسى

吐鲁番博物馆的恐龙化石

تۇرپان شەھىرىدىكى ئۈزۈمبۇلاق كۆلى "葡萄泉"吐鲁番市

غەربىي دىيارىدىكى داڭلىق ئېلېكترون ماركىسى

西部杰出电子品牌

ئۇرۇمچى ئىرپان ئېلېكترون جەكلىك شىركىتى

乌鲁木齐一帆电子有限公司

为学生量身打造的

双语学生辞典

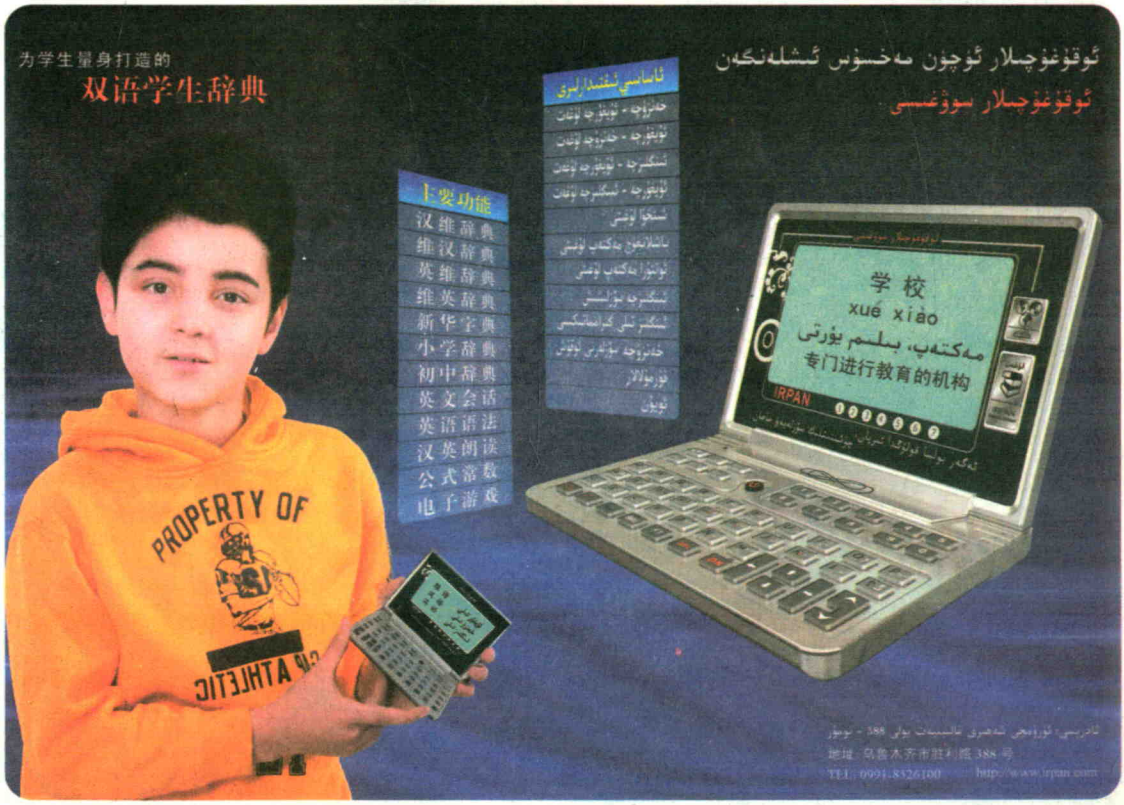

ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن مەخسۇس ئىشلەنگەن

ئوقۇغۇچىلار سۆزلىسى

主要功能
汉维辞典
维汉辞典
英维辞典
维英辞典
新华字典
小学辞典
初中辞典
英文会话
英语语法
汉英朗读
公式常数
电子游戏

ئاساسىي ئىقتىدارلىرى
خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت
ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە لۇغەت
ئىنگلىزچە - ئۇيغۇرچە لۇغەت
ئۇيغۇرچە - ئىنگلىزچە لۇغەت
ئىملا لۇغىتى
ئاساسلىق مەكتەپ لۇغىتى
ئۇنىۋېرسال لۇغەت
ئىنگلىزچە سۆزلىشىش
ئىنگلىزچە تىلى گرامماتىكىسى
خەنزۇچە سۆزلەش لۇغىتى
فورمۇلالار
ئويۇن

ئادرېسىمىز: ئۇرۇمچى شەھىرى ئاسسىمبات يولى 388 - نومۇر

地址：乌鲁木齐市胜利路388号

TEL: 0991-8526100 http://www.irpan.com

«ئاق تۇلپار» ئېلانچىلىقى

ئۇرۇمچى «ئاق تۇلپار» ئېلان لايىھىلەش رەڭلىك باسما مەركىزى قۇرۇلغان بىر قانچە يىلدىن بۇيان، ئېلان لايىھىسى جەھەتتە ئۇزلۇكسىز يېڭىلىق يارىتىپ، سۈپەتنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، خېرىدارلارغا ئەلا مۇلازىمەت قىلىپ، ئۆز ساھەسىدە نوپۇزلۇق خىزمەت ئورۇنلىرىنىڭ بىرىگە ئايلاندى. بۇ مەركەزنىڭ مەسئۇلى، خەتتات روزى مۇھەممەت 2004 ـ يىلى 7 ـ ئايدا شىنجاڭ سانائەت ئالىي تېخنىكومىنى پۈتتۈرۈپ، ھۆكۈمەتنىڭ تەقسىماتىغا قاراپ تۇرماي، ئۇرۇمچى، «قىران بۈركۈت» بىناسىدا «ئاق تۇلپار »ماركىسىنى ئېسىپ ئىش باشلىغاندىن بۇيان جاپا ـ مۇشەققەتكە باش ئەگمەي، توختاۋسىز تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، تىجارەت دائىرىسىنى ئۇزلۇكسىز كېڭەيتىپ، رايونىمىزدىكى ياش ئىگىلىك تىكلىگۈچىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. « شىنجاڭ بويىچە ئىگىلىك تىكلىگەن يۈز مۇنەۋۋەر ياشنىڭ بىرى» دېگەندەك شەرەپلەرگە ئېرىشىپ، ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەردە نۇتۇق سۆزلىدى. ھازىرغا قەدەر ئىش كۆتۈپ تۇرغان 50كە يېقىن ياشنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇپ، تەربىيىلەپ، ئۇلارغا چىقىش يولى تېپىپ بەردى. يېتىم ـ يېسىرلارغا مائارىپ، ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئىشلىرىغا كەڭ قوللۇق بىلەن ياردەم قىلدى. ھازىر بۇ مەركەزنىڭ ئۇرۇمچىدىن باشقا تۇرپان، توقسۇنلاردا تارماق دۇكانلىرى بار بولۇپ، ئېلان، ماركا لايىھىلەش، مەھسۇلات قېپى، ۋىۋىسكا، رەڭلىك باسمىچىلىق، مەكتەپلەرنىڭ ھەرخىل تەشۋىقات، تۈزۈم قوللانمىلىرى، تاختايلىرىنى ئىشلەش قاتارلىق مۇلازىمەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

مەسئۇلى: روزى مۇھەممەت تېلېفون: 13899881845، 18999692795، 0991-7790009

“白飞马”广告

乌鲁木齐“白飞马”广告设计彩印中心自成立多年来，不断创新广告设计，提高质量，为顾客提供优质服务，发展为业内知名工作室之一。本中心负责人、书法家——肉孜·买买提，2004年7月从新疆工业高等专科学校毕业后，没有被动等待分配就业，而是主动在乌鲁木齐“雄鹰大厦”挂起“白飞马”的牌子，开始自己创业。自业务开展以来，不怕困难，刻苦努力，不断扩大业务范围，成为我区年轻的创业者之一，获得了“新疆创业百佳青年”的荣誉，被邀请到各高校进行了演讲。至目前吸纳了近50名待业青年，通过培训，为他们提供了就业。此外，他还为孤寡弱势群体、教育、文化、艺术等事业慷慨捐助。现在该中心除乌鲁木齐之外在吐鲁番、托克逊设立了分店，主要从事广告、商标、产品包装、牌匾、彩印、学校的各种宣传、规章制度和手册的设计和制作等业务。

负责人：肉孜·买买提，联系电话：13899881845　18999692795　0991-7790009

注：左边为肉孜·买买提设计的部分广告和商标。

كىرىش سۆز

قولىڭىزدىكى بۇ كىتاب تۆۋەندىكى زۆرۈرىيەتلەر ۋەجىدىن تۇرۇلدى.

بىرىنچى، ھازىر «قوش تىل»لىق بولۇش ۋەزىيەتنىڭ جىددىي تەقەززاسى، تەرەققىياتنىڭ ئېھتىياجى بولۇپ قالدى. كادىرلار ۋە ئاممىا ئارىسىدا «قوش تىل» ئۆگىنىش ئومۇمىي ئېقىمغا ئايلاندى. مەكتەپلەردە بولسا، «قوش تىل» ئوقۇتۇشى ئەڭ مۇھىم خىزمەت قاتاردا چىڭ تۇتۇلۇۋاتىدۇ. ۋەھالەنكى، «قوش تىل» ئوقۇتۇشىغا ئائىت ماتېرىياللار، بولۇپمۇ ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە ئىككى تىلدىكى سىلىشتۇرۇپ ئۆگىنىدىغان ماتېرىياللار كەمچىل بولۇۋاتىدۇ. مەزكۇر كىتاب ئوقۇرمەنلەرنىڭ يۇقىرىقى ئېھتىياجىغا ئاساسەن تۇرۇلگەن بولۇپ، كىتابتا ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە تېكىستلەر ئۆزئارا سىلىشتۇرما شەكىلدە بېرىلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە كىتابتىكى مەزمۇنلار ناھايىتى مول، ئۇنىۋېرسال بولۇپ، بۇ كىتاب ئارقىلىق بىر تەرەپتىن تىل قابىلىيىتىنى ئۆستۈرۈش مەقسىتىگە يەتكىلى، يەنە بىر تەرەپتىن كۆپ تەرەپلىمە بىلىمگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. كىتابتىكى تېكىستلەرنىڭ ھەجمىي ئۇزۇن ـ قىسقا، چوڭ ـ كىچىك بولۇپ، خەنزۇچە 100 خەتلىك، 300 خەتلىك، 500 خەتلىك، مىڭ خەتلىك ئۆلچەملىرىدە بولغاچقا، خەنزۇچە تېكىستلەرنى ئۇيغۇرچىغا سىلىشتۇرۇپ، تېيىزلىقتىن چوڭقۇرلۇققا، ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە قاراپ ئۆگىنىشكە بولىدىغانلىقىدەك ئالاھىدىلىككىمۇ ئىگە.

ئىككىنچى، ھازىر ئاساس مائارىپتىكى يېڭى دەرس ئىسلاھاتىنىڭ تەلىپى بويىچە مەكتەپلەردە «مەكتەپ دەرسى» تەسىس قىلىندى. «مەكتەپ دەرسى»نى ھەرقايسى رايونلار ئۆز ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن تۇرۇش ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولغاچقا، بۇ كىتاب ئۆز نۆۋىتىدە تۇرپان رايونىدىكى مەكتەپلەر ئۈچۈن يېخشى «مەكتەپ دەرسى» بولالايدۇ. بۇ كىتاب «مەكتەپ دەرسى» بولۇش سۈپىتى بىلەن دەرسلىك ئىسلاھاتىنىڭ تەلىپى بويىچە «قوش تىل» لىق قىلىپ تۇرۇلدى، ئۇنىڭدا سىياسىي نەزەريە بىلىملىرى، يۇرتىمىزنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى، مەدەنىيەت يادىكارلىق نۇقتىلىرى، ساياھەت رايونلىرى، يۇرتىمىزدىن چىققان تۆھپىكار شەخسلەر، مائارىپ، ساياھەتچىلىك، ئېسىل ئۆرپ ـ ئادەتلەر، بالىلار تەربىيىسى، مەدەنىي پۇقرا بولۇش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، ئىناق جەمئىيەت قۇرۇش قاتارلىق كۆپ تەرەپلىمە مەزمۇنلار مۇجەسسەملەنگەن بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارنى ساغلام روھتا تەربىيىلەشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇچىنچى، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى، ھەر خىل ئىدىيىلەرنىڭ ئۇزلۇكسىز تەسىر قىلىشىغا ئەگىشىپ، نۇرغۇن مەدەنىيەت مىراسلىرىمىز، فولكلور بايلىقلىرىمىز، ئېسىل ئۆرپ ـ ئادەتلىرىمىز، گۈزەل ئەنئەنىلىرىمىز بالىلارنىڭ ئېڭىدىن يىراقلاپ كېتىۋاتىدۇ، ئۇنتۇلۇپ چاڭ بېسىپ قېلىۋاتىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭمۇ مۇشۇ خىل مەزمۇندىكى كىتابلار بىلەن تەربىيىلىنىش پۇرسىتى ئاز بولۇۋاتىدۇ. بۇ ئەھۋال كىشىنى تولىمۇ ئەندىشىگە سالىدۇ، چۈنكى، يۇقىرىقىلار مىللىتىمىزنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تەرەققىيات تارىخى جەريانىدا توپلىغان ئەقىل ـ پاراسەت دەستۇرلىرى، مەنىۋى بايلىقلىرىنىڭ جەۋھىرىدىن ئىبارەت. ئېسىل ئەنئەنىلىرىمىزنىڭ ۋاقتى ئۆتمەيلا قالماستىن، بەلكى ھازىرقى دەۋردىمۇ ئىنتايىن مۇھىم تارىخىي ۋە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى، بىزنىڭ

前 言

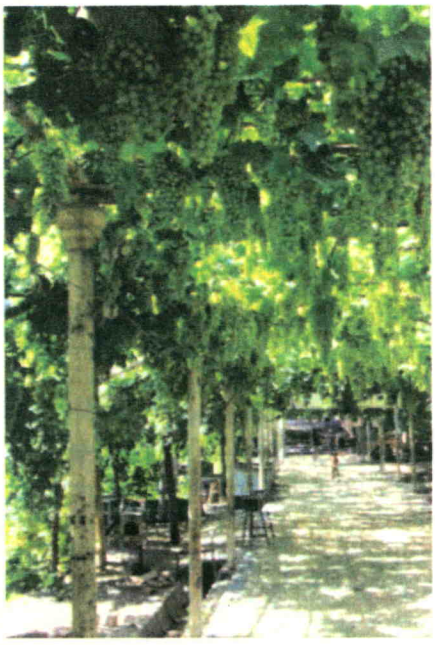

您手上的这本书是基于以下非常必要的需求编写而成的。

第一，“双语”化是时代要求发展的迫切需要，“双语”学习已经成为广大干部群众的主流趋势，“双语”在学校教学中已被列入最重要的教学教程。然而，有关“双语”的教学资料特别是维、汉“双语”对照学习资料很少。本书针对读者以上需求而编写。书中提供了维、汉对照形式的文章，而且内容丰富，题材多样。通过本书的学习，一方面能达到提高言语交际能力的目的，另一方面能使读者得到多方面的知识。书中的文章由短到长，有100、300、500汉字等维、汉对照文章，具有由浅入深、由简到繁的特点。

第二，按照当前基础教育新课程改革的要求，各地学校批准设立了“校本课程”。“校本课程”可以根据自己本地的特点编订，本书正好可以作为吐鲁番地区很好的“校本课程”教材。本书作为“校本课程”，按照课程改革要求，用“双语”编写，内容包括：地区基本情况、社会政治、重点文物古迹、景点、地方知名人士等，充满教育、旅游、优秀传统文化、子女教育等方面的文化气息，荟萃了构建和谐社会的多层面内容，对培养学生健康的道德精神具有重要意义。

第三，随着现代社会的迅速发展，许多非物质文化遗产、民俗文化以及优秀传统文化，离孩子们的思想越来越远或被封尘而遗忘，这是非常令人担忧的状况。因为它们是民族文化几千年历史发展积累而成的智慧宝典、精神文明的结晶，优秀的传统文化不仅没有过时而且对我们现代社会具有重要的历史和现实意义。我们健康向上的传统文化中具有要求人们团结友爱、追求真善美、热爱祖

ساغلام ئۆرپ ـ ئادەتلىرىمىزدە كىشىلەرنى ئىناقلىق، مېھرىبانلىق، ياخشىلىق ۋە توغرىلىققا ئۈندەيدىغان، شۇنداقلا ۋەتەننى سۆيۈشكە، ئىتتىپاقلىققنى كۈچەيتىشكە، كوللېكتىپنى قەدىرلەشكە چاقىرىدىغان نۇرغۇن مەزمۇنلار بار. شۇڭا، بۇ ئېسىل ئەنئەنىلەرنى بالىلارغا يەتكۈزۈش، بۇ ئارقىلىق بالىلارنى ساغلام تەربىيىلەش ئىنتايىن زۆرۈر. مەزكۇر كىتاب دەل يۇقىرىقىدەك مەزمۇنلارنى ئۆيغۇرچە ـ خەنزۇچە ئىككى تىلدا بالىلىرىمىزغا يەتكۈزۈش، ئۇلارنى تەربىيىلەشتىكى ياخشى قورال بولالايدۇ.

تۆتىنچى، ھازىر تۇرپان دۇنياغا داڭلىق سايahەت رايونى بولۇپ قالدى. ئىلگىرى تۇرپان ھەققىدىكى خەنزۇچە سايahەت قوللانمىلىرى كۆپ نەشر قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇيغۇرچە ـ خەنزۇچە قوش تىللىق قوللانمىنىڭ نەشر قىلىنىشى، سايahەتچىلەرگە نوقۇل سايahەت نۇقتىلىرىدىن باشقا ئىجتىمائىي مەزمۇن، ئۆرپ ـ ئادەت، فولكلور، تارىخىي شەخسلەر، سىياسىي نەزەرىيىۋى بىلىملەر، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ھەققىدىمۇ مول ئۇچۇر بېرەلەيدىغان ئۇنىۋېرسال قوللانمىنىڭ رويapقا چىقىشى رايونىمىزدا تېخى تۇنجى قېتىملىق ئىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دېمەك، بۇ كىتاب سايahەتچىلەر ئۈچۈنمۇ ئىلمىي يېتەكچى بولالايدۇ. بولۇپمۇ كىتابنىڭ قوش تىللىق بولۇشى باشقا مىللەتلەرگە ئۇيغۇر يېزىقىنى تونۇشتۇرۇشتىمۇ مۇھىم رول ئوينايدۇ.

بەشىنچى، ئەۋلادلارغا «بىر پىيالە ئۇسسۇلۇق» بېرىش ئۈچۈن، ئوقۇتقۇچىلاردا ھەم ئاتا ـ ئانىلاردا «بىر چېلەك سۇ» بولۇشى كېرەك. ھەر بىر ئائىلىدە، ھەربىر كىشىدە ئۆزىنىڭ ئانا يۇرتى، مەدەنىيىتى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى، تۇرمۇش شەكلى، مەنسۇبىيلىكلىرى تونۇشتۇرۇلغان بىر قوللانمىنىڭ بولۇشى ئەقەللىي تەلەپ. كىتاب بالىلارنى مىننەتسىز تەربىيىلەيدىغان ئەڭ مەسئۇلىيەتچان ئۇستاز. قولىڭىزدىكى كىتاب ئۆزىنىڭ مول، كۆپ قاتلاملىق، رەڭدار مەزمۇنلىرى، قىممەتلىك سۈرەتلىرى، نەپىس، كۆركەم بەتلىرى بىلەن سىزنىڭ يۇقىرىقى ئېھتىياجلىرىڭىزنى زور دەرىجىدە قاندۇرالايدۇ، تۇرمۇشىڭىزدىكى، ئائىلىڭىزدىكى قىممەتلىك ھەمراھ بولالايدۇ.

مەن كىتابنى تۇرۇشتە بىر قىسىم ماتېرىياللاردىن پايدىلاندىم. تۇرپانغا ئائىت مەزمۇنلارنى تۇرۇشتە ئۆزۈم يازغان «سېھرىلىك زېمىن تۇرپان» (شىنجاڭ خەلق سەھىيە نەشرىياتى 2005 ـ يىلى نەشر قىلغان) ناملىق كىتابنى ئاساس قىلدىم. قالغان پايدىلانغان ماتېرىياللارنىڭ تىزىملىكىنى كىتابنىڭ ئاخىرىغا تەپسىلىي قوشۇمچە قىلدىم. مەن بۇ ماتېرىياللارنىڭ ئاپتورلىرى، تۇزگۇچىلىرى، تەرجىمانلىرىغا ئالاھىدە تەشەككۈر ئېيتىمەن. كىتاب پۈتكەندىن كېيىن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق قەدىمكى ئەسەرلەرنى رەتلەش ئىشخانىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، ئالىي مۇھەررىر ئەركىن ئىمىننىياز قۇتلۇق، تۇرپان ۋىلايەتلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى مۇھەممەت ساۋۇت، تۇرپان ۋىلايەتلىك ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ سابىق مۇئاۋىن رەئىسى، يازغۇچى، ژۇرنالىست مۇھەممەت شاھنىياز، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتىنىڭ مۇھەررىرى، تەنقىدچى يالقۇن روزى، تۇرپان ۋىلايەتلىك تەجرىبە ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىسى، يازغۇچى ئۆمەر ئابدۇللا ئەپەندى، «تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ مۇھەررىرى ئۆمەر ئابدۇقادىر، تۇرپان ۋىلايەتلىك پارتىيە مەكتىپىنىڭ لېكتورى نۇررازاتگۇل رەخمىتوللا قاتارلىقلار كىتاب ئورىگىنالىنى تەپسىلىي كۆرۈپ، قىممەتلىك تەكلىپ ـ پىكىرلىرىنى بەردى. مەن بۇ كىشىلەرگىمۇ چوڭقۇر رەھمىتىمنى بىلدۈرىمەن. كىتابنى تۇرۇش جەريانىدا سەۋەنلىكلەردىن ساقلىنالمىغان بولۇشۇم مۇمكىن، ئوقۇرمەنلەرنىڭ تۇزىتىش پىكرى بېرىشىنى قارشى ئالىمەن.

ـ تۇزگۇچىدىن

国、热爱集体、提倡人们正确教育子女等方面的内容。因此，把优秀的传统文化传授给下一代，从而使他们健康成长就显得非常重要。本书把以上内容以维、汉“双语”的形式献给孩子们，可以成为教育下一代的良好载体。

第四，现今的吐鲁番已成为世界著名的旅游景区，虽然以前有关吐鲁番的汉语旅游手册多次出版，但这本维、汉“双语”手册性质的出版物，内容上除了旅游景点介绍外，还包括社会政治、民族传统、风俗习惯、历史人物、民族团结等方面的史料，能提供丰富的知识，这样综合性的旅游手册在我们地区出版尚属首创。本书能成为旅客的科学指导手册，特别是本书用维、汉“双语”对照形式，对其他民族认识维吾尔文字也具有重要作用。

第五，在教育子孙后代时，要给孩子“一瓢水”，自己须有“一桶水”。对每个家庭、每个人而言，拥有一本介绍本地区区情、政治文化、民族传统、生活方式、非物质文化等鲜活内容的书是明智的选择。书，是最无私最负责任的老师。您手中的这本书，以其丰富多彩的内容、珍贵的图片、精致的画面，能满足以上所说的需要，能成为您生活和家庭中不可或缺的伴侣。

编写本书的过程中，本人也参考了一些资料。有关吐鲁番的资料则以自己编写的《宝地吐鲁番》（2005年新疆人民卫生出版社版本）为基础。其他参考资料，本人在书后附列了详细的目录。本人故此对参考资料的作者、编者和译者表示感谢。本书完稿后，新疆维吾尔自治区古籍整理办公室高级编辑艾尔肯·伊明尼亚孜·库特鲁克、吐鲁番地区文联前副主席、作家、期刊专家买买提·夏尼亚孜、新疆教育出版社编辑、文学评论家亚力坤·肉孜、吐鲁番地区教育局局长买买提·沙吾提、吐鲁番地区实验中学教师、作家吾买尔·阿布都拉艾尔库特、《吐鲁番学研究》编辑吾买尔·阿布都卡德尔、吐鲁番地委党校讲师努尔扎提古丽·热合木吐拉等均仔细阅览了文稿，并提出了宝贵的意见和建议。欣逢本书付梓之际，谨向他们也表示热切的感谢。本书的编写可能会有误，欢迎读者批评指正。

编 者

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب ساغلام ئىدىيە تەرەققىياتنىڭ ئاساسى 2
جۈشگوچە سوتسىيالىزم 2
ماركسىزملىق بەش قاراش 4
ئۇچ ئايرىلالماسلىق 4
ئۇچكە ئەھمىيەت بېرىش 4
ئۇچكە ۋەكىللىك قىلىش 4
ئومۇميۈزلۈك هاللىق جەمئىيەت قۇرۇش 4
سوتسىيالىستىك سىياسىي مەدەنىيلىك 6
سەككىزدە چىقىق تۇرۇپ، سەككىزگە قارشى تۇرۇش 6
تۆت بىلىش 6
ئۇچنى سۆيۈش 8
يېڭىچە سانائەتلىشىش يولىغا مېڭىش 8
ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىيات 8
سەككىز شەرەپ، سەككىز نومۇس 10
ئىلمىي تەرەققىيات قارىشى 10
ئادەمنى ئاساس قىلىش 10
سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت 12
سوتسىيالىستىك يېڭى يېزا قۇرۇش 12
تۆتتە تەۋرەنمەسلىك 12
ئالتە ياخشى 14
ئۇچنى ئۇنتۇماسلىق 14
ئىككىنچى باب گۆھەر زېمىن 16
1. تۇرپاننىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى 16
يەر شارائىتى 18
كىلىمات ئالاھىدىلىكى 18
«تۇرپان» نامى توغرىسىدا 20
2. تۇرپان شەھىرى 22
تەبىئىي ئالاھىدىلىكى 22
يېزا ئىگىلىكى 24
3. پىچان 26
ئومۇمىي ئەھۋالى 26

目 录

第一章 健康的思想是发展的基础 3
中国特色社会主义 3
马克思主义五观 5
三个离不开 5
三 讲 5
“三个代表”重要思想 5
全面建设小康社会 5
社会主义政治文明 7
八个坚持 八个反对 7
四个认同 7
三 爱 9
走新型工业化道路 9
可持续发展 9
八荣八耻 11
科学发展观 11
以人为本 11
社会主义和谐社会 13
社会主义新农村建设 13
四个坚定不移 13
六个好 15
三个不忘 15
第二章 宝 地 17
1. 吐鲁番概况 17
地 形 19
气候特点 19
“吐鲁番”地名的来历 21
2. 吐鲁番市 23
自然特点 23
农 业 25
3. 鄯善县 27
基本情况 27

«پىچان» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى 26
قەدىمكى ئاسار ئەتىقىلەر 28
ئالاھىدە مەھسۇلاتى 28
4. توقسۇن 30
ئومۇمىي ئەھۋالى 30
«توقسۇن» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى 30
تەبىئىي بايلىقلىرى 32
ئۇچىنچى باب ئۇزۇمزار ۋادا 34
ئۇزۇمنىڭ تارىخى 34
قوغۇن 36
ساياھەتچىلىك 40
مائارىپ 44
تۇرپانشۇناسلىق ئىلمى 48
«تۇرپان تېكىستلىرى» 54
تۆتىنچى باب تارىخىي مەدەنىيەتلىك رايون 56
مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى 56
يارغول قەدىمكى شەھىرى 58
قوچو قەدىمكى شەھىرى 60
بېزەكلىك مىڭئۆيى 64
ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقى 66
سۇلايمان غوجا (ۋاڭ) مۇنارى 68
تەيزاڭ (بۇد تەكچىسى) مۇنارى 70
كۆرجەي (پەنجىرتاغ) قىياتاش رەسىملىرى 72
قەدىمكى زامان سۇ سىستېمىسى خەرىتىسى 74
تۇيۇق مىڭئۆيلىرى 76
ياڭخىي قەدىمكى قەبرىستانلىقى 78
سىڭگىم ئېغىزى مىڭئۆيلىرى 80
بەشىنچى باب داڭلىق ساياھەت رايونى 84
بۈيلۇق 84
تۇيۇق 86
لۇكچۇن 90
قۇمتاغ مەنزىرىگاھى 92
تۇرپان مۇزېيى 94
قۇمدا داۋالاش 96
چۇنچە (بورقاقخانا) 100
يىپەك يولى 102
ئىدىقۇت تېغى (يالقۇنتاغ) 104
ئايدىڭكۆل 106
قۇملۇق ئۆسۈملۈكلىرى باغچىسى 108

“鄯善”地名的来历 27
文物古迹 29
特 产 29
4. 托克逊 31
基本情况 31
“托克逊”地名的来历 31
自然资源 33
第三章 葡萄之乡 35
吐鲁番葡萄的历史 35
甜瓜（哈密瓜） 37
旅游业 41
教 育 45
吐鲁番学 49
吐鲁番文书 55
第四章 历史文明的地方 57
文物古迹 57
交河故城 59
高昌古城 61
柏孜克里克千佛洞 65
阿斯塔纳古墓群 67
苏公塔 69
台藏塔(佛台) 71
克尔碱（盘吉尔塔格）岩画 72
古代石刻水系图 75
吐峪沟千佛洞 77
洋海古墓群 79
胜金口千佛洞 81
第五章 著名的旅游景区 85
葡萄沟 85
吐峪沟 87
鲁克沁 91
库木塔格(沙漠)风景 93
吐鲁番博物馆 95
沙 疗 97
荫 房 101
丝绸之路 103
火焰山 105
艾丁湖 107
沙漠植物园 109

ئالتىنچى باب ئادەم بىلەن تەبىئەت ئىناق ياشايدىغان شادلىق باغچىسى 112
ياشلار يولى پىيادىلەر كوچىسى 112
ساياھەت ـ مەدەنىيەت مەيدانى 112
ئۈزۈمزار سەيلىسى 114
«ئۈزۈمبۇلاق» كۆلى 116
سۇ كوچىسى 118
«مەشرەپ» مەيدانى 118
يۇز مېتىرلىق مۇزىكىلىق فونتان 120
پىچان ساياھەت ـ مەدەنىيەت مەيدانى 122
توقسۇن غول ئۆستەڭ مەنزىرە رايونى 122
يەتتىنچى باب ئىدىقۇت ئوغلانلىرى 126
1. تۈرپانغا تەر تۆككەن زاتلار 126
جاڭ چيەن 126
جېڭ جى 126
ئاتا ـ بالا بەن چاۋ، بەن يۈك 128
جاڭ شيۈك 128
شۈەنزاڭ 130
ۋاڭ يەندې 130
گابائىن خانىم 132
2. تۆھپىكار ئەجدادلار 134
بۈقا تېكىن 134
سېكىقۇسەلى تۇتۇق 136
ئاپرىنچۇر تېكىن 136
بارچۇق ئارت تېكىن 138
قوچقار تېكىن 140
نۈرىن تېكىن 140
قاراباش (خېلىل باشى) 142
تاتاتوڭا 142
ئىمىن (ۋاڭ) غوجا 146
ئەخمەت غوجامنىياز قۇسۇرى 148
موللا زەيدىن 152
مەخسۇت مۇھىتى 154
تاھىربەگ ئەپەندى 158
ئابدۇخالىق ئۇيغۇر 162
3. مېھنەتكەش قۇرغۇچىلار 166
تۆمۈر داۋامەت 166
روزى تۇردى 172
لى جيايۇ 174
شېرىپ ساۋۇت (ئۇستا) 178

第六章　人与自然和谐相处的乐园 113
青年路步行街 113
旅游文化广场 113
葡萄节 115
“葡萄泉人工湖” 117
水 街 119
麦西莱甫广场 119
百米音乐喷泉 121
鄯善旅游文化广场 123
托克逊白杨河景区 123
第七章　高昌儿女 127
1. 吐鲁番的历史名人 127
张 骞 127
郑 吉 127
班超班勇父子 129
张 雄 129
玄 奘 131
王延德 131
安尼玛利亚·冯·加班女士 133
2. 劳苦功高的先辈 135
仆固俊 135
僧古萨里都统 137
阿波林求特勤 137
巴而术特勤 139
火赤哈儿特勤 141
钮林特勤 141
哈勒巴士（合力力巴西） 143
塔塔通阿 143
额敏（王）和卓 147
艾和买提·和卓木尼亚孜·苦苏里 149
毛拉翟丁 153
买合苏提·木依提 155
塔伊尔拜格先生 159
阿不都哈里克·维吾尔 163
3. 辛勤的建设者 167
铁木尔·达瓦买提 167
肉孜·吐尔地 173
李嘉玉 175
谢日甫·沙吾提(大师) 177

خېۋىر تۆمۈر 178
ۋۇ مىڭجۇ 180
قاسىم ئەزىز 182
لىيۇ خۇڭلياڭ 184
خەلىچىخان يۈسۈپ 188
سەككىزىنچى باب مول جىسىمسىز مەدەنىيەت مىراسلىرى 192
1. ئىدىقۇت رىۋايەتلىرى 192
«تۇرپان» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى 192
قۇمتاغ ھەققىدە 192
«توقسۇن» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى 194
بۇيلۇق رىۋايىتى 194
ئىدىقۇت تېغى رىۋايىتى 196
ئەسھابۇلكەھف رىۋايىتى 198
يالغۇز ئوغۇل ئېرىقى ھەققىدە رىۋايەت 202
كارىز ھەققىدە رىۋايەت 204
ناغرا توغرىسىدا 204
2. چۆچەكلەر 206
قاغا بىلەن ئۇلار 206
3. مەسەللەر 208
ئاقىۋەت 208
قول يەتمىگەن ئۈزۈم ئاچچىق 208
ئۇخلىماي كۆرگەن چۈش 210
4. تۇرپان پاراڭلىرى (لەتىپىلەر) 210
كامارىدىن ئېيىق چىقىپتۇ 210
بۇ يول نەگە بارىدۇ 210
مېھمان ۋە ئوغرى 212
ياز كۈنلىرىدىمۇ ھورى چىقىدىغان بوپتىغۇ 212
كارىزنىڭ لېيىنى تارتىپ چىقىرىڭلار 212
5. خەلق قوشاقلىرى 214
ئورما قوشىقى 214
نورۇز قوشىقى 214
6. بالىلار قوشاقلىرى 214
لىڭگىر تاق ـ تاق 214
ئەللەي ناخشىسى 214
7. بالىلار ئويۇنلىرى 216
قارا ـ قارا قۇشلارىم ئويۇنى 216
تاققا ـ تۇققا ئويۇنى 218
دۇم ـ دۇم 218
ئاق تېرەك ـ كۆك تېرەك ئويۇنى 220

海维尔·铁木尔 179
吴明珠 181
卡斯木·艾则孜 183
柳洪亮 185
海里其汗·玉素甫 189
第八章 丰富的非物质文化遗产 193
1. 高昌传说 193
“吐鲁番”地名的来历 193
沙山（库木塔格）传说 193
“托克逊”地名的来历 195
葡萄沟传说 195
火焰山传说 197
艾斯哈卜凯赫夫（洞中人）传说 199
独子渠传说 203
坎儿井传说 205
手鼓传说 205
2. 民间故事 207
乌鸦和雪鸡 207
3. 寓 言 209
后果 209
够不到手的葡萄是酸的 209
白日做梦 211
4. 吐鲁番笑话 211
洞里出熊 211
这条路到哪里 211
客人与贼 213
夏天也冒哈气吗? 213
拉坎儿井的泥 213
5. 民 谣 215
收麦歌 215
诺肉孜歌 215
6. 童 谣 215
跷跷板谣 215
摇篮曲 215
7. 儿童游戏 217
老鹰捉小鸡游戏 217
点腿游戏 219
捉迷藏 219
白杨青杨游戏 221

قارىغۇ چاشقان ئويۇنى 222
ئاق تاش ـ كۆك تاش ئويۇنى 222
چۈنۇق ئات ئويۇنى 224
8. ئەنئەنىۋى ئالاھىدە بۇيۇملار 224
بۆشۈك 224
نان 226
دوپپا 228
كېمىر ئۆي 230
كالا (قىشلىق سۈپا) 232
دۇتار 232
توققۇزىنچى باب ئېسىل ئۆرپ ـ ئادەتلەر 236
تۇرپان ئۇيغۇرلىرى 236
تۇرمۇش ئۆرپ ـ ئادەتلىرى 236
مېھماندوستلۇقى 238
يېمەك ـ ئىچمەك 240
سالاملىشىش ئادىتى 240
ئوسما قويۇش 244
تارىنىش ئادىتى 244
يۇز يۇيۇش ئادىتى 248
غىزالىنىش ئەدەپ ـ قائىدىلىرى 250
ئىشىك ئالدىغا جۇجەم (ئۇجمە) دەرىخى تىكىش 252
هويلىنى كۆكەرتىش ۋە باغ بەرپا قىلىش 254
قوشنىدارچىلىق 254
ئائىلە ئىستىلى ۋە ئائىلە تەربىيىسى 256
ئىتتىپاقلىق ـ ئىناقلىق 258
كىتاب ئارقىلىق پەرزەنتلەرنى تەربىيىلەش 258
بالىلارنىڭ ياسىنىش ۋە كىيىنىشى 260
قىزلار تەربىيىسى 262
نىكاھ توي 264
«يامان بولىدۇ» قارىشى 269
ئونىنچى باب ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانى 274
1. ئەنئەنىۋى بايراملار 274
نورۇز بايرىمى 274
قۇربان ھېيت 276
روزى ھېيت 278
2. مەشرەپلەر 280
مەشرەپ ئۆتكۈزۈش ئادىتى 280
قارلىق مەشرىپى 282
3. تۇرپان مەشرەپلىرى 286

瞎老鼠游戏 223
白石头青石头游戏 223
枝条马游戏 225
8. 特色传统用品 225
摇 床 225
馕 227
花 帽 229
拱顶屋 231
炕 233
都塔尔 233
第九章 优良的风俗习惯 237
吐鲁番维吾尔人 237
生活习惯 237
热情好客 239
饮 食 241
互致问候习俗 241
奥斯蔓描眉 245
梳发习惯 245
洗脸习惯 249
用餐礼仪 251
门前栽桑树 253
绿化和建造果园 255
邻里和睦相处 255
家风与家庭教育 257
团结和睦 259
用书教育子女 259
子女的着装打扮 261
女子教育 263
婚 姻 265
禁忌观 269
第十章 歌舞之乡 275
1. 传统节日 275
诺肉孜节 275
古尔邦节 277
肉孜节 279
2. 麦西莱甫 281
举行麦西莱甫习俗 281
雪信麦西莱甫 283
3. 吐鲁番麦西莱甫 287

قېيىت مەشرىپى 286
نازىركوم 288
تۇرپان مۇقامى 292
دەرد ـ داغ مۇقامى 296
تۇرپان خەلق ناخشىلىرى 298
ئون بىرىنچى باب سۇ ئىنشائاتىدىكى ئابىدە ـ كارىز 300
سۇ قۇرۇلۇشى ۋە مەدەنىيەت ئابىدىسى 300
كارىزنىڭ تارىخى 300
كارىزنىڭ قۇرۇلمىسى 302
كارىزنىڭ مەدەنىيەتتىكى رولى 304
كارىزنىڭ ئەمەلىي قىممىتى 306
كارىزنىڭ تەقدىرى 308
ئون ئىككىنچى باب ياراملىق ئەۋلاد بولۇش 312
1. پۇقرالار ئەخلاق قۇرۇلۇشى ۋە مەنىۋى مەدەنىيلىك بىلىملىرى ... 312
2. ئامانلىق قۇرۇلۇشى بىلىملىرى 316
3. ياشلار ـ ئۆسمۈرلەرنىڭ ئىدىيە ـ ئەخلاق قۇرۇلۇشىنى يەنمۇ كۈچەيتىش ۋە ئىلگىرى سۈرۈش توغرىسىدا 318
4. «ئۇچنى قوغداپ، ئىككىگە قارشى تۇرۇش» تەربىيىسى ساۋاتلىرى 326
5. زەھەر ۋە زەھەر چەكلەش بىلىملىرى 336
6. ساغلام تەندە ساپ ئەقىل 338
پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار 350

克依提麦西莱甫 287
那孜尔库木 289
吐鲁番木卡姆 293
代尔特塔格木卡姆 297
吐鲁番民歌 299
第十一章　水利工程的奇迹——坎儿井 301
水利工程与文化碑铭 301
坎儿井的历史 301
坎儿井的构造 303
坎儿井的文化作用 305
坎儿井的现实价值 307
坎儿井的命运 309
第十二章　做合格的接班人 313
1. 公民道德建设与精神文明知识 313
2. 平安建设常识 317
3. 加强和改进未成年人思想道德建设 319
4. “三个维护两个反对”教育 327
5. 毒品与戒毒知识 337
6. 智慧来自健康的体魄 339

参考资料 351

بىرىنچى باب ساغلام ئىدىيە تەرەققىياتنىڭ ئاساسى

جۇڭگوچە سوتسىيالىزم

1982 ـ يىلى پارتىيە 12 ـ قۇرۇلتىيىدا تۇنجى قېتىم جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش نەزەريىسى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. جۇڭگوچە سوتسىيالىزم ـ جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ ھازىرقى باسقۇچتىكى پروگراممىسىنىڭ يېغىنچاقلىنىشى. ئۇنىڭ ئىلمىي مەنىسى ـ ماركسىزمنىڭ ئومۇمىي ھەقىقىتىنى دۆلىتىمىزنىڭ كونكرېت ئەمەلىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، جۇڭگوچە ئالاھىدىلىككە ماس كېلىدىغان يولدا مېڭىپ، سانائەت، يېزا ئىگىلىك، دۆلەت مۇداپىئەسى ۋە پەن ـ تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇپ، دۆلىتىمىزنى بەي، دېموكراتىك، مەدەنىي سوتسىيالىستىك دۆلەت قىلىپ قۇرۇش؛ بىر تەرەپتىن، ماركسىزمنىڭ ئاساسىي قائىدىسىدە چىڭ تۇرۇپ، سوتسىيالىزم يولىدا مېڭىش؛ يەنە بىر تەرەپتىن، دۆلىتىمىزنىڭ ئەمەلىيىتىنى چىقىش قىلىپ، باشقا دۆلەتلەرنىڭ تەجرىبە، ئەندىزىلىرىنى ئۆز ئەينى كۆچۈرمەي، ئۆزىمىزنىڭ يولىدا مېڭىش. 12 ـ قۇرۇلتايىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان «ئۆزىمىزنىڭ يولىدا مېڭىپ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش» تېن ئىبارەت ئىلمىي ھۆكۈم پارتىيە 13 ـ، 14 ـ، 15 ـ قۇرۇلتايلىرىدا بۇ ھۆكۈمگە قارىتا بىر قاتار ئىلمىي قاراشلارنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس سالدى ھەم بىر قاتار كونكرېت سىياسەت ۋە تەدبىرلەر بېكىتىلدى. بۇنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنلىرى مۇنۇلار: ئىدىيىنى ئازاد قىلىپ، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش. ئەمەلىيەت ـ ھەقىقەتنى سىناشنىڭ بىردىنبىر ئۆلچىمى؛ دۆلىتىمىزدىكى ھەل قىلىشقا تېگىشلىك ئاساسىي زىددىيەت ـ خەلق ئاممىسىنىڭ كۈندىن كۈنگە ئۆسۈپ بېرىۋاتقان ماددىي مەدەنىيەت ئېھتىياجى بىلەن قالاق ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت. پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى چوقۇم ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلغان سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش يولىغا يۆنىكەش زۆرۈر. سوتسىيالىزم قۇرۇش ناھايىتى ئۇزاققا سوزۇلىدىغان دەسلەپكى باسقۇچ ھېسابلىنىدۇ. سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنىڭ تۈپ ۋەزىپىسى ـ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش؛ سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى يولغا قويۇش؛ ئىسلاھات ـ سوتسىيالىستىك ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ مۇھىم ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى، ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىش ـ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ زۆرۈر شەرتى؛ سوتسىيالىستىك دېموكراتىيىنى تۇرغۇزلاشتۇرۇش، قانۇنلاشتۇرۇش، دۆلەتنى قانۇن بويىچە ئىدارە قىلىش، دۆلىتىمىزنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسى ۋە رەھبەرلىك تۈزۈلمىسىنى ئىسلاھ قىلىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش كېرەك؛ سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشتە، «تۆت ئاساسىي پرىنسىپ»تا چىڭ تۇرۇش بىلەن ئىسلاھات،

第一章　健康的思想是发展的基础

中国特色社会主义

1982年党的十二大上第一次提出建设有中国特色社会主义理论。中国特色社会主义是中国共产党对现阶段纲领的概括。其科学内涵是要求把马克思主义的普遍真理同本国的具体实际结合起来，走适合中国特点的道路，逐步实现工业、农业、国防和科学技术现代化，把中国建设成为富强、民主、文明的社会主义国家。即一方面要坚持马克思主义的基本原理，走社会主义道路；另一方面必须从中国的实际出发，不照抄、照搬别国经验、模式，而是走自己的路，具有中国特色。十二大提出“走自己的路，建设有中国特色的社会主义”的科学论断，党的十三大、十四大和十五大对这一论断形成了一系列科学论点，制定了一系列具体政策、措施。主要内容有：解放思想，实事求是，以实践作为检验真理的唯一标准；中国所要解决的主要矛盾是人民日益增长的物质文化需要同落后的社会生产力之间的矛盾，党和国家的工作重点必须转移到以经济建设为中心的社会主义现代化轨道上来；建设社会主义有一个很长的初级阶段，社会主义社会的根本任务是发展生产力，集中力量实现现代化；实行社会主义市场经济；改革是社会主义社会发展的重要动力，对外开放是实现社会主义现代化的必要条件；使社会主义民主制度化、法律化，依法治国，改革和完善国家的政治体制和领导体制；加强社会主义精神文明建设，坚持四项基本原则与坚持改革开放两

ئېچۇشتىن چىڭ تۇرۇشتىن ئىبارەت ئىككى ئاساسىي نۇقتا ئۈزئارا بىرىككەن بولۇپ، بىرى كەم بولسا بولمايدۇ: خەلق ۋەكىللىرى قۇرۇلتىيى تۈزۈمى بىلەن كوممۇنىستىك پارتىيە رەھبەرلىكىدىكى كۆپ پارتىيە ھەمكارلىقى ۋە سىياسىي كېڭىشىش تۈزۈمىدە چىڭ تۇرۇش ھەم ئۇنى مۇكەممەللەشتۈرۈش كېرەك: سوتسىيالىستىك مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى ياخشىلاپ ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىپ، «بىر دۆلەتتە ئىككى خىل تۈزۈم» ئەندىزىسى ئارقىلىق دۆلەتنىڭ بىرلىكى مەسلىسىنى ھەل قىلىش لازىم؛ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگۈچى پارتىيىنىڭ پارتىيە ئىستىلى مەسلىسى پارتىيىنىڭ ھايات-ماماتىغا چېتىلىدۇ؛ جاھانگىرلىككە، زومىگەرلىككە، مۇستەملىكىچىلىككە، ئىرقچىلىققا قارشى تۇرۇپ، دۇنيانىڭ تىنچلىقىنى قوغدىشىمىز لازىم.

مارکسىزملىق بەش قاراش

مارکسىزملىق بەش قاراش دېگىنىمىز، مارکسىزملىق دۆلەت قارىشى، مىللەت قارىشى، دىن قارىشى، تارىخىي قاراش ۋە مەدەنىيەت قارىشىدىن ئىبارەت. بەش قاراش ئېلىمىزدە 1996 - يىلىدىن باشلاپ كۆچەيتىلدى.

ئۈچ ئايرىلالماسلىق

1990 - يىلى 8 - ئايدا يولداش جىياڭ زېمىن شىنجاڭنى كۆزدىن كەچۈرگەندە ئەسلىدىكى «ئىككى ئايرىلالماسلىق» نى تولۇقلاپ، «ئۈچ ئايرىلالماسلىق» ئىدىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

مەزمۇنى: ئاز سانلىق مىللەتلەر خەنزۇلاردىن ئايرىلالمايدۇ، خەنزۇلار ئاز سانلىق مىللەتلەردىن ئايرىلالمايدۇ، ئاز سانلىق مىللەتلەر بىر - بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ.

ئۈچكە ئەھمىيەت بېرىش

1996 - يىلى پارتىيىنىڭ 14 - نۆۋەتلىك 6 - ئومۇمىي يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

مەزمۇنى: ئۆگىنىشكە ئەھمىيەت بېرىش، سىياسىيغا ئەھمىيەت بېرىش، توغرا كەيپىياتقا ئەھمىيەت بېرىش دېگەنلىكتۇر.

ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش

بۇ قاراشنى 2000 - يىلى 5 - ئاينىڭ 14 - كۈنى جىياڭ زېمىن شاڭخەيدە پارتىيە قۇرۇلۇشى خىزمىتى بويىچە سۆھبەت يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويغان. 2002 - يىلى پارتىيە 16 - قۇرۇلتىيى «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسىنى مارکسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى، دېڭ شياۋپىڭ نەزەريىسى بىلەن بىللە پارتىيىمىز جەمئىي ئۇزاققىچە چىڭ تۇرىدىغان يېتەكچى ئىدىيە قىلىپ بېكىتىپ، پارتىيىمىزنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسىنىڭ يەنە بىر قېتىم دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلىشىنى ئىشقا ئاشۇردى.

مەزمۇنى: باشتىن - ئاخىر جۇڭگونىڭ ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات تەلىپىگە، جۇڭگونىڭ ئىلغار مەدەنىيىتىنىڭ ئالغا ئىلگىرىلەش يۆنىلىشىگە، جۇڭگودىكى ئەڭ كۆپ سانلىق خەلقنىڭ ئەڭ تۆپ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىشتىن ئىبارەت.

ئومۇميۈزلۈك ھاللىق جەمئىيەت قۇرۇش

1997- يىلى يولداش جىياڭ زېمىن پارتىيە 15 - قۇرۇلتىيى دوكلاتىدا «ھاللىق

个基本点要互相结合，缺一不可；坚持和完善人民代表大会制度和共产党领导的多党合作和政治协商制度；改善和发展社会主义民族关系，加强民族团结，用“一国两制”来解决国家统一问题；执政党的党风问题关系到党的生死存亡；反对帝国主义、霸权主义、殖民主义、种族主义，维护世界和平。

马克思主义五观

马克思主义五观的内容是：马克思主义的国家观、民族观、历史观、文化观、宗教观。1996年我国开始对其予以强调。

三个离不开

1990年8月，江泽民同志来新疆视察时补充原来的“两个离不开”思想，提出“三个离不开”思想。即少数民族离不开汉族，汉族离不开少数民族，各少数民族之间也相互离不开。

三 讲

1996年党的十四届六中全会提出，所谓“三讲”就是“讲学习、讲政治、讲正气”。

“三个代表”重要思想

江泽民同志于2000年5月14日在上海党建工作座谈会上提出了“三个代表”重要思想。2002年在党的十六大上把“三个代表”重要思想同马列主义毛泽东思想和邓小平理论一道确定为党必须长期坚持的指导思想，实现了党的指导思想的又一次与时俱进。“三个代表”即“中国共产党必须始终代表中国先进生产力的发展要求，代表中国先进文化的前进方向，代表中国最广大人民的根本利益。”

全面建设小康社会

1997年，江泽民同志在十五大报告中提出“建设小康社

جەمئىيەت قۇرۇش»تىن ئىبارەت تارىخىي يېڭى ۋەزىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. پارتىيە 16-قۇرۇلتىيىدا ئومۇميۈزلۈك هاللىق جەمئىيەت قۇرۇش نىشانى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئومۇميۈزلۈك هاللىق جەمئىيەت قۇرۇش دېگىنىمىز، ئىقتىسادنى يەنمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇپ، دېموكراتىيىنى تېخىمۇ ساغلاملاشتۇرۇپ، پەن - مائارىپنى يەنمۇ يۇكسەلدۇرۇپ، مەدەنىيەتنى تېخىمۇ گۈللەندۇرۇپ، جەمئىيەتنى تېخىمۇ تەڭكەش، خەلق تۇرمۇشىنى تېخىمۇ بايىشاد قىلىپ، تېخىمۇ يۇقىرى سەۋىيىلىك، تېخىمۇ ئەتراپلىق، تەرەققىياتى تەكشى بولغان جەمئىيەت بەرپا قىلىشتىن ئىبارەت.

سوتسيالىستىك سىياسىي مەدەنىيىلىك

2001 - يىلى 1 - ئايدا يولداش جياڭ زېمىن ئوتتۇرىغا قويغان، 16 - قۇرۇلتاي دوكلاتىدا تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن هالدا چۈشەندۈرۈلگەن.

سوتسيالىستىك سىياسىي مەدەنىيىلىك - بىر خىل يېڭى تىپتىكى، كۆپ ساندىكى ئادەم بەهرىمەن بولىدىغان دېموكراتىيە ئاساسىدىكى سىياسىي مەدەنىيىلىك. ئۇنى تارىختىكى هەر قانداق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپ هۆكۈمرانلىق ئورنىدا تۇرغان جەمئىيەتنىڭ سىياسىي مەدەنىيىلىكى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇ ماهىيەتلىك پەرقلىنىدۇ، شۇنداقلا تەڭداشسىز ئەۋزەللىككە ۋە روشەن ئالاهىدىلىككە ئىگە.

سەككىزدە چىڭ تۇرۇپ، سەككىزگە قارشى تۇرۇش

بۇ 2001 - يىلى پارتىيىنىڭ 15 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 6 - ئومۇمىي يىغىنىدا ماقۇللانغان.

مەزمۇنى: ئىدىيىدە ئازاد بولۇش، هەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتە چىڭ تۇرۇپ، كونىلىققا ئېسىلۋېلىش، مۇتەئەسسىپلىك قىلىش، ئىدىيىدە ئىلگىرىلىمەسلىككە قارشى تۇرۇش؛ نەزەريە بىلەن ئەمەلىيەتنى بىرلەشتۇرۇشتە چىڭ تۇرۇپ، ئۆز پېتى كۆچۈرۈۋېلىش، كۆچۈرۈپ كېلىشكە، كىتابازلىققا قارشى تۇرۇش؛ ئامما بىلەن قويۇق ئالاقە باغلاشتا چىڭ تۇرۇپ، ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن ئىش كۆرۈشكە، يۆمشاق، ئاجىز، تارقاق بولۇشقا قارشى تۇرۇش؛ پارتىيە ئىنتىزامىدا چىڭ تۇرۇپ، لىبېرالىزمغا قارشى تۇرۇش؛ پاك بولۇشتا چىڭ تۇرۇپ، هوقۇقىدىن پايدىلىنىپ خۇسۇسىي مەنپەئەتنى كۆزلەشكە قارشى تۇرۇش؛ جاپاغا چىداپ كۆرەش قىلىشتا چىڭ تۇرۇپ، راهەتپەرەسلىككە قارشى تۇرۇش؛ ياخشىلارنى ئىشقا قويۇشتا چىڭ تۇرۇپ، ناتوغرا ئىستىلغا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت.

تۆت بىلىش

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ 22 - قېتىملىق مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيى پائالىيىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان. مەزمۇنى: ۋەتەننى بىلىش، جۇڭخۇانى بىلىش، جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنى بىلىش، سوتسيالىزم يولىنى بىلىشتىن ئىبارەت.

ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم «تۆت بىلىش» نى كۆچەيتىشنى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسىنىڭ مۇهىم بىر مەزمۇنى قىلىش كېرەك، دەپ قارار قىلدى. «تۆت بىلىش» - ماركسىزملىق دۆلەت قارىشى، مىللەت قارىشى، دىن قارىشى، تارىخ قارىشى، مەدەنىيەت قارىشىنىڭ كونكرېت ئىپادىسى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسىدە يېتەكچى تۈپ مەقسەت.

会”的历史新任务。党的十六大提出全面建设小康社会的目标。全面建设小康社会就是建设一个使经济更加发展、民主更加健全、科教更加进步、文化更加繁荣、社会更加和谐、人民生活更加殷实的小康社会；一个更高水平的、更全面的、发展比较均衡的小康社会。

社会主义政治文明

2001年1月江泽民同志第一次提出，在党的十六大得到进一步解释。

社会主义政治文明是一种新型的、多数人享有的、以民主为基础的政治文明，同历史上任何剥削阶级占统治地位社会的政治文明相比较，它具有本质的区别，具有无比的优越性和明显特点。

八个坚持 八个反对

2001年中共中央十五届第六次全会上，通过了“八个坚持，八个反对”即“坚持解放思想、实事求是，反对因循守旧、不思进取”；“坚持理论联系实际，反对照搬照抄、本本主义”；“坚持密切联系群众，反对形式主义、官僚主义”；“坚持民主集中制，反对独断专行、软弱涣散”；“坚持党的纪律，反对自由主义”；“坚持清正廉洁，反对以权谋私”；“坚持艰苦奋斗，反对享乐主义”；“坚持任人唯贤，反对用人上的不正之风”。

四个认同

在第二十二届“民族团结进步教育月”活动中提出来“四个认同”。即对祖国、中华民族、中华文化、中国特色社会主义道路的认同。自治区党委决定把加强“四个认同”作为民族团结教育的重要内容。“四个认同”是马克思主义国家观、民族观、宗教观、历史观、文化观的具体体现，是达到民族团结教育的根本目标。

ۋەتەننى بىلىش قانۇنىنى كۆچەيتىش ئۈچۈن، ئۇلۇغ ۋەتەنىمىزنىڭ قەدىمدىن تارتىپلا بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلەت ئىكەنلىكىنى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنى بىرلىكتە بەرپا قىلغانلىقىنى، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى ئورتاق قوغدىغانلىقىنى چوڭقۇر تونۇۋالمىسىمىز لازىم. ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۈپ مەنپەئىتىگە مۇناسىۋەتلىك. ھەر قايسى مىللەتلەر ئۆزلىرىنىڭ تەقدىرىنى ۋەتەننىڭ تەقدىرى بىلەن زىچ باغلىغاندىلا گۈللىنىش ۋە تەرەققىي قىلىش يولىغا ماڭالايدۇ.

جۇڭخۇا مىللەتلىرىنى بىلىش قانۇنىنى كۆچەيتىش ئۈچۈن، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەملىكىتىمىزدىكى 56 مىللەتنىڭ بىر - بىرىگە تايىنىپ ياشاش، ئورتاق تەرەققىي قىلىش ئاساسىدا شەكىللەنگەنلىكىنى چوڭقۇر تونۇۋالىش كېرەك. ھەر بىر مىللەت جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ تەركىبىي قىسمى. جۇڭخۇا مىللەتلىرى چوڭ ئائىلىسىنىڭ ئەزاسى، ئۇلار مۇشۇ چوڭ ئائىلىدە بىر - بىرىگە قان بىلەن گۆشتەك چىڭ باغلانغان. ئۇلارنىڭ جانجان مەنپەئىتى بىردەك.

جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنى بىلىش قانۇنىنى كۆچەيتىش ئۈچۈن، ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ دۇنيادا تارىخى ئۇزۇن، قەدىمى مەدەنىيەتلىك دۆلەت ئىكەنلىكىنى، تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئەقىل - پاراسەتلىك، تىرىشچان، باتۇر جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ قەدىمىي جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنى يارىتىپ ئىلگىرى سۈرگەنلىكىنى، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنى يارىتىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشتا تېگىشلىك تۆھپە قوشقانلىقىنى چوڭقۇر تونۇۋالىش لازىم.

جۇڭگوچە سوتسىيالىزم يولىنى بىلىش قانۇنىنى كۆچەيتىش ئۈچۈن، سوتسىيالىزم يولىدا چىڭ تۇرۇشنىڭ جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ قەتئىي ئىشەنچىسى، جۇڭگو تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشى، شۇنداقلا جۇڭگو خەلقىنىڭ مۇقەررەر تاللىشى ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر تونۇۋالىش لازىم.

ئۇچىنى سۆيۈش

پارتىيە 16 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 6 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ روھىنى چوڭقۇر ئوگىنىش، پارتىيە 17 - قۇرۇلتىيىنىڭ غەلىبىلىك ئېچىلىشىنى كۈتۈۋالىش ئۈچۈن ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم 2007 - يىلى 5 - ئايدا 25 - قېتىملىق مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيى پائالىيىتىدە ئوتتۇرىغا قويغان. مەزمۇنى: پارتىيىنى سۆيۈش، ۋەتەننى سۆيۈش، سوتسىيالىزمنى سۆيۈشتىن ئىبارەت.

يېڭىچە سانائەتلىشىش يولىغا مېڭىش

پارتىيە 16 - قۇرۇلتىيىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان. يېڭىچە سانائەتلىشىش دېگىنىمىز، سانائەتلىشىشكە ئۆچۈرلىشىش ئارقىلىق تۇرتكە بولۇش ۋە ئۆچۈرلىشىشنى سانائەتلىشىش ئارقىلىق ئىلگىرى سۈرۈشتە چىڭ تۇرۇپ، يېڭى تېپتىكى سانائەتلىشىشنىڭ پەن - تېخنىكىلىق تەركىبى يۇقىرى، ئىقتىسادىي ئۈنۈمى ياخشى، بايلىق سەرپىياتى تۆۋەن، مۇھىت بۇلغىنىشى ئاز بولغان، ئادەم كۈچى بايلىقى جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكىنى تولۇق جارى قىلدۇرىدىغان يېڭى يولىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىيات

پارتىيە 16 - قۇرۇلتىيى دوكلاتىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىيات دېگىنىمىز، ھازىرقى زامان كىشىلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش بىلەن بىللە، كەلگۈسى ئەۋلادلارنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقا زىيان يەتكۈزمەسلىك ئىقتىدارى دېگەنلىكتۇر.

为了加强对祖国的认同，应该深刻认识我国自古是个统一的多民族的国家，各民族人民共同缔造了我们伟大祖国，共同维护了祖国的统一，维护祖国统一关系每个民族的根本利益。各民族只有把民族的命运和国家的命运紧密联系起来，才能发展和繁荣。

为了加强对中华民族的认同，应该深刻认识中华民族是在我国56个民族相互依存共同发展的基础上形成的。每个民族都是中华民族的组成部分，都是中华民族大家庭的成员，每个民族在这个大家庭中血肉相连，根本利益一致。

为了加强对中华文化的认同，应该深刻认识我们伟大的祖国是世界上历史悠久的文明古国，在历史发展进程中，勤劳、勇敢、智慧的中华民族创造了古代中华文化，每个民族为创造和发展中华文化做出了各自应有的贡献。

为了加强对中国特色社会主义道路的认同，应该深刻认识坚持社会主义道路是中国共产党的坚定信念，中国历史发展的必然趋势，也是中国人民的必然选择。

三 爱

为深入贯彻落实党的十六届六中全会精神，迎接党的十七大胜利召开，2007年5月在第二十五届“民族团结进步教育月”活动中，自治区党委提出“三爱”，即爱党、爱祖国、爱社会主义。

走新型工业化道路

十六大提出“新型工业化道路”。所谓新型工业化，就是坚持以信息化带动工业化，以工业化促进信息化，就是科技含量高、经济效益好、资源消耗低、环境污染少、人力资源优势得到充分发挥的工业化。

可持续发展

党的十六大报告中提出，可持续发展是指在满足现代人们的需求的同时不损害后代的需求。可持续发展理论是对传统的单纯追求产量、产值增长的资源消耗型增长模式的一种升华。这一理论的核心是经济增长与生态保护同步进行，而发展经济不能以牺牲环境为代价。

سەككىز شەرەپ، سەككىز نومۇس

2006 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى يولداش خۇ جىنتاۋ مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەش 10 ـ نۆۋەتلىك 4 ـ ئومۇمىي يىغىنىغا قاتناشقان ئەزالارنى يوقلىغاندا ئوتتۇرىغا قويغان.

مەزمۇنى: ۋەتەننى سۆيۈش شەرەپ، ۋەتەنگە خەۋپ يەتكۈزۈش نومۇس؛ خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش شەرەپ، خەلقتىن ئايرىلىپ قىلىش نومۇس؛ ئىلمىنى قەدىرلەش شەرەپ، نادانلىق نومۇس؛ تىرىشچانلىق شەرەپ، تەييارتاپلىق نومۇس؛ ئىتتىپاقلىشىش، ھەمكارلىشىش شەرەپ، باشقىلارغا زىيان سېلىش نومۇس؛ سەمىمىيلىك شەرەپ، ئىنسابسىزلىق نومۇس؛ قانۇن ـ ئىنتىزامغا رىئايە قىلىش شەرەپ، قانۇن ـ ئىنتىزامغا بۇزغۇنچىلىق قىلىش نومۇس؛ جاپالىق ئىشلەش شەرەپ، راھەتپەرەسلىك نومۇس.

ئىلمىي تەرەققىيات قارىشى

2003 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئېچىلغان پارتىيە 16 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

ئىلمىي تەرەققىيات قارىشى دېگىنىمىز، ئادەمنى ئاساس قىلىشتا چىڭ تۇرۇپ، ئومۇمىيۈزلۈك ماس، ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىيات قارىشىنى تىكلەپ، ئىقتىساد، جەمئىيەت ۋە ئادەمنىڭ ئەتراپلىق تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت، يەنى شەھەر بىلەن يېزىنىڭ تەرەققىياتىنى، رايونلار تەرەققىياتىنى، ئىقتىساد بىلەن ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ ماس تەرەققىي قىلىشىنى، مەملىكەت ئىچىدىكى تەرەققىيات بىلەن ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىشنى بىر تۇتاش پىلانلاشتىن ئىبارەت. ئىلمىي تەرەققىيات قارىشى 2007 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئېچىلغان پارتىيە 17 ـ قۇرۇلتىيىدا يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىزاھلانغان: ئىلمىي تەرەققىيات قارىشى ـ پارتىيىنىڭ ئوچ ئەۋلاد مەركىزىي كومىتېت رەھبەرلىك كوللېكتىپىنىڭ تەرەققىيات توغرىسىدىكى مۇھىم ئىدىيىسىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى، ماركسىزمنىڭ تەرەققىيات توغرىسىدىكى دۇنيا قارىشى ۋە مېتودولوگىيىسىنىڭ مەركەزلىك گەۋدىلىنىشى، ئۇ ھەم ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى، دېڭ شىياۋپىڭ نەزەريىسى ۋە «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسى بىلەن تومۇرداش، ھەم دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەيدىغان ئىلمىي نەزەريە، ئىلمىيزنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي تەرەققىياتىدىكى مۇھىم يېتەكچى فاكتورى، جۇڭگوچە سوتسىيالىزمنى راۋاجلاندۇرۇشتا چوقۇم چىڭ تۇرۇلىدىغان ۋە ئىزچىللاشتۇرۇلىدىغان مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك ئىدىيە.

ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىنىڭ بىرىنچى مۇھىم مەزمۇنى ـ تەرەققىيات، يادروسى ـ ئادەمنى ئاساس قىلىش، ئاساسىي تەلىپى ـ ئومۇمىيۈزلۈك، ماس، ئىمكانىيەتلىك سىجىل تەرەققىيات، تۈپ ئۇسۇلى ـ بىر تۇتاش پىلانلاپ، تەڭ ئېتىبار بېرىش.

ئادەمنى ئاساس قىلىش

باش شۇجى خۇ جىنتاۋ پارتىيە 17 ـ قۇرۇلتىيىدا ئوتتۇرىغا قويغان. ئادەمنى ئاساس قىلىش دېگىنىمىز ـ خەلقنىڭ مەنپەئىتىنى بارلىق خىزمەتلەرنىڭ باشلىنىش نۇقتىسى ۋە ئاخىرلىشىش نۇقتىسى قىلىپ، خەلق ئاممىسىنى تارىخ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى قىلىش، كىشىلەرنىڭ كۆپ تەرەپلىمە ئېھتىياجىنى ئۈزلۈكسىز قاندۇرۇش ۋە ئادەمنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىياتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش دېگەنلىكتۇر.

八荣八耻

八荣八耻是2006年3月4日胡锦涛总书记在全国政协十届四次会议的一次讨论中提出的，内容为：以热爱祖国为荣，以危害祖国为耻；以服务人民为荣，以背离人民为耻；以崇尚科学为荣，以愚昧无知为耻；以辛勤劳动为荣，以好逸恶劳为耻；以团结互助为荣，以损人利己为耻；以诚实守信为荣，以背信弃义为耻；以遵纪守法为荣，以违法乱纪为耻；以艰苦奋斗为荣，以骄奢淫逸为耻。

科学发展观

2003年10月召开的中国共产党十六届三中全会提出了“科学发展观”。“科学发展观”的内容是：“坚持以人为本，树立全面、协调、可持续的发展观，促进经济社会和人的全面发展。统筹城乡发展、统筹区域发展、统筹经济社会发展、统筹人与自然和谐发展、统筹国内发展和对外开放，推进生产力和生产关系、经济基础和上层建筑相协调，推进经济、政治、文化建设的各个环节、各个方面相协调。”2007年10月召开的党的十七大上进一步强调提出：科学发展观是党中央三代领导人集体关于发展的重要思想的继续和发展，是马克思主义关于发展的世界观和方法论的集中体现，也是马克思列宁主义、毛泽东思想、邓小平理论和“三个代表”一脉相承、与时俱进的科学理论，是我国社会经济发展的重要指导方针，发展中国特色社会主义必须坚持和贯彻的重要战略思想。科学发展观的第一要义是发展，核心是以人为本，根本要求是全面、协调、可持续发展，根本方法是统筹兼顾。

以人为本

胡锦涛总书记在中共十七大报告中提出：科学发展观的重要组成部分是以人为本，就是要把人民的利益作为一切工作的出发点和落脚点，把人民群众作为推动历史前进的主体，不断满足人的多方面需要和实现人的全面发展。

سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت

16 ـ نۆۋەتلىك پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 4 ـ ئومۇمىي يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان. سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت دېگىنىمىز، ئىككى خىل مەنىگە ئىگە. بىرىنچىسى، بۇ جەمئىيەت سوتسىيالىزم خاراكتېرىدىكى جەمئىيەت، سوتسىيالىزم خاراكتېرىدىكى جەمئىيەت ئىلگىرىكى ھەر قانداق باشقا خاراكتېردىكى جەمئىيەتلەرگە ئوخشىمايدىغان بولۇپ، ئۇ ئۆزىگە خاس ماھىيەتلىك مۇئەييەنلىككە ئىگە. سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيىتىنى ھەر قايسى تەرەپلەردىن گەۋدىلەندۈرۈپ بېرەلەيدىغان ۋە ئىشقا ئاشۇرالايدىغان جەمئىيەت بولۇشى لازىم.

ئىككىنچى، بۇ جەمئىيەت ئىناق، ماسلاشقان جەمئىيەت، ئىناق بولۇش ھەم ئادەم بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى ئىناقلىقنى ھەم كىشىلەر بىلەن كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىناقلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

سوتسىيالىستىك يېڭى يېزا قۇرۇش

پارتىيە 16 ـ نۆۋەتلىك 5 ـ ئومۇمىي يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

سوتسىيالىستىك يېڭى يېزا قۇرۇش دېگىنىمىز، يېزىلارنى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى راۋاجلانغان، تۇرمۇشى بايياشاد، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى مەدەنىي، قىياپىتى يېڭى، باشقۇرۇشى دېموكراتىك سوتسىيالىستىك يېڭى يېزا قىلىپ قۇرۇپ چىقىشتىن ئىبارەت.

تۆتتە تەۋرەنمەسلىك

پارتىيە 17 ـ قۇرۇلتىيىدا باش شۇجى خۇ جىنتاۋ: ئىدىيىنى ئازاد قىلىش ـ پارتىيىنىڭ ئىدىيىۋى لۇشىيەننىڭ ماھىيەتلىك تەلىپى، ئالغا ئىلگىرىلەش يولىمىزدا دۈچ كېلىدىغان يېڭى ئەھۋال، يېڭى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتىكى ۋە ئىشلىرىمىزدا ئۆزلۈكسىز يېڭى ۋەزىيەت يارىتىشىمىزدىكى قىممەتلىك ئەگىگۈشتەر. ئۇنىڭدا چىڭ تۇرۇشتا قەتئىي تەۋرەنمەسلىك كېرەك: ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ـ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ، شۇنداقلا ھاياتىي كۈچكە تولغان تۈرلۈمە مېخانىزمىدا ئۆزلۈكسىز يېڭىلىق يارىتىشنىڭ زۆرۈر تەلىپى، جۇڭگوچە سوتسىيالىزمنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ كۈچلۈك ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى. بۇنى ئىلگىرى سۈرۈشتە قەتئىي تەۋرەنمەسلىك كېرەك: ئىلمىي تەرەققىيات، جەمئىيەت ئىناقلىقى ـ جۇڭگوچە سوتسىيالىزمنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ ئاساسىي تەلىپى، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ئىشلارنىڭ ھەم ياخشى ھەم تېز تەرەققىياتىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ ئىچكى ئېھتىياجى. بۇنى ئەملىيلەشتۈرۈشتە قەتئىي تەۋرەنمەسلىك كېرەك. ئومۇمىيۈزلۈك ھاللىق جەمئىيەت بەرپا قىلىش ـ پارتىيىمىز ۋە دۆلىتىمىزنىڭ 2020 ـ يىلىغىچە بولغان كۆرەش نىشانى، مەملىكىتىمىزدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ تۆپ مەنپەئىتى. بۇنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۆرەش قىلىشتا قەتئىي تەۋرەنمەسلىك كېرەك. بۇ «تۆتتە تەۋرەنمەسلىك» پارتىيىمىز ۋە دۆلىتىمىز ئىشلىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق تەرەققىي قىلىشىنى ساقلاشتىن ئىبارەت چوڭ ۋەزىيەتكە چېتىلىدۇ، دەپ كۆرسەتتى.

社会主义和谐社会

党的十六届四中全会通过的《决定》，第一次鲜明地提出和阐述了“构建社会主义和谐社会”这个科学命题。社会主义和谐社会包含两层含义：第一，社会主义和谐社会是社会主义性质的社会，不同于以往其他各种性质的社会，具有自己独特的本质特征，社会主义和谐社会能够在各方面表现和实现社会主义社会的本质；第二，社会主义和谐社会应该是民主法治、公平正义、诚信友爱、充满活力、安定有序、人与自然和谐相处的社会。

社会主义新农村建设

党的十六届五中全会提出建设社会主义新农村的任务，社会主义新农村即要达到“生产发展、生活宽裕、乡风文明、村容整洁、管理民主”的社会主义新农村的建设目标，全面体现了新形势下农村经济、政治、文化和社会发展的要求。实现这五句话提出的要求，就是农村各方面实现协调、全面发展的过程。

四个坚定不移

胡锦涛总书记在党的十七大报告中指出解放思想是党的思想路线的本质要求，是我们应对前进道路上各种新情况、新问题、不断开创事业新局面的一大法宝，必须坚定不移地加以坚持；改革开放是解放和发展社会生产力、不断创新充满活力的体制机制的必然要求，是发展中国特色社会主义的强大动力，必须坚定不移地加以推进；科学发展、社会和谐是发展中国特色社会主义的基本要求，是实现经济社会又好又快发展的内在需要，必须坚定不移地加以落实；全面建设小康社会是我们党和国家到2020年的奋斗目标，是全国各族人民的根本利益所在，必须坚定不移地为之奋斗。做到这四个坚定不移，对保持党和国家事业顺利发展的大局至关重要。

ئالتە ياخشى

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ياخشى، سوتسىيالىزم ياخشى، ئۇلۇغ ۋەتىنىمىز ياخشى، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش سىياسىتى ياخشى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ياخشى، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ياخشى.

ئۈچنى ئۇنتۇماسلىق

پارتىيىنىڭ مېھىر - شەپقىتىنى ئۇنتۇماسلىق، ۋەتەننىڭ ئىللىقلىقىنى ئۇنتۇماسلىق، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىش مۇساپىسىنى ئۇنتۇماسلىق. بۇ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ 2009 - يىلى 27 - قېتىملىق مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيى پائالىيىتىنىڭ ئاساسىي تېمىسى قىلىنغان.

六个好

“六个好”是中国共产党好、社会主义好、祖国好、改革开放政策好、民族团结好、人民解放军好。

三个不忘

“三个不忘”是不忘党的恩情、不忘祖国的温暖、不忘各族人民团结斗争的历程。“六个好”和“三个不忘”是2009年自治区第二十七届“民族团结进步教育月”活动的主题。

ئىككىنچى باب گۈھەر زېمىن

1. تۈرپاننىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

تارىخىي مەنبەلەر ۋە ئارخېئولوگىيىلىك پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا تۈرپان رايونى قەدىمدىن تارتىپ «ئۇچ چوڭ مەدەنىيەت» (جۈڭگو مەدەنىيىتى، ھىندى مەدەنىيىتى، گرېك مەدەنىيىتى)، ئۇچ چوڭ دىن (بۇددا دىنى، خرىستىيان دىنى، ئىسلام دىنى)، ئۇچ چوڭ تىل سىستېمىسى (ئۇرال - ئالتاي تىل سىستېمىسى، خەنزۇ - تىبەت تىل سىستېمىسى، ھىندى - ياۋروپا تىل سىستېمىسى)، ئۇچ چوڭ ئىقتىساد (دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، يېپەك يولى سودىسى) بىر - بىرى بىلەن ئۈچراشقان ئىچكى قۇرۇقلۇق رايونى بولۇپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدا ئالاھىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن، شۇنداقلا شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت، ئىقتىساد ئالماشتۇرۇشىدا مۇھىم كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىغان مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرى.

تۈرپان ۋىلايىتى ــ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا، تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي بۆلىكىدىكى تاغ ئارىسى ئويمانلىقىغا جايلاشقان. ئومۇمىي كۆلىمى 70 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. تۈرپان جۇغراپىيىلىك ئورۇن جەھەتتە كۆپ ئەۋزەللىكە ئىگە بولۇپ، قاتنىشى ئىنتايىن قولاي. لەنجۇ - شىنجاڭ تۆمۈر يولى، شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان دۆلەت يولى 312 - لىنىيىسى، جەنۇبىي شىنجاڭ تۆمۈر يولى، جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان دۆلەت يولى 314 - لىنىيىسى، تۈرپان - ئۈرۈمچى - داخۇاڭشەن يۇقىرى سۈرئەتلىك تاشيولى، توقسۇن - ئۈرۈمچى يۇقىرى سۈرئەتلىك تاشيوللىرى دەل مۇشۇ جايدىن كېسىپ ئۆتىدۇ. تۈرپان ــ ئىچكىرى ئۆلكىلەر بىلەن شىنجاڭنى، شۇنداقلا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرى ۋە جەنۇبىي، شىمالىي شىنجاڭنى باغلاپ تۇرىدىغان مۇھىم ئۆتەڭ. تۈرپان ۋىلايىتى 1975 - يىلى قۇرۇلغان، قارمىقىدىكى تۈرپان شەھىرى، پىچان ناھىيىسى ۋە توقسۇن ناھىيىسىدىن ئىبارەت ئىككى ناھىيە، بىر شەھەردە 26 يېزا (بازار) بار. ئومۇمىي نوپۇسى 600 مىڭ. ئۇيغۇرلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان ئاساستا خۇيزۇ، مۇڭغۇل، قازاق قاتارلىق 36 ئاز سانلىق مىللەت ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 77.1% نى، خەنزۇلار ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 22.9% نى ئىگىلەيدۇ. تۈرپان ــ شىنجاڭ بويىچە ئەڭ بالدۇر ئېچىۋېتىلگەن رايون.

تۈرپاننىڭ تەبىئىي شارائىتى ئۆزگىچە بولۇپ، بايلىقى ئىنتايىن مول. ئاساسلىقى مۇنۇ ئۈچ چوڭ ئەۋزەل بايلىق مەنبەسىگە ئىگە: بىرىنچى، قۇياش نۇرى ئىسسىقلىق بايلىقى مول. تۈرپان ئويمانلىقى قۇرغاق بولۇپ، يامغۇر ئاز ياغىدۇ،

第二章　宝地

1. 吐鲁番概况

根据历史资料和考古证据，吐鲁番从古以来是三大文化（中国文化、印度文化和希腊文化）、三大宗教（佛教、基督教和伊斯兰教）、三大语言体系（乌拉尔阿勒泰语体系、汉藏语体系、印欧语体系）、三大经济（农业、畜牧业、丝路贸易）交汇的内陆地区。它不但在人类文化历史上占有非常重要的地位，而且是在东西方文化和经济来往中起过非常重要作用的文化中心之一。

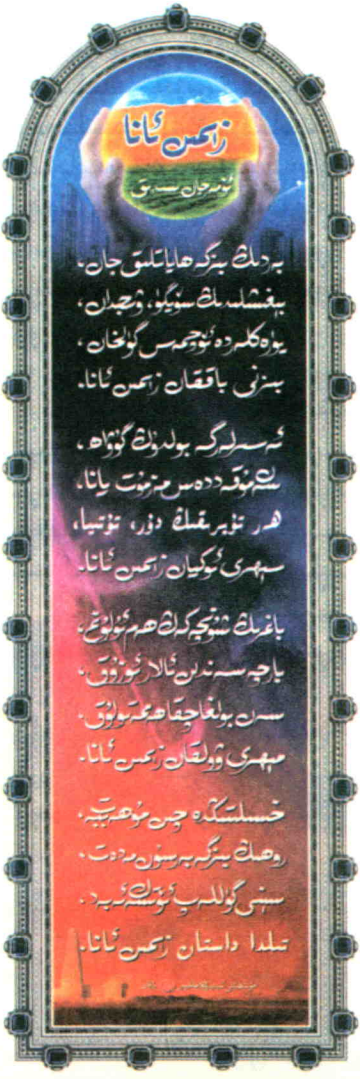

吐鲁番地区位于新疆维吾尔自治区的中部，天山东段的山间盆地上，总面积为近7万平方公里。吐鲁番在地理位置方面有着很多优势，交通非常便利。兰新铁路、312国道、南疆铁路、314国道、吐鲁番—乌鲁木齐—大黄山高速公路、托克逊—乌鲁木齐高速公路等主要交通线路都经过此地。吐鲁番是内地各省份与新疆、中亚地区和南北疆地区相连接的要道。吐鲁番地区成立于1975年，辖有吐鲁番市、鄯善县和托克逊县。两县一市共有26个乡（镇），总人口60万。吐鲁番以维吾尔族为主，还有回族、蒙古族、哈萨克族等36个少数民族，占总人口的77.1%，汉族占总人口的22.9%。吐鲁番是在全疆最早对外开放的地区之一。

吐鲁番的自然条件很独特，资源非常丰富，主要有以下三大优势：

(1) 光照充足，光能非常丰富。吐鲁番盆地气候干燥，降雨量少。一年

كۇن نۇرىنىڭ چۈشۈشى يېتەرلىك، بىر يىلدا قىروسىز مەزگىلى 270 كۈنگە يېتىدۇ. بىر يىلدا كۇن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى 3200 سائەتكە يېتىدۇ. ئەۋزەل قۇياش نۇرى ئىسسىقلىقى شارائىتى ۋە ئۆزگىچە ھاۋا كىلىماتى بۇ يەردە ئۇزۇم، قوغۇن، ئۇزۇن تالالىق پاختا ۋە كۆكتات قاتارلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنى ئىشلەپچىقىرىشقا تازا ماس كېلىدۇ. شۇڭا، تۇرپاننىڭ شىنجاڭدىكى «داڭلىق مېۋە - چېۋە ماكانى» دېگەن نامى بار. ئىككىنچى، كان بايلىقلىرىنىڭ تۈرى كۆپ. تۇرپاندىن ھازىرغىچە بايقالغان كان بايلىقى 65 خىلغا يېتىدۇ. نېفىت، تەبىئىي گاز، كۆمۈر، سېرىق ئالتۇن، تۆمۈر، مىس، گرانت قاتارلىق كان مەھسۇلاتلىرىنىڭ مىقدارى كۆپ، سورتى ئەلا، ئېچىش قىممىتى ۋە يۇشۇرۇن قىممىتى زور بولۇپ، بىر تەبىئىي «بايلىق ماكانى» ھېسابلىنىدۇ. ئۇچىنچى، سايامەت بايلىقى مول. تۇرپاننىڭ تارىخى ئۇزۇن، مەدەنىيىتى پارلاق بولۇپ، قەدىمكى يىپەك يولىدىكى بىر مۇھىم ئۆتەڭ، شىنجاڭدىكى داڭلىق ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى. ۋىلايەت بويىچە دۆلەت 3A دەرىجىلىك مەنزىرىگاھتىن ئالتىسى، 4A دەرىجىلىك مەنزىرىگاھتىن بىرى، 5A دەرىجىلىك مەنزىرىگاھتىن بىرى بار. مەملىكەت دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنىدىن 11 ى، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنىدىن 32 سى، قىممىتى بار مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئورنىدىن 179 ى بار. سايامەت بايلىقى جەھەتتە شىنجاڭ بويىچە 1 - ئورۇندا، مەملىكەت بويىچىمۇ ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ.

يەر شارائىتى

تۇرپان ــ تەڭرىتاغنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان زەيتۇن شېخى شەكلىدىكى تاغ ئارىسىغا جايلاشقان. تۆت ئەتراپى تاغ بىلەن ئورىلىپ تۇرىدۇ. شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 300 كىلومېتىر كېلىدۇ. شىمال تەرىپىدە بۇغدا چوققىسى قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. جەنۇب تەرىپى قۇرۇقتاغغا تۇتىشىدۇ. جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 240 كىلومېتىر كېلىدۇ.

گېئولوگىيە مۇتەخەسسىسلىرى، ئارخېئولوگلار بۇ يەردىن يىراق قەدىمكى زامان دەۋرىگە ئائىت بېلىق تۇرلىرى ۋە دىنوزاۋرنىڭ تاشقا ئايلانغان جەسمىنى بايقىغان. بۇ بايقاش بۇ يەرنىڭ ئىلگىرى چەكسىز كەتكەن دېڭىز ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن يەر قاتلىمى تىنىمسىز ھەرىكەتلىنىپ، تەدرىجىي قۇرۇقلۇققا ئۆزگەرگەن، ئاخىرىدا ئويمانلىق بولۇپ شەكىللەنگەن. تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 69 مىڭ 700 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ.

كىلىمات ئالاھىدىلىكى

تۇرپاننىڭ ھاۋا كىلىماتى تىپىك چوڭ قۇرۇقلۇق خاراكتېرىدىكى ئىللىق ئېقىم چۆل باياۋان كىلىماتىغا تەۋە. كۇن نۇرىنىڭ چۈشۈشى تولۇق، ئىسسىقلىق مىقدارى مول، بىراق، قۇرغاق ئىسسىق، ھۆل - يېغىن ئاز، بۇران كۆپ چىقىدۇ. قەدىمكى «ئوت يۇرتى»، «شامال ئېغىزى» دېگەن ناملىرى بار. تۇرپاندا بىر يىللىق كۇن

内无霜日可达270天，日照时数可达3200小时。吐鲁番以丰富的光能资源和独特的气候著称，非常适合种植葡萄、甜瓜、长绒棉花和蔬菜等经济作物，所以吐鲁番向来都享有“瓜果之乡”的美誉。

(2)矿藏种类多。至今，在吐鲁番所发现的矿藏可达65种，石油、天然气、黄金、铁、铜、大理石等矿藏特别丰富优质，很有开采价值和潜在价值，是一个名副其实的“资源之乡”。

(3)吐鲁番的旅游资源很丰富。吐鲁番历史悠久，拥有辉煌的文化，是古丝绸之路上的一个重要驿站，全疆有名的歌舞之乡。全地区有国家3A级旅游景点6个，4A级旅游景点1个，5A级旅游景点1个。国家重点文物保护景点有11处，自治区级重点文物保护景点有32处，有保护价值的文物景点179处。在旅游资源方面，吐鲁番排名全疆第一，全国名列前茅。

地 形

吐鲁番位于天山东部从东往西绵延的橄榄枝状山间盆地上，四周被群山所围。东西长有300公里，北面有博格达峰，南连觉罗塔格，南北宽有240公里。地质学家和考古学家先后在这里找到了远古时代的鱼类和恐龙化石，这就证明这里从前是一片大海，随着岁月的流逝，地层不断运动使得这里逐渐变成陆地，最后成为盆地。吐鲁番盆地总面积6.97万平方公里。

气候特点

吐鲁番的气候属于典型的大陆温流沙漠气候。光照充足，热量非常丰富，但干燥、炎热、降水量少、多风，故有“火洲”和“风口”之称，吐鲁番全年总日照时数3000~3200小时左右，日

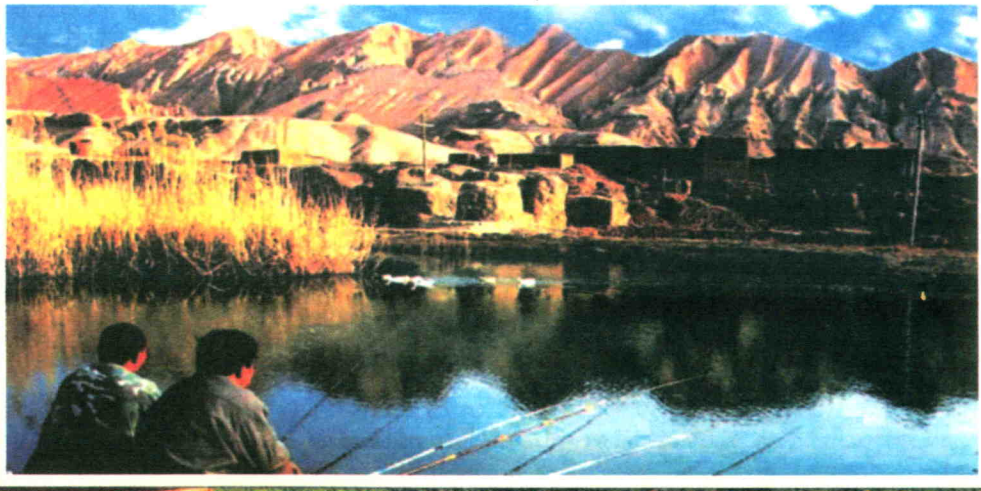

نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى 3000 ~ 3200 سائەت ئەتراپىدا بولىدۇ. بۇ دۆلىتىمىزنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئوخشاش كەڭلىكتىكى رايونلارنىڭكىدىن 1000 سائەت ئەتراپىدا كۆپ. يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 13.9 سېلسىيە گرادۇس، بۇنىڭ ئىچىدە 35 سېلسىيە گرادۇستىن يۇقىرى بولىدىغان كۈن سانى 100 كۈندىن ئاشىدۇ. يانۋار كۈنىدىكى ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرىسى 49.6 سېلسىيە گرادۇسقا يېتىدۇ، يەر يۈزىنىڭ تېمپېراتۇرىسى 70 سېلسىيە گرادۇستىن ئاشىدۇ. بەزىدە 82.3 سېلسىيە گرادۇسقا چىققان خاتىرىلەرمۇ بار. شۇڭا، بۇ يەردە «قۇمغا توخۇم كۆمۈپ قويسا پىشىدۇ»، «قىزىق تاش ئۈستىدە قاتلىما پىشۇرغىلى بولىدۇ» دېگەندەك گەپ - سۆزلەر تارقالغان. قىش پەسلىدىكى ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرىسى نۆلدىن تۆۋەن 28.7 سېلسىيە گرادۇسقا يېتىدۇ. كېچە - كۈندۈزلۈك ۋە يىللىق تېمپېراتۇرا پەرقى نىسبەتەن چوڭ. بىر يىل ئىچىدە قىروسىز مەزگىلى 210 كۈن ئەتراپىدا بولىدۇ. كىلىماتى ئىسسىق، قۇرغاق بولغاچقا، ھۆل - يېغىن ئاز. يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 16.4 مىللىمېتىرغىمۇ يەتمەيدۇ. يىللىق ھورغا ئايلىنىش مىقدارى 3000 مىللىمېتىردىن ئاشىدۇ.

«تۇرپان» نامى توغرىسىدا

«تۇرپان» دېگەن نام قەدىمكى تارىخىي خاتىرىلەردە ئوخشاش بولمىغان ناملار بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن. تارىخىي مەنبەلەردە تۇرپاننىڭ نامى «غۇز»، «قۇس»، «قوش»، «قاڭقىل»، «قوچو»، «ئۇيغۇر»، «يارقوت»، «دەقيانۇس»، «دوربان»، «ئىدىقوت» دېگەندەك شەكىللەردە ئۇچرايدۇ.

تۇرپان ــ ئەڭ دەسلەپتە خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەردە مۇشۇ رايوندا ياشىغان خەلق «غۇزلار» نىڭ نامى بىلەن «车» ياكى «姑师» دەپ خاتىرىلەنگەن.

تۇرپان «غۇز» دەپ ئاتىلىش بىلەن بىللە، يەنە «قوچو» دەپمۇ ئاتالغان بولۇپ، بۇ نام غەربىي خەن سۇلالىسى مەزگىلىدىلا مەۋجۇت ئىدى. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى ھەققىدە «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «قوچو غۇزلار پادىشاھلىقىنىڭ زېمىنى ئىدى، ئۇ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىلا مەۋجۇت ئىدى. بۇ يەرنىڭ ئورنى ئېگىز، سېپىللىرى ھەيۋەتلىك، خەلقى بايىاشار بولغاچقا، 高昌(قوچو) دەپ ئاتالغان» دېيىلگەن.

بەزى مەنبەلەردە يەنە تۇرپان «غەربىي ئايماق»، يەنى «شىنجۇ»، بۇ يەردىكى خەلقلەر «غەربىي ئايماق ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتالغان.

قوچو ئۇلۇغ ئۇيغۇر خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن بۇ يەرنىڭ نامى «قوچو ئۇيغۇر ئېلى» دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان. «قوچو» ئاتالغۇسى خەنزۇچە مەنبەلەردە يەنە، «قوشو»، «قوشاك»، «گاۋچاڭ» دېگەندەك شەكىللەردە ئىشلىتىلىپ، «گاۋچاڭ» دېگەن نام «قوچو»نى ئىپادىلەيدىغان ئاتالغۇغا ئايلانغان.

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، قوچو ئۇيغۇر خانلىقى كەڭ زېمىنغا ئىگە كۈچلۈك دۆلەتكە ئايلانغاچقا، ئىلگىرىكى «قوچو ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى» نامىدىكى «ئۇلۇغ» دېگەن سۆزگە مەنداش كېلىدىغان، «ئۇلۇغ، بۇيۇك، ئالىي، كەڭ،

照时数比我国东部同一经度区域多1000小时左右。全年平均温度13.9℃，全年温度35℃以上的日数超过100天。夏天最高温度可达49.6℃，地面温度超过70℃，甚至有地面最高温度82.3℃的记录。在这里，广泛流传着“沙窝烤鸡蛋”、“石板上烙大饼”等说法。冬季最低气温可达-28.7℃。昼夜、年度温差较大，一年内无霜日210天左右，气候热，降水量不到16.4毫升，年度蒸发量超过3000毫升。

“吐鲁番”地名的来历

吐鲁番这一名称在不同的历史资料上有过不同的叫法。从不同的历史资料中我们可以看到“车师”、“库斯”、“廓师”、“高车”、“库楚”、“畏兀儿”、“亚尔库提”、“达克雅努斯”、“杜尔班”、“高昌”等吐鲁番过去不同的名称。吐鲁番最早在汉文史料中以在该地区生活的人民“古斯”人名称记载成“车师”或者“姑师”。

吐鲁番被称为“车师”的同时也被称为过“库楚”，该名称在西汉时期已经存在过。鉴于该词的意思在《北史·西域传》史料中还有“库楚原来是库斯王国的土地，它在汉朝时期已经存在。因该地地势高，城墙雄伟，人民的生活非常富裕，乃称为高昌”等解释。

据有的史料记载，吐鲁番被称为过“西州”，该地区人民被称为过“西州回鹘”。

高昌回鹘王国建立以后，这里的名称开始被称为“高昌回鹘王国”；“库楚”名称在有的汉文史料中用作“廓束”、“廓商”和“高昌”，由此“高昌”成为了表示“库楚”的名称。

到了元朝，因高昌畏兀儿王朝已成为了地域辽阔、非常强大的王国，该王国的名称用表示“伟大”、“至高”、“宽大”、“辽

چوڭ»... دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان «قارا» سۆزى ئالمىشىپ «قارا قوچو» (ئۇلۇغ قوچو) ياكى «قاراغوجا» دەپ ئاتالغان.

تۇرپان دېگەن بۇ نامنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ھارپىسىدا خاتىرىگە ئېلىنغانلىقى مەلۇم. ئەمەلىيەتتە «تۇرپان» دېگەن بۇ ئىسىم مىلادىيە 8 ـ، 9 ـ ئەسىرلەردىلا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ خەت ـ چەكلىرىدە بايان قىلىنغان بولۇپ، ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا كەڭ قوللىنىلغان. «تۇرپان» دېگەن سۆزنى «تۇر» (قەلئە، نىشان، شەھەر، دۆلەت) دېگەن سۆز بىلەن «پان» (بۇيۇك، ئۇلۇغ، چوڭ) دېگەن سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن تۇزۇلگەن «بۇيۇك قەلئە»، «چوڭ شەھەر»، «ئۇلۇغ دۆلەت» دېگەندەك مەنىلەرگە ئىگە، دەپ چۈشەندۈرۈش بېرىلگەن.

2. تۇرپان شەھرى

تۇرپان شەھرى ــ ج ك پ تۇرپان ئۆلكەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە ۋە ھەربىي قىسىم تۇرپان تارماق ئەترىتى تۇرۇشلۇق جاي، شۇنداقلا يەنە تۇرپاننىڭ سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت مەركىزى. 1913 ـ يىلى تۇرپاندا ناھىيە تەسىس قىلىنغان. 1985 ـ يىلى تۇرپان ناھىيىسى شەھەرگە ئۆزگەرتىلگەن. تۇرپان تارىختا يىپەك يولىدىكى مۇھىم ئۆتەڭ بولغان. شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىغا، بۇغدا چوققىسىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە، تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان. تۇرپان شەھرى «جۇڭگودىكى مۇنەۋۋەر سايياھەت شەھرى»، «دۆلەتلىك تارىخىي مەدەنىيەتلىك داڭلىق شەھەر»، «مەملىكەت بويىچە قوش ھمايە قىلىشتىكى ئۇلگىلىك شەھەر»، «ئاپتونوم رايون بويىچە مەدەنىي شەھەر»، «تەڭرىتاغ لوڭقىسى» مۇسابىقىسىدىكى مۇنەۋۋەر شەھەر، «ئاپتونوم رايون بويىچە تەۋرىنىشكە چىدامлىق تۇرالغۇ ئۆي قۇرۇلۇشىدىكى ئىلغار ناھىيە (شەھەر)» دېگەن نامларغا ئېرىشكەن. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزىي شەھرى ئۈرۈمچى بىلەن بولغان ئارىلىقى 189 كىلومېتىر. شەرقىدە پىچان ناھىيىسى، غەربىدە توقسۇن ناھىيىسى، شىمالىدا بۇغدا تېغى، جەنۇبىدا قۇرۇقتاغ بار.

تەبىئىي ئالاھىدىلىكى

تۇرپان شەھرى مەملىكەت بويىچە ئەڭ پەس ئىچكى قۇرۇقلۇق ئويمانلىقىغا جايلاشقان، يەر شەكلى ئەڭ پەس، ھاۋاسى ئەڭ ئىسسىق، مېۋە ـ چېۋىلىرى ئەڭ تاتلىق شەھەر. تۇرپان شەھرىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئايدىڭكۆل دېڭىز يۈزىدىن 154.31 مېتىر تۆۋەن بولۇپ، مەملىكەت بويىچە قۇرۇقلۇقلار ئىچىدە ئەڭ تۆۋەن جاي ھېسابلىنىدۇ. تۇرپان شەھەر رايونىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 34 مېتىر كېلىدۇ. پۈتكۈل ئويمانلىقنىڭ شىمالى ئېگىز، جەنۇبى پەس. شىمالىدىكى بۇغدا چوققىسى دېڭىز يۈزىدىن تەخمىنەن 5000 مېتىر ئېگىز بولۇپ، يىل بويى قار ـ مۇز بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدۇ، شۇنداقلا ئويمانلىقنىڭ ئاساسلىق سۇ مەنبەسى.

阔”等意思的“哈拉”词改称为“哈拉库楚”或“哈拉火州”。

吐鲁番这个名称在唐朝晚期、宋朝初期已经被记载。其实，吐鲁番这个名称早于公元8至9世纪在当地少数民族信文中已被使用，并将在当地少数民族广泛使用的“吐鲁番”这一名称解释为有“吐尔”（堡垒、目标、城市、国家）和“番”（至高、伟大、巨大）等意思。

2. 吐鲁番市

吐鲁番市是中共吐鲁番地委、行署和解放军吐鲁番分队的所在地，也是吐鲁番的政治、经济、文化中心。1913年吐鲁番设县，1985年改为吐鲁番市。吐鲁番在历史上曾经是古丝路上的重要驿站，位于新疆东部，博格达峰南麓，吐鲁番盆地中心。吐鲁番先后获得过“中国优秀旅游城市”、“国家级历史文明著名城市”、“国家级双拥模范城市”、“自治区级文明城市”、“‘天山杯’竞赛中的优秀城市”、“自治区级抗震住房建设先进城（县）市”等荣誉称号。吐鲁番距新疆维吾尔自治区首府乌鲁木齐189公里，东面是鄯善县，西面是托克逊县，北依博格达峰，南临库鲁克塔格大沙漠。

自然特点

吐鲁番市位于全国最低内陆盆地，是一座地势最低、天气最热、瓜果最甜的城市。吐鲁番市南面的艾丁湖低于海平面以下154.31米，是我国最低的内陆洼地。城区高于海平面34米。整个盆地北面高、南面低，北面的博格达峰海拔高度5000米，全年被冰雪覆盖，是吐鲁番盆地的主要水源地。东

شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان ئىدىقۇت تېغى (يالقۇنتاغ) پۈتۈن شەھەرنى ئىككىگە ئايرىپ تۇرىدۇ. تۇپرىقى شېغىل تۇپراق بىلەن سېغىز تۇپراقىنى ئاساس قىلىدۇ. سەل شورلۇق تۇپراققا تەۋە، ئورگانىك ماددا ئاز، كىلىماتى ئالاھىدە بولۇپ، تىپىك چوڭ قۇرۇقلۇق خاراكتېرىدىكى ئىللىق ئىقلىم چۆل باياۋان كىلىماتىغا تەۋە. كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئۇزۇن، تېمپېراتۇرىسى يۇقىرى، تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ، ھۆل - يېغىن ئاز، بۇران كۆچلۈك بولۇشتەك بەش چوڭ ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئويمانلىق قۇرغاق بولۇپ يامغۇر ئاز ياغىدۇ. بايلىق ئالاھىدىلىكى: تۇرپان شەھىرىدە ئاساسلىق ئۇزۇم، قوغۇن ئىشلەپچىقىرىلىدىغان بولۇپ، «ئۇزۇم ماكانى» دېگەن نامى بار. شىنجاڭ بويىچە ئۇزۇم، قوغۇن قاتارلىق يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى ئېكسپورت قىلىدىغان بازا ھېسابلىنىدۇ. سايا‌ھەت بايلىقى ئىنتايىن مول بولۇپ، ئىدىقۇت تېغى، ئايدىڭكۆل، بۆيلۇق، بېزەكلىك مىڭئۆيى، كارىز قاتارلىق نۇرغۇن داڭلىق سەيلىگاھلار بار. 2007 - يىلى بۆيلۇق «مەملىكەت بويىچە 5A دەرىجىلىك مەنزىرىگاھ» شەرىپىگە ئېرىشتى.

تۇرپان شەھىرىدە يەتتە يېزا، ئىككى بازار، ئىككى دېھقانچىلىق مەيدانى، ئىككى كوچا ئىش بېجىرىش ئورنى، 60 كەنت، 238 مەھەللە، 16 شەھەر بازار مەھەللىسى بار. بۆلار كونا شەھەر يولى كوچا ئىش بېجىرىش ئورنى، ئىدىقۇت يولى كوچا ئىش بېجىرىش ئورنى، چىچان بازىرى، داخىيەن (يوغانتېرەك) بازىرى، يار يېزىسى، ئايدىڭكۆل يېزىسى، ئاستانە يېزىسى، قاراغوجا يېزىسى، ئۇزۇمچىلىك يېزىسى، سىڭگىم يېزىسى، چاتقال يېزىسى، كىچىك باغۋانچىلىك مەيدانى، ئەسلىي ئۇرۇقچىلىق مەيدانىدىن ئىبارەت.

شەھەرنىڭ ئومۇمىي ئاھالىسى 263 مىڭ 200 كىشى. بۇنىڭ ئىچىدە، شەھەر ئاھالىسى 73 مىڭ 100 كىشى، يېزا ئاھالىسى 190 مىڭ كىشى، جەمئىي 74 مىڭ 440 ئائىلە بار. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار نوپۇسى 184 مىڭ 435 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ % 70.83نى، خەنزۇلار نوپۇسى 55 مىڭ 450 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 21.31% نى ئىگىلەيدۇ. تۇرپاندا بۇلاردىن باشقا خۇيزۇ، قازاق، موڭغۇل، رۇس، ئۆزبېك، مانجۇ، داغۇر قاتارلىق مىللەتلەر بار.

يېزا ئىگىلىكى

تۇرپان شەھىرىگە تەۋە يېزا - بازارلارنىڭ ھازىرقى تېرىلغۇ كۆلىمى 383 مىڭ مو، 2008 - يىلىدىكى تەك كۆلىمى 250 مىڭ مو، قوغۇن، تاۋۇز كۆلىمى 50 مىڭ مو، ئەسلىھەلىك يېزا ئىگىلىكى كۆلىمى 35 مىڭ مو بولۇپ، ھۆل ئۇزۇمنىڭ سېتىلىش مىقدارى 95 مىڭ 400 تونىنا، قىلىنغان كىرىم 268 مىليون يۈەنگە يەتكەن.

西绵延的火焰山将城市分成两块。土壤主要以石子与黏土为主，属于稍碱土壤，有机物少；气候非常独特，属于典型大陆性的温带沙漠气候。具有光照时间长、气温很高、温差大、降水量少、风力大等五大特点。盆地气候干燥，降雨量少。资源特色：吐鲁番市主要盛产葡萄、甜瓜，有“葡萄之乡”之称，是全疆出口葡萄、甜瓜等农产品的主要基地。旅游资源非常丰富，有火焰山、艾丁湖、 葡萄沟、千佛洞、坎儿井等许多旅游景点。2007年葡萄沟获得“全国5A级旅游景点”荣誉称号。

吐鲁番市辖亚尔乡、艾丁湖乡、二堡乡、三堡乡、葡萄乡、胜金乡、恰特卡勒乡等七个乡，七泉湖镇、大河沿两个镇，小园艺场、园艺场等两个农场，老城街道办、高昌街道办等两个街道办。有60个行政村，238个自然村。

吐鲁番市总人口26.32万，其中城市人口7.31万，农村人口19万，共有7.444万户。其中维吾尔族人口18.435万，占总人口的70.83%；汉族5.545万，占总人口的21.31%。在吐鲁番，除维吾尔族、汉族之外还有回族、哈萨克族、蒙古族、俄罗斯族、乌孜别克族、满族、达斡尔族等少数民族。

农 业

目前吐鲁番耕地面积为25546.1公顷（38.3万亩），2008年葡萄地总面积为16675公顷（25万亩），西瓜，甜瓜地面积为3335公顷（50000亩），设施农业总面积为2334.5公顷(3.5万亩)，鲜葡萄销售量为9.54万吨，创收2.68亿元。

3. پىچان

ئومۇمىي ئەھۋالى

پىچان ناھىيىسى ـ تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، شەرقىي شىنجاڭ تەۋەسىگە كىرىدۇ. ناھىيىنىڭ شەرقىي چېگرىسىدىن غەربىي چېگرىسىگىچە ئوتتۇرىچە ئارىلىقى 190 كىلومېتىر، شىمالدىن جەنۇبقا ئوتتۇرىچە ئارىلىقى 253 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئومۇمىي يەر كۆلىمى 39 مىڭ 800 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، تۇرپان ۋىلايىتى بويىچە يەر كۆلىمى جەھەتتە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. پىچان ناھىيىسىنىڭ تۇپرىقى ئىنتايىن مۇنبەت. پىچاندا 1902 ـ يىلىلا ناھىيە تەسىس قىلىنغان.

پىچان ناھىيىسى شەرقتە قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ قۇمۇل شەھىرى بىلەن، غەربتە تۇرپان ۋىلايىتىنىڭ تۇرپان شەھىرى بىلەن، شىمالدا سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ گۇچۇڭ ناھىيىسى ۋە مورى قازاق ئاپتونوم ناھىيىلىرى بىلەن، جەنۇبتا بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىغا قاراشلىق چاقىلىق ناھىيىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. ناھىيىنىڭ شىمالىنى تەڭرىتاغ سىستېمىسى، جەنۇبىنى چۆلتاغ سىستېمىسى، شەرقىنى قۇمتاغ، غەربىنى ئايدىڭكۆل ئوراپ تۇرىدۇ.

پىچان ناھىيىسىنىڭ ئوتتۇرىسىنى شىمالدىن جەنۇبقا كېسىپ ئۆتكەن ئىدىقۇت تاغ تىزمىسى پىچاننى تاغ ئۈستى ۋە تاغ ئاستىدىن ئىبارەت ھاۋا كىلىماتى بىر ـ بىرىدىن روشەن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئىككى تەبىئىي رايونغا ئايرىپ تۇرىدۇ.

پىچان بازىرىنىڭ ئۇرۇمچى بىلەن بولغان ئارىلىقى تاشيول مۇساپىسى بويىچە 289 كىلومېتىر، تۇرپان شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى تاشيول مۇساپىسى بويىچە 90 كىلومېتىر كېلىدۇ. ناھىيىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 220 مىڭ كىشى بولۇپ، 22 مىللەت بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 138 مىڭ 672 كىشى، خەنزۇلار 56 مىڭ 373 كىشى. پىچان ناھىيىسىنىڭ قارمىقىدا بەش بازار، تۆت يېزا، بىر مىللىي يېزا، 65 كەنت، 348 مەھەللە بار. ئۇلار پىچان بازىرى، چىقتىم بازىرى، پىچان ۋوگزال بازىرى، لەمجەن بازىرى، لۈكچۈن بازىرى، پىچان يېزىسى، دۇڭبازار خۇيزۇ يېزىسى، تۇيۇق يېزىسى، دالانكاربز يېزىسى، دىغار يېزىسىدىن ئىبارەت. ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى پىچان بازىرىغا جايلاشقان.

«پىچان» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى

«پىچان» دېگەن يەر نامى قەدىمكى تۈرك تىلى سىستېمىسىدىكى ئاتالغۇ بولۇپ، تۈرك تىلىدا «پىچەن» دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. «پىچەن» سۆزى ئۆسۈملۈك سىستېمىسىغا تەۋە بىر خىل ئوت ـ چۆپ بولۇپ، كۆل ۋە سازلىقلاردا ئۆسىدۇ. يەرلىك خەلقلەر «پىچەن» نى ئۇيغۇر تىلىدا «يىكەن» دەپ ئاتايدۇ.

3. 鄯善县

基本情况

鄯善县位于吐鲁番盆地东部，地属东疆。东西有190公里，北南有253公里，总面积为3.98万平方公里，在吐鲁番地区面积最大。鄯善县土壤非常肥沃，1902年设县。鄯善县东与哈密地区哈密市为邻，西与吐鲁番地区吐鲁番市连接，北与昌吉回族自治州奇台县接壤，南与地处塔里木盆地的巴音郭楞蒙古自治州若羌县临界。县城北面有天山，南面有觉罗塔格，东面有库木塔格，西面是艾丁湖。从北往南贯穿鄯善县的火焰山将该县分成山南、山北等气候截然不同的两个自然区域。

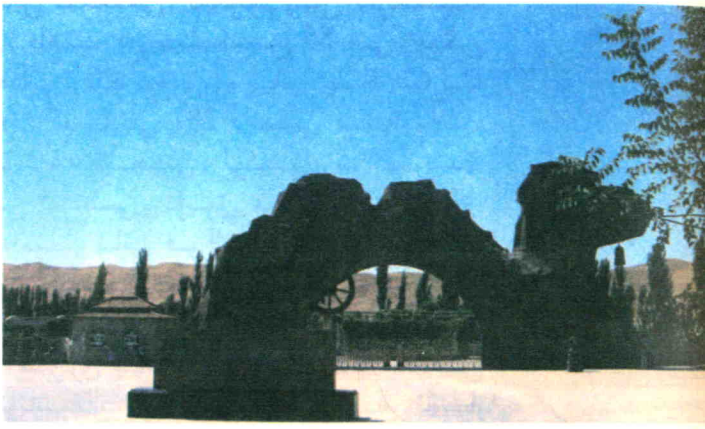

鄯善县距乌鲁木齐公路路程有289公里，距吐鲁番市公路路程有90公里；县总人口22万，有22个民族，其中维吾尔族人口13.867万，汉族人口5.637万。鄯善县辖5个镇、4个乡、1个民族乡共有65个村、384个小队，分别是鄯善镇、七克台镇、火车站镇、连木沁镇、鲁克沁镇、辟展乡、东巴扎回族乡、吐峪沟乡、达浪坎乡、迪坎乡，县人民政府就在鄯善镇。

“鄯善”地名的来历

“鄯善”维吾尔语称为“辟展”。“辟展”这地名是古突厥语系中的名称，在古突厥语中“辟展”是属于植物系统的一种草生长在湖泊和沼泽地的蒲草，当地人民将蒲草称为“辟欠”（维吾尔语）。

قەدىمكى ئاسار ئەتىقلەر

پىچان ناھىيىسى تارىختىن بۇيان غەرب - شەرق قاتنىشىنىڭ مۇھىم ئۆتكىلى بولۇپ، ئىستراتېگىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ كەلگەن. يەنە كېلىپ پىچاننىڭ ھاۋاسى بىرقەدەر قۇرغاق بولغاچقا، قەدىمىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىنتايىن كۆپ. قوغدىلىدىغان يادىكارلىق ئورنىدىن جەمئىي 75 ى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت دەرىجىلىك ئورۇندىن ئىككىسى، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ئورۇندىن 17 سى، ناھىيە دەرىجىلىكتىن 56 سى، يېڭى تاش قوراللار دەۋرى، قاڭقىللار دەۋرى، تاڭ دەۋرى ۋە مىڭ، چىڭ دەۋرىگە ئائىت تۇرلۇك ئاسار ئەتىقىدىن جەمئىي 287 دانىسى ساقلانماقتا. ئاساسلىقلىرىدىن دۆڭبازار خۇيزۇ مەسچىتى، لۇكچۇن شەھىرىنىڭ خارابىسى ۋە تۇرپان غوجىلىقى ئوردىسى، تۇيۇق مىڭئۆيى ۋە تۇيۇق ئەسھابۇلكەھف مازىرى، دىغار قەدىمىي تاش قوراللار دەۋرى ئىزى، خاندو ئاقدۆڭ كەنتى ئوت تۇرى، ئۆرتەڭدىكى قەدىمىي مۇنار ۋە سۇبېشى قەدىمىي قەبرىستانلىقى قاتارلىقلار بار. بۇلارنىڭ ئىچىدە تۇيۇق مىڭئۆيى بىلەن تۇيۇق ئەسھابۇلكەھف مازىرى بۇددا دىنى، ئىسلام دىنىدىن ئىبارەت ئىككى دىننىڭ تۇتاشقان نۇقتىسى. پىچاننىڭ ئاسار ئەتىقلىرى بىلەن مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى غەربىي يۇرتنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتىنى نامايان قىلىدىغان تەبىئىي مۇزېي دېيىشكە بولىدۇ.

ئالاھىدە مەھسۇلاتى

پىچاندا يازدا پىژغىرىم ئىسسىق، قىشلىقى قاتتىق سوغۇق بولىدۇ، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ، كۈننىڭ چۈشۈشى كۈچلۈك، قىروسىز مەزگىلى ئۇزاق بولۇپ، تىپىك مۆتىدىل بەلباغ قۇرۇقلۇق ئىقلىمىدىكى قۇرغاق رايونغا كىرىدۇ. بۇ خىل ئالاھىدە بولغان ئىقلىم شارائىتى دۇنياغا داڭلىق بولغان قۇمۇل قوغۇنى، كىشمىش ئۈزۈم قاتارلىق ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى يېتىشتۇرۇپ چىققان.

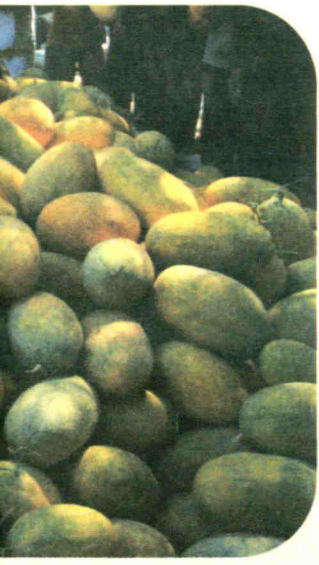

پىچان قوغۇنىنىڭ سورتى كۆپ، ئەلا سۈپەتلىك، تەمى ئۆزگىچە، شېرىن. شۇڭا، 1950 - يىللارنىڭ بېشىدىلا ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق نازارىتى پىچان يېزىسىنىڭ ھوك كەنتىدە دېھقانچىلىق مەيدانى بەرپا قىلغان، بۇ يەردە ئاپتونوم رايون بويىچە تۇنجى تاۋار قوغۇن ئېكسپورت قىلىش بازىسى قۇرۇلغان، 1998 - يىلى پىچانغا «جۇڭگونىڭ قوغۇن ماكانى»دېگەن نام بېرىلگەن. پىچان ئۈزۈمىنىڭ سورتى 550 خىلدىن كۆپ بولۇپ، پۈتۈن دۇنيادا ئۈزۈم سورتلىرى ئەڭ مەركەزلەشكەن، ئەڭ تولۇق رايون ھېسابلىنىدۇ.

文物古迹

鄯善县自古以来为东西交通要道，战略位置非常重要，气候比较干燥，文物古迹众多，文物保护古迹有75处，其中国家级2个、自治区级17个、县级56个，新石器时期、高车时期、唐代、明、清历代文物古迹有287个。主要有东巴扎回民大清真寺、鲁克沁古城遗址、吐鲁番郡王府遗址、吐峪沟千佛洞和穆斯林圣地吐峪沟麻扎、迪坎古石器时代遗址、汉墩阿克墩唐代烽火台、二塘沟唐代古塔和苏贝什古墓群等。其中吐峪沟千佛洞和吐峪沟麻扎是佛教和伊斯兰教两大文化的交汇中心。鄯善的文物古迹可以称得上是西域历史、文化、自然的博物馆。

特 产

鄯善夏季炎热，冬季寒冷，昼夜温差大，无霜期长，属于温带大陆性干燥气候区域。独特的气候条件孕育了闻名世界的哈密瓜、无核白葡萄等特产。鄯善的瓜果品种多，质量优，风味独特甜美。1950年初，新疆农业厅在鄯善县辟展乡大东湖村设立了农场，建立了新疆首个商品瓜出口基地，1998年授予其“中国哈密瓜之乡”美称。鄯善县葡萄品种已达550个，是全国乃至全世界葡萄品种最集中、最齐全的地区。

4. توقسۇن

ئومۇمىي ئەھۋالى

توقسۇن ناھىيىسى ـ ئۇرۇمچىنىڭ جەنۇبىغا، تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ غەربىگە جايلاشقان. توقسۇن بازىرى بىلەن ئۇرۇمچىنىڭ ئارىلىقى تاشيول مۇساپىسى بويىچە 162 كىلومېتىر، تۇرپان شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى تاشيول مۇساپىسى بويىچە 51 كىلومېتىر كېلىدۇ. توقسۇندا 1936 ـ يىلى ناھىيە تەسىس قىلىنغان.

توقسۇن تۇرپان ۋىلايىتىگە قاراشلىق ناھىيە بولۇپ، شەرق تەرىپى تۇرپان شەھىرى بىلەن، جەنۇب تەرىپى باينىغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ قاراشەھەر، خېجىڭ ناھىيىلىرى بىلەن، شىمال تەرىپى ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ ئارتىمالىق (داۋانچىڭ) رايونى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. شەرقتىن غەربكە ئەڭ كەڭ جايى 146 كىلومېتىر، شىمالدىن جەنۇبقىچە ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 204 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئومۇمىي يەر كۆلىمى 17 مىڭ 342 كۋادرات كىلومېتىر، ئاھالىسى 107 مىڭ 770 (2003 ـ يىلىدىكى سان) كىشى بولۇپ، ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ قاتارلىق 12 مىللەتتىن تەركىب تاپقان. توقسۇن ناھىيىسىدە توقسۇن بازىرى، كۆمۈش بازىرى، كۆجەي بازىرى، شا يېزىسى، غولبويى يېزىسى، ئىلانلىق يېزىسى، بوستان يېزىسى قاتارلىق تۆت يېزا، ئۈچ بازار، يەتتە ئاھالىلەر كومىتېتى، 45 كەنت، 246 مەھەللە بار. توقسۇندا بۇران قاتتىق، ئىسسىق شامال كۆپ چىقىدۇ. يىلدا سەككىز بالدىن يۇقىرى بۇران ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 108 كۈنگە يېتىدۇ، كۆپ بولغاندا 135 كۈنگە يېتىدۇ. بۇران كۈچى 12 بالغا يېتىدۇ. 3 ـ ئايدىن 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە بولغان مەزگىلى بۇران ئەڭ كۆپ چىقىدىغان «بۇران پەسلى» ھېسابلىنىدۇ. بۇ مەزگىلدە چىققان بۇران چاڭ ـ توزانلىق كېلىدۇ، ياز پەسلىدە ھەمىشە ئىسسىق شامال چىقىدۇ. ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 93 قېتىم ئىسسىق شامال چىقىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە كۈچلۈك ئىسسىق شامال 33 قېتىمغا يېتىدۇ.

«توقسۇن» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى

«توقسۇن» دېگەن يەر نامى ھەققىدە ھەر خىل مەنبەلەردە ھەر خىل قاراشلار بار. «ئەينى يىللاردا بۇ يەردە توقسەن ئائىلە ياشىغان، كېيىن ‹توقسەن› دېگەن سان ئاستا ـ ئاستا ‹توقسۇن› غا ئۆزگەرگەن» دېگەن قاراشلارمۇ، «سودا كارۋانلىرى دائىم توختاپ ئۆتىدىغان بۇ جاي ‹توختاسۇن› دېگەن ئاتالغۇدىن بارا ـ بارا ‹توقسۇن› غا ئۆزگەرگەن» دېگەن قارشلارمۇ بار. بۇنىڭ ئىچىدە ئىشەنچىلىكى «توققۇزسۇ» دېگەن ئاتالغۇدىن ھازىرقى «توقسۇن» دېگەن نام كېلىپ چىققان دېگەن قاراشتۇر. چۈنكى، توقسۇننىڭ جۇغراپىيىلىك ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا، تارىختىن بۇيان ئەتراپتىكى ئېگىز تاغلاردىن توقسۇن ئويمانلىقىغا كۆپلىگەن ئېغىزلاردىن سۇلار كېلىپ، بۇ جايدىكى ھاياتلىقنى كاپالەتكە ئىگە قىلىپ تۇرغان. بۇ ئېغىزلارنىڭ ئىچىدە

4. 托克逊

基本情况

托克逊县位于乌鲁木齐以南，吐鲁番盆地以西。托克逊镇距乌鲁木齐公路路程162公里，距吐鲁番市公路路程51公里，1936年设县。

托克逊县隶属于吐鲁番地区，东面与吐鲁番市、南面与巴音郭楞蒙古自治州焉耆回族自治县、和静县，北面与乌鲁木齐县的达坂城接壤。东西最宽处146公里，北南长有204公里。总面积为1.734万平方公里，总人口10.777万（2003年的数据），有维吾尔族、汉族、回族等12民族。托克逊县设有夏乡、伊拉湖乡、郭勒布依乡、博斯坦乡等4个乡，托克逊镇、库米什镇、克尔碱镇等3个镇，7个社区，45个村，246个买里（自然村）。

托克逊风大，热风多起，全年风力八级以上日数平均可达108天，最多可达135天。风力可达12级。3月至6月是托克逊刮风次数最多的“风季”。这时节刮的风常常扬起沙尘，夏季热风多，全年平均刮热风可达93次，其中风力较大的可达33次。

“托克逊”地名的来历

关于托克逊名称的来历，有多种说法。有的人认为“这里以前居住过90户人以后，这90（维吾尔语发音为“托克三”）数字渐渐变成了“托克逊”称谓；有些人认为“托克逊以前是商队经常停留的地方”，这里从“停下来”（维吾尔语发音为“托克土宋”）名称渐渐变成“托克逊”。其中最可靠的说法是“托克逊这一名称从‘托克孜苏’（维吾尔语意思是‘九条河’）名称演

ئارغۇبۇلاق ئېغىزى، قوشتېرەك ئېغىزى، كۆك ئىنەك ئېغىزى، زۇرمۇتا ئېغىزى، ئۇستۇنغول ئېغىزى، ئالغۇي ئېغىزى، ئۆرەغول ئېغىزى، ياغاچبېشى ئېغىزى، بايتوقاي ئېغىزى قاتارلىق توققۇز ئېغىزنىڭ سۈيى ناھايىتى ئۇلۇغ بولغان. ئەجدادلىرىمىزنىڭ سۇنى ئۇلۇغلاش ئەنئەنىسىدىن قارىغاندا «توقسۇن» دېگەن نامنىڭ ئەسلىي «توققۇزسۇ» بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن.

تەبىئىي بايلىقلىرى

ھازىرغا قەدەر توقسۇن ناھىيىسىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە 30 نەچچە خىل كان مەھسۇلاتى، 40 قا يېقىن كان بايقالدى. ئۇستۇنلۇككە ئىگە كانلاردىن كۆمۈر، تۇز، كۇمۇش، تاشپاختا قاتارلىقلار بار. توقسۇن ناھىيىسىنىڭ پاختىسى، ئاق قونىقى، خاسىگى داڭلىق بولۇپ، توقسۇننى كىشىلەر يەنە «بوران يۇرتى»، «خاسىڭ ماكانى» دەپمۇ ئاتىشىدۇ.

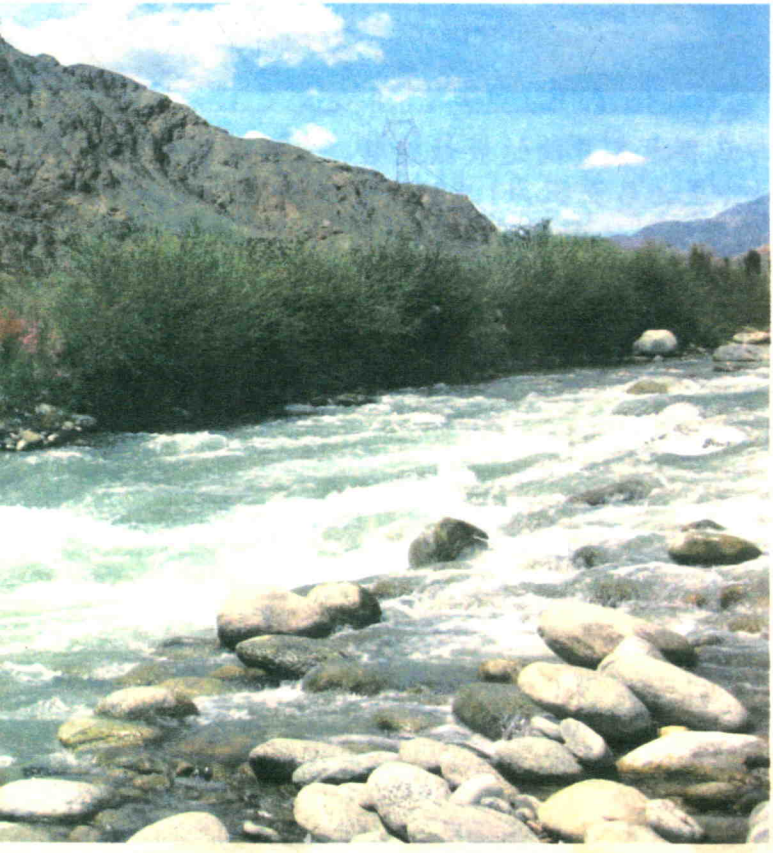

变而来的”这一说法。因为从托克逊的地理位置看，有史以来，从托克逊周围的高山水口流来大量的水，使得这里的生命繁衍得到保障。这些水口中阿格尔布拉克口、库什特热克口、库克依乃克口、祖尔木塔口、玉斯屯郭勒口、阿勒古依口、吾热郭勒口、亚尕齐贝西口、巴伊托卡依口等9个水口的水量非常丰沛。从我们祖先视水为圣的传统来看，“托克逊”之称源自“托克孜苏”的可能性很大。

自然资源

至今，在托克逊县境内已经发现30多种矿产、40多个矿井。主要矿产资源有煤炭、盐、银、石棉等，托克逊的棉花、高粱、花生很有名，人们又将托克逊称为“大风之乡”、“花生之乡”。

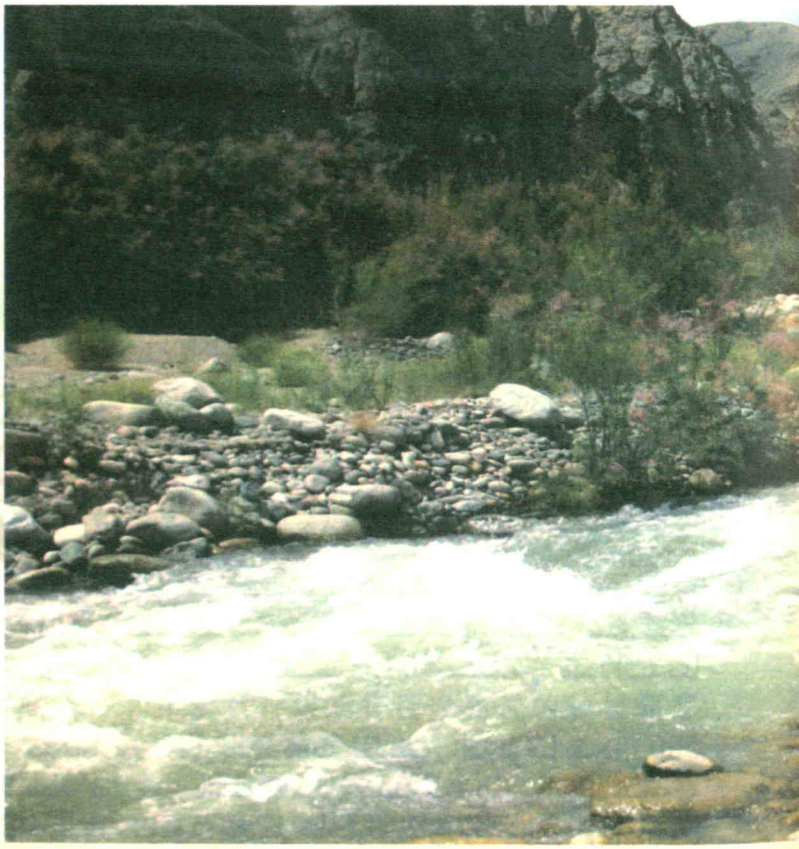

ئۈچىنچى باب ئۈزۈمزار ۋادا

ئۈزۈمنىڭ تارىخى

ئۈزۈم تۈرپاندا 2000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە. «تارىخنامە. پەرغانە تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشچە، جاڭ چىيەن غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە كەلگەندە، بۇ يەردە ئۈزۈمنىڭ كەڭ تۈردە ئومۇملاشقانلىقىنى كۆرگەن. «تەيپىڭ ھېكايەتلىرى» دە خاتىرىلىنىشچە، جەنۇبىي سۇلالىلەر دەۋرىدىكى لياڭ بەگلىكىنىڭ داتۇڭ يىللىرى (535 ~ 546 ـ يىللار) دا، قوچو خانلىقى جىنلىڭ (بۈگۈنكى جياڭسۇنىڭ نەنجىڭ شەھىرى) گە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۈزۈم ھارىقى(مەيسۇ، سۇچۇك) تەقدىم قىلغان. قوچو قەدىمكى شەھىرى، ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن ئۈزۈم ھارىقى(مەيسۇ) ياساش ئۆيىنىڭ ئىزنالىرى ۋە ھاراق(سۇچۇك) كۆپى، ئۈزۈم تاللىرى، قۇرۇق ئۈزۈم قاتارلىقلار بايقالغان. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «غەربىي يۇرتتىكى قارام ئەللەر تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشچە، لىيۇ چېڭ (بۈگۈنكى پىچان ناھىيىسىنىڭ لۇكچۇن بازىرى) دىكى ئۇرۇقى يوق، تاتلىق ئۈزۈمنىڭ داڭقى تارالغان.

شىنجاڭدا «تۈرپان ئۈزۈمى، ئىلى ئالمىسى، خوتەن ياڭقى، كورلا نەشپۈتى داڭلىق» دەيدىغان گەپ تارقالغان، تۈرپان مەملىكەت ئىچى ـ سىرتىدا «ئۈزۈم ماكانى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر. تۈرپان ـ دۆلىتىمىز بېكىتكەن، غەربىي رايون بويىچە بىردىنبىر ئۈزۈم مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش بازىسى، ئېلىمىز بويىچە ئاساسلىق ئۈزۈم ئىشلەپچىقىرىلىدىغان رايونلارنىڭ بىرى، شۇنداقلا ئۈزۈمنىڭ ئەسلىي ماكانىدۇر.

تۈرپاندا كەڭ كۆلەمدە تەك ئۆستۈرۈشتە، تۈرپاننىڭ قىروسىز مەزگىلى ئۇزۇن، فوتوسىنتېز رولى كۈچلۈك، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ، قۇرغاق ئىسسىق بولۇشتەك ئالاھىدە تەبىئىي ئەۋزەللىكلىرى بار. تۈرپان يەنە قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ مۇھىم تۈگۈنىگە جايلاشقان بولغاچقا، شەرق ۋە غەربنىڭ مەدەنىيەت، سودا ئالماشتۇرۇشى نەتىجىسىدە پارس، مىسىر قاتارلىق ئەللەرنىڭ ئۈزۈم ئۆستۈرۈش تېخنىكىسىدىن پايدىلىنىپ، ئۈزۈم سورتىنى ئەلالاشتۇرۇش ۋە تەك ئۆستۈرۈش تېخنىكىسىنى ياخشىلاش شارائىتىغا ئېرىشكەن.

تۈرپان ئۈزۈمىنىڭ سورتلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ھازىرغا قەدەر 500 خىلدىن ئاشىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە داڭلىقلىرى كىشمىش، سايۋا، مۇنەقە ۋە دوربىلىق قىممىتىگە ئىگە غۇنچە ئۈزۈم قاتارلىقلاردۇر. بۇلاردىن باشقا

第三章　葡萄之乡

吐鲁番葡萄的历史

在吐鲁番，葡萄有2000多年的栽培历史。据《史记·大宛列传》记载，张骞出使西域时发现种植葡萄在这里已经非常普及普遍。据《太平御览》记载，在南朝时期梁朝大同年代（535～546年）高昌王国往金陵（今日江苏南京市）派使送酒。在高昌古城、阿斯塔那古墓群等地已发现酿造葡萄酒的房屋遗迹和酒缸、葡萄树、葡萄干等。据明代《西域勇猛国民传》记载，柳城（今鄯善县鲁克沁镇）的无核葡萄、甜葡萄很有名。在新疆，有“吐鲁番的葡萄、伊犁的苹果、和田的石榴、库尔勒的香梨闻名天下”的说法。吐鲁番在国内外享有“葡萄之乡”的美誉。吐鲁番是我国指定的在西部唯一一个盛产葡萄基地，主要葡萄产地之一，也是葡萄原产地。

吐鲁番的无霜期长、光合作用强、昼夜温差大、气候干燥的自然条件使这里成为最适宜种植葡萄的地方。此外，吐鲁番因地处古丝路要冲，在东西方文化、贸易往来的影响下，利用波斯、埃及等国家先进的种植葡萄技术，优化了葡萄品种，改进了种植葡萄树的技术。

吐鲁番的葡萄品种很多。至今发现的品种有500多种，最著名的有无核白葡萄、马奶子葡萄和以药用为主的琐琐葡萄、木纳

قىزىل سايۋا، قاشقىر ۋە چەت ئەللەردىن كىرگۈزۈلگەن ئابىناۋات، قارا كىشمىش، قىزىل كىشمىش، قىزىل سەتەك، قىزىل يەرشارى، ئەتىرگۈل پۇراقلىق ئۇزۇم قاتارلىقلار بار بولۇپ، تۇرپان ئىسمى - جىسمىغا لايىق ئۇزۇم مۇزىيىدۇر.

تۇرپان كىشمىشىنىڭ ساپىقى چوڭ، دېنى سۇزۇك، شىرنىلىك، قەنت تەركىبى يۇقىرى بولۇپ، ھۆل يېيىشتىن باشقا يەنە، قۇرۇتۇپ ساقلاشقىمۇ ئىنتايىن باب كېلىدۇ. تۇرپاننىڭ ياز پەسلى ئۇزۇن، تېمپېراتۇرىسى يۇقىرى، ھۆل - يېغىن ئاز بولغاچقا، يېشىل ئۇزۇم ئىشلەپچىقىرىشقا ئىنتايىن مۇۋاپىق. شۇڭا، ئادەتتە تۇرپاندىكى ھەربىر ئائىلىنىڭ ئۆگزىسىدە شامال ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان ئۇزۇم قۇرۇتۇش چۇنچىلىرى (بورقاقخانا) بولىدۇ. ھەر يىلى 8 - ئاينىڭ ئاخىرى 9 - ئاينىڭ باشلىرىدا كىشمىش ئۇزۇلۇپ چۇنچىلەرگە ئېسىلىدۇ. چۇنچىدە قۇرۇتۇلغان يېشىل ئۇزۇم (بورقاق) رەڭگىنىڭ چىرايلىقلىقى، تەمىنىڭ تاتلىقلىقى (قەنت تەركىبى % 78 كە يېتىدۇ)، ساقلاش، توشۇشقا ئەپلىك ھەم بەرداشلىقلىقى بىلەن تۇرپاننىڭ ئالاھىدە يەرلىك مەھسۇلاتى سۈپىتىدە «يېشىل مەرۋايىت» دەپ ئاتىلىپ، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى بازارلاردا خېرىدارلارنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشمەكتە.

تۇرپاننىڭ ھازىرقى تەك (ئۇزۇملۇك) كۆلىمى 450 مىڭ مو بولۇپ، مېۋە بېرىدىغان دائىرە 350 مىڭ مو. يىللىق ھۆل ئۇزۇم ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى 401 مىڭ 900 تونناغا، ھەر يىلى مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا چىقىرىلىدىغان ھۆل ئۇزۇم 200 مىڭ تونناغا، ئىشلەپچىقىرىلىدىغان قۇرۇق ئۇزۇم 100 مىڭ تونىنىدىن كۆپرەككە يېتىدۇ. دېھقانلارنىڭ ئۇزۇمدىن قىلغان كىرىمى 1600 يۈەنگە يېتىدۇ، بۇ ئومۇمىي ساپ كىرىمنىڭ 40% نى ئىگىلەيدۇ. ئۇزۇم مەھسۇلات مىقدارى پۈتۈن شىنجاڭ ئۇزۇم ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارىنىڭ 50% گە، قۇرۇق ئۇزۇم مەھسۇلات مىقدارى پۈتۈن مەملىكەت قۇرۇق ئۇزۇم ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارىنىڭ 70% گە توغرا كېلىدۇ.

قوغۇن

تۇرپاندا قوغۇن ئۇستۇرۇش 2000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە. قوغۇن شىنجاڭنىڭ داڭلىق، ئەلا سۈپەتلىك، ئالاھىدە مەھسۇلاتى. تۇرپاننىڭ ئۆزگىچە كىلىماتى ۋە مۇنبەت تۇپرىقى قوغۇن ئۆستۇرۇشكە ئەڭ باب كېلىدۇ، شۇنداقلا تۇرپاننىڭ ئەلا سۈپەتلىك قوغۇن سورتلىرى ناھايىتى كۆپ، قوغۇن ئۆستۇرۇش تەجرىبىسى ئىنتايىن مول.

قوغۇن - مېۋە - چېۋىلەر ئىچىدىكى ئېسىل نېمەت. ئېكسپورت قىلىنىدىغان ۋە ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ئاپىرىپ سېتىلىدىغان تاۋار قوغۇنلار ئومۇمەن «قۇمۇل قوغۇنى» دەپ ئاتىلىدۇ. «قۇمۇل قوغۇنى» دېگەن نام توغرىسىدا مۇنداق ھېكايە بار: چىڭ سۇلالىسى دەۋرى (مىلادىيە 1696 - يىللىرى) دە قۇمۇلنىڭ ھاكىمبېگى ئەبەيدۇللا تارخانبەگ مەركىزىي ھۆكۈمەتكە بەيئەت قىلغاندىن كېيىن تەمى تاتلىق، چىرايلىق، پۇراقلىق لۇكچۇن

格，此外还有红葡萄、喀什格尔以及从国外引进的阿碧纳瓦提、无核黑葡萄、无核紫、无核红、红美人、全球红、玫瑰香等葡萄，堪称为一座名副其实的“葡萄博物馆”。

吐鲁番无核白葡萄果穗大，粒大美味，色泽光亮，乳汁多，含糖量高，除鲜食外还特别适合晒干保存。因夏季长、气温高、降水量少，吐鲁番非常适合晾制生产葡萄干。所以在吐鲁番一般住户屋顶上都有四周通风的葡萄晾干专用房——荫房。每年的8月底9月初正是葡萄成熟的时节，这时农民将一串串新鲜无核白葡萄运往荫房晾干。在荫房晾干的葡萄干以色泽光亮、美味（含糖量可达78%），便于存放、运输、耐存等特点而作为吐鲁番的特产被人们赞誉为“绿珠”，并受到国内外葡萄商的一致好评。

吐鲁番目前的葡萄地总面积为30015公顷（45万亩），结果面积为23345公顷（35万亩），鲜葡萄年产量可达40.19万吨，每年运往全国各地的鲜葡萄可达20万吨、葡萄干10万吨。农民通过卖葡萄所创造的人均年收入达年1600元，占其总纯收入的40%。吐鲁番葡萄产量相当于全疆葡萄总产量的50%，葡萄干产量达到全国葡萄干总产量的70%。

甜瓜（哈密瓜）

栽种甜瓜在吐鲁番已有2000多年的历史。甜瓜是新疆很有名的优质特产。吐鲁番的独特气候和肥沃土壤非常适宜栽种甜瓜，而且吐鲁番的优质甜瓜品种很多，甜瓜栽种的经验亦非常丰富。甜瓜是瓜果之中味道最甜美的。对外出口和运往内地销售的商品瓜一般叫做“哈密瓜”。关于“哈密瓜”，有这样一则故事：在清代（公元1696年）哈密郡王艾拜都拉·塔尔汗伯克臣服于中央政府之后将味道甜美的鲁克

قوغۇننى قۇمۇلغا يۆتكەپ كېلىپ، قۇمۇلدىن تەييارلىغان سۇغا - سالاملار بىلەن قوشۇپ، بېيجىڭدىكى كاڭشى خانغا سۇغا قىلغان. كاڭشى خان قوغۇننى تېتىپ كۆرگەندىن كېيىن بۇ ئېسىل سۇغاتنى قۇمۇل ژاڭنىڭ تارتۇق قىلغانلىقىنى ئۇقۇپ، «خامگۇا ياخشىكەن» دەپ ماختىغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تۇرپاننىڭ بۇ ئالاھىدە مەھسۇلاتى «خامگۇا» دېگەن نام بىلەن داڭق چىقارغان.

تۇرپاندا قوغۇننىڭ ئۆستۈرۈلۈش تارىخى ئۇزۇن، 1959 - يىلى ئارخېئولوگىيە خادىملىرى ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن جىن، تاڭ دەۋرلىرىگە ئائىت قەبرىنى قازغاندا، ئايرىم - ئايرىم ھالدا قۇرۇپ قورۇلۇپ قاق بولۇپ قالغان يېرىم قوغۇن ۋە ئىككى پارچە قوغۇن شاپىقىنى بايقىغان. 1980 - يىلى تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈرۈش ئەترىتى پىچان ناھىيىسىنىڭ دالانكاريز يېزىسىنىڭ جەنۇبىدىكى چوڭ ھاسا بۇددا دىنى خارابىسىنى قازغاندا، ئۈچ پارچە قوغۇن شاپىقىنى بايقىغان، تەكشۈرۈش ئارقىلىق بۇلارنىڭ تاڭ دەۋرىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى بېكىتىلگەن.

قوغۇن ناھايىتى تاتلىق، يېيىشلىك، ئۈزۈقلۇق تەركىبى مول مېۋە بولۇپ، تەركىبىدە گلۇكوزا، قۇمۇش شېكىرى، مېۋە شېكىرى، ئاقسىل، كالتسىي، فوسفور، تۆمۈر قاتارلىق كۆپ خىل ئىلمىنتلار بار.

قوغۇن ماكانى تۇرپاندىن چىقىدىغان قوغۇنلار ئۆزىنىڭ ئەلا سۈپىتى ۋە تەبىئىي يېشىل مەھسۇلات بولغانلىقى بىلەن دۆلەت ئىچى - سىرتىغا داڭلىق. شۇنداقلا تۇرپاننىڭ ئىككىنچى چوڭ ئالاھىدە ئىقتىسادىي زىرائىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ ئۈزلۈكسىز تۈردە يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، قوغۇننىڭ بازارغا چىقىش ۋاقتى يىلدىن - يىلغا ئالدىغا سۈرۈلمەكتە ۋە ئۇزىرىماقتا، شۇنداقلا بازار ئېھتىياجىغا ئاساسەن يىلدا بىر قېتىم ھوسۇل ئېلىشتىن پەسلىسز ئىشلەپچىقىرىشقا تەرەققىي قىلماقتا. نۆۋەتتە، تۇرپاندا يېڭى خانىش، ئالتۇن سۇمرۇغ، نىلۇپەر قاتارلىق يېڭى سورتلار كەڭ كۆلەمدە ئۆستۈرۈلمەكتە. 2007 - يىلى تۇرپان ۋىلايىتىنىڭ قوغۇن - تاۋۇز كۆلىمى 100 مىڭ موغا ، ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى 150 مىڭ تونناغا يېتىپ، ياخشى ئىقتىسادىي ئۈنۈم ھاسىل قىلىندى.

تۇرپان قوغۇننىڭ تۇرى 522 گە يېتىدۇ. يەرلىك سورتتىنلا 234 خىلى بار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە كۆچۈرۈپ كېڭەيتىلگىنى 43 خىل. پىشىش ۋاقتىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، بالدۇر پىشار قوغۇن، بالدۇر پىشار كۈزلۈك قوغۇن، ئوتتۇرا پىشار كۈزلۈك قوغۇن، كۈزلۈك قوغۇن، قىشلىق قوغۇن قاتارلىق بەش چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. ئەڭ داڭلىقلىرىدىن ئالتۇن ئەجدىھا، ئايسىخان كۆكچى، سېرىق چىلگە، سېرىق مىچىگەن، ئاق قوغۇن، كۆك كۆكچى قاتارلىقلار بار.

沁甜瓜运到哈密并将其和自己在哈密准备的礼品一起送给了京城的康熙皇帝。康熙皇帝品尝甜瓜，得知是哈密郡所献之后，竖起大拇指对哈密瓜赞叹不已。从那以后，吐鲁番的这一特产以“哈密瓜”的名称而出名。

在吐鲁番，甜瓜的种植历史悠久。1959年考古学家在阿斯塔那古墓群挖掘有关晋、唐代墓穴时曾发现已经干了的半个干瓜和两块干瓜皮。1980年吐鲁番地区文物调查队挖掘在鄯善县达浪坎乡南部的大阿萨教遗址时还曾经发现过三块瓜皮，经测定，确定这些瓜皮属于唐代。

甜瓜味道甜，非常好吃，营养丰富，含有葡萄糖、甘蔗、果汁、蛋白质、钙、磷、铁等多种营养元素。

吐鲁番是甜瓜之乡。吐鲁番的甜瓜作为优质、绿色食品驰名中外，是吐鲁番的第二大经济作物。随着生产技术水平的不断提高，甜瓜上市时间被逐年提前和延长，并根据市场的需求从一年丰收一次向无季化生产发展。目前，在吐鲁番，新皇后、金凤凰、莲花等品种正广泛栽种。2007年吐鲁番地区的西瓜、甜瓜种植面积已达10万亩，总产量15万吨，创下了良好的经济效益。

吐鲁番哈密瓜品种可达522种，仅地方品种已有234种，其中被移栽推广的43种。哈密瓜根据成熟时节的不同分为早熟瓜、早熟秋瓜、按期熟秋瓜和冬季瓜等五种，最有名的有黄金龙、阿依斯汗可口奇（红心脆）、黄蛋子、黄皮蜜极甘、白瓜、奎克可口奇等品种，今年又新增了几个品种。

سايادەتچىلىك

«سايادەتچىلىك» دېگەن ئاتالغۇ تۇرپاننىڭ يېقىنقى يىللاردىن بۇيانقى تەرەققىياتى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان. تۇرپان هازىر دۇنياغا داڭلىق مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىنىڭ كۆپلۈكى، ئۆزگىچە مەنزىرىسى، هاۋا كىلىماتى، ئەنئەنىۋى تۇرمۇش ئادەتلىرى بىلەن دۆلىتىمىزدىكى مەشھۇر سايادەت شەهىرىگە ئايلاندى. نېمە ئۈچۈن سايادەتچىلەر تۇرپانغا شۇنچە تەلپۈنىدۇ؟

بىرىنچىدىن، تۇرپان شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيىتى، هەرخىل دىنلار ئۆزئارا ئۇچراشقان يېپەك يولىدىكى مۇهىم بازار بولۇپ، قويۇق، مول مەدەنىيەت ئاساسىغا ۋە ئۇزۇن تارىخقا ئىگە: ئىككىنچىدىن، تۇرپان ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئىككى چوڭ مەركەزلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، مىللىي ئۆرپ ـ ئادىتى ئۆزگىچە: ئۈچىنچىدىن، تۇرپان قۇملۇق رايون مەنزىرىسىگە ئىگە بولۇپ، ئېكولوگىيىلىك مۇهىتى ۋە بوستانلىق يېزا ئىگىلىكى تىپىك خاراكتېرىغا ئىگە. ئومۇمىلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، تۇرپان تارىخ، مەدەنىيەت، تەبىئىي مەنزىرە مۇجەسسەملەنگەن گۈهەر زېمىن. شۇڭا، تۇرپان ۋىلايىتى «تۇرپان غەربىي رايوننىڭ تارىخ، مەدەنىيەت ۋە تەبىئىي مەنزىرە مۇزېيى» دېگەننى ئوتتۇرىغا قويۇپ، تۇرپان سايادەتچىلىكىنىڭ يېڭى ئوبرازىنى تىكلىدى.

تۇرپاندا تارىخى ئۇزۇن، قۇرۇلۇش ئالاهىدىلىكى ئۆزگىچە ۋە يېگانە، تەتقىقات قىممىتى يۇقىرى بولغان قەدىمىي مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرى، بۇيلۇققا ئوخشاش داڭلىق سايادەت، مەنزىرە نۇقتىلىرى، ئىدىقۇت تېغى، ئايدىڭكۆل قاتارلىق رېئالىيەت تۇيغۇ قويۇق، سىرلىق جايلار، ئوتتەك ئىسسىق كىلىمات، قۇملۇق بىلەن بوستانلىقلار بىرىكىپ كەتكەن سېهىرلىك مۇهىت، قويۇق ئەنئەنىۋى، مىللىي ئۆرپ ـ ئادەتلەر قاتارلىقلار مۇجەسسەملەنگەن بولغاچقا، سايادەتچىلەرنى كۆچلۈك جەلپ قىلىپ كەلمەكتە.

تۇرپاننىڭ سايادەتچىلىك ئىشلىرى ئىسلاهات، ئىشىكنى ئېچىۋېتىشتىن كېيىن باشلانغان بولۇپ، يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، كىچىكلىكتىن زورىيىپ، 20 يىللىق تەرەققىياتنى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن تۇرپاننىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىكى تۈۋرۈك كەسىپلەرنىڭ بىرىگە ئايلاندى.

1999 ـ يىلى تۇرپان ۋىلايىتى «سايادەتچىلىكنى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇپ، سايادەتچىلىك كەسىپىنى باشلامچى قىلىپ، سايادەتچىلىككە مۇناسىۋەتلىك كەسىپلەرنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئوبوروتنى تېزلىتىپ، چوڭ تەرەققىياتنى ئەملىگە ئاشۇرۇش» قارارىنى چىقارغاندىن كېيىن، تۇرپاننىڭ سايادەتچىلىك ئىشلىرى يېپىيېڭى دەۋرگە قەدەم قويدى. سايادەتچىلىكنىڭ ئورنى ئىلمىي بېكىتىلگەندىن كېيىن، تۇرپان سايادەتچىلىكى باشلامچى كەسىپ بولۇش سۈپىتى بىلەن تېز تەرەققىي قىلىش ئىزغا سېلىندى. تۆۋەندىكى سانلىق كۆرسەتكۈچلەرلا بۇنىڭغا كۈچلۈك پاكىت بولالايدۇ:

旅游业

旅游业这个名称与吐鲁番近年来的发展是紧密相连的。吐鲁番现今依众多驰名中外的名胜古迹、独特风景、气候和传统生活习俗，已经成为我国最有名的旅游城市，吐鲁番为什么能够吸引那么多的游客呢？

(一)吐鲁番是东西文化和多种宗教交汇的丝路重镇，拥有浓厚、丰富的文化底蕴。

(二)吐鲁番是维吾尔族文化两大中心之一，民族风俗很独特。

(三)吐鲁番拥有沙漠区域风景、生态环境和绿洲农业，具有典型的特质。

总之，吐鲁番是历史、文化、自然风景融为一体的宝地，所以吐鲁番地区提出了“吐鲁番是西域历史、文化和自然风景博物馆”的说法，树立了吐鲁番旅游业的新形象。吐鲁番因其历史悠久、拥有独特的建筑风格、研究价值极高的名胜古迹、像葡萄沟驰名中外的旅游景点、火焰山、艾丁湖等神奇的地方，酷热的气候、沙漠与绿洲交融的神奇的环境、浓厚的传统、民族风习等吸引着很多国内外游客。

吐鲁番的旅游事业始于改革开放之后，从无到有，从小到大，经历了20多年的发展之后，已成为吐鲁番经济发展的支柱产业。

1999年，吐鲁番地区作出了“大力发展旅游业，以旅游业为龙头，促进相关旅游产业的发展，促进流通，实现大发展”决定之后，吐鲁番的旅游业踏上了新的经程。旅游景点科学确定以后，吐鲁番的旅游业作为带头产业得到了快速发展，以下数据足

1998 ـ يىلى پۈتۈن ۋىلايەت بويىچە كۆتۈۋېلىنغان سايامەتچى 450 مىڭ ئادەم (قېتىم) لا ئىدى. 2002 ـ يىلى بولسا تۇرپان ۋىلايىتى بويىچە كۆتۈۋېلىنغان سايامەتچىلەرنىڭ سانى 1 مىليون 570 مىڭ ئادەم (قېتىم)غا يېتىپ، سايامەتچىلىك كىرىمى ھەرىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 100 مىليون يۈەندىن كۆپەيىپ، سايامەتچىلىك كىرىمى ھەرىلى 20% لىك سۈرئەت بىلەن ئاشتى. 2007 ـ يىلى تۇرپان ۋىلايىتى بويىچە 4 مىليون 726 مىڭ ئادەم قېتىم سايامەتچى كۆتۈۋېلىنىپ، سايامەتچىلىك كىرىمى 898 مىليون 100 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1998ـ. 1999ـ، 2000 ـ يىللىرى تۇرپان ۋىلايىتى ئۇچ چوڭ قەدەم تاشلاپ، 200 مىليون يۈەنگە يېقىن مەبلەغ سېلىپ بۇيلۇق سايامەت باغچىسى قۇرۇلۇشى، سۇلايمان غوجا مۇنارى قۇرۇلۇشى، يارغول قەدىمىي شەھىرى قۇرۇلۇشى ھەمدە ھەرقايسى سايامەت نۇقتىلىرىدىكى پاكىز ھاجەتخانا قۇرۇلۇشى قاتارلىقلارنى سۈپەتلىك تاماملاپ، تۇرپاننىڭ سايامەتچىلىك ئۇل مۇئەسسەسە قۇرۇلۇشىنى يېڭى بىر سەۋىيىگە كۆتۈرۈپ سايامەتچىلىكنىڭ ئوبرازىنى تېخىمۇ نۇرلاندۇرۇپ، سايامەت نۇقتىلىرىنىڭ جەلپ قىلىش كۈچىنى ئاشۇردى. 2003ـ يىلى ۋەزىيەتنى ئېنىق تونۇپ، سايامەتچىلىك كەسپىدىكى «2 ـ قېتىملىق ئىگىلىك تەكلەش» نى ئوتتۇرىغا قويۇپ، «ئوتتۇرا لىنىيىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش (تۇرپان شەھىرى ئاساس قىلىنىدۇ)، شەرقىي لىنىيىنى ئېچىش (پىچان ناھىيىسى ئاساس قىلىنىدۇ)، غەربىي لىنىيىگە تەييارلىق قىلىش (توقسۇن ناھىيىسى ئاساس قىلىنىدۇ)» تىن ئىبارەت تەرەققىيات ئىستراتېگىيىسىنى ئېنىق بېكىتىپ، «1210» قۇرۇلۇشى (بىر سەيلىنى ياخشى ئۆتكۈزۈش: بۇيلۇق، تۇيۇقتىن ئىبارەت ئىككى سايامەت نۇقتىسىنىڭ يول قۇرۇلۇشىنى چىڭ تۇتۇش؛ 10 سايامەت رايونىنى ئېچىشنى تېزلىتىش) تەدبىرىنى تۇرۇپ، نۇقتىلىق ھالدا بۇيلۇق، ئىدىقۇت تېغى، پىچان قۇمتاغ باغچىسى، تۇيۇق جىلغىسى مەنزىرە نۇقتىسى قاتارلىقلارغا قارىتا ئېچىش ئېلىپ باردى. يارغول قەدىمىي شەھىرى، قوچو قەدىمكى شەھىرى، ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقى، تەيزاڭ (بۇد تەكچىسى) مۇنارى، سۇلايمان غوجا مۇنارى قاتارلىق بەش دۆلەت دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى ۋە مۇزېيغا قارىتا ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىپ، بىر پۈتۈن سايامەتچىلىكنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىپ، سەرخىل مەنزىرە، سايامەت نۇقتىسى بەرپا قىلىپ، سايامەتچىلىكنىڭ دەرىجىسىنى ئومۇمىيۈزلۈك يۇقىرى كۆتۈردى ھەمدە مەدەنىيەت بايلىقى، سايامەت بايلىقىنى بىرىكتۈرۈشتە چىڭ تۇرۇپ، سەرخىل مەھسۇلات يارىتىشنى مۇھىم نۇقتا قىلىپ، بۇيلۇق رايونىنى يۇقىرى دەرىجىلىك ئېچىش قۇرۇلۇشىنى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇردى.

以证明：1998年全地区游客接待量仅45万人（次），到了2002年，吐鲁番地区游客接待量已达157万人（次），旅游业收入每年平均增长亿万元，旅游业每年以20%的速度增长。2007年吐鲁番地区接待的游客达472.6万人（次），旅游业收入已达8.98亿元。

1998、1999和2000年，吐鲁番地区三年迈出三大步，投入资金2亿元，高质量地完成了葡萄沟游乐园、苏公塔、交河故城等各旅游景点干净厕所等各项工程，将吐鲁番的旅游基础设施建设提高到新的水平，树立起更好的旅游业形象，增强了各旅游景点的吸引力。2003年在明确认识当前形势的基础上提出了“第二次立业”，确定了提高中线（以吐鲁番市为主）、开发东线（以鄯善县为主）、准备西线（以托克逊县为主）的发展战略，制定了《1210工程》（办好一个“葡萄节”，紧抓吐峪沟和葡萄沟等两个景点的道路建设，促进十个旅游区开发），对葡萄沟、火焰山、鄯善库木塔格沙漠、吐峪沟旅游景点进行了重点开发；对交河故城、高昌古城、阿斯塔那古墓群、台藏塔、苏公塔等五个国家级保护单位进行了改造，推进了整个旅游业的发展，创建出一流的旅游景点，全面提升了旅游业档次并且坚持将文化资源和旅游资源相结合，将创造一流产品作为重点，大力开拓了高等级开发葡萄沟景区工程。

مائارىپ

ئۇيغۇرلاردا يېزىق تارىخى باشلانغاندىن كېيىن، مەكتەپ، مائارىپ ئىشلىرىغا تۇنجى ئاساس سېلىنغان ماكان تۇرپان ـ قوچو ھېسابلىنىدۇ.

قوچو ئەينى زاماندا شەرق بىلەن غەرب مەدەنىيىتى بىر ـ بىرى بىلەن گىرەلەشكەن مەركىزىي تۈگۈن بولۇپ، بۇ يەردە تۈرلۈك دىنلار ئەركىن پائالىيەت ئېلىپ بارغان. ئىبادەتخانىلار قۇرۇلۇپ، مەكتەپلەر ئېچىلىپ، كىتابلار بېسىلغانىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تارىخىدا بۇددا كىتابلىرى ئەڭ كۆپ يېزىلىپ ساقلانغان جايمۇ ئەنە شۇ قوچو ئىدى. بۇ يەردىن تېپىلغان يازما يادىكارلىقلار نەچچە 10 مىڭ پارچىدىن ئاشىدۇ. شۇڭا، كىشىلەر تۇرپان ـ قوچونى ئەينى زاماندا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ «يەر ئاستى كۇتۇپخانىسى» دەپ دەل جايىدا ئېيتقان.

قوچودا نېستۇرىيان دىنى ئەقىدىسى مەزمۇن قىلىنغان «ئىۋانگلۇم» (بەخت ساداسى)، «سانت گوركىنىڭ شېھىت بولۇش خاتىرىسى»؛ مانى دىنىغا ئائىت ئەسەرلەردىن «ئىككى يىلتىزنوم»، «ئىرق بىتىگ»؛ زارا ئاستېر (ئاتەشپەرەسلىك) ئەقىدىسىگە ئائىت ئەسەرلەردىن «ئەۋلىيا قەسىدىلىرى»؛ بۇددا دىنىغا ئائىت ئەسەرلەردىن «ئالتۇن يارۇق»، «سەككىز يۆكمەك»، 27 پەردىلىك «مايتىرى سىمىت» ناملىق دراما، تارىخىي داستان «ماھابخاراتا» قاتارلىق ئەسەرلەر مەيدانغا كەلگەن.

ئەينى زاماندىكى تۇرپان مائارىپى توغرۇلۇق شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق سەيياھ ۋاڭ يەندى ئۆزىنىڭ «قوچوغا ئەلچىلىك خاتىرىسى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق يازغان: «... قوچودا كەسپىي مۇئەللىملەر بار ئىكەن. ئۇيغۇرلار شېئىر ۋە قوشاققا خۇشتار ئىكەن. ئۇلار ئۆز يېزىقىنى كۈندىلىك ئېھتىياج ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى تۈرلۈك ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يېزىشقىمۇ ئىشلىتىدىكەن. ئۇ يەردە ھەرخىل تىللاردا يېزىلغان نۇرغۇن كىتابلارنى كۆردۈم...»

قوچو (ئىدىقۇت) ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە قوچو مائارىپى نۇرغۇن تىلشۇناسلارنى، كۆپ تىللىق تەرجىمانلارنى، ئابرۇيلۇق ئوقۇتقۇچىلارنى، مەرىپەتلىك ئەدىب، شائىرلارنى، دراماتورگلارنى، بوغالتىر ـ ھېساباتچىلارنى، تېۋىپ ـ دوختۇرلارنى يېتىشتۈرگەنىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە، سېڭقۇ سەلى تۇتۇڭ، ئاتاقلىق ئەدىب ۋە تەرجىمان پىرتانراكشىت، مائارىپچى، شائىر ئاپرىنچۇر تېكىن، «ھېكمەتلەر پەزىلىتى» نىڭ ئاپتورى، شائىر كى كى، شائىر چىنۇياتۇتۇڭ، شائىر ئاتساڭ، كولتارقان، ئاسىغ تۇتۇڭ، قارۇنداز قاتارلىقلار بار. دېمەك، تۇرپاندا قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە (866 ~ 1393 ـ يىللار) مائارىپ ئىنتايىن گۈللەنگەنىدى.

قوچو ئۇيغۇرلىرى دەۋرىدە بۇددا دىنى ھۆكۈمران ئورۇندا ئىدى. كېيىن، يەنى مىلادىيە 1400 ـ يىللاردىن كېيىن ئىسلام دىنى ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ، ئىسلامىيەت مائارىپى تېز تەرەققىي قىلدى. تۇرپان مائارىپى بۇ دەۋرلەردە ئاساسىي جەھەتتىن دىن تارقىتىشنى مەركەز قىلىپ راۋاجلاندى. نەتىجىدە، دىنىي مەكتەپلەر كۆپلەپ قۇرۇلدى.

教 育

维吾尔族文字有史以来，打下学校、教育事业基础的地方是吐鲁番高昌。高昌当时是东西方文化交汇地，各种宗教在这里大行其道，建寺，办学，印书。维吾尔族古代史上佛教图书编写、保存最多的地方尚属高昌，在这里发现的书面文物超过几万件，所以人们将吐鲁番高昌称作中亚“地下图书室”。

高昌先后出现了以景教义为内容的《福音书》、《圣乔治殉难记》，有关摩尼教的《两宗经》、《占卜术》，有关拜火教的《赞美诗》，有关佛教的《金光明经》、《八阳神咒经》，共27幕的话剧《弥勒会见记》、历史长诗《摩河普罗塔》等著作。

对于当时的吐鲁番教育，北宋时期的王延德在自己的《高昌出使记》中写道：“高昌有很多专业教师，畏兀儿族非常喜欢诗歌，他们将自己的文字不仅用于日常需求，还用于编写各种文学著作，在那里我看到了用多种语言编写的很多图书。”

高昌回鹘王朝时期，高昌教育培养出了许多语言学家，精通多种语言的翻译家，很有名望的教师、文人、诗人、戏剧家、会计、名医。其中有僧古萨里都统，著名的文学家和翻译家普利檀刺词西，教育家、诗人阿波林求特勒、《名言至德》的作者、诗人可克、诗人奇努亚都统、诗人阿特藏、库勒塔尔康、阿斯合都统、喀隆达子等。可见，在吐鲁番高昌回鹘王朝时期，教育极为发达。

高昌回鹘王朝时期佛教占统治地位，后来，即公元1400年之后伊斯兰教开始在这里占上风，伊斯兰教育得到快速发展，吐鲁番教育在这个时期主要围绕传教发展，结果，宗教学校纷纷出现。

到了和卓时代，即从1600年末起苏菲依禅在西域开始严密控制文化、教育、艺术等领域，后来众多和卓们甚至提倡愚昧政策。清朝官员从1800年末开始开设学堂，不过仅培养出一些“通启”（翻译）。后来，在西方和发达伊斯兰国家的教育发展和启蒙下，有些伊斯兰宗教人士摆脱愚昧，开始以新的目光看世界，渐渐认识到开设学校的必要性，民众在这个方面的心声也日渐增强。

غوجىلار دەۋرىگە كەلگەندە، يەنى 1600 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ سوپى ئىشانلار غەربىي يۇرتتا مەدەنىيەت، مائارىپ، سەنئەت قاتارلىق ساھەلەرنى قاتتىق تەقىب ئاستىغا ئالدى. كېيىن غوجىلار جاھالەت ۋە نادانلىقتا قالدۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى 1800 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ «شۆتاك» مەكتەپلىرىنى تەسىس قىلىپ، پەقەت تىلماچ (توڭچى) يېتىشتۈردى. كېيىن، غەرب دۇنياسى ۋە تەرەققىي قىلغان ئىسلام ئەللىرىدىكى مائارىپ تەرەققىياتى، ئويغىنىشلارنىڭ تۇرتكىسىدە، بەزى ئىسلام ئۆلىمالىرىنىڭ، ۋەتەنپەرۋەر كىشىلەرنىڭ كۆزى ئېچىلىپ، دۇنياغا يېڭىچە نەزەر بىلەن قاراشقا، يېڭى مەكتەپ ئېچىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ يېتىشكە باشلىدى. خەلقنىڭ بۇ جەھەتتىكى ساداسىمۇ كۈچەيدى.

پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيادا، جۈملىدىن تۇرپاندا يېڭىچە مەكتەپ مائارىپى مۇشۇنداق خىتاب ۋە ئېھتىياج ئاستىدا باشلاندى. بۇ يېڭى مەكتەپ مائارىپى «ئۇسۇلى جەدىت» (يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى) دەپ ئاتالدى. «ئۇسۇلى جەدىت»نىڭ تۇرپاندىكى ئاساسلىق تەشەببۇسچىسى ۋە يولغا قويغۇچىسى تۇرپان ئاستانىدىكى مەشھۇر مەرپەتپەرۋەر زات مەخسۇت مۇھىتى باشچىلىقىدىكى ۋەتەنپەرۋەر كىشىلەر ئىدى. ئۇلار جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ۋە ئىسلامىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، يېڭى مەكتەپ مائارىپىنى يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلدى.

مەخسۇت مۇھىتى باشچىلىقىدىكى ۋەتەنپەرۋەر كىشىلەر تۇرپاندا يېڭىدىن بىخ ئۇرۇپ چىققان مىللىي سودا ـ سانائەتچىلەرنىڭ تىپىك ۋەكىلى. شۇنداقلا يېڭى مەكتەپ مائارىپىنىڭ ئاساسلىق تەرغىباتچىسى بولۇپ، جاھالەتكە قارشى كۈكرەك كېرىپ مەيدانغا چىقتى. نەتىجىدە، 1913 ـ يىلى مەخسۇت مۇھىتىنىڭ ئۆز خىراجىتى بىلەن رۇسىيىدىن ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلىشى ۋە ئاكىسى موسۇلبايىنىڭ قورۇسىغا مەكتەپ سېلىشى بىلەن شەرقىي شىنجاڭ تارىخىدىكى تۇنجى پەننىي مەكتەپ «مەخسۇدىيە مەكتىپى» ئوقۇش باشلىدى. مەخسۇت مۇھىتىنىڭ زىيادە زېھىن، پاراسەت، نۇرغۇن مال ـ دۇنيا سەرپ قىلىشى ئارقىسىدا، شەرقىي شىنجاڭ ۋە شىمالىي شىنجاڭنىڭ بىر قىسىم شەھەرلىرىدە يېڭى مائارىپ مەشئىلى لاۋۇلداپ، غايەت زور يالقۇنغا ئايلاندى. «مەخسۇدىيە مەكتىپى» ئاتۇش ئېكساقتىكى ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېۋلار 1885 ـ يىلى قۇرغان «ھۇسەينىيە مەكتىپى» دىن كېيىنلا شىنجاڭ زېمىنىدا قۇرۇلغان يېڭى مائارىپ بۆشۈكى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇيغۇر مائارىپ تارىخىدا يېپىيېڭى سەھىپە ئاچتى. «مەخسۇدىيە مەكتىپى» 1913 ـ يىلىدىن ئازادلىققىچە بولغان 36 يىلدا قىسمەن ۋاقىتلاردا توختاپ قالغانلىقى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئىزچىل ئوقۇتۇشنى داۋاملاشتۇرۇپ، جەمئىي 27 قاتاردا 1113 ئوقۇغۇچىنى تەربىيىلەپ چىقتى. مەرپەتپەرۋەر مەخسۇت مۇھىتىنىڭ تەسىرى بىلەن تۇرپان دىيارىدىكى كۆپلىگەن ئىلىم سۆيەر باي سودىگەرلەر كەينى ـ كەينىدىن مەكتەپ ئېچىپ، بىر مەيدان مەرىپەت دولقۇنىنى قوزغىدى. 1933 ـ

领导莅临学校指导调研工作

在吐鲁番乃至整个中亚，新的学校教育在如此这般的呼唤和需求下慢慢开始出现。这些新的学校教育被称为“革新派”（新教育）运动。革新运动在吐鲁番的主要提倡者和实施者—吐鲁番阿斯塔那著名的启蒙人以买合苏提·木依提为首的爱国人士，大力提倡反对帝国主义，在伊斯兰内部实行改革，实施新的学校教育。

以买合苏提·木依提为首的爱国人士是在吐鲁番开始萌芽的民族工商业者的典型代表，是新的学校教育的主要宣传者。他们毫无畏惧地向愚蒙宣战，结果于1913年通过买合苏提·木依提自己出资金从俄罗斯聘请教师和在他哥哥穆索力巴依的院子里建起学校——东疆首所学校“买合苏地亚学校”开学了。在买合苏提·木依提的无数付出下，东疆和北疆的部分城镇新教育的火炬迅猛燃烧起来，“买合苏地亚学校”是作为阿图什艾克萨克的兄弟莫萨巴耶夫于1885年创建的“玉塞依尼亚学校”之后在新疆出现的新教育摇篮，它在维吾尔教育历史上掀开了新的篇章。“买合苏地亚学校”从1913年到1949年祖国解放36年的时间里，除了部分时期关门外，坚持办学，先后培养了27期共1113名学生。在启蒙大师买合苏提·木依提的影响下，吐鲁番很多提倡启蒙的富裕商人也纷纷办起学校，激起启蒙浪潮。1933年以

يىلىدىن ئىلگىرى تۇرپاندا 18 ئورۇندا 30 سىنىپ بار بولغان بولسا، 1949 - يىلىغا كەلگەندە مەكتەپ 28 ئورۇنغا كېڭىيىپ، سىنىپ 83 كە، ئوقۇغۇچى 1638 گە، ئوقۇتقۇچى 102 گە يەتتى.

1949 - يىلى تۇرپاندا پەقەت 51 باشلانغۇچ مەكتەپ، 165 سىنىپ، 3030 ئوقۇغۇچى، 226 ئوقۇتقۇچى بار بولغان بولسا، 2007 - يىلى تۇرپان ۋىلايىتىدە پۈتۈن كۇنلۇك تۇرۇمدىكى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ 213 كە، تۇرلۇك كەسىپى مەكتەپ بەشكە، بۇ مەكتەپلەردىكى ئوقۇغۇچىلار 93 مىڭدىن كۆپرەككە، باشلانغۇچ مەكتەپ يېشىدىكى بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 100% كە، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 99.7% كە يەتتى. 1999 - يىلى تۇرپان ۋىلايىتىدە تۇنجى تەجرىبە ئوتتۇرا مەكتىپى تەسىس قىلىنىپ، بۇ مەكتەپكە ئوقۇشقا كىرگەن ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى پۈتۈنلەي «قوش تىل» دا ئوقۇتۇلدى. تۇرپان ۋىلايىتىدە «قوش تىل» ئوقۇتۇشى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلۇپ، «قوش تىل» دا ئوقۇتۇش سىنىپلىرى 1992 - يىلىدىكى بىر سىنىپتىن تەرەققىي قىلىپ، 442 سىنىپقا يەتتى، ئوقۇغۇچىلار 16 مىڭغا يەتتى. ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 99.58% كە يەتتى.

تۇرپانشۇناسلىق ئىلمى

تۇرپانشۇناسلىق ــ تۇرپاننى تەتقىق قىلىشنى مەركەز قىلغان ئىلمىدۇر.

18 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ نۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ ھەر خىل نام - ئاتاقلاردىكى ئېكسپېدىتسىيە ئەترەتلىرى تۇرپان ئويمانلىقىغا كۆپ قېتىم ئىچكىرىلەپ كىرىپ، يەر ئاستى ۋە يەر ئۈستىدىكى نۇرغۇنلىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئېلىپ كەتكەنىدى. ئېلىپ كېتىلگەن بۇيۇملار ناھايىتى نەپىس سىزىلغان تام رەسىملىرى، ھەيكەللەر، ھۆكۈمەت ۋە شەخسلەرنىڭ ھۆججەت، خەت - ئالاقىلىرى، مەڭگۈ تاشلاردىكى خەت ۋە رەسىملەر، قەبرە تەزكىرىلىرى، يۇقىرى ماھارەتتە توقۇلغان يىپەك ۋە يۇڭ توقۇلما بۇيۇملار، سەنئەت بۇيۇملىرى ھەمدە ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشىغا مۇناسىۋەتلىك ھەرخىل بۇيۇملاردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلار خەلقئارا ئېلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ زور دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن تۇرپانغا چېتىشلىق يۇقىرىقىدەك تۇرلەر ئۈستىدىكى تەتقىقات ئىشلىرى باشلاندى. بۇ تەتقىقاتقا قىزىققۇچىلار بۇ خىل تەتقىقاتنى تېخىمۇ يۇكسەكلىككە كۆتۈرۈپ، «تۇرپانشۇناسلىق» دەپ ئاتاشتى. بۇ تۇرپانشۇناسلىقنىڭ شەكىللىنىشى ئىدى. ھازىرغىچە «تۇرپانشۇناسلىق»نىڭ مەخسۇس پەن بولۇپ شەكىللەنگىنىگە 200 يىل بولدى.

ئەينى ۋاقىتتا بۇ ساھەگە تۇنجى بولۇپ قەدەم باسقان دۆلەت رۇسىيە ئىدى. 1811 - يىلى پۈتىشبۇ چارروسىيە ھەربىي ئورگىنىنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن شىنجاڭنىڭ شىمالىدىكى جۇڭغارىيە ئويمانلىقى، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە

前，在吐鲁番18处共有30个教学班，到了1949年，学校规模扩大到28处，教学班达到83个，教师有102名，学生有1638名。

1949年，在吐鲁番共有51所小学、165个教学班、226名教师和3030名学生。2007年，吐鲁番地区全日制学校达到213所，各种职业学校达到5所，这些学校的学生总数已达9.35万余名，入学率100%，适龄初中生的入学率已达99.7%。1999年地区开设了第一所实验中学，进入该校的少数民族学生完全接受“双语”教育。至此，吐鲁番地区全面实施“双语”教学，“双语”教学班从1992年的1个教学班发展到442个教学班，“双语”班学生已达1.6万名。适龄儿童的入学率则达到了99.58%。

吐鲁番学

吐鲁番学是指以研究吐鲁番为核心的学科。从18世纪初开始，很多国家各种名目的探险队多次深入吐鲁番盆地带走了许多文物。被外国探险队带走的物品有精致的壁画、雕塑、政府和个人的各种文献、碑铭，以高水平织成的丝织品、绒制品、艺术品，还有与人类生活有关的各种物品。这些物品引起了国际学术界的高度重视，在这个领域的种种研究工作也由此如火如荼。对这种研究颇有兴趣的人们将这种研究工作提高到更高的水平，将其称为“吐鲁番学”。“吐鲁番学”成为专门学科已经有200多年了。当时首次步入这个领域的国家是俄罗斯。1811年，普提谢夫按照沙俄政府的命令深入到准噶尔盆地、天山南北

شىمالىي ئېتىكىدىكى جايلار ۋە تۇرپان ئويمانلىقىغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ، نۇرغۇنلىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ۋە ھەربىي ئاخباراتلارنى توپلىغان.

1876 ـ يىلى سانكت ـ پېتېربۇرگتىكى خان جەمەتى ئۆسۈملۈكلەر باغچىسىنىڭ مۇدىرى ريگىل تۇرپان ئويمانلىقىغا كېلىپ، نۇرغۇن ئۆسۈملۈك ئەۋرىشكىلىرىنى توپلىغان ھەمدە قەدىمكى خارابىلىقلارنى تەكشۈرۈپ، ۋەتىنىگە قايتقاندىن كېيىن «تۇرپاننى تەكشۈرۈش خاتىرىسى»نى ئېلان قىلغان.

1893 ـ يىلى چارروسىيە يەنە روبوروۋسكىي، كوزلوۋ باشچىلىقىدىكى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنى، 1897 ـ يىلى سانكت ـ پېتېربۇرگ پادىشاھلىق پەنلەر ئاكادېمىيىسى كېلىمنېز باشچىلىقىدىكى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنى تۇرپانغا ئەۋەتكەن.

1903 ـ يىلى بېرلىن ئانتروپولوگىيە مۇزېيىنىڭ خادىمى گرۈنۋېدېل گېرمانىيەدىكى بىرقانچە چوڭ مالىيە گۇرۇھلىرىنىڭ ياردىمى ئارقىسىدا، ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى تەشكىل قىلىپ، روسىيە ئارقىلىق تۇرپانغا كەلگەن. ئۇ تۇرپاندا بىر تەرەپتىن، مىڭئۆي غارلىرىنى تەپسىلىي خەرىتىگە چۈشۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، نۇرغۇن ئورۇنلاردا قېزىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، قەدىمكى ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە يېزىقلىرىدىكى قولىيازمىلار، مانى دىنى نوملىرى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئويما مەتبەئە پارچىلىرى قاتارلىق زور مىقداردىكى ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارنى توپلىغان، ئاندىن ئۇلارنى 46 سانduqqa قاچىلاپ، 1903 ـ يىلى دۆلىتىگە قايتقان ھەمدە بېرلىندا «1902ـ1903 ـ يىلىغىچە قوچو قەدىمكى شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئەھۋالىدىن دوكلات» دېگەن كىتابچىنى نەشر قىلغان.

1904 ـ يىلى گېرمانىيىلىك لېكوك باشچىلىقىدىكى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى تۇرپانغا كەلگەن. شۇ قېتىم لېكوك ئېلىپ كەتكەن مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرى 200 سانduqtin ئاشىدۇ.

1905 ـ يىلى 2 ـ ئايدا گرۈنۋېدېل بىلەن لېكوك تۇرپانغا يەنە بىر قېتىم كېلىپ، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قېزىش ئېلىپ بېرىپ، 1906 ـ يىلى لېكوك 30 سانduqqa، گرۈنۋېدېل 174 سانduqqa گېرمانىيىگە ئېلىپ كەتكەن. يابونىيە تەرەپتىن بولسا، ھىندىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىش يوللىرىنى تەكشۈرۈپ دەللەلەشنى مەقسەت قىلغان ئوتانى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى 1902 ـ يىلىدىن 1914 ـ يىلىغىچە ئېلىپ بارغان ئۈچ قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيىدە تۇرپان رايونىغا كېلىپ، ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئېلىپ بېرىپ، نۇرغۇن ھۆججەت، خەت ـ چەك، جەسەتلەر بىلەن بىرگە كۆمۈلگەن بۇيۇملارنى قولغا چۈشۈرگەن. ئۇلاردىن كېيىن ئەنگلىيىلىك ئاۋرېل ستەيىن تۇرپانغا كېلىپ قېزىش ئېلىپ بېرىپ، 182 سانduq مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرىنى ئېلىپ كەتكەن.

دېمەك، يۇقىرىقى دۆلەتلەر تۇرپاندىن ئېلىپ كەتكەن قىممەتلىك ماتېرىياللارنى تەتقىق قىلىش جەريانىدا «تۇرپانشۇناسلىق» جەمئىيەتلىرىنى قۇرۇپ، كۆپلىگەن ئىلمىي ماقالە، يىرىك ئىلمىي ئەسەرلەرنى ئېلان قىلغان.

地区和吐鲁番盆地搜集了许多文物和军事情报。1876年圣彼得堡皇家植物园主任雷格尔来到吐鲁番盆地收集了很多植物标本，并在很多遗址进行考察，回国后发表了《吐鲁番考察记》。

1893年，沙俄将由罗波罗夫斯基、科兹洛夫带队的探险队、1897年圣彼得堡皇家科学院又将由克列门兹带队的探险队分别派往吐鲁番。

1903年，柏林人类学博物馆的职员格伦威德尔在德国的几个大财团的资助下，组织探险队途经俄罗斯来到吐鲁番。他们在吐鲁番一边绘制千佛洞地图，一边在很多地方进行大量的挖掘工作并搜集了很多古代维吾尔、汉文的手写资料、摩尼教经和古代维吾尔文的凹版块等大量的考古资料。他们将这些资料装入46个箱，于1903年运回德国并在柏林出版了《1902年至1903年在高昌回鹘王国和其周围进行的考古发掘情况汇编》一书。

1904年由A·勒柯克带队的德国探险队来到吐鲁番，A·勒柯克这次带走的文物超过200箱。

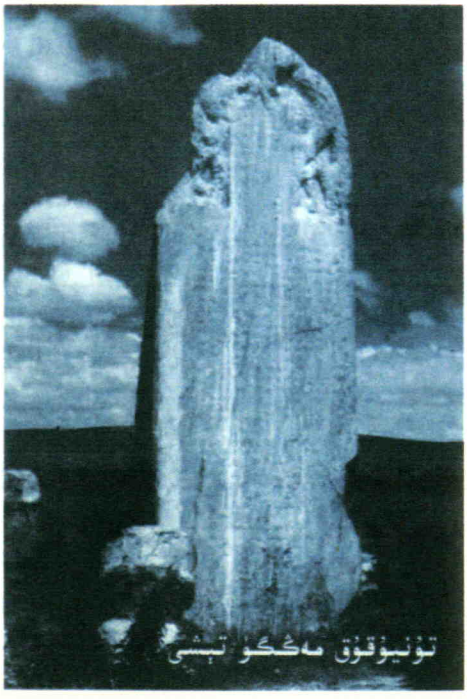

1905年2月，格伦威德尔和勒柯克又一次来到吐鲁番进行文物挖掘。1906年A·勒柯克将30箱、格伦威德尔将174箱文物分别带回德国。京都日本方面的探险队按照西本愿寺的主持大谷光瑞的指示，以寻找佛教圣地为目的，1902~1914年间进行三次探险，来到吐鲁番进行考古发掘，并获取很多各种文献、陪葬品。之后，英国人斯坦因也来到中国进行考古发掘，最终将182箱文物带回了英国。

总之，在对上述国家从吐鲁番运走的颇有价值的资料进行研究的过程中组建了许多吐鲁番学协会，许多专题论文也纷纷发表了。外国

چەت ئەللىكلەرنىڭ تۈرپان ھەققىدىكى تەتقىقاتى ئۆزىمىزنىڭكىگە قارىغاندا كۆپ ئىلگىرى، چوڭقۇر، سىستېمىلىق ھەم كەڭ بولۇپ، بۇ جەھەتتىكى تەتقىقاتتا چەت ئەل ئالىملىرى دۇنيادا بەلگىلىك تەسىر قوزغىغان ۋە بەلگىلىك كۆلەم شەكىللەندۈرگەن. بولۇپمۇ گېرمانىيە، تۈركىيە، ۋېنگرىيە، رۇسىيە، ياپونىيىلىك ئالىملار «تۈرپانشۇناسلىق» ھەققىدە ئۆزلىرىنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىنى كەينى - كەينىدىن ئېلان قىلغان. 19 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا گېرمانىيە ئالىمى ج.كلاپورت «قوچو تىلى ۋە يېزىقى ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق ئەسىرىنى ئېلان قىلغان. 1902 - يىلى گېرمانىيىنىڭ ھامبۇرگ شەھىرىدە «تۈرپانشۇناسلىق جەمئىيىتى» رەسمىي قۇرۇلغاندىن كېيىن 1908 - يىلى گېرمانىيە ئالىمى ف.مۇللىر «ئۇيغۇر يادىكارلىقلىرى تەتقىقاتى» ناملىق ئەسىرىنى ئېلان قىلغان (بۇ تۆت تومۇق يېرىك ئەسەر). گېرمانىيىلىك ئا. لېكوك ئۈچ تومۇق «قوچو مانى يادىكارلىقى» ئەسىرىنى، ۋىللىي.باك بىلەن ژون گابائىن بىرلىكتە يېزىپ چىققان ئالتە تومۇق «تۈرپاندىن تېپىلغان تۈركچە تېكىستلەر» ناملىق ئەسىرىنى، تۈركىيىلىك ئالىم رەشىت رەخمەت ئارات ئىككى تومۇق «ئۇيغۇر مەدىنىيىتىنىڭ يادىكارلىقلىرى» ناملىق ئەسىرىنى، 1921 - يىلى مەشھۇر تۈرپانشۇناس ئالىم گابائىن خانىم بېرلىندا «قوچو تۈرك تىلى گرامماتىكىسى» ناملىق ئەسىرىنى ئارقا - ئارقىدىن ئېلان قىلغان. سابىق شەرقىي گېرمانىيىدە 1960 - يىلىدىن كېيىن «تۈرپان يادىكارلىقلىرى» ناملىق سەككىز تومۇق يېرىك ئەسەر نەشر قىلىنغان. ياپونىيىلىك ئالىم ئوتانى كوزۇيى تۆت تومۇق «قوچو مەدەنىيىتى تەتقىقاتى» ناملىق ئەسىرىنى، خانىدا تورۇ «غەربىي يۈرت مەدەنىيەت تارىخى» ناملىق ئەسىرىنى ئېلان قىلغان.

ئېلىمىزنىڭ تۈرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى ئاساسەن يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن رەسمىي باشلاندى. 1953 -يىلىدىن باشلاپ ئېلىمىزنىڭ ئارخېئولوگىيە ساھەسىدىكى خادىملار تۈرپان رايونىدىكى قوچو، يارغول قەدىمكى شەھەرلىرىگە، بېزەكلىك، مۇرتۇق مىڭئۆيلىرىگە بېرىپ ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. ئېلىمىزنىڭ غەربىي رايون مەدەنىيىتى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مەشھۇر ئالىملاردىن شياڭ دا، خۇاڭ ۋېنبى، گېڭ شىمىن قاتارلىقلار ئىلگىرى - كېيىن تۈرپانغا كېلىپ تەكشۈرۈپ، بىر تۈركۈم ئىلمىي ماقالىلەرنى ۋە ئەسەرلەرنى ئېلان قىلدى.

1983 - يىلى جۇڭگو دۇنخۇاڭ - تۈرپانشۇناسلىق جەمئىيىتى قۇرۇلدى ھەمدە مەملىكەت ئىچىدە بىرقانچە قېتىم خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرى ئۆتكۈزۈلدى. 1988 - يىلى 11 - ئايدا تۈرپان ۋىلايىتىدە «جۇڭگو شىنجاڭ تۈرپانشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتى» ۋە ماتېرىيال مەركىزى قۇرۇلدى. 1990 - يىلى 3 - ئايدا يەنە «تۈرپانشۇناسلىق تەتقىقات ئورنى» قۇرۇلدى.

人对我们本土的研究比我们早得多，所进行的研究很深入，很系统。在这方面的研究工作中，外国学者们的活动在世界上产生了一定的影响和形成了一定的规模。尤其是德国、土耳其、俄罗斯、日本学者就“吐鲁番学”纷纷发表了自己的研究成果。19世纪上半年，德国学者J·克拉普特出版了自己的著作《高昌语言和文字方面的研究》。1902年，在德国的汉堡市“吐鲁番学学会”正式成立以后，1908年德国学者F·摩勒尔出版了自己的著作《维吾尔古遗迹研究》（该作共四卷）。在这之后，德国人A·勒柯克出版了共计3卷本的《高昌摩尼遗迹》，V·邦和安尼玛利亚·冯·加班女士一起出版了共6卷本的《古突厥语吐鲁番文书》，土耳其学者热西特·拉合玛特·阿拉特出版了《维吾尔医学遗迹》；1921年，著名的“吐鲁番学”学者安尼玛利亚·冯·加班女士出版了《高昌突厥语语法》等著作。在东德，1960年以后出版了共计8卷本的《吐鲁番突厥文献》。日本学者大谷光瑞还出版了共计四卷本的《高昌文化研究》，羽田亨也出版了其著作《西域文明史》。

我国的“吐鲁番学”研究基本上是从新中国成立以后开始的。从1953年开始，我国考古学领域的考古工作者分赴吐鲁番地区的高昌、交河故城、千佛洞、木头沟千佛洞等地进行了全面调查。我国专门从事西域文化研究工作的学者向达、黄文弼、耿世民等先后来到吐鲁番进行调查并发表了一批学术论文且出版了专著。

1983年，中国敦煌“吐鲁番学”协会成立，并在国内举行了几次国际性学术研讨会。1988年在吐鲁番地区成立了“中国新疆吐鲁番学协会”和资料中心。1990年3月在吐鲁番又成立了“吐鲁番学研究院”。

«تۇرپان تېكىستلىرى»

«تۇرپان تېكىستلىرى» دېگەن بۇ نام ئەينى دەۋرلەردە تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان يازما تېكىستلەرگە ئاساسەن قويۇلغان بولۇپ، بۇ تېكىستلەر «تۇرپانشۇناسلىق ئىلمى» نىڭ جەۋھىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چەت ئەللەردە تۇرپاندىن ئېلىپ كېتىلگەن قىممەتلىك يادىكارلىقلار ئاساس قىلىنىپ «تۇرپان تېكىستلىرى» دېگەن نام بىلەن نۇرغۇن ئەسەرلەر ئېلان قىلىندى. دۆلىتىمىزدىكى داڭلىق ئالىي تەتقىقات ئورگانلىرىدىن بىرى بولغان مەملىكەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىدارىسى قەدىمكى ئەسەرلەرنى تەتقىق قىلىش ئىشخانىسى مەخسۇس مەبلەغ ئاجرىتىپ، «تۇرپانشۇناسلىق ئىلمى»نىڭ جەۋھىرى بولغان «تۇرپان تېكىستلىرى» دېگەن كىتابنى كەينى - كەينىدىن 10 توم نەشر قىلغۇزدى. ۋۇخەن ئۇنىۋېرسىتېتىمۇ مەخسۇس ئادەم ۋە مەبلەغ ئاجرىتىپ، «تۇرپان تېكىستلىرى» تەتقىقاتى بىلەن داۋاملىق شۇغۇللانماقتا. دۆلىتىمىزدىكى داڭلىق ئالىي مەكتەپ بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدا تۇرپان تېكىستلىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن بىللە، مەخسۇس «تۇرپان تېكىستلىرى» دېگەن تېمىدا دەرس تەسىس قىلىنغان.

吐鲁番文书

“吐鲁番文书”这一名称按照当时所发掘出来的书面文献所起，这些文书可以说是“吐鲁番学”的结晶。在从国外、从吐鲁番带来的颇有价值的文物基础上以“吐鲁番文献”的命题编就的诸多巨作已纷纷出版。我国很权威的高级研究机构之一的国家文物局古代文物研究办公室划拨专项资金将“吐鲁番学”结晶的《古突厥语吐鲁番文献》这一巨著已出版了10卷。武汉大学也以专人专款正继续从事着《古突厥语吐鲁番文献》的研究工作。我国名牌大学北京大学不仅研究《古突厥语吐鲁番文献》，而且还专门开设了吐鲁番文献学科。

تۆتىنچى باب تارىخىي مەدەنىيەتلىك رايون

مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى

تۇرپان ــ شىنجاڭدىكى ئەڭ سېھرىي كۆچىكە ئىگە رايونلارنىڭ بىرى. تۇرپاندا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، قەدىمكى ئىز خارابىلىرى كۆپ، مىللىي ئۆرپ ـ ئادەت تۇسى قويۇق، تەبىئىي ئېكولوگىيىلىك شارائىتى ئۆزگىچە بولۇپ، غەربىي يۇرتتىكى ئۇستى ئوچۇق تارىخ، مەدەنىيەت، تەبىئەت مۇزېيى دېگەن نامى بار.

تۇرپان قەدىمكى يىپەك يولىدىكى ئەڭ مۇھىم بوستانلىقلارنىڭ بىرى بولۇپ، كروران، ئاراتۇرۇكلەر بىلەن بىللە غەربىي يۇرتنىڭ بوسۇغىسى دەپ ئاتالغان. شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتى بۇ يەردە گىرەلىشىپ مول تارىخىي ئىزلار ۋە سانسىزلىغان قىممەتلىك، ئەتىۋارلىق بۇيۇملارنى قالدۇرغان. 20 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدىن باشلاپ، دۆلىتىمىز ئارخېئولوگلىرىنىڭ تۇرپاندىكى ھەر بىر قېتىمقى تەكشۈرۈشلىرىدە نۇرغۇن يازما يادىكارلىقلار، ۋەسىقىلەر قېزىۋېلىنغان. بۇ يازما يادىكارلىقلار ئۇيغۇر يېزىقى، سانسكرىت يېزىقى، كارۇشتى يېزىقى، سوغدى يېزىقى ۋە خەنزۇ يېزىقى قاتارلىق يېزىقلاردا پۈتۈلگەن بولۇپ، ۋەسىقىلەرنىڭ مەزمۇنى ناھايىتى مول.

تۇرپان ئويمانلىقىدا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن ھەرخىل، ھەر تۈرلۈك توقۇلمىلارمۇ ناھايىتى كۆپ. بۇ توقۇلمىلار توقۇلۇش شەكلى جەھەتتىنلا ئالاھىدە بولۇپ قالماستىن، ماتېرىيالىنىڭ سۈپىتىمۇ ناھايىتى ياخشى. قەدىمكى خارابىلەردىن نۇرغۇن ئاشلىق ۋە ھەرخىل مېۋە ئۆرۈشكىلىرى تېپىلدى. زىرائەت ئۆرۈشكىلىرىدىن بۇغداي، ئارپا، كېۋەز، قۇرۇق ئۈزۈم، چۆرگۈن قاتارلىقلار بار. بۇلاردىن باشقا مېۋە ـ چېۋىلەرنىڭ ئۆرۈشكىلىرىدىن چىلان، قارائۆرۈك، ياڭاق، قوغۇن ـ تاۋۇز، شاپتۇل قاتارلىقلار بولۇپ، ئازادلىقتىن ئىلگىرى بۇ يەرگە كېلىپ كەتكەن چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيە ئەترەتلىرىمۇ تۇرپاندىن نۇرغۇن قەدىمكى ئۆسۈملۈك ۋە مېۋە ـ چېۋە ئۆرۈشكىلىرىنى ئېلىپ كەتكەن.

قەدىمكى قەبرىلەردىن مۇكەممەل ساقلانغان جەسەتلەر، ھەمدەپنە بۇيۇملىرى تېپىلغان. بەزى قەبرىلەرگە ھەرخىل تېمىدىكى تام رەسىملىرى سىزىلغان، بەزىلىرىدە گۈل ـ گىياھلار، ئۇچار قۇشلارنىڭ رەسىملىرى، بەزىلىرىدە ئادەملەرنىڭ رەسىملىرى بار. بەزى قەبرىلەرنىڭ ئىچىگە كۈن، ئاي، يۇلتۇز قاتارلىق ئاسمان جىسىملىرىنىڭ رەسىمى سىزىلغان.

تۇرپان ۋادىسىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تاش قورال مەدەنىيىتىگە تەۋە ئىزلار، قەدىمىي قەبرىلەر، قىيا تاش ئويمىلىرى، مىكئۆي تاش غارلىرى، قەدىمىي شەھەر خارابىلىرى، ئوت تۇرى خارابىلىرى، بۇددا دىنى ئىبادەتخانىلىرى، مۇنارلىرى،

第四章　历史文明的地方

文物古迹

吐鲁番是新疆最有魅力的地区之一。吐鲁番有很多文物、名胜古迹，民风习俗很浓厚，自然生态条件很独特，享有“西域露天历史、文化、自然博物馆”之盛名。

吐鲁番是古丝路上最重要的绿洲之一，与楼兰、伊吾并称西域门槛。东西方文化在这里交汇，留下了丰富的历史遗迹和无数的珍贵物品。20世纪上半叶开始，我国考古学家在吐鲁番的每一次调查中挖掘出了许多书面文物和契约，这些书面文物用回鹘文、梵文、佉卢文、康居文、汉文书写，内容十分丰富。

在吐鲁番盆地生活的我们古代的先祖给我们留下的各种各样的织品也很多。这些织品不仅外观好，质量也非常好。古代遗址中已经出土了很多粮食和各种水果标本。标本有小麦、大麦、棉花、葡萄干、狗尾草等。此外，水果标本有红枣、李子、核桃、甜瓜、西瓜、桃子等。解放前来这里的外国探险家也曾从吐鲁番带回很多植物和瓜果标本。

从古墓挖掘出了很多完好无损的尸体和陪葬品。有的古墓里有多种题材的壁画，有的有各种飞鸟，有的有各种人物画像；古墓里面还画有太阳、月亮、星星的图像。

吐鲁番流域的文化遗产分属于石器时代文化的遗迹、古墓、千佛洞、石洞、古城遗址、烽燧遗址、佛教寺院，有关伊斯

ئىسلام دىنىغا ئائىت مازار، قەدىمىي تۇرالغۇ ئىز خارابىلىرى قاتارلىق تۇرلەرگە بۆلۈنىدىغان بولۇپ، تەكشۈرۈپ تىزىمغا ئېلىنغانلىرىنىڭ سانى 200 گە يېتىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە مەملىكەت دەرىجىلىك نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنىدىن 11، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىكىدىن 32 سى، ناھىيە دەرىجىلىكىدىن 79 ى بولۇپ، مەدەنىيەت يادىكارلىقى، مەنزىرە نۇقتىلىرىنىڭ كۆپلۈكى، خىللىرىنىڭ تولۇقلۇقى، ساقلىنىشىنىڭ مۇكەممەللىكى جەھەتتە ئاپتونوم رايون بويىچە 1 - ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال مەملىكەت بويىچىمۇ ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. شۇڭا، تۇرپان ئۇزاق يىللار مابەينىدە «ئۇستى ئوچۇق مۇزېي» دېگەن نام بىلەن دۇنيانىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى كۆپلىگەن ئېكسپېدىتسىيىچىلەر، تەتقىقاتچىلار، ئالىملار، زىيارەتچىلەر، ساياھەتچىلەرنى كۈچلۈك جەلپ قىلىپ كەلمەكتە.

يارغول قەدىمكى شەھىرى

يارغول قەدىمكى شەھىرى - تۇرپاندىكى دۇنيا بويىچە ئەڭ قەدىمكى، ئەڭ مۇكەممەل ساقلانغان ۋە مەملىكەت بويىچە بىردىنبىر توپا قۇرۇلمىلىق شەھەر. دۆلەت ئىچى - سىرتىغا مەشھۇر بولغان، تارىخى ئۇزۇن، تەتقىقات قىممىتى يۇقىرى، قۇرۇلۇش ئالاھىدىلىكى ئۆزگىچە، ھەر يىلى نەچچە ئونمىڭلىغان ساياھەتچىنى جەلپ قىلىۋاتقان داڭلىق مەدەنىيەت يادىكارلىق ساياھەت نۇقتىسى.

يارغول قەدىمكى شەھىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى - شەھەرنىڭ سىپىلى يوق (چۈنكى شەھەر يارنىڭ ئۈستىگە جايلاشقان). ئۇي - ئىمارەتلەر سوقما تامدىن تەركىب تاپقان، نەچچە قەۋەتلىك ئىمارەتلەرمۇ ئېگىز يارلىقلارنى، توپىنى قېزىش، ئويۇش ئارقىلىق ياسالغان بولۇپ، بۇ خىل قۇرۇلۇش شەكلى دۇنيادا كەم ئۇچرايدۇ. ئۇ تۇرپان شەھىرىنىڭ 10 كىلومېتىر غەربىدىكى يار يېزىسىنىڭ يارغول كەنتى تەۋەسىگە جايلاشقان. ئۇ قەدىمكى دەۋردىكى ئالدى غۇز دۆلىتىنىڭ پايتەختى. 1961 - يىلى گوۋۇيۈەن مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى دەپ ئېلان قىلغان.

يارغول يىراق قەدىمكى زامانىدا كەلكۈننىڭ ئىككى تەرەپتىن ئېقىپ كېلىپ ئاخىرىدا قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان غول بولۇپ، بۇ غولنىڭ ئوتتۇرىسىدا سۇگەت يوپۇرمىقى شەكلىدىكى تۇز كەتكەن تۇزلاقلىك بار. تۇزلاقلىكنىڭ شىمالدىن جەنۇبقا ئۇزۇنلۇقى 1650 مېتىر، كەڭلىكى تەخمىنەن 300 مېتىر بولۇپ، قەدىمكى شەھەر مۇشۇ ئارالغا جايلاشقان. ئۇنىڭ ئەتراپىنى غول سۇيى ئايرىپ تۇرىدۇ. يار خۇددى كېسىپ چۈشكەندەك سىلىق بولۇپ، ئېگىزلىكى 30 مېتىرغا يېتىپ، تەبىئىي مۇھاپىزەت توسقى شەكىللەندۈرگەن. شۇڭا، يەرلىك ئاھالىلەر بۇ يەرنى «يارغول» (يارداڭلىق، غول ئۈستىدىكى شەھەر دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتىغان.

جۇڭگونىڭ تارىخىي خاتىرىلىرىگە ئاساسلانغاندا، يارغول قەدىمكى شەھىرى مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىردە ھۇن ئىتتىپاقىدىكى غۇزلار تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان. «تارىخنامە. پەرغانە تەزكىرىسى» دە «كروران»، «غۇز» ئاللىبۇرۇن شەھەر

兰教的麻扎、故居遗址等种类，已被调查登记的达200余种。其中国家级文物保护单位11个，自治区级文物保护单位32个，县级文物保护单位79个，并以其文物、旅游景点多、种类齐全、保存完整等优势在自治区名列前茅。这种情况在全国范围内也是很少见的，所以吐鲁番长年以来以“露天博物馆”的盛名吸引着很多探险家、研究员、科学家和游客。

交河故城

交河故城是吐鲁番地区面世最古老、保存最完整的唯一一座生土建筑的城市，是以其驰名中外、历史悠久、研究价值高、建筑风格很独特等特点每年吸引着数万游客前来旅游的闻名遐迩的文物旅游景点。交河故城的一个显著特点就是没有城墙（是因为该城位于悬崖上），这里的每一个建筑物都由黄土筑成。几层高大的建筑物也是夯土而成的，所以这种建筑风格在世界上非常罕见。交河故城位于吐鲁番市以西10公里的亚尔乡亚尔郭勒村，古代是前车师王国的国都，1961年被国务院定为“国家级保护单位”。亚尔郭勒是远古时代经洪水从两边流淌、最终交汇所形成的沟。该沟中间有柳叶形状的平地，平地南北1650米，宽约300米，故城正位于此处。它的周围被沟水隔开，悬崖好似被切开，非常光滑，高约30米，形成了天然屏障，所以被当地人称作“亚尔郭勒”（即“沟上之城”）。

根据中国史料记载，交河故城为公元前2世纪匈奴联盟中的姑师人所创建。在《史记·大宛传》中有“楼兰、车师国有城

بار ئىكەن، تۇزلۇق كۆلگە تۆتىشىپ تۇرىدىكەن» دەپ خاتىرىلەنگەن. «خەنىنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە: «ئالدى غۇز دۆلىتىدە پادىشاھ يارغولدا تۇرىدۇ. دەريا سۇيى ئىككىگە بۆلۈنۈپ، شەھەرنى ئايلىنىپ ئاقىدۇ. شۇڭا، بۇ جاي «جياۋخي» يەنى «ئىككى دەريا قوشۇلغان جاي» دەپ ئاتىلىدۇ. چاڭئەن (بۇگۈنكى شىئەن) گە 8150 چاقىرىم كېلىدۇ، 700 ئائىلە، 6050 نوپۇس، 8150 بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەسكىرى، دۆلەت ئەمەلدارلىرى، دۆلەت بىخەتەرلىك ئەمەلدارلىرى، ئوڭ ـ سول قول ۋەزىرلەر، ئىقتىسادىي ئالاقە تەڭشىگۈچى ئەمەلدارلار بار» دەپ خاتىرىلەنگەن. مۇشۇ يازما خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، غۇزلار دەۋرىدىكى يارغول دەرىجە پەرقى جەھەتتە ۋىلايەت بىلەن ئوخشاش بولغان. شۇ زامانلاردا پوتكۇل تۇرپان رايونىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، ھەربىي ئىشلار، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئىشلىرىدا ناھايىتى زور تەرەققىياتلار بارلىققا كەلگەن. بۇ تەرەققىياتلار ئەينى زامانىدىكى يارغول شەھىرىدە ئاۋات بازارلارنى، گۈللەنگەن شەھەر مەنزىرىسىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. يارغول قەدىمكى شەھىرىدە مىلادىيىدىن بۇرۇنلا ئىقتىسادي ئالاقە ئورنىتىش ئورگانلىرى تەسىس قىلىنغان. دېمەك، ھازىرقى يارغول قەدىمكى شەھىرى ئەينى ۋاقىتتىكى ئالدى غۇز دۆلىتىنىڭ پايتەختى قىلىنىپ، كرورلۇن بىلەن تەڭ تىلغا ئېلىنغان.

يېقىندا ئالىملار يارغول قەدىمكى شەھىرىگە «يارغول قەدىمكى شەھىرى دۇنيا بويىچە ئەڭ ھەيۋەتلىك، ئەڭ قەدىمىي، ئەڭ مۇكەممەل ساقلانغان توپا قۇرۇلمىلىق شەھەر، شۇنداقلا ئېلىمىز بويىچە 2000 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان ئەڭ مۇكەممەل ساقلانغان قەدىمىي شەھەر خارابىسى. شەھەر ئىچىدىكى ئۆيلەرنىڭ كۆپىنچىسى يەرنى ئويۇپ ياسالغان، ئۆڭكۇر قېزىلىپ ھوجرا ياسالغان. ئاھالىلەرنىڭ تۇرالغۇلىرى بىلەن شەھەر كوچىلىرىنىڭ كۆپ قىسمى تۇز يەرنى ئويۇش ئارقىلىق شەكىللەنگەن. پۈتۈن شەھەر توپىدىن قۇرۇلغان بولۇپ، كوچىلارغا قارىغان ئىشىك ـ دېرىزىلەرنى كۆرگىلى بولمايدۇ. كوچا بىلەن دەرۋازىلىرى ئازادە ياسالغان، بۇ خىل جۇغراپىيىلىك مۇھىتقا خاس ئۇسلۇبتىكى قۇرۇلۇش دۇنيا شەھەر قۇرۇلۇش تارىخىدىكى مۆجىزە ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدا ئىنسانلار ئەقىل ـ پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى مۇجەسسەملەنگەن، ئۇ ئىنتايىن يۇقىرى تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە» دەپ باھا بەردى. نۆۋەتتە يارغول قەدىمكى شەھىرىنى دۇنيا مەدەنىيەت مىراسلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈشكە تەييارلىق قىلىش، ئىلتىماس قىلىش خىزمىتى جىددي ئىشلەنمەكتە.

قوچو قەدىمكى شەھىرى

قوچو قەدىمكى شەھىرىنى يارغول قەدىمكى شەھىرى بىلەن «ئاكا ـ ئۇكا شەھەر» دېيىشكە بولىدۇ. بۇ قەدىمكى شەھەر موڭغۇلىيە ياياقلىرىدىكى ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى مىلادىيە 840 ـ يىلى يىمىرىلگەندىن كېيىن ئۇچ يولغا بۆلۈنۈپ، غەربكە كۆچكەن، پان تېكىن (مەڭلىك تېكىن)، بۇقا تېكىنلەر باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى تەرىپىدىن مىلادىيە 866 ـ يىلى قۇرۇلغان. بۇ تاريختا زور شۆھرەت قازىنىپ، 500 يىلدىن ئارتۇق دەۋر سۈرگەن قوچو ئۇلۇغ ئۇيغۇر خانلىقى (قوچو خاقانلىرى ئۆزلىرىنىڭ نامىنى «بەخت ئىگىسى، مۇقەددەس» دېگەن مەنىدىكى «ئىدىقۇت» دېگەن چىرايلىق نام بىلەن ئاتىغان، شۇڭا بۇ خانلىق

市，其与盐湖相连”等记载。在《汉书·西域传》中有“在前车师国国王住的亚尔郭勒，河水分成两路绕城而流，所以这里被叫做交河即两条河交汇的地方。其距长安（即今天的西安）8150里，有700户6050人口，8150名屯田士兵，有国家高官、国家安全官员，经济来往调解官”等记载。根据上述书面记载，车师时期的亚尔郭勒在行政级别方面相当于地区，由此，当时整个吐鲁番地区的政治、经济、文化、军事、农业、畜牧业、手工业均得到巨大发展，这些巨大发展使得繁华的集市、繁荣的城市异彩纷呈。交河故城公元前已经设立过经济来往机构，可见，现今的交河故城作为当年前车师王国的国都，可与楼兰故城并称。

最近，学者们给予交河故城“交河故城是世界上最雄伟、最古老、最完整的土质结构的城市，也是在我国2000余年以来保存最完整的城市遗址，挖洞建室，大部分居民住宅和城市街道通过挖掘平地而成，全城通过夯土而成，未能看到朝街道的门窗，街道和大门非常宽敞，这种属于地理环境风格的建筑是世界城市建设史上的一个奇迹，它是人类智慧的结晶，具有非常高的研究价值”等高度评价。目前准备申报交河故城为世界非物质文化遗产的工作正在加紧进行中。

高昌古城

高昌古城可以说是交河故城的兄弟城。蒙古大草原上的鄂尔浑突厥汗国公元840年被分解以后分成三路西迁，该古城由其中的庞特勤、仆固俊等带队的畏兀儿人的一个分支于公元866年创建。历史上获得大胜并统治500多年的“亦都护”（高昌）回鹘王国（高昌回鹘国王称自己为幸福主人和圣神，即“亦都护”的意思，所以该王国

باشقىلار تەرىپىدىن «ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى»، قوچو بولسا «ئىدىقۇت شەھىرى»دەپمۇ ئاتالغان، يەرلىك كىشىلەر يەنە ئىدىقۇتنى «دەقيانۇس» دەپمۇ ئاتىغان، ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان بىر ۋەسىقىدە بۇ ئەل «قوچو ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى» دەپ ئاتالغان) نىڭ پايتەختى بولۇش سۈپىتى بىلەن تۇرپان رايونىنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت، سودا، دىنىي مەركىزى بولغان. ھازىر بۇ قەدىمكى شەھەر تارىخىنىڭ ئۇزۇنلۇقى، مەدەنىيەت قاتلىمىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، تەتقىقات قىممىتىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن ساياھەتچىلەرنى جەلپ قىلماقتا. 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى قوچو قەدىمكى شەھىرىگە ئېكسپېدىتسىيىگە كەلگەن رۇسىيىلىك رېگىل بۇ شەھەرنى كۆرۈپ: «خۇددى قەدىمكى رىم شەھىرى خارابىسىدەك شۇنچە ھەيۋەتلىك ئىكەن» دەپ باھا بەرگەن.

قوچو قەدىمكى شەھىرى تۇرپان شەھىرىنىڭ 40 كىلومېتىر شەرقىدىكى ئىدىقۇت تېغى (يالقۇنتاغ) نىڭ جەنۇبىغا، قاراغوجا يېزىسى ئەتراپىغا جايلاشقان. قەدىمكى شەھەرنىڭ غەربى ئاستانىغا، شىمالى قاراغوجىغا تۇتىشىدۇ. «قارا» سۆزى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئۇلۇغ» دېگەن مەنىدە بولۇپ، «قاراغوجا» ئاتالمىسى «قاراقوچو»، يەنى «ئۇلۇغ قوچو» دىن ئۆزگەرگەن. ئاستانىنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنىسى «پايتەخت» دېگەندىن ئىبارەت. سىڭگىم ئېغىزىدىن ئېقىپ كېلىدىغان مۇرتۇق دەرياسىنىڭ سۇيى قاراغوجىدىن ئۆتۈپ، قەدىمكى شەھەرگە كىرىدۇ. 2000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە مەركىزىي شەھەر ئەينى ۋاقىتتا ھەقىقەتەن سۇ مەنبەسى يېتەرلىك، شەھەر مۇداپىئەسى مۇستەھكەم، يوللىرى راۋان بولغان چېگرا رايوندىكى پايتەخت ئىدى. قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان شەھەر سېپىلى، شەھەرنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان چوڭقۇر خەندەك ئىزنالىرىدىن بۇگۈنكى كۈندىمۇ ئۇنىڭ ئۆتمۈشتىكى ھەيۋەتلىك قىياپىتىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. قوچو شەھىرىنى 1961 - يىلى گوۋۇيۈەن مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى دەپ ئېلان قىلدى. ھازىرقى ساقلىنىپ قالغان قەدىمكى شەھەر خارابىسى قوچو ئۇيغۇرلىرى مەزگىلىدە ئەسلىدىكى قوچو شەھىرى ئاساسىدا ئۆزگەرتىپ ياسىغان قۇرۇلۇشلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بوشلۇقتىن نەزەر سالغاندا قوچو قەدىمكى شەھىرى ئۆلچەملىك بولمىغان چاسا شەكىلدىكى شەھەر خارابىسى ئىكەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. ھازىرقى سىرتقى شەكلىدىن قارىغاندا ئۇنى تاشقى شەھەر، ئىچكى شەھەر، ئوردا شەھىرى دەپ ئۈچكە بۆلۈش مۇمكىن. شەھەرنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 1.58 كۋادرات كىلومېتىر، سىرتقى شەھەر سېپىلىنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان ئۇل قېلىنلىقى 12 مېتىر، ئېگىزلىكى 11.5 مېتىر، ئايلانمىسى 5.4 مېتىر كېلىدۇ. سوقما تام خاڭداش قەۋىتىنىڭ قېلىنلىقى 8 سانتىمېتىردىن 12 سانتىمېتىرغىچە بولۇپ، ئاز مىقداردا كېسەك ئىشلىتىلگەن. سوقما سوقۇشتا ئىشلەتكەن ياغاچ ئىزلىرى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. سېپىل سىرتىدا شەھەر قوۋۇقىنى قوغداش سېپىلى قاتارلىق مۇداپىئە ئەسلىمىلىرى بار. غەربىي سېپىلدا ئىككى قوۋۇق، جەنۇب تەرەپتە ئۈچ قوۋۇق بولۇپ، ئىچكى شەھەر تاشقى شەھەرنىڭ دەل ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. شەھەر سېپىلى خاڭدالغان سوقما تام بولۇپ، غەربىي جەنۇبىدىكى ئىككى تەرەپ خېلى ئوبدان ساقلانغان. ئايلانما ئۇزۇنلۇقى ئۈچ كىلومېتىر كېلىدۇ.

被称作亦都护回鹘王国，高昌被称为“亦都护城”，当地人将高昌又称作“达克雅努斯”，从阿斯塔那古墓群找到的文献中，该国被称作伟大的高昌回鹘王国），已成为当时吐鲁番地区的经济、政治、文化、贸易中心。目前，该城以悠久的历史、深厚的文化档次、很高的研究价值吸引着很多游客。19世纪末到高昌古城进行探险的俄罗斯人雷格尔看到这座城市时评价道：好似古罗马城遗址那么雄伟。

高昌古城位于吐鲁番市以东40公里的火焰山以南、二堡乡附近，古城西至三堡乡，北与二堡接壤。“哈拉”一词在回鹘文中的意思是“伟大”，因此“哈拉和卓”的意思为“伟大的高昌”。“阿斯塔那”在回鹘语的意思是“首都”。从胜金口流来的木头沟河水经过“哈拉和卓”流入古城。具有2000多年历史的都市当时确实是一座水资源丰富、城市防御系统非常完整的城市，道路畅通的边境首府。从巍巍矗立的城堡、保护城市的深洞遗迹，我们今日依然可以看到它过去雄伟的风貌。国务院1961年将其列为国家级重点文物保护单位，目前遗存下来的古城是在原来的高昌城基础上改建的。从空中望去，可以看出它是不规范的方形古城。从古城目前的外观，我们可以将其分为内城、外城、宫城三个部分。古城总面积1.58平方公里，外城至今保留下来的地基厚度可达12米，高11.5米，周长为5.4米，土墙夯土层厚度为8～12厘米，少量用的是土块，夯土用的木具痕迹很明显。城堡外有护门堡等防御设施。南堡有两门，西堡有三门，内城位于外城正中央。城堡是夯土墙，西、南两侧保存完好，周长有3公里。

بېزەكلىك مىڭئۆيى

«بېزەكلىك» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى «بېزەلگەن، زىننەتلەنگەن، چىرايلىق» دېگەنلىك بولۇپ، بۇ سۆز كەڭ مەنىدىن ئالغاندا، تۇرلۇك بېزەكلەر، رەسىملەر، نەقىشلەر ۋە ھەيكەللەر بىلەن بېزەلگەن ئورۇن، سەنئەت ماكانى دېگەنلەرنى بىلدۈرىدۇ. بېزەكلىك ــ تۇرپان شەھىرىنىڭ 50 كىلومېتىر شەرقىدىكى مەشھۇر ئىدىقۇت تېغىنىڭ «سىڭگىم ئېغىزى» دەپ ئاتىلىدىغان ئېغىزنىڭ شىمالىي تەرىپىدە بولۇپ، ئېغىز بىلەن بولغان ئارىلىقى 7~ 8 كىلومېتىر كېلىدۇ. مىڭئۆيلەر ئاساسلىقى بۇ يەردىكى «مۇرتلۇق (مۇرتلۇق) غولى» دەپ ئاتىلىدىغان غولنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى يارداڭلىققا جايلاشقان، ئىدىقۇت تېغى تىزمىسىنىڭ تاغ يىلتىزىغا ئويۇلغان غارلاردۇر.

بېزەكلىك مىڭئۆيى ــ تارىخىنىڭ ئۇزۇنلۇقى، سەنئەت ئۇسلۇبى جەھەتتىكى ئۆزگە خاس ئالاھىدىلىكى بىلەن مەملىكەتنىڭ ئېچى ۋە سىرتىدا مەشھۇر. بېزەكلىك مىڭئۆيىدىكى تام رەسىملىرى يۇقىرى بەدىئىي سەۋىيىگە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ناھايىتى مول مەزمۇنغا ئىگە. تام رەسىملىرىدە بۇددا ۋە بۇدساتۋالارغا دائىر بۇددىزم ھېكايىلىرى تەسۋىرلەنگەن. مىڭئۆيلەرنىڭ ياسىلىش سەنئىتىگە ۋە بۇ يەردىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا ئاساسلىنىپ ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلاردىن قارىغاندا، بېزەكلىك مىڭئۆيلىرى مىلادىيە 4 ـ ئەسىردە ياسىلىشقا باشلاپ، قوچو ئۇيغۇرلىرى دەۋرىدە (مىلادىيە 9 ـ ئەسىردىن 14 ـ ئەسىرگىچە) كېڭەيتىپ ياسىلىپ يۇقىرى باسقۇچقا يەتكەن. مىلادىيە 15 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇرپان رايونىدا ئىسلام دىنى ئومۇملاشقاندىن كېيىن خارابىگە ئايلانغان. ھازىر ساقلىنىپ قالغان تام رەسىملىرىنىڭ كۆپىنچىسى قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە سىزىلغان بولۇپ، بۇ جاي مەملىكىتىمىزنىڭ ئۇيغۇر بۇددىزم مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

قوچو رايونىنىڭ ھاۋا كىلىماتى قۇرغاق بولغانلىقتىن بېزەكلىك مىڭئۆيلىرى خېلى ياخشى ساقلانغان بولۇپ، ئۆزگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىك بىلەن پۈتۈن دۇنيانىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغاپ كەلمەكتە. بېزەكلىك مىڭئۆيى ئەسلىدە «مىڭ بۇددا رەسىمى سىزىلغان ئۆي » دېگەن مەنىدە بولۇپ، بۇ ئۆيلەرنىڭ ئىچى سانسىزلىغان بۇددالارنىڭ رەسىمى بىلەن بېزەلگەنلىكى ئۈچۈن «مىڭئۆي» دەپ ئاتالغان. بېزەكلىك مىڭئۆيى قۇرۇلغان جايىنىڭ تەبىئىي شارائىتى ناھايىتى ياخشى بولۇپ، ئىككى تەرىپى تاغ، ئوتتۇرىسى مۇرتۇق غولى، مۇرتۇق دەريا‌سى قىش ـ ياز توختىماي ئېقىپ تۇرىدۇ. تۇپرىقى ناھايىتى مۇنبەت، مەنزىرىسى گۈزەل، تىنچ، بۇددا راھىبلىرى ئۈچۈن كۆڭۈلدىكىدەك ماكان.

بېزەكلىك مىڭئۆيلىرى ئەسلىدە قوچو دۆلىتىنىڭ خانلىق ساڭرامى ۋە خانلىق ئىبادەتخانىسى بولۇپ، ئەينى مەزگىللەردە زىيالىيلار توپلىشىپ بۇددىزم ۋە مانىزم مائارىپىدىكى تۇرلۇك مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بارىدىغان سورۇن ئىدى. قەدىمكى دەۋردە مۇنداق مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىنىڭ زور كۆپچىلىكى تۇرلۇك دىنلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. شۇڭا، زىيالىيلار قاتلىمى، يەنى شۇ دىنلارنىڭ

柏孜克里克千佛洞

“柏孜克里克”的意思为“装饰绘画”，从广义上来讲，“是由各种装饰品、画像、图案、雕塑所装饰的地方”的意思。千佛洞位于吐鲁番市以东50公里很有名的火焰胜金口以北，距胜金口有7～8公里。千佛洞主要位于木头沟西侧的悬壁上、火焰山山脉山根上所挖的山洞里。柏孜克里克千佛洞以悠久的历史、独特的艺术风格享誉国内外。柏孜克里克千佛洞里面的壁画不仅艺术水准高，而且内容也非常丰富。壁画描绘了有关菩萨的佛教故事。从以千佛洞建造艺术和出土文物进行的研究来看，千佛洞从公元4世纪开始建造，到回鹘畏兀儿时期，其规模进一步扩大，至公元15世纪随着伊斯兰教的普及渐渐被废弃。目前所保存下来的壁画主要是回鹘畏兀儿王国时期的绘画，这对我国研究维吾尔佛教文化有很大的意义。

因高昌地区气候干燥，柏孜克里克千佛洞保存完好无损，以其独特的民族风格引起全世界的关注。柏孜克里克千佛洞原本是“千幅佛画绘画的地方”的意思，因这些石窟里面由无数佛像装饰，所以叫“千佛洞”。千佛洞一带自然条件很好，两边是山，中间是木头沟，木头沟河长年流水，土壤肥沃，风景优美寂静，对佛教和尚而言是一个理想的修身之地。

柏孜克里克千佛洞原本是高昌王国的佛寺和王家寺院，当时这里是很多知识分子聚在一起进行佛教和摩尼教施教的各种文化活动场所。古代，类似这种文化活动的绝大部分与各种宗教有

راھىبلىرى، مۇرتلىرى، زاھىت ـ پازىللىرى، باخشىلىرى ۋە شەيخلىرىدىن ئىبارەت بولاتتى. ئۇلار گۈزەل مەنزىرىلىك تاغ باغرىلىرى، بۇلاق بويلىرى ۋە دەريالارنىڭ مەنبەلىرىدە ئىستىقامەت قىلاتتى. بىزەكلىكمۇ دەل ئاشۇنداق جايلارنىڭ جۇملىسىدىن بولۇپ، زىيالىيلار بۇ يەردە بىر تەرەپتىن ئىستىقامەت قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن تۇرلۇك دىنىي ۋە مەدەنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىناتتى. يەنى، تۇرلۇك دىنلاردىن دىنىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلاتتى، شېئىرلارنى يازاتتى، نەققاشلىق ۋە رەسساملىق پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، غارلارنى ۋە كېمىر ئويۇلمىرىنى تۇرلۇك گۈزەل نەقىشلەر بىلەن بېزەيتتى. كۈن تۇغقاندا (نوروز كۈنى)، بۇت سەيلىسى بولغاندا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش بايرام (مەريام) كۈنلىرى ئىبادەتخانىلارنى زىيارەت قىلىشقا كەلگەن تەقۋادار ئەر ـ ئايال مۇخلىسلارغا ھەرخىل ئويۇنلارنى قويۇپ بېرىپ، ۋەزخانلىق قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ تەلىماتلىرىنى تەشۋىق قىلاتتى.

«بېزەكلىك» ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش جايلاردىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئېلىپ بارغان مەدەنىيەت پائالىيەتلىرى ئىچىدە ئەڭ ئەھمىيەتلىك بولغىنى ۋە بىزگە ناھايىتى مول قىممەتلىك مىراس سۈپىتىدە يېتىپ كەلگىنى ئۇيغۇر بۇددا زىيالىيلىرىنىڭ نوم يېزىقچىلىقى، نوم تەپسىرچىلىكى، نوم تەرجىمىچىلىكى، نوم ئۆزلەشتۈرمىچىلىكى جەريانىدا قالدۇرۇپ كەتكەن بايلىقلىرى ئىدى. تۇرپاننىڭ قەدىمكى ئىزلىرىدىن بايقالغان نۇرغۇنلىغان يازما ھۆججەت، ۋەسىقلەر بۇنىڭ دەللىلى بولالايدۇ. شۇ مەزگىللەردە كىتابچە قىلىپ پۈتۈلگەن ئەدەبىي ئەسەرلەردىن «ئوغۇزنامە» قاتارلىق باتۇرلۇق داستانلىرى، «مايتىرى سىممىت» قاتارلىق دىنىي ھېكايىلەر، «ئالتۇن يارۇق» ۋە «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» قاتارلىق تەرجىمە ئەسەرلەر ئەينى زاماندىكى ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى تارىخنى، مەدەنىي ھاياتنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممەتلىك بايلىق ھېسابلىنىدۇ. بىزەكلىك مىڭئۆيى سەنئەتكارلىقىدا قۇرۇلۇش مىمارچىلىقى، ھەيكەلتىراشلىقى، تام رەسىمچىلىكىدىن ئىبارەت ئوچ خىل سەنئەت شەكلى ئۆزئارا بىرلەشتۇرۇلگەن بولۇپ، مىڭئۆيدىكى ھازىر ساقلىنىپ قالغان غارلارنىڭ سانى 80 دىن ئاشىدۇ.

ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقى

تۇرپان شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا تەخمىنەن 40 كىلومېتىر كېلىدىغان ئاستانە ۋە قاراغوجا يېزىلىرى تەۋەسىگە جايلاشقان. جەنۇبىدا قوچو قەدىمكى شەھىرى بولۇپ، پۈتۈن قەبرىستانلىقنىڭ ئورنى تەخمىنەن 10 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ.

ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىنىڭ يىل دەۋرى تەخمىنەن مىلادىيە 3 ـ، 4 ـ ئەسىرلەرگە تەۋە بولۇپ، 8 ـ ئەسىرگىچە داۋاملاشقان. بۇ يەردىن قوچو خانلىقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي ئىشلار ۋە مەدەنىيەت قاتارلىقلار مەزمۇن قىلىنغان نۇرغۇن ۋەسىقە، قولىيازمىلار، ھەرخىل ساپال، ياغاچ، توقۇلما بۇيۇملار، لاي ـ ياغاچ قورچاقلار، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى، مېۋە ـ چېۋىلەر قېزىۋېلىنغان. بۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى غۇزلار، ھۇنلار، تۇركىلەر، قاڭقىللار (قەدىمكى ئۇيغۇرلار) قاتارلىقلارنى

关，所以知识分子阶层主要是该佛教的和尚、教徒、修道士、巫师、谢赫，他们在风景美丽的山腰上、泉边、河源等地静做佛事。柏孜克里克也是其中的一个地方，知识分子在这里一边念经一边从事各种宗教和文化活动，即翻译各种宗教、文学作品，写诗、绘画、雕刻等用以装饰石窟和窟室。每年春至（诺肉孜节日）、祭祀佛等节（圣）日前来参观的佛教信徒和虔诚者做各种表演，向他们施教，宣传自己的思想。

在“柏孜克里克” 和类似这样地方的维吾尔知识分子所进行的文化活动里面最有意义和作为很丰富、很珍贵的遗产流传至今的是畏兀儿佛教知识分子写经、解经、译经、学经和经本土化过程中所遗留下来的珍贵的知识资源。从吐鲁番古迹所发现的很多书面文献、 世俗文书，足以证明这一点。当时装订成书的文学作品有《乌古斯可汗传》等英雄题材的史诗，《弥勒三弥底经》等宗教故事，《金光明经》、《玄奘传》等译著等，这些无疑是研究当时和比其更早的历史、文化生活的很有价值的资源。柏孜克里克千佛洞艺术是一种建筑、雕塑、壁画等三种艺术融为一体的艺术，千佛洞至今保留下来的窟洞有80余座。

阿斯塔那古墓群

阿斯塔那古墓群位于吐鲁番市以东40公里二堡和三堡乡，其南有高昌古城，整个古墓面积约为10平方公里。

阿斯塔那古墓群的成墓年代大约于公元三四世纪，统治到8世纪的高昌王国的政治、经济、军事和文化等为内容的很多世俗文契、手写文书、各种陶、木、编制物、泥制木偶、木质木偶、农作物、瓜果等就在此地被发掘，这些文物是研究车师、匈奴、突厥、高车等的必不可少的珍贵资料。

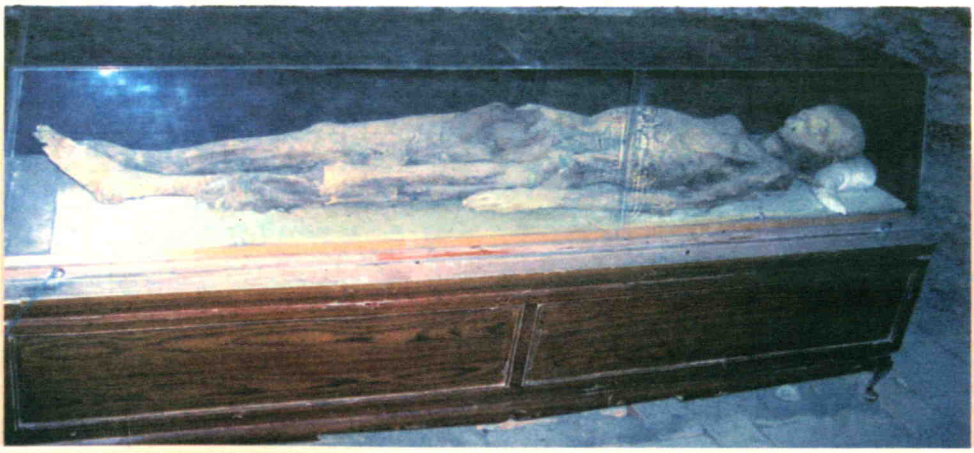

تەتقىق قىلىشتا كەم بولسا بولمايدىغان ماتېرىياللاردۇر.

ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان جەسەتلەر ئىچىدە ئەڭ بۇرۇنقىسى 1600 يىللىق، كېيىنكىسى 800 يىللىق تارىخقا ئىگە بولۇپ، قەبرە ئىگىسى دەپنە قىلىنىشتىن ئىلگىرى مەخسۇس ئاتاپ سىزدۇرغان تام رەسىملىرى بار. بۇ رەسىملەر ناھايىتى نەپىس، ئۆزگىچە، جەلپكار ۋە سېھرىي كۈچكە ئىگە بولۇپ، بەزىلىرىدە ئەينى ۋاقىتتىكى قوچو رايونىنىڭ گۈزەل تەبىئىي مەنزىرىسى ناماياں قىلىنسا، بەزىلىرىدە ئاي، كۈن، ئاقار يۇلتۇزلار سىزىلىپ، ئاسترونومىيە بىلىملىرى چۈشەندۈرۈلگەن . بەزىلىرىدە ئادەم ۋە ئۆيلەر سىزىلىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى تۇرمۇش شەكلى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان قەدىمكى جەسەتلەر ئىنسانشۇناسلىق، ئانتروپولوگىيە، ئارخېئولوگىيە، تېببىي ئىلىم قاتارلىق ساھەلەر تەتقىقاتىدا قىممەتلىك ئەۋرىشكىلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، بۇلار شىنجاڭنىڭ تېببىي ئىلىم تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

سۇلايمان غوجا (ۋاڭ) مۇنارى

سۇلايمان غوجا مۇنارى ــ تۇرپان تارىخىدىكى يۇقىرى مەرتىۋىگە ئېرىشكەن ئايماق غوجىسى ئىمىن غوجىغا ئاتىلىپ قىلىنىپ ياسالغان بولۇپ، ئەسلىي «ئىمىن غوجا مۇنارى» دەپ ئاتالغان بولسىمۇ، كېيىنچە سۇلايمان غوجىنىڭ نامى بىلەن «سۇلايمان غوجا مۇنارى» دەپ ئومۇملاشقان. «سۇلايمان غوجا مۇنارى» تۇرپاندىكى دۇنياغا مەشھۇر مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىچىدىكى بىردىنبىر ئىسلام دىنى يادىكارلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مۇنار مۇنداق ئىككى خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە. بىرى، مۇنارنىڭ شەكلى كۆچلۈك مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، كۆركەم، گۈزەل، ئاددىي. ئادەتتىكى كۆك خىش بىلەن ياسالغان مۇنار شۇنچە ئېگىز ۋە ھەيۋەتلىك. ئۇنىڭدىكى مول سەنئەت ئالاھىدىلىكى كىشىگە بىر خىل سۆرلۈك، مەزمۇت، تەۋرەنمەيدىغان ھەم ئاددىي، پاكىز، مۇقەددەس تۇيغۇ بېغىشلايدۇ. يەنە بىرى، ھاياتىي كۈچى بولمىغان ئاددىي بىر خىش مۇنار، ئۆزىنىڭ ياسىلىش شەكلى ۋە ئوبرازى ئارقىلىق كىشىلەرگە بىر كۆچلۈك تارىخىي ئۇچۇرنى يەتكۈزۈپ تۇرىدۇ. ئۇ كىشىلەرگە 200 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇرۇن تۇرپاندىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇشۇنداق خاسىيەتلىك قۇرۇلۇش ئارقىلىق، ھەيۋەتلىك خاتىرە ئابىدىسى ياسىغانلىقىنى، ئۇنىڭ ۋەتەننىڭ بىرلىكى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداشنىڭ سىمۋولى ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدۇرىدۇ.

سۇلايمان غوجا مۇنارى تۇرپان شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا ئۇچ كىلومېتىر كېلىدىغان ئۇزۇمچىلىك يېزىسىنىڭ مۇنار كەنتىگە، ياپېشىل تەكلىكلەرنىڭ (ئۇزۇمزارلىق) ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. قەدىمىي مۇنار كۆك خىشتا 15 خىل نەقىش چىقىرىلىپ قوپۇرۇلغان، مۇنار چوققىسىدىكى پەنجىرىدىن باشقا،

从阿斯塔那古墓群发掘出来的尸体，最早的具有1600年、最晚的具有800年的历史。这些古墓里有墓主生前专门为自己画的壁画。这些壁画非常的精美，很独特，具有很大的吸引力和极强的魅力。有的描绘当时高昌地区美丽的自然风景，有的墓穴里面有月亮、太阳、流星等图形，通过这些解释了天文知识；有的通过绘画人和房屋描绘了当时的生活方式。

从吐鲁番发掘出来的古尸，是我们研究人类学、考古学、医学等领域的非常珍贵的标本，特别是在研究新疆医学历史方面很有意义。

苏公塔

苏公塔是为吐鲁番历史上赫赫有名的郡王额敏和卓所建造，原本被叫做“额敏和卓塔”，以后以苏莱曼和卓的名字叫做“苏莱曼和卓塔”的叫法逐渐流传开来。“苏莱曼和卓塔”是举世闻名的吐鲁番文物里面唯一一件具有浓厚伊斯兰风格的文物。

苏公塔有以下两种特点：一是塔形具有很强的民族特色，美丽、质朴，用一般的蓝砖砌成的塔又高又壮观。它所包含的丰富的艺术特色给人一种雄伟、坚实、坚定、质朴、干净、神圣的感觉。其另一个特点是没有什么活力的简单的一座砖塔以自己的建筑风格和形象给人们传递一种很强的历史信息，它使人们深深感受到200年前吐鲁番人民通过这样一个神奇的建筑，建起一座碑铭，是祖国统一、维护民族团结的象征。

苏公塔位于吐鲁番市东南3公里的葡萄乡木纳尔村绿油油的葡萄园正中央。古塔用蓝砖砌出15种图案，除了塔顶、窗户，基本没有使用木材。古塔

ئاساسىي جەھەتتىن ياغاچ ماتېرىيالى ئىشلىتىلمىگەن. مۇنار كونۇس شەكلىدە بولۇپ، تۆۋەندىن يۇقىرىغا تەدرىجىي ھالدا كىچىكلىگەن. مۇنار ئۇلىنىڭ دىئامېتىرى 11 مېتىر ئەڭ ئۈستۈنكى قىسمىنىڭ دىئامېتىرى 2.8 مېتىر، ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى 40 مېتىر، (مۇنارنىڭ چوققىسىدىكى موما ياغاچ بىلەن قوشۇپ، يانتۇ ئېگىزلىكى بويىچە ھېسابلىغاندا 44 مېتىر، تىك ئېگىزلىكى بويىچە ھېسابلىغاندا 37 مېتىر، ئازادلىقنىڭ ئالدى - كەينىدىكى بىر قېتىملىق يەر تەۋرەشتە مۇنارنىڭ چوققا قىسمى ئۆرۈلۈپ چۈشكەن، كېيىن ساخاۋەتچىلەر تەرىپىدىن قايتا رېمونت قىلىنغان، دېگەن قاراشمۇ بار). مۇنارنىڭ مەركىزىدە خىشتىن قوپۇرۇلغان تۈۋرۈك بولۇپ، خىش بىلەن ئۈشكە شەكىللىك 72 پەلەمپەي ياسالغان، پەلەمپەي ئارقىلىق مۇنار ئۈستىگە چىققىلى بولىدۇ. مۇشۇنداق يوغان خىش تۈۋرۈك بولغاچقا، مۇنار ناھايىتى مۇستەھكەم بولۇپ، پۈتكۈل قۇرۇلۇشنى تۇتۇپ تۇرىدۇ.

مۇنارنى ياساش سەۋەبىنى مۇنار ئۇلى ئاستىدىكى بىر پارچە خاتىرە تاش ئابىدىدىن ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. تاش ئابىدىنىڭ بۇرجىكىگە ئەجدىھا، گۈللەرنىڭ شەكلى، ئوتتۇرىسىغا خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە خەتلەر ئويۇلغان. ئابىدىدە ئىمىن غوجا ھاياتىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى مۇنار تىكلەنگەنلىكى چۈشەندۈرۈلگەن. ئىمىن غوجا مىلادىيىنىڭ 1777 - يىلى كېسەل سەۋەبى بىلەن 83 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. مۇنار 1778 - يىلى 5 - ئايدا رەسمىي پۈتكەن بولۇپ، ھازىرغىچە 230 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتتى.

مۇنار سېلىنغاندا مۇنارنىڭ يېنىغا چوڭ بىر خانىقا مەسچىتمۇ بىللە سېلىنغان. مەسچىت تەخمىنەن 5000 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. مەسچىتنىڭ ئالدىغا ئەزان ئېيتىش ۋە مۇسۇلمانلارنى نامازغا چاقىرىش ئۈچۈن ئالدى شەرققە قارىتىلىپ بىر پەشتاق ياسالغان. جەنۇب ۋە شىمال تەرەپلىرىگە تالىپلار ئۈچۈن كېسەكتىن گۈمبەزلىك ھۇجرىلار ياسالغان، مۇنارنىڭ يېنىدا يەنە نەچچە ئونلىغان قەبرىلەر بار بولۇپ، بۇ قەبرىلەر ئىمىن غوجا ۋە سۇلايمان غوجىلارنىڭ ئۇرۇغ - تۇغقانلىرى، ئائىلە - تاۋابىئاتلىرىنىڭ بولۇشى مۇمكىن. لېكىن، غوجىلارنىڭ قەبرىسى ئەمەس، چۈنكى غوجىلار قەبرىستانلىقى ئۇلارنىڭ ئانا يۇرتى بولغان ئاستانە يېزىسىدىكى «ئەلپەتتاھ غوجا مازىرى» نىڭ «ئالتۇنلۇق» قەبرىستانلىقىدا.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، سۇلايمان غوجا مۇنارى مەنزىرە رايونىغا كۆپلەپ مەبلەغ سېلىنىپ، ئەتراپى قورشىلىپ، بېتونلاشتۇرۇش، يېشىللاشتۇرۇش بىلەن بىللە يەنە مۇنارنىڭ ئالدىغا ئىمىن غوجىنىڭ چيەنلۇڭ خان بەرگەن ئىنانچىخانلىق دەستىكىنى تۇتۇپ تۇرغان ھەيكىلى ئورنىتىلىپ، بۇ يەرگە ئۆزگىچە ھۆسن قوشۇلدى.

سۇلايمان غوجا مۇنارى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ جاپالىق ئەمگىكى ۋە ئەقىل - پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ قۇرۇلۇش سەنئىتىدىكى يەنە بىر كارامەت، مۇشۇ خىل قۇرۇلۇش شەكلىدىكى مۇنارنى مەملىكەت ئىچىدە پەقەت بىرلا دېيىشكە بولىدۇ.

تەيزاڭ (بۇد تەكچىسى) مۇنارى

تەيزاڭ (بۇد تەكچىسى) مۇنارى - تۇرپان ۋىلايىتىدىكى دۆلەت دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، تۇرپان شەھىرى ئاستانە يېزا مەركىزىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان. غەربتە تۇرپان شەھىرى بىلەن

是圆锥形，塔体从下往上逐渐变小，塔基直径为11米，塔顶直径2.8米，高40米（斜面高度如果计算塔顶的木桅为44米，直面高度37米。有一种说法认为，解放前后的一次地震中塔顶坍塌，后经慈善人士出资修复），塔的中心有用砖砌成的塔柱，用砖建造螺旋形72级台阶，通过台阶可走上塔顶，因为这么大的砖柱塔体很坚固，能够撑得住整个塔体。

苏公塔的建造原因，我们可以从塔基下方的一块石碑上看到，石碑的边缘有龙、花的图像，中间刻有维吾尔、汉文字。石碑上介绍该塔是在额敏和卓晚年建造，额敏和卓公元1777年病逝，享年83岁。该塔1778年5月正式完工，至今有230余年的历史。

人们建造该塔，在塔的旁边还盖起了一座清真寺，清真寺约有5000平方米。在清真寺的前方有一个面朝东的宣礼台，南、北方有为宗教学徒用土块砌成的拱顶念经室。塔的旁边还有很多坟墓，埋葬在墓穴里的很可能是额敏和卓和苏莱曼和卓的亲戚、家属，但不是他们本人。因为额敏和卓墓在他们的故乡三堡乡“艾利帕塔和卓麻扎（墓地）”的王家陵墓中。

近年来相关部门加大对苏公塔旅游景点的投资力度，修砌围墙，进行硬化，绿化的同时还在塔前立起了额敏和卓手持乾隆皇帝赏赐给他的郡王诏书的塑像。

苏公塔是维吾尔人民辛勤劳动和智慧的结晶，维吾尔建筑艺术史上的一个奇迹，这种风格的建筑，全国可谓是唯一。

台藏塔（佛台）

台藏塔是吐鲁番地区国家级文物保护单位之一，位于吐鲁番市阿斯塔那乡中心，西面距吐鲁番市40公里，东南距高昌古城有1.2公里。

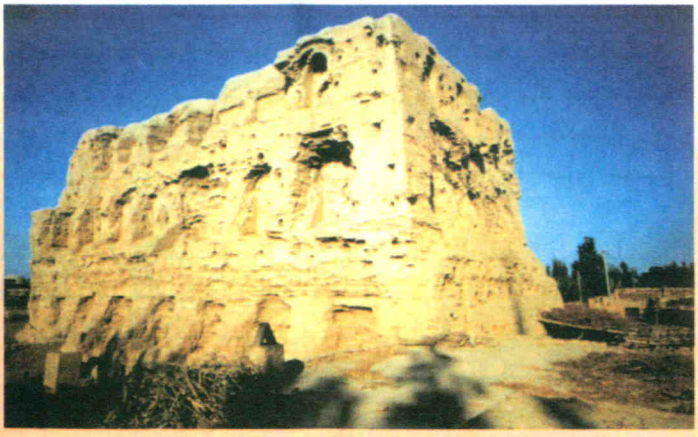

بولغان ئارىلىقى 40 كىلومېتىر كېلىدۇ. شەرقىي جەنۇبتا قوچو قەدىمكى شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 1.2 كىلومېتىر كېلىدۇ.

تەيزاڭ مۇنارى تېپىك بۇددىزم ئىمارىتى، يەنى بۇد تەكچىسى بولۇپ، ئۇنىڭ قايسى ۋاقىتتا ياسالغانلىقى توغرىسىدا يازما ماتېرىيال يوق. لېكىن، ئۇنىڭ ئەينى چاغدا قوچو خانلىقىنىڭ خانلىق ئىبادەتخانىسى بولغانلىقى مەلۇم. ئارخېئولوگىيە خادىملىرى نەق مەيدانىنى تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، مۇنارنىڭ دەۋرىنى مىلادىيە 6 ~ 10 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىققا توغرا كېلىدۇ، دەپ بېكىتكەن. شۇنداق بولغاندا، مۇنار سەككىز ئەسىر ئىشلىتىلىپ، 14 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە چاغاتاي ھۆكۈمرانلىرى تۇرپانغا ئىسلام دىنىنى كېڭەيتكەندىن كېيىن ئاستا ـ ئاستا تاشلىۋېتىلگەن. «تەيزاڭ» دېگەن سۆز خەنزۇچە سۆز بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىدىكى مەنىسى بۇد ۋە نوم قويۇش تەكچىلىك مۇنارى دېگەنلىك بولىدۇ.

بۇد تەكچىسى مۇنارىنىڭ كۆلىمى 939 كۋادرات مېتىر. ھازىرقى ساقلىنىپ قالغان قىسمىنىڭ ئېگىزلىكى 20 مېتىردىن ئاشىدۇ. مۇنار جەنۇبتىن شىمالغا قارىتىپ سەل قىيپاش ھالەتتە چاسا شەكىلدە ياسالغان، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 36 مېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 34 مېتىر، ئۇلىنىڭ كەڭلىكى (قېلىنلىقى) 8 ~ 12 مېتىرغىچە.

قىسقىسى، تەيزاڭ (بۇد تەكچىسى) مۇنارى شىنجاڭدىكى كۆلىمى بىر قەدەر چوڭ، ساقلىنىشى ياخشى، دەۋرى ئۇزۇن بولغان تەكچىلىك بۇددا مۇنارى بىناكارلىق خارابىسى بولۇپ، ئەينى چاغدا بۇددا دىنىنىڭ يېپەك يولىنى بويلاپ تارقىلىشىدىكى مۇھىم ئورۇن بولغان. جۇڭگو ـ غەرب مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تارىخى ۋە بىناكارلىق تارىخى، دىن تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا، تۇرپاننىڭ خام توپا قۇرۇلۇشى تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

كۆرجەي (پەنجىرتاغ) قىياتاش رەسىملىرى

توقسۇن بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى 50 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا «كۆرجەي» ناملىق بىر بازار بار بولۇپ، بۇ جاينىڭ شىمالىدا تەخمىنەن يەتتە كىلومېتىر كېلىدىغان يەردە تەڭرىتاغ تىزمىسىنىڭ جەنۇب ئېتەكلىرىگە مەنسۇپ بولغان «پەنجىرتاغ» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن ھەيۋەتلىك تاغ بار. «پەنجىرتاغ» دېگەن بۇ نام ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن بېرى شىددەتلىك بوران ـ چاپقۇنلارنىڭ بىۋاستە تەسىرى بىلەن تاشلارنىڭ يۇزىدە ھاسىل بولغان ئاجايىپ ـ غارايىپ كاۋاكچىلار ۋە پەنجىرسىمان تۆشۈكچىلەرگە قاراپ قويۇلغان، قەدىمدىن ھازىرغىچە بۇ جاي مۇشۇ نام بىلەن مەشھۇر بولۇپ كەلمەكتە.

كۆرجەي قىياتاش رەسىملىرى بار جاينىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تەرەپلىرى تاغلىق ھەم تاشلىق رايون، ئوتتۇرىسىدا شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ ئۆتىدىغان دەريا بار. بۇ دەريا ئادەتتىكى چاغلاردا ئانچە چوڭ ئەمەس. تاغلار ئارىسىدىكى بەزى قىيالىق تاشلار خۇددى ھەرىنىڭ ئۇۋۇسىدەك ئۆتمىتۆشۈك بولۇپ كەتكەچكە، يەرلىك ئۇيغۇرلار شۇنىڭغا قاراپ، «پەنجىرتاغ» دەپ ئاتىغان.

台藏塔是典型的佛教台藏，关于其究竟什么时候建起，没有确切的书面资料，但它当时是高昌王国的王家寺院。考古学家通过对现场进行测查和研究确定，该塔的时代介于公元6至10世纪。根据这个数据，该塔使用过8个世纪，到了14世纪末，察哈台统治者在吐鲁番推广伊斯兰教之后才慢慢被废弃。“台藏”这一词是汉语，维吾尔语的意思是“放置佛和经的台”。

台藏塔总面积为939平方米，至今保存下来的部分高度超过20米，该塔从南朝北建成方形，塔身稍微倾斜；南北长有36米，东西宽为34米，塔基厚度为8～12米。

总之，台藏塔是在新疆规模比较大、保存完好、历史悠久、带台的佛教建筑遗址，是佛教沿着丝绸之路流传的重要地点。它在研究中国、西方文化交流史、建筑历史、宗教历史及研究吐鲁番的生土建筑方面颇有意义。

克尔碱（盘吉尔塔格）岩画

托克逊镇西北部50公里处有一个名叫“克尔碱”的小巴扎。在此处以北约5公里有处于天山山脉南麓的名叫“盘吉尔塔格”的非常雄伟的一座山。“盘吉尔塔格”这一名字是据远古时代以来经过凶猛的暴风雨影响在石块表面所形成的神奇的“孔隙”和“窗形小洞”而起的，自古至今，这里以这个名称闻名天下。

有柯尔碱山岩画地带的东、西面是山区和石区，中间有从北朝南的一条河，这条河一般来说不是太大，因山间有些山岩好似蜂窝一样处处有小洞，所以人们把它叫做“盘吉尔塔格”。

盘吉尔塔格山岩画在沟的东岸较多，较密集，至今已发现的从南朝北数共有四

پەنجىرتاغ قىيا تاش رەسىملىرى غولنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا بىر قەدەر كۆپ ۋە زىچ، ھازىرغىچە ئېنىقلانغانلىرى جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ سانىغاندا، تۆت نۇقتىدا 25 گۇرۇپپا؛ غەربىي قىرغاقتا ئازراق بولۇپ، ئېنىقلانغان ئىككى نۇقتىدا ئالتە گۇرۇپپا رەسىم بار. بۇ قىياتاش رەسىملىرى يۇزى سىلىق تاشلارغا سىزىلغان ئۇۋچىلىققا ئائىت رەسىملەر بولۇپ، بۇغا، ئارقارلارنىڭ قېچىۋاتقان، ئۇۋچىلارنىڭ قوغلاۋاتقان كۆرۈنۈشلىرى ناھايىتى ئوبرازلىق گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ.

پەنجىرتاغ قىياتاش رەسىملىرى تەڭرىتاغ قىياتاش رەسىملىرى ئىچىدە دائىرىسى بىر قەدەر كەڭ، ئورۇنلىشىشى بىر قەدەر زىچ، سانى كۆپ، مەزمۇنغا باي، بەدئىيلىكى يۇقىرى بولغان، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە قەدىمكى مەدەنىيەت - سەنئەت نەمۇنىسى بولۇپ، مەدەنىيەت يادىكارلىق ساھەسىدىكى ئالىملار قىيا تاش رەسىملىرىنىڭ يىل دەۋرىنى ئەڭ قەدىمكىلىرىنى 4000 يىل، كېيىنكىلىرىنى 3800 يىللىق تارىخقا ئىگە، دەپ بېكىتكەن.

قەدىمكى زامان سۇ سىستېمىسى خەرىتىسى

كۆرجەي (پەنجىرتاغ)قىيا تاش رەسىملىرى ئىچىدە ئەڭ گەۋدىلىكى «قەدىمكى زامان سۇ سىستېمىسى خەرىتىسى»، يەنى «تاش خەرىتە» دىن ئىبارەت. بۇ قىياتاش رەسىمىنىڭ كۆلىمى ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان قىسمى تەخمىنەن 25 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. رەسىم دۆڭلۇكتىكى قۇياشقا يۆزلىنىپ تۇرغان يانتۇ يۇزلۇك تاشقا ئويۇلغان بولۇپ، ساقلىنىش ئەھۋالى خېلى ياخشى، قىياتاشقا ئويۇلغان سىزىقلار، رەسىملەرنى ھازىرمۇ ناھايىتى ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ قىياتاشنىڭ بىرىكمىسى بوش بولغاچقا، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ يەردە بوران كۆپ چىققاچقا، بىر قىسىم رەسىملەرنى بوران ئۇچۇرۇپ، يامغۇر ئېقىتىپ كەتكەن.

بۇ قىياتاشنىڭ ئۈستىگە چىقىپ دىققەت بىلەن قارىسا، ئۇنىڭ بىر - بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن قىيپاش تەكشى يۆزىگە ئويۇلغان بىر مۇنچە بۇلاق، ئېقىن، كۆلچەك، تارماق - تارمىلار، ئوقيالىق ئادەم، ئەجدادلىرىمىز تۇتىم قىلغان ھايۋانلاردىن غولجا، ئارقار، تاغ تېكىسى قاتارلىقلار ۋە ھەر خىل تامغا، بەلگە- نىشانلارنى؛ ئېنىق پەرق ئەتكىلى بولمايدىغان، ئىرماش - چىرماش نەرسىلەرنىڭ رەسىملىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بۇنى قارىماققا ناھايىتى ئوخشىتىپ ئىشلەنگەن «تاش خەرىتە سىخېمىسى» نىڭ ئۆزى دېيىشكە بولىدۇ.

بۇ قىممەتلىك «تاش خەرىتە سىخېمىسى» نەچچە مىڭ يىللىق جۇدۇن - چاپقۇننىڭ سوقۇشى، كۆچلۈك كۈن نۇرىنىڭ چېقىشى بىلەن چاك كېتىپ يېرىلىپ، خېلى ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ يۇزىدە ساقلىنىپ قالغان 40 ~ 50 كە يېقىن بۇلاقبېشى، ئېقىن سۇ، كۆلچەك ۋە بىرمۇنچە ھەر خىل قىيابەتتىكى ھايۋانات رەسىملىرىنى بىرمۇبىر ساناپ چىققىلى بولىدۇ. ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدىغىنى، تاشقا ئويۇلغان چوڭ -

处25组，西岸较少，有两处6组。这些岩画刻画在表面光滑的石块上，岩画以打猎为主要内容，非常形象地描绘了猎人追捕四处逃跑的鹿、盘羊等各种动物的情景。

盘吉尔塔格山岩画是天山岩画中规模较大、布局比较密集、数量多、艺术水平很高、具有独特风格的古代文艺典型。文物界的学者通过考察，确定该岩画中最古老的有4000年历史，比其较晚的也有3800年的历史。

古代石刻水系图

克尔碱（盘吉尔塔格）岩画里最突出的是“古代石刻水系图”，即石刻。这副岩画面积，即至今保存下来的面积为25平方米。岩画刻在坡上向阳的斜面石头上，保存状况良好，目前也可以很清楚地看到刻在岩画上的图画。因该处岩石结构较松，再说这里风多，部分岩画已遭风雨破坏。

若上去仔细观察岩石，可以发现已刻连在一起的斜面上的各种泉、水流、池塘、支流、带箭的人，我们祖先过去崇拜过的图腾盘羊、公大头羊、鹿、山羊等动物和各种图章、标记以及不可分清相互连在一起的各种东西的图像。可以说是看上去都是非常仿真制作的石刻图案和示意图。

该珍贵的“石刻图案”虽然历经几千年的暴风雨和强烈的日照，渐渐裂开，严重受损，但仍可以一一辨认出其表面上所展现的四五十副泉眼、水流、池塘和各种姿势的动物图像。令人吃惊的是刻在岩画上的大小水流源头、交汇处和部分水流流入池塘，最终汇成大水流的整个过程均被描

كىچىك ئېقىنلارنىڭ مەنبەسى، قوشۇلغان جايلىرى ۋە ئۇلارنىڭ بەزى كۆلچەكلەرگە قۇيۇلۇپ، ئاخىردا بەزى چوڭقۇر ئېقىنلارنى ھاسىل قىلغانلىقىمۇ ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

قىياتاش جايلاشقان جىلغا قىشتا ئىللىق، ياز كۈنلىرى سالقىن، ئوت ـ چۆپ، سۇيى ئەلۋەك بولۇشتەك ئەۋزەل شارائىتى بىلەن ناھايىتى قەدىمدىن تارتىپ ئەجدادلىرىمىزنىڭ تۇرمۇش كۆچۈرۈشى ۋە تەرەققىياتىدا مۇھىم پائالىيەت ماكانى بولغان. ئۇلار ماكانلىشىپ ئۇۋچىلىق قىلىش، مال ـ چارۋىلارنى قولغا ئۆگىتىش، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ۋە دېھقانچىلىق ئىشلىرى بىلەن ئىزچىل شۇغۇللىنىپ كەلگەن. قىياتاش رەسىملىرى «تاش خەرىتە» بولۇشتىن سىرت، يەنە «قەدىمكى زامان سۇ سىستېمىسى سخېمىسى»، «قەدىمكى زامان كارىز قۇرۇلۇشى سخېمىسى» بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىنتايىن يۇقىرى تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە.

تۇيۇق مىڭئۆيلىرى

تۇيۇق مىڭئۆيلىرى ـ پىچان ناھىيىسىنىڭ تۇيۇق چوڭ جىلغىسى ئىچىگە جايلاشقان بولۇپ، قوچو رايونى تەۋەسىدە ئەڭ بالدۇر قېزىلغان مىڭئۆيلەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تۇرپان شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 60 كىلومېتىر، قوچو قەدىمكى شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 13 كىلومېتىر كېلىدۇ. تۇيۇق بۇددا غارلىرى خارابىسىدە جەمئىي 94 غار بولۇپ، ھازىر ساقلىنىپ قالغىنى 46. ئۇلار جىلغا ئىچىگە ئىككى كىلومېتىر ئىچكىرىلەپ كىرگەندە شەرق، غەرب ئىككى تەرەپتىكى تىك يارغا جايلاشقان. ئارخېئولوگلار بۇ يەردىن تېپىلغان بىر قىسىم ۋەسىقىلەر ۋە مىڭئۆيلەرنىڭ قۇرۇلما ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن تۇيۇق مىڭئۆيلىرىنى مىلادىيە 3 ـ ، 4 ـ ئەسىرلەردە بىنا قىلىنغان دەپ ھېسابلىماقتا. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە بۇ جايلار گۈللىنىپ، بۇددا غارلىرى قايتا ياسالغان. شۇڭا، بۇ جايدا قەدىمكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئىزلىرى ساقلىنىپ قالغان. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا گېرمانىيىلىك ئېكسپېدىتسىيىچى لېكوك بۇ جايدىن 8 ـ ، 9 ـ ئەسىرلەرگە ئائىت نۇرغۇن ۋەسىقىلەرنى ئېلىپ كەتكەن. ئۇ ۋەسىقىلەر قوچو ئۇيغۇر ئېلىنىڭ مۇھىم تارىخىي ماتېرىياللىرى بولۇپ، ئەينى تارىخىي دەۋردىكى تۇرمۇشنى چۈشىنىشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى دۇنخۇاڭ موگاۋ (قۇمتاغ) غارلىرىدىن تېپىلغان «غەربىي ئايماق خەرىتىلىك تەپسىراتى» دا «تۇيۇق» نامىنى خەنزۇچە «دىڭ گۇگۇ» دەپ ئاتىغان بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «دىڭ گۇگۇ مىڭئۆيلىرىدە بۇتخانا ۋە ئېتىكاپخانىلار كۆپ، ئوڭ تەرەپتە لېيۇجۇڭ (ھازىرقى لۇكچۇن) ناھىيىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. شىمالىي تاغ (تەڭرىتاغ) بىلەن بولغان ئارىلىقى 25 چاقىرىم كېلىدۇ. غەربكە 20 چاقىرىم ماڭسا ئاستانىگە يېتىپ بارغىلى بولىدۇ. ئىبادەتخانىلەر تاغقا يانداشتۇرۇپ سېلىنغان. بۇ يەرنىڭ ئەتراپى بۆك ـ باراقسان ئورمانلىق، ئىبادەتخانا، ئېتىكاپخانىلىرى كۆپ، ئادەملەر ئېغىزنىڭ ئىچكىرىدە تۇرىدۇ. بايرام، مۇراسىملاردا ھەرخىل ئۇچقۇن چىقىرىدىغان رەڭلىك ئوتقاشلار

绘得惟妙惟肖非常清楚。在中亚各地，至今所能找到的各种岩画里与我们祖先视水为圣的原始观念有直接关联的这种神奇“石刻图案”的发掘还是第一副。

岩画所在的地方以冬暖夏凉、花草甚多、水资源丰富等优越条件表明，远古以来这一带已成为我们祖先日常生活和繁衍发展中非常重要的活动场所。他们居住在这里一直从事畜牧业、手工业、农业。岩画除了作为“石刻图案”，还作为“古代水利图纸”、“古代坎儿井工程图纸”保存下来具有很高的研究价值。

吐峪沟千佛洞

吐峪沟千佛洞位于鄯善县吐峪沟大峡谷内，是高昌地区最早发掘的千佛洞，距吐鲁番市60公里，距高昌古城13公里。吐峪沟佛教洞窟中一共有94个洞窟，至今保存下来的有46个。它们位于伸入谷内2公里处东西两边的悬崖上。考古学家根据在这里发掘的部分《世俗文书》和千佛洞的结构特点认为，吐峪沟千佛洞可能创建于公元三四世纪。唐朝末年到了高昌畏兀儿王国时期，这里非常繁荣，佛教洞窟重建，所以这里的古代维吾尔文化遗迹得以留存。20世纪初德国考古学家A·勒柯克从这里带走了有关八九世纪的许多《世俗文书》，这些文书是高昌畏兀儿国的重要历史资料，在解释当代历史方面起着重要作用。

从唐代敦煌莫高窟所发掘出来的《西域图解》有关于“吐峪沟”的记载，“吐峪沟”汉语被叫做“丁谷谷”。丁谷谷千佛洞里面静坐大殿和寺院非常多。右邻柳中县（现今的鲁克沁），距北山（即天山）25里，西行20里可以到达阿斯塔那，寺院与山并列。这里四周茂密的森林、寺院、坐静室很多，人们居住在谷口内，节日里举行各种仪式，还经常燃放烟火，一昼夜难以看清月亮、星星、寺院旁边雄伟壮观的佛塔。这里有东西贯通的大桥，

(سالیوت) ئېتىلىدۇ. بۇ كۈنى ئاي، يۇلتۇزنى كۆرگىلى بولمايدۇ. ئىبادەتخانا يېنىدا ھەيۋەتلىك بۇددا مۇنارى قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. بۇ يەردىن شەرقتىن غەربكە ئۆتۈشكىلى بولىدىغان كۆۋرۈك بولۇپ، مۇئەللەقتىكى ھەسەن - ھۈسەنگە ئوخشايدۇ»، مانا بۇ ئەينى ۋاقتتىكى بۇددا دىنى گۈللەپ راۋاج تاپقان تۈيۈقنىڭ قىياپىتى ئىدى. «دىڭ گۈگۈ» دېگەن بۇ سۆز ھازىر «تۈيۈق» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان يۇرتنىڭ ئەينى ۋاقتتىكى خەنزۇچە نامى بولۇپ، دىڭ گۈگۈنىڭ ئۇيغۇرچە مەنىسى «غولدىكى ئاھالىلەر، ئېغىزدىكى ئاھالىلەر» دېگەندەك مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. «دىڭ گۈگۈ» بىلەن تۈيۈقنىڭ ھازىرقى خەنزۇچە نامى «تۈيۈگۈ» نىڭ تەلەپپۇز قىلىنىشىغىمۇ ناھايىتى يېقىن كېلىدۇ. 9 - ، 10 - ئەسىرلەرنىڭ ئالدى - كەينىدە «تۈيۈق» دېگەن بۇ ئۇيغۇرچە يۇرت نامى ئاللىقاچان قوچو رايونىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئومۇملاشقان بولۇپ، خەنزۇچە خاتىرىلەر ۋە باشقا يېزىقتىكى مەنبەلەردە ئازدۇر - كۆپتۇر پەرق ۋە ئۆزگىرىشلەر بولغان.

تۈيۈق غارلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ھەر خىل سەۋەبلەر تۆپەيلىدىن گۈمۈرۈلۈپ چۈشكەن بولۇپ، ساقلىنىپ قالغان تام رەسىملىرىمۇ كۆپ ئەمەس. شۇنداق بولسىمۇ، تۈيۈق مىڭئۆيلىرى تۇرپانىدىكى مۇھىم بۇددا مىڭئۆيى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ياڭخي قەدىمكى قەبرىستانلىقى

ياڭخي قەدىمكى قەبرىستانلىقى 2006 - يىلى 5 - ئايدا گوۋۈيۈەن تەرىپىدىن تۈيۈق مىڭئۆيلىرى بىلەن بىللە، 6 - تۈركۈمدىكى دۆلەت دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تىزىملىكىگە كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، پىچان ناھىيە تۈيۈق يېزا ياڭخي شا كەنتىنىڭ غەربىي شىمالىغا 2.5 كىلومېتىر كېلىدىغان قۇمساڭغۇ سايلىقىغا جايلاشقان. قەبرىستانلىقنىڭ ھازىرقى ئومۇمىي كۆلىمى 5.4 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ ئورۇنغا شەكلى ئۆزگىچە، ھەر قايسى دەۋرلەردىكى قەبرىلەر توپى جايلاشقان. بىر قانچە قېتىملىق قېزىپ تازىلاشلاردىن كېيىن، بۇ جايدىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىق بۇيۇملىرىنىڭ موللىقى، كۆپ قاتلاملىق مەدەنىيەت بىلەن مۇناسىۋەتلىكلىكى بىلەن دۆلەت ئىچى - سىرتىدىكى مۇتەخەسسىسلەرنىڭ قىزىقىشىنى قوزغىدى.

ياڭخي قەدىمكى قەبرىستانلىقى تارقىلىش ئالاھىدىلىكى، يەر شەكلى قاتارلىق ئامىللارنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۈچ بۆلەك قەبرە رايونىغا ئايرىلغان.

ياڭخي قەدىمكى قەبرىستانلىقى جايلاشقان ئورۇننىڭ ھاۋا كىلىماتى ئىسسىق، دائىم قاتتىق بوران چىقىپ تۇرىدىغان بوران يولى بەلبېغى بولغاچقا، يەر يۈزىنىڭ ئۈپراش ئەھۋالى ناھايىتى ئېغىر. بەزى جايلاردا قەبرىلەرنىڭ سىرتقى قەۋىتى ئۈپراشتىن ئېچىلىپ قالغان. بەزى جايلاردا قەبرە بىلەن يەر يۈزىنى پەرقلەندۈرگۈسىز بولۇپ كەتكەن.

بۇ يەردىن 900 دانىدىن ئارتۇق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قېزىۋېلىنغان بولۇپ، ساپال ئەسۋابلار، ئاندىن قالسا مىس ئەسۋابلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ساپال ئەسۋابلار ئىچىدە كۆپرەك كۆزگە چېلىقىدىغىنى كومزەك، جام (پىيالە)، ساپال

该桥很像天上的彩云，这就是当时佛教兴盛的吐峪沟的风貌了。“丁谷谷”这一词是现今的“吐峪沟”的汉名；“丁谷谷”维吾尔语的意思是“谷里的人们”、“谷口里的人们”，“丁谷谷”同“吐峪沟”现今的汉名“吐峪沟”的发音也很相似。9至10世纪前后，吐峪沟这一地名在高昌地区的维吾尔语中已经很普及，只不过汉文记载和其他文字的资料中对其有或多或少的改动。

大部分吐峪沟洞窟因各种原因已经倒塌，保留下来的壁画也不多，尽管如此，但它也算是吐鲁番的重要佛教千佛洞。

洋海古墓群

洋海古墓群在2006年5月被国务院与吐峪沟千佛洞一起列为第六批国家级文物保护单位，位于距鄯善县吐峪沟乡洋海夏村西北2.5公里的荒漠戈壁滩上。墓群现在的总面积为5.4公里。这里有形状各异的属于各个年代的古墓。通过几次发掘清理之后，这里所发掘文物的数量甚多。这些与多层次的文化有关的特点引起了许多国内外学者专家的兴趣。

洋海古墓群以其分布特点、地形分为三个墓区。

洋海古墓群所在地，因气候炎热，经常刮大风，地面侵蚀严重，有的地方墓穴外层因被侵蚀已经露出，有些地方，坟墓和地面已无法分清。

从这里发掘出来的文物有900多种，主要有陶器、铜器。陶器有坛子、酒杯、陶坛子等，木器有纺轮、梳子、箭等。此外还

هېجىر (خۇمرا) قاتارلىقلار بار. ياغاچ ئەسۋابلار ئىچىدە يىپ ئېگىرىش چاقى، تاغاق، ئوق يا قاتارلىقلار بار. يەنە بىر چالغۇ مۇزىكا ئەسۋابى ـ غۇڭقامۇ بار بولۇپ، ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، بۇ نۆۋەتتە شىنجاڭ رايونىدا بايقالغان يىل دەۋرى ئەڭ بۇرۇن، ساقلىنىشى مۇكەممەل بولغان غۇڭقا بولۇپ هېسابلىنىدۇ. مىس، تۇچ ئەسۋابلاردىن ئاي پالتا، شەمشەر، يۈگەن ۋە زىننەت بۇيۇملىرى قاتارلىقلارمۇ بار. تۆمۈر ئەسۋابلار، ئالتۇن ئەسۋابلار، ئۇستىخاندىن ياسالغان ئەسۋابلار، مۈڭگۈزدىن ياسالغان ئەسۋابلار، كۆن ـ خۇرۇم بۇيۇملىرى، يۇڭ توقۇلما بۇيۇملىرىنىڭ سانىمۇ 600 دانىدىن ئاشىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ساپال بۇيۇملارنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى هەممىدىن يۇقىرى.

ياڭخىي قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىنتايىن مول، كۆپ قاتلاملىق مەدەنىيەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك. مۇتەخەسسىسلەرنىڭ مۆلچىرىگە ئاساسلانغاندا، ياڭخىي قەدىمكى قەبرىستانلىقى مىلادىيىدىن ئاۋۋالقى 2000 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدىن مىلادىيىدىن ئاۋۋالقى 1000 ـ يىللارغىچە بولغان مەدەنىيەت تەرەققىيات مۇساپىسىنى ئەكس ئەتتۈرگەن تۇچ دەۋرىنىڭ ئاخىرى ۋە بالدۇر، ئوتتۇرا تۆمۈر قورال دەۋرىگە توغرا كېلىدىغان مەدەنىيەت ئىزناسىدۇر.

سىڭگىم ئېغىزى مىڭئۆيلىرى

سىڭگىم ئېغىزى مىڭئۆيلىرى تۇرپان شەهىرىنىڭ قاراغوجا يېزىسى تەۋەلىكىگە جايلاشقان. سىڭگىم يېزىسىنىڭ مۇرتۇق غولىدىن كېلىدىغان ئېقىن سۇ ئىدىقۇت تېغى باغرىدىكى بۇ قەدىمكى مەدەنىيەت ئىزناسىنى ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتىدۇ. تۇرپان شەهىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 40 كىلومېتىر، قوچو قەدىمكى شەهىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى ئالتە كىلومېتىر كېلىدۇ.

چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ خاتىرىلىرى ۋە هەرخىل مەنبەلەردە، سىڭگىم ئېغىزى مىڭئۆيلىرى جايلاشقان ئورۇندا ئەينى ۋاقىتتا 12 ئورۇندا بۇددا ئىبادەتخانا ئىزىنىڭ بارلىقى تىلغا ئېلىنغان. تۈرلۈك تەبىئىي ئاپەتلەر، يېقىنقى يىللاردىكى سۇ ئىنشائاتى، يول قۇرۇلۇشلىرىنىڭ بۇزغۇنچىلىقى تۈپەيلىدىن، بەزى خارابىلەر كۆز بىلەن كۆرگۈسىز بولۇپ كەتكەن، هەتتا بەزىلىرى يوقالغان.

سىڭگىم ئېغىزى ۋە مىڭئۆيلەر توغرىسىدا مەنبەلەردە خاتىرە قالدۇرۇلغان. 1911 ـ يىلى ئاستانە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن سانغۇن كۈي بىننىڭ بۇ جايدا ئىبادەتخانا ياساتقانلىقىغا ئائىت تاش ئابىدە بايقالغان. بۇ ئابىدە مىلادىيە 575 ـ يىلى تىكلەنگەن. بۇ ئابىدىدە خاتىرىلىنىشىچە، «شىنشىڭ ناهىيە بازىرىنىڭ غەربىدە بىر ئىبادەتخانا بىنا قىلدۇردۇم» دېيىلگەن. شىنشىڭ ناهىيىسى دېيىلگىنى دەل بۈگۈنكى سىڭگىم ئېغىزى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى كۆرسىتىدۇ. يەنە ياپونىيىلىك ئوتانى كوزۇيىنىڭ دوكلاتلىرىدا خاتىرىلىنىشىچە، «شىنشىڭ (بۈگۈنكى سىڭگىم) قوچو شەهىرىنىڭ شىمالىغا 20 چاقىرىم كېلىدۇ» دېيىلگەن.

هازىر بۇ ئورۇندا 7 ـ ئەسىردىن 13 ـ ئەسىرگىچە بولغان قۇرۇلۇش خارابىلىرى ۋە تام رەسىملەر ساقلانغان. بۇ تۇرپان رايونىدىكى مۇهىم بۇددا تاش غارلىرىنىڭ

有乐器箜篌。根据考古资料测定，这是在新疆地区发现时间最早、保存最完整的一处箜篌。铜、青铜器有斧头、剑、镞头、装饰品等，铁器、金器、皮革品、绒制品的数量也超过了600件，其中陶器所占的比例最大，几乎每一座墓穴发掘都出土了陶器。

洋海古墓发掘出来的文物非常多，与多层次文化有关，据专家推测，洋海古墓群反映了公元前2000年末至公元前1000年的文化发展进程，相当于青铜时代末和早、中期铁器时代的文化遗迹。

胜金口千佛洞

胜金口千佛洞位于吐鲁番市二堡乡境内，从木头沟流来的水流横穿这个火焰山脚下的文化遗迹，它距吐鲁番市40公里，距高昌古城约6公里。外国探险家记载和各种史料中提及的胜金口千佛洞所在地当时12处有佛教寺院遗迹，因各种自然灾害和近年来兴修水利、大兴道路工程的破坏，有的遗迹已经不堪入目，有的甚至已经消失。关于胜金口和千佛洞，相关资料中也有记载。1911年在阿斯塔那古墓群发现了关于大将麴斌在此修建寺院的石碑，该石碑立于公元575年，碑上有“我在新兴县城以西修建一座寺院”的记载。所谓的“新兴县”就是现今的胜金口和其周围的地方。此外，日本人大谷光瑞的《世俗文书》里有“新兴即今日的胜金，距高昌城以北20里”的记载。

目前在这里保存有7世纪至13世纪的工程遗址和壁画，这是吐鲁番地区重要的佛教石窟之一。从佛教遗址目前的状况来看，

بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇددا خارابىلىرىنىڭ ھازىرقى ھالىتىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ تاكى دەۋرى قوچو ئايمىقى (640 ~ 791 يىللار) دەۋرىدىن 14 ـ، 15 ـ ئەسىرلەرگىچە ئىشلىتىلگەنلىكى مەلۇم. ئەينى ۋاقىتتا، بۇ ئورۇندىكى ئىبادەتخانىلارمۇ قوچو ئۇيغۇر خان جەمەتىدىكىلەرنىڭ ھەر تەرەپلىمە قوللىشى ۋە ساخاۋىتى بىلەن بىر مەزگىل گۈللەنگەن.

رەسىم بار مىڭئۆيلەردىكى تام رەسىملىرىنىڭ ساقلىنىشى تازا ياخشى ئەمەس. 4 ـ نومۇرلۇق غارغا مەجنۇنتال قاتارلىق دەرەخلەرنىڭ سۈرىتى سىزىلغان. 9 ـ نومۇرلۇق غاردا، ھەرخىل دەل ـ دەرەخلەرنىڭ ۋە تەكنىڭ سۈرىتى ناھايىتى تەبىئىي سىزىپ چىقىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ ئۆيلەردە يەنە مىڭ بۇددا سۈرىتى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بېغىشلىمىلارنى كۆپلەپ ئۇچرىتقىلى بولىدۇ. بۇ جايلاردىن يەنە كەييۈەن تۆڭپۇر پۇلى، خىلمۇخىل يېزىقتىكى قوليازما، بېغىشلىمىلار، نوم پۈتۈك، بۇت ھەيكەللەرنىڭ سۇنۇقلىرى بايقالغان.

2006 ـ يىلى 5 ـ ئايدا دۆلەت سىڭگىم ئېغىزى مىڭئۆيلىرىنى 6 ـ تۈركۈمدىكى دۆلەت دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى دەپ ئېلان قىلدى.

它很显然从唐代高昌郡（公元640~791年）使用至14~15世纪，当时这里的寺院在高昌维吾尔王家的支持下曾一度繁荣。

画有千佛洞里面的壁画保存不好，4号洞里画有柳树的图画，9号洞里画有各种树木和葡萄树的画像。此外这里还可以遇到千佛像和用古代维吾尔文编写的各种题词。这里还发现了开元铜板币、各种文字的手写作品、题词、佛经、文书、佛像残片等。

2006年5月国家将胜金口千佛洞列为第六批国家级文物保护单位。

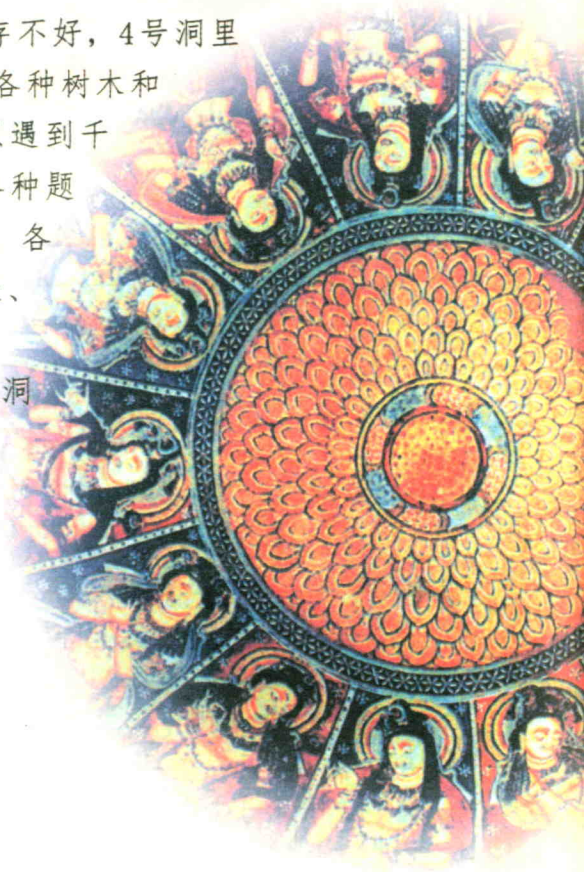

بەشىنچى باب داڭلىق سايالەت رايونى

بۇيلۇق

بۇيلۇق ــ دۆلەت تەرىپىدىن «5A دەرىجىلىك داڭلىق مەنزىرە نۇقتىسى» قىلىپ بېكىتىلگەن قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە مەشھۇر سايالەت ئورنى. تۇرپان شەھىرىنىڭ 10 كىلومېتىر شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇزۇمچىلىك يېزىسىغا قاراشلىق «سۇ بېشى»، «ئازنە مەسچىت»، «بۇيلۇق»، «بەشمەھەللە»، «دەپسەنگە» قاتارلىق بەش كەنتتىن تەركىب تاپقان بىر رايونىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇپ ئاتىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇيلۇق ئىدىقۇت تېغىنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى چوڭ جىلغا. تۇزۇلۇشى تار، ئۇزۇن يانتۇ تەكشىلىك بولۇپ، ئۇنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى سەككىز كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى ئىككى كىلومېتىردىن ئالتە كىلومېتىرغىچە. جىلغىنىڭ غەربىي تەرىپى تىك يار، خۇددى چوققىدەك تىركىشىپ قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، ئىككى قىرغاقتىكى چوققىلار بىر ـ بىرىگە قارىمۇقارشى بولۇپ، تەبىئىي توساق ھاسىل قىلغان. جىلغىنىڭ ئىچىنى سۇپسۇزۇك ئېقىن سۇ كېسىپ ئۆتىدۇ. غولنىڭ ئىككى تەرىپىدە تەكلەر (ئۇزۇم تاللىرى) رەتلىك باراڭغا ئېلىنغان بولۇپ، پۈتۈن ئەتراپى يېشىللىققا پۈركىنىپ تۇرىدۇ. تۆت ئەتراپى قويۇق ئۆستۈرۈلگەن تېرەكلەر، گۈل ـ گىياھلار، مېۋىلىك دەرەخلەر بىلەن قاپلانغان، دېھقانلارنىڭ ھويلا ـ ئارامگاھلىرى تاغ يانباغرىغا رەتلىك ئورۇنلاشقان.

«بۇيلۇق» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى « ئۇزۇملۇك» بولۇپ، ئۇزۇم قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «بور» دەپ ئاتىلاتتى. تۇرپان شەھىرىدىكى ئۇزۇمچىلىك تارىخى ئەڭ ئۇزۇن، ئۇزۇملۇكلەر ئەڭ كۆپ مەركەزلەشكەن بۇيلۇقنى «بورلۇق» (ئۇزۇملۇك) دەپ ئاتاش ئەڭ مۇۋاپىق دېيىشكە بولىدۇ. «بورلۇق» دېگەن سۆز كېيىنچە «بۇيلۇق» قا ئۆزگەرگەن.

بۇيلۇقنىڭ سېھرىي كۆچى بىر قانچە خىل مەدەنىيەت، بىر قانچە خىل مەنزىرە، بىر قانچە خىل كىلىماتنىڭ گېرەلەشكەنلىكىدە. بۇ يەردىن گىياھ ئۇنمەيدىغان، ئوت پۈركۈپ تۇرىدىغان سىرلىق ئىدىقۇت تېغىنىمۇ، پۈتۈن جىلغىنى قاپلىغان ياپيېشىل تەكلىكلەرنىمۇ، دېھقانلارنىڭ ئەنئەنىۋى تۇرالغۇلىرى، ياشاش شەكلىنىمۇ، زامانىۋى رېستورانلار، ئېسىل سايالەت نۇقتىلىرىنىمۇ تاپقىلى بولىدۇ. بۇ يەرنىڭ مەنزىرىسى ئاجايىپ سېھرىلىك بولۇپ، ئىككى يېقى تاقىر تاغ، تاغ ئۈستىلىرىدە چىرايلىق چۈنچىلەر

第五章　著名的旅游景区

葡萄沟

葡萄沟是被国家指定为“五A级旅游景点”，具有浓郁民族特色的著名的旅游景区，位于吐鲁番市东北10公里处，由葡萄乡管辖的苏贝希、艾孜纳美其特、布依鲁克、拜什买里、达甫散盖等5个村组成的一个区的统称。

葡萄沟是火焰山以西的大沟，大沟窄而长，南北长有8公里，东西宽有2～6公里。大沟西面是悬崖，好似一座山峰巍巍矗立，两岸相对峙的山峰形成了天然屏障。清澈的流水从沟里流过，沟的两边有非常整齐的葡萄架，架上有翠绿的葡萄树，四周被茂密的树木、花草、果树所环绕，山脚下有整齐的农民家园。

“葡萄沟”的意思是“葡萄园”，其在古维吾尔语中叫做“波尔”，可以说，将吐鲁番市栽植葡萄历史最长、葡萄园最集中的葡萄沟叫做“波尔鲁克”（葡萄园）最合适不过的。“波尔鲁克”以后日渐改称为“葡萄沟”（即“波依鲁克”）。

葡萄沟的魅力就在于：在这里有几种文化、几种风景、几种气候的相互交叉。这里可以看到寸草不生的“热乎乎”的火焰山，也可以找到覆盖整个沟的绿油油的葡萄园，农民的传统居住地、生活方式、现代餐厅和一流的旅游景点。这里的风景非常优美，两边是荒山，山上有晾葡萄干专用的荫房，山坡上有农民房

(بورقاقخانا)، يانباغىرلارغا جايلاشقان دېھقان ئۆيلىرى، يىلمۇيىل پىشىپ تۇرىدىغان ئۈجمە، ئۈرۈك، ئۇزۇم، ياڭاق قاتارلىق مېۋىلەر، تۇتاش كەتكەن باغلار، جىلغىنى قاپ ئوتتۇرىدىن كېسىپ ئۆتكەن، يىلبويى ئۇيناقشىپ ئېقىپ تۇرىدىغان ئۆستەڭ، ھۆپپىدە ئېچىلىپ تۇرغان گۈللەر، قاپقارا سايە تاشلاپ تۇرىدىغان دەل ـ دەرەخلەر، ساپ، ئارامبەخش مۇھىت، ئەنئەنىۋى تۇرمۇش شەكلى، ناخشا ـ ئۇسسۇل، مۇزىكا، يېمەك ـ ئىچمەك بىر گەۋدىلەشكەن سايا‌ھەت مۇلازىمىتى بۇيلۇقنى گويا گۈزەل بەدىئىي سۈرەتكە، رېئالىيەتلەردىكى جەننەتكە ئوخشىتىپ قويغان. پۈتۈن بۇيلۇق رايونى تۇتاش ئۇزۇم باركى بىلەن يېپىلغان بولۇپ، ھەر قايسى سايا‌ھەت نۇقتىلىرى باراك ئاستىغا ئورۇنلاشقان.

بۇيلۇقنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا شەرق تەرەپتىكى يارنىڭ ئاستى تەرىپىدە 50 مودىن كۆپرەك كېلىدىغان باغچا بولۇپ، بۇ باغچا 1982 ـ يىلى ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشكىنى ئېچىۋېتىشتىن كېيىن، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى مېھمانلارنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن بۇيلۇقتىكى تۇنجى سايا‌ھەت مەنزىرە نۇقتىسى سۈپىتىدە ئېچىلغان. شۇنىڭدىن كېيىنكى بىر قانچە يىلدا دۆلەت ئىچىدىكى چوڭ شىركەتلەر بۇيلۇق رايونىغا غايەت زور مەبلەغ سېلىپ، كەينى ـ كەينىدىن «دارۋاز»، «ئەپەندى»، «بۇيلۇق» مىللىي ئۆرپ ـ ئادەت باغچىسى، ۋاك لوبىكا سەنئەت ساريىي قاتارلىق داڭلىق سايا‌ھەت نۇقتىلىرىنى قۇردى. ھازىر بۇيلۇق تۇرپاننىڭ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتىكى كۆزنىكى بولۇپ قالدى. سايا‌ھەتچىلەرنىڭ سايا‌ھەت قىلىدىغان، كۆڭۈل ئاچىدىغان، مال سېتىۋالىدىغان، يەرلىك تاماقلارنى تېتىپ، مىللىي ئۆرپ ـ ئادەتلەر بىلەن تونۇشىدىغان ئۇنىۋېرسال ئورۇنغا ئايلاندى.

تۇيۇق

تۇيۇق ـ پىچان ناھىيىسىگە قاراشلىق بىر يېزىنىڭ نامى بولۇپ، بۇ يېزىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى جىلغا «تۇيۇق چوڭ جىلغىسى» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ جىلغا ھازىر تۇرپان سايا‌ھەتچىلىكىنىڭ يېڭى ئېشىش نۇقتىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن سايا‌ھەتچىلەرنى بارغانسېرى جەلپ قىلماقتا.

تۇيۇق چوڭ جىلغىسى شەرقتە پىچان ناھىيە بازىرىغا 46 كىلومېتر، غەربتە تۇرپان شەھىرىگە 47 كىلومېتر، غەربىي جەنۇبتا قوچو قەدىمكى شەھىرىگە 13 كىلومېتر كېلىدۇ. ئۇ نەچچە يۈز كىلومېتىرغا سوزۇلغان ئىدىقۇت تېغىدىكى ھەر قايسى جىلغىلار ئىچىدە مەدەنىيەت تارىخى ئەڭ ئۇزۇن، تەبىئىي مەنزىرىسى ئەڭ ھەيۋەتلىك ۋە كۆركەم جىلغىدۇر.

تۇيۇق جىلغىسىنىڭ شىمالىي تەرىپى دۆلەت «312» تاشيولى بويىغا جايلاشقان سۈپىشى كەنتىگە، جەنۇب تەرىپى تۇيۇق يېزىسىدىكى قەدىمىي مازار كەنتىگە تۇتىشىدۇ. شىمالدىن جەنۇبقا ئۇزۇنلۇقى سەككىز كىلومېتىر، ئوتتۇرىچە كەڭلىكى بىر كىلومېتىر. جىلغىنىڭ ئىچىدە ئىدىقۇت تېغىدىكى ئەڭ ئېگىز چوققا بار، چوققىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 831.7 مېتىر. تۇيۇق جىلغىسى ئىدىقۇت تېغىنى شىمالدىن جەنۇبقا توغرىسىغا كېسىپ ئۆتكەن بولۇپ، رەڭلىرى روشەن تاغ جىنسىلىرىنى كۆرگەن كىشى تەبىئەتنىڭ سېھرىلىك خاسىيىتىدىن ھەيران بولماي قالمايدۇ.

屋，终年都有成熟的桑子、杏子、葡萄等水果。绵延的果园，从沟中间横穿过，终年流淌不止的水渠、盛开的各种花朵、茂密的树林、舒适的环境、传统的生活方式、歌舞、音乐、饮食融为一体的旅游服务使葡萄沟酷似美术画卷，传说中的天堂。整个葡萄沟被绵延的葡萄架所覆盖，各旅游景点就设在葡萄架下。

在葡萄沟中间，东面峭壁的下方有面积为50亩的公园，改革开放之后该公园于1982为迎接国内外游客而建造。之后几年国内各大公司投入大量资金纷纷修建了“达尔瓦孜”、“阿凡提”、“葡萄沟民俗园”、“王洛宾艺术园”等著名的旅游景点。目前的葡萄沟已成为吐鲁番改革开放的一个窗口，游客旅游、娱乐、购物、品尝地方美食、接触民族习俗的综合场所。

吐峪沟

“吐峪沟”是鄯善县管辖的一个乡的名称，该乡以北的沟被叫做“吐峪沟”，该沟目前作为吐鲁番旅游的新增景点，更加吸引着国内外游客。

吐峪沟东距鄯善县46公里，西距吐鲁番47公里，西南距高昌古城13公里，它是绵延至几百公里的火焰山各沟中文化历史最久、自然环境最雄奇壮观的大沟。

吐峪沟北与312国道边上的苏巴什接壤，西邻吐峪沟乡以南的麻扎村。北南长有8公里，平均宽度为1公里。沟内有火焰山最高峰，该峰海拔高度831.7米。吐峪沟将火焰山北南横穿，来到这里的人们都会感受到大自然造化的魅力。

تۈيۈق جىلغىسى جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئەڭ سىرلىق تۈسكە ئىگە جاي. 19 ـ ئەسىردىن بۇيان، بۇ جاي رۇسىيە، گېرمانىيە، ئەنگلىيە، ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەر ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىنىڭ دىققىتىنى تارتىپ كەلگەن. بۇ جايدا چوقچىيىپ تۇرغان غەلىتە تاشلار، جىلغا ئىچىنى بويلىغان ھەيۋەتلىك مەنزىرىلەر بولۇپلا قالماستىن، يەنە 16 بەگلىك دەۋرىدە قېزىلغان تۈيۈق مىڭئۆيلىرى، ئىسلام بىناكارلىق ئۇسلۇبىدا سېلىنغان مەسچىت، يەنە بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ خارابىسى بار. ھەيۋەتلىك جىلغا، ئۇزاق تارىخ، قويۇق مەدەنىيەت تۈسى، قەدىمكى ئۇيغۇر مەھەللىسى، ئۇزۇن مەنبەلىك سېرىق تۇپراق مەدەنىيىتى، ياپيېشىل تەكزارلىق مەنزىرىسى تۈيۈق جىلغىسىنىڭ سىرلىق، ئۆزگىچە، ئاجايىپ ـ غارايىپ مەنزىرىسىنى شەكىللەندۈرگەن.

تۈيۈقنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن. تۈيۈق جىلغىسىنىڭ ئەتراپىغا قەدىمكى ئىزلار كۆپ جايلاشقان. جىلغىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا تۆت ـ بەش كىلومېتر كېلىدىغان جايدا ياڭخي قەدىمكى قەبرىستانلىقى بار. جىلغىنىڭ شىمالىي ئېغىزىدا غۇزلار قەبرە رايونى بايقالغان، 20 ـ ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىدا بۇ جايدىن كروران گۇزىلىگە ئوخشاش «سۆيۈشى گۇزىلى» نامى قۇرۇق جەسىتى ۋە قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بايقىلىپ، ئارخېئولوگىيە ساھەسىنى زىلزىلىگە سالغان.

تۈيۈق يېزىسىنىڭ مازارىكەنتى تۈيۈق جىلغىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، ئاپتونوم رايون بويىچە ئەڭ قەدىمكى ئۇيغۇرلار كەنتى، شۇنداقلا جۇڭگودىكى تارىخىي مەدەنىيەتلىك داڭلىق كەنت. بۇ كەنت يېشىل مۇنارلىرى قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان مەسچىتنى چۆرىدەپ ئورۇنلاشقان بولۇپ، 100 دىن ئارتۇق ئائىلە بار. بۇ كەنتتە قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىسى ۋە مىللىي ئۆرپ ـ ئادەتلىرى مۇكەممەل ساقلىنىپ قالغان. ئەڭ مۇھىمى بۇ يەردە ئىسلام دۇنياسىغا مەشھۇر بولۇپ، مۇسۇلمانلارنىڭ تاۋاپ قىلىدىغان مۇقەددەس جايىغا ئايلانغان، «كىچىك مەككە» دەپ ئاتالغان «ئەسھابۇلكەھف» (غاردا ياتقان ساھابىلەر)مازىرى بار.

بۇ يەردە يەنە لۇكچۇن غوجىلىرى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر مەرپەتپەرۋەر شائىر، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ يىرىك نامايەندىلىرىدىن بىرى ئەخمەت غوجامنىياز ئوغلى قۇسۇرى؛ ئىمىن غوجىنىڭ نەۋرىسى، قەشقەرنىڭ ئەينى ۋاقتىتكى ھۆكۈمرانى، مەرپەتپەرۋەر زوھۇرىدىن ھاكىمبەگ؛ 1930 ـ يىللاردىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى، تەرەققىيپەرۋەر ئۆلىما، دىنىي ئالىم ھەمدۇللا دامۇللا قاتارلىق مەشھۇر كىشىلەرنىڭ قەبرىلىرى بار.

ھازىر بۇ يەرگە ھەر يىلى نۇرغۇن سایاھەتچىلەر، زىيارەتچىلەر، كىنو ـ فىلىم ئىشلىگۈچىلەر، رەسساملار، فوتوگرافلار كېلىپ، تۈيۈقنىڭ ئۆزگىچە مۇھىتىدىن يېڭى ئىلھاملارنى ئېلىپ قايتىشماقتا.

吐峪沟是中国西部最神秘的地方。19世纪以来这里一直引起俄罗斯、德国、英国、日本等国探险家的关注。这里不仅有非常突出的怪石、沟内延绵的美丽风景，还有16国时期发掘的吐峪沟千佛洞、伊斯兰建筑风格的清真寺、佛教寺院遗址。雄伟的大沟、悠久的历史、浓厚的文化气息、古代维吾尔村落、源远流长的黄土文化、翠绿的葡萄园风景共同绘成了独特的风景画卷。

吐峪沟历史确实很悠久，吐峪沟附近有许多古迹就是证明，大沟西南四五公里处有洋海古墓群，在沟的北面发现了车师墓区。20世纪90年代在这里发掘的像“楼兰姑娘”、“苏巴什姑娘”的干尸和珍贵文物震动了整个考古界。吐峪沟麻扎村位于吐峪沟以南，属全疆最古老的维吾尔村落，是全国最有名的历史文化村落。该村围绕绿塔矗立的清真寺，有100多户人家。该村落完整地保存了古代维吾尔族的传统和民风习俗。

这里还有生活在鲁克沁和卓时代的著名启蒙诗人、维吾尔古典文学的代表人艾合买提·和卓木尼亚孜·苦苏里、额敏和卓的孙子、喀什噶尔当时的统帅启蒙家左和热丁·艾克木拜格、1930年农民起义领导人之一、倡导改革人士、宗教大师艾米都拉大毛拉等人的坟墓。

目前，许多游客、拜访者、电影拍摄者、画家、摄影师每年都来到这里，从领略其独特的环境氛围中深受感悟而归。

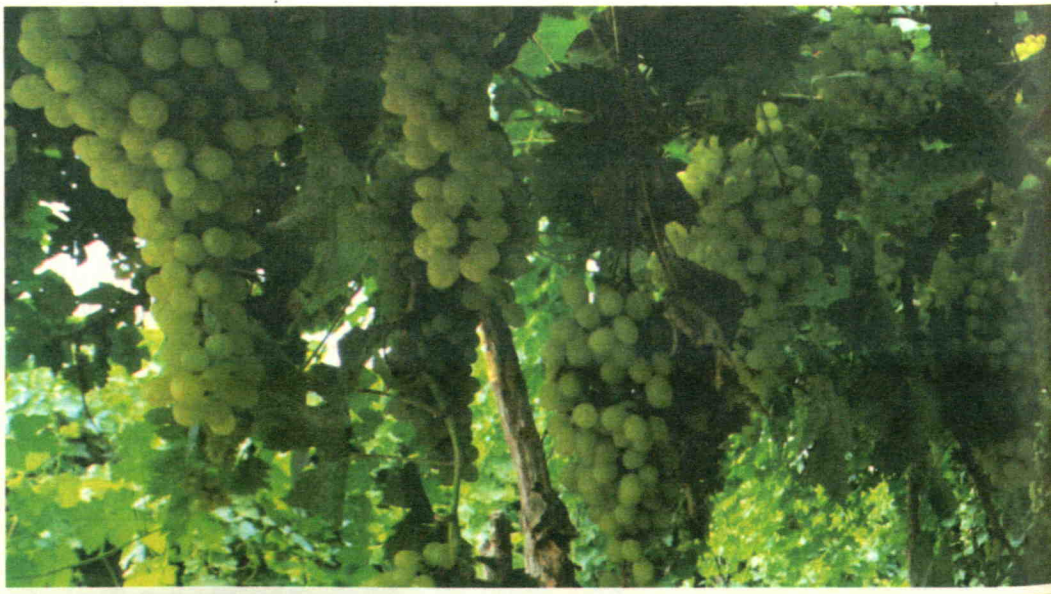

لۇكچۇن

پىچان ناھىيىسىگە قاراشلىق لۇكچۇن بازىرى ـ تۇرپان ئويمانلىقىدىكى ئەڭ قەدىمىي خەلقلەرنىڭ ئانا ماكانى، شۇنداقلا مەدەنىيەت بىخلىرى ئەڭ بالدۇر يېتىلگەن ئالتۇن بۆشۈكلەرنىڭ بىرىدۇر. تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، لۇكچۇن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 3 ـ ئەسىرلەردە غەربىي يۇرتتا شەكىللەنگەن 36 بەگلىكنىڭ بىرى ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن لۇكچۇن ئىلگىرى ـ كېيىن «لىيۈجۈڭ» (柳中 بوستانلىق مەركىزى)، «لەكچىن» (لەشكەرلەر تۇرۇشلۇق جاي)، «لىيۈچىڭ» (柳城 تاللىق شەھەر) دېگەن ناملار بىلەن ئاتىلىپ، گاھىدا تۇرپان ۋادىسىنىڭ مەركىزى، گاھىدا قوچوغا قاراشلىق ناھىيە بولۇپ كەلدى. مىلادىيە 1393 ـ يىلى خىزىر غوجا ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، لۇكچۇن شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئىككىنچى ئاستانىسى بولدى. بۇ دەۋرلەردە لۇكچۇن تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، سودا ـ سېتىق مەركىزىگە ئايلاندى. لۇكچۇن شەھىرى رەسمىي «لۇكچۇن» (沁克鲁) دەپ ئاتىلىپ، تارىخنامىلەردىن ئورۇن ئالدى. «لۇكچۇن» دېگەن سۆز «پايتەخت، ئاستانە» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھازىرقى ئېگىز ئوردىنىڭ ئورنىغا قاراۋۇلخانا، بىر قانچە ئورۇنغا خەۋەرلىشىش ئۇچۇن ئوت تۇرلىرى ياسالغان. مىلادىيە 1490 ـ يىلى لۇكچۇن شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ رەسمىي پايتەختى قىلىپ بېكىتىلگەندىن كېيىن، سۇلتان ئەخمەتخاننىڭ باشچىلىقىدا ھەشەمەتلىك خان ئوردىسى قۇرۇلۇشى باشلانغان، خان ئوردىسى ئۇزۇنلۇقى 170 گەز، كەڭلىكى 130 گەز بولۇپ، ئۇلىنى 45 گەز ئېگىزلىكتە توپا بىلەن سوقۇپ، 41 پەلەمپەيدىن چىقىپ، ئاسما كۆۋرۈك ئارقىلىق ئوردىغا كىرگىلى بولىدىغان قىلىپ ياسالغان. ئوستىگە 260 ئېغىز ئۆي سېلىنغان. مۇئەللەققە سېلىنغان بۇ ئوردا شەھەر قۇرۇلۇشى تارىخىدىكى ئابىدە بولۇپ، كىشىلەر تەرىپىدىن «ئېگىز ئوردا» دەپ ئاتالغان. مىلادىيە 1495 ـ يىلى لۇكچۇن خانلىق مەدرىسى سېلىنغان، مىلادىيە 1538 ـ يىلى سۇلتان مەنسۇرخان لۇكچۇن خانلىق مەدرىسىنى رېمونت قىلىپ، ئالدىغا ھەيۋەتلىك پەشتاق، ئىككى تەرىپىگە ئېگىزلىكى 100 گەزدىن قىلىپ، ئىككى مۇنار ياساتقان. بۇ تارىختا «لۇكچۇن مۇنارى» دەپ ئاتالغان.

مىلادىيە 1758 ـ يىلى لۇكچۇن غوجىلىقى ھاكىمىيىتى تىكلىنىپ، لۇكچۇن يەنە تۇرپان رايونىنىڭ مەمۇرىي مەركىزى بولغان. ئىمىن غوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادىدىن بولۇپ 13 كىشى 1758 ـ يىلىدىن 1911 ـ يىلىغىچە چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ بىۋاسىتە ھۆكۈمرانلىقىدىكى لۇكچۇن غوجىلىقىدا 153 يىل دەۋر سۈرگەن. 1933 ـ يىلى 3 ـ ئايدىكى قۇمۇل قوزغىلىڭى مەزگىلىدە جىن شۇرېن تەشكىللىگەن ئاق گۋاردىيىچى قاچقۇن رۇس ئەسكەرلىرى ئېگىز ئوردىغا ئوت قويۇپ، بۇ قىممەتلىك تارىخىي يادىكارلىقنى ۋەيران قىلىۋەتكەن.

鲁克沁

鄯善县管辖的鲁克沁镇是吐鲁番盆地最古老先民的故乡，是土著文化最早萌芽的金摇篮之一。根据历史记载，鲁克沁是公元前3世纪在西域形成的36国之一。从那以后，鲁克沁先后被称为“柳中”、“莱科沁”、“柳城”；有时是吐鲁番区域的中心，有时是高昌管辖的县城。公元1393年，黑的尔火者统治整个高昌维吾尔王国之后鲁克沁成了东察合台王国的第二座首府，这个时期鲁克沁已经成为了吐鲁番盆地的政治、经济、文化、贸易中心，鲁克沁镇正式称为“鲁克沁”并记载于《史记》。“鲁克沁”一词的意思就是“阿斯塔那”，即首府。汉朝时期在目前的高宫位置上建造了哨所和几个用于通讯的烽燧。公元1490年鲁克沁被定为东察合台王国首府之后，在苏力坦（国王）艾和买提汗的带头下开始建造豪华的王宫。王宫长170丈，宽为130丈，地基为45丈高的夯土，通过41级台阶和一个吊桥可以入宫。上方盖有260间房子。建在高空的这座王宫成为当地城市建设史上的里程碑，被人们赞称为“高宫”。1495年鲁克沁王家经文学堂被建起，公元1538年苏力坦满苏尔对鲁克沁王家经文学堂进行维修并在其前方修建起雄伟壮观的看台，两侧还修建了高100丈的两座塔，这两座塔历史上叫做“鲁克沁塔”。

公元1758年鲁克沁和卓郡王时期鲁克沁依然成为吐鲁番地区的行政中心。额敏和卓及其后代共13人从1758年至1911年共153年间统治了清朝中央政府直接管辖下的鲁克沁和卓王国。1933年3月的哈密农民起义期间金树仁组织的俄罗斯近卫军逃兵烧毁了高宫，这珍贵的历史文物最终化为灰烬。

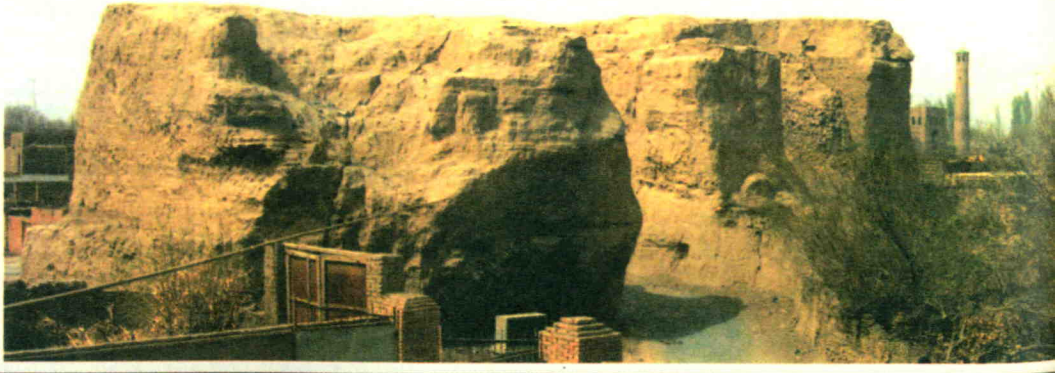

لۇكچۇنده تاريختىن بۇيان دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، قول - ھۈنەرۋەنچىلىك تەرەققىي قىلغان. كۈلالچىلىق لۇكچۇننىڭ ئالاھىده كەسپى بولۇپ كەلگەن. لۇكچۇن يەنە تۇرپان قوغۇنىنىڭ، تۇرپان مۇقاملىرىنىڭ، تۇرپان خەلق ناخشىلىرىنىڭ ئانا ماكانى. لۇكچۇندىن تاريختىكى مەشھۇر يەكەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى سۇلتان سەئىدخان (1487 ~ 1533)، ئۇيغۇر تېبابىتى ئالىمى غوجامنىياز ئاخۇنلۇق (1685 ~ 1777)، مەرىپەتپەرۋەر شائىر، ئۇيغۇر تېبابىتى ئالىمى ئەخمەت غوجامنىياز ئوغلى قۇسۇرى (1717 ~ 1827)، خەلق سەنئەتكارى موللا زەيدىن (1815 ~ 1880)، تاريخشۇناس موللامۇھەممەت سىيىتنىياز (1843 ~ 1931)، مەشھۇر ئۇيغۇر تېبابەت ئالىمى ئابلىمىت ئاخۇنلۇق (1870 ~ 1942)، مەرىپەتپەرۋەر زىيالىي تاھىربەگ ئەپەندى (1878 ~ 1938)، دېموكراتتىك شائىر نەمەت خەلىپەت (1888 ~ 1962)، ئاتاقلىق تەرجىمان، دراماتورگ خەمىت ھەكىمى (1906 ~ 1938) قاتارلىق مەشھۇر كىشىلەر چىققان ياكى بۇ يەردە ياشاپ ئۆتكەن.

بەزى تاريخچىلار لۇكچۇن تاريخىدا «كېتەك شەھرى» (بەزىدە «كاتتار شەھرى، كۆتەك شەھرى، كېتمەك شەھرى» دەپمۇ ئېلىنىدۇ) دېگەن بىر ئاۋات شەھەرنىڭ بولغانلىقىنى، بۇ شەھەرنى كېيىن قۇم بېسىپ كېتىپ، ھازىرقى قۇمتاغ پەيدا بولغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. لۇكچۇننىڭ غەربىي جەنۇبىغا تەخمىنەن 40 كىلومېتىر كېلىدىغان يەردە ئارىلىقى بىر - بىرى بىلەن ئۇچ كىلومېتىرغا يېقىن كېلىدىغان قەدىمكى ئىككى شەھەر خارابىسى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، يەرلىك ئاھالىلەر بۇ ئىككى شەھەرنى «چوڭ ھاسا»، «كىچىك ھاسا»دەپ ئاتايدۇ، قەدىمكى تارىخنامىلەردە بۇ يەر «قوش ھېسار» ياكى «قوش شەھەر»دەپ ئاتالغان بولۇپ، تەخمىنەن 2300 يىللىق تارىخقا ئىگە. لۇكچۇنگە ھازىر دۆلەت تەرىپىدىن «جۇڭگو خەلق سەنئىتى ماكانى»، «جۇڭگودىكى تارىخىي مەدەنىيەتلىك داڭلىك بازار» دېگەن نامىلار بېرىلدى. ئىككى مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، مۇقام ۋارىسلىرىنى تەربىيىلەش مەركىزى قۇرۇلدى.

قۇمتاغ مەنزىرىگاھى

گۈزەل ۋە سىرلىق پېچان قۇمتاغ مەنزىرىگاھى تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى پېچان ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىنىڭ مەركىزىدە تۇرۇپمۇ كۆركەم ۋە ھەيۋەتلىك قۇم بارخانلىرىنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇ دۇنيادىكى بىردىنبىر شەھەر بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدىغان قۇملۇق بولۇپ، دۆلىتىمىزنىڭ 4A دەرىجىلىك مەنزىرىگاھى قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن.

قۇمتاغ مەنزىرىگاھىدىكى قۇملۇقنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 62 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 40 كىلومېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى 1880 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. قۇمتاغنىڭ شەھەرگە يۇزلەنگەن شىمالىي باغرىدا بۇلاق سۇلىرىدىن شەكىللەنگەن بىر ئېقىن ئوينىقلاپ ئېقىپ تۇرىدۇ. بۇ ئېقىن قۇمتاغ مەنزىرىگاھىنىڭ يۇقىرى تەرىپىدىن باشلىنىپ، قۇمتاغنى بويلاپ غەربكە

在鲁克沁，历来农业、园艺、手工业非常发达，陶器业是鲁克沁的主要产业。鲁克沁是吐鲁番哈密瓜、吐鲁番木卡姆、吐鲁番民歌的故乡。历史上很有名的叶尔羌汗国的创始者苏力坦塞依德汗（1487～1533年），维吾尔医学家霍加木尼亚孜·阿洪鲁克（1685～1777年），启蒙诗人、维吾尔医学家艾和买提·霍加木尼亚孜·苦苏里（1717～1827年）、民间艺术家毛拉翟丁（1815～1880年）、历史学家毛拉穆罕默德·塞提尼亚孜（1843～1931年）、著名维吾尔医学家阿不力米提·阿洪鲁克（1870～1942年）、启蒙知识分子塔伊尔拜格（1878～1938年）、民主诗人乃买提·哈里发提（1888～1962年）、著名翻译家、话剧家海米提·海克米（1906～1938年）等著名人士都先后在这里生活过。

有的历史学家讲述说“鲁克沁在历史上是名叫‘拐杖城’的一座繁华城市，后来这座城市被沙漠所掩盖”。鲁克沁西南约40公里处有相距近3公里的两座城市遗址。当地人将这两座城市遗址叫做“大阿萨”（大城）和“小阿萨”（小城），在古代史记中，这里叫做“双城”，已有2300年的历史。现今的鲁克沁被国家命名为“中国民间艺术故乡”、“国家历史名镇”，最近在这里还投入资金200万元成立了木卡姆继承者培训中心。

库木塔格(沙漠)风景

美丽神奇的鄯善库木塔格沙漠位于吐鲁番盆地以东的鄯善县城以南，站在县城中心也能看清美丽壮观的沙丘。它作为世界上唯一的与城相连的沙漠被列入“国家4A级旅游景点”。

库木塔格景点的沙漠东西长62公里，南北有40公里，总面积1880平方公里。库木塔格朝城北坡上有由泉水汇成的水流，该水流始于库木塔格沙漠上方，沿着库木塔格往西流淌，最终流入火

قاراپ ئېقىپ ئىدىقۇت تېغى تىزمىسىنىڭ باش قىسمى بىلەن قۇمتاغ ئوتتۇرىسىدا شەكىللەنگەن جىلغىغا قۇيۇلىدۇ. باتۇر، ئەقىل - پاراسەتلىك پېچان خەلقى مانا مۇشۇ ئېقىن بويىغا ئەۋلادمۇ ئەۋلاد مېھنەت تەرىنى تۆكۈش ئارقىلىق بىر قانچە كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا بىر يېشىل بەلۋاغنى بەرپا قىلغان، بۇ بەلۋاغدىكى دەل - دەرەخ ۋە ئۆسۈملۈكلەر قۇمنى تىزگىنلەش رولىنى ئويناپ، قۇمنىڭ شەھەر رايونىغا قاراپ كېڭىيىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش بىلەن بىرگە، ھەيۋەتلىك قۇمتاغ بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ، ئاجايىپ جەلپ قىلارلىق مەنزىرىنى، يېشىللىق بىلەن چۆللۈك ھاۋاسىنىڭ ئەڭ يېقىن ئارىلىقتىكى سېلىشتۇرمىسىنى، جۇملىدىن ئۇزۇنچە قۇمتاغ مەنزىرىگاھىنى شەكىللەندۇرگەن.

ياز كۈنلىرى قۇمتاغنىڭ شىمالىي باغرىدىكى يېشىللىقنىڭ نەمخۇش، سالقىن ھاۋاسى كىشىگە راھەت بېغىشلايدۇ. لېكىن، قۇمتاغدىكى قۇم يۈزىنىڭ تېمپېراتۇرىسى ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 80 سېلسىيە گرادۇستىن ئېشىپ كېتىدۇ. شۇڭا، قۇمتاغ باغرىدىكى يېشىللىق كىشىلەرنىڭ تومۇزدىن پاناھلىنىدىغان، ھەرخىل بايرام، مەشرەپلەرنى ۋە ئارام كۈنلىرىنى ئۆتكۈزىدىغان، تۇرلۇك ئەنئەنىۋى پائالىيەتلەرنى ئويۇشتۇرىدىغان كۆڭۈلدىكىدەك ئارامگاھىغا ئايلانغان. قۇمتاغ بولسا ئۆزىنىڭ كۈچلۈك ھارارىتى، تەركىبىدىكى ئادەم بەدىنىگە پايدىلىق ئېلېمېنتلارنىڭ موللىقى بىلەن سوغۇقتىن بولىدىغان رېماتىزم قاتارلىق تۇرلۇك كېسەللىكلەرگە ئۇنۇملۇك شىپا بېرىدىغان ئۈستى ئوچۇق «تەبىئەت شىپاخانىسى» غا ئايلانغان. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان قۇمتاغ مەنزىرىگاھىدا قۇم ئويما ھەيكەللىرى ياسىلىپ، پىيادە، تۆگىلىك، دالا ماشىنىسىلىق قۇملۇق ئېكسپېدىتسىيە پائالىيەتلىرى يولغا قويۇلۇپ، ئاپتونوم رايونىمىز ئىچى - سىرتىدىن كەلگەن نۇرغۇن سایاھەتچى ۋە زىيارەتچىلەرنى كۈتۈۋالماقتا.

تۇرپان مۇزېيى

تۇرپان مۇزېيى — 1989 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، كۆلىمى ئۇچ مىڭ كۋادرات مېتىردىن ئاشىدىغان، كۆلەم جەھەتتە ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدىن قالسىلا 2 - ئورۇندا تۇرىدىغان، شىنجاڭدىكى ۋىلايەت، ئوبلاستلار مۇزېيىلىرى ئىچىدە كۆلىمى ئەڭ چوڭ، ساقلانغان قەدىمىي يادىكارلىقلار ئەڭ مول مۇزېي ھېسابلىنىدۇ. ئىككى قەۋەتلىك، ئالاھىدە ئۈسلۇبتا سېلىنغان مۇزېي ئاساسىي كۆرگەزمە زالى بىلەن تاشقا ئايلانغان دىنوزاۋۇر كۆرگەزمە زالىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ قىسىمدىن تەركىب تاپقان. ھازىر ساقلىنىۋاتقان قەدىمىي يادىكارلىق 5000 خىلدىن ئاشىدىغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە 1 - دەرىجىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقى 100 گە يېقىنلىشىدۇ. ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلىنىۋاتقان، غەربىي خەن سۇلالىسىدىن تاڭ دەۋرىگىچە بولغان يادىكارلىقلارنىڭ 80% تىن كۆپرەكىمۇ تۇرپاندىن كەلتۈرۈلگەن.

焰山山脉前头和库木塔格之间形成的小沟。勇敢、勤劳、智慧的鄯善人通过一代又一代在这水流边挥洒汗水创造了几公里长的绿色地带。这里的各种花草树木起着防沙治沙作用，有效预防了沙漠往县城扩散的同时与壮观的沙漠融为一体形成了非常迷人的景色，构成了绿洲和沙漠气候最近距离的对照和独特的沙漠风景线。

夏天，库木塔格北坡上绿洲带新鲜、湿润的空气给人一种非常舒适的感觉，但库木塔格沙面温度最高可达80℃，所以库木塔格脚下的绿洲带便成为了人们防热、度假、娱乐、举办各种传统活动的最理想的场所。库木塔格以其高温、含有丰富的对人体有利的元素等特点成为了有效治疗因寒冷而出现的各种风湿病的露天“自然医疗所”。近年来在库木塔格沙漠纷纷出现沙雕塑、大力推行步行、骑骆驼、开越野车等方式的各种探险活动，先后接待了大量自治区内外的游客。

吐鲁番博物馆

吐鲁番博物馆1989年建成，占地面积3000多平方米，规模仅次于自治区博物馆，是新疆第二大博物馆。整个展厅是由“出土文物陈列厅”、“古尸陈列厅”和“巨犀化石陈列厅”三部分组成的别致风格的两层楼。馆藏文物5000余件，其中一级文物近百件。在自治区博物馆收藏的西汉到唐代的文物，80%以上都出自吐鲁番。

تۇرپان مۇزبيىدىكى ئاساسىي كۆرگەزمە زالىغا تۇرپان رايونىدىن قېزىۋېلىنغان 300 دىن ئارتۇق قەدىمىي يادىكارلىق تىزىلغان بولۇپ، ئۇلار ئىچىدە تاش، ساپال، مىس، تۆمۈر، ئالتۇن، كۈمۈش بۇيۇملار ۋە پۇتۇك، يىپەك رەخت، ياغاچ ئويما، لاي ھەيكەل، رەسىم، قۇرۇق جەسەت، ئاشلىق، قۇرۇق مېۋە ۋە تۇرلۇك يېمەكلىكلەر بار. بۇلارنىڭ ئەڭ بۇرۇنقىلىرى تاش قوراللار دەۋرىگە، ئەڭ كەينىدىكىسى مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگە تەۋە.

قېزىۋېلىنغان پۇتۇكلەرنىڭ قىممىتى ئىنتايىن يۇقىرى، بۇنىڭ ئىچىدە، ۋەزىپىگە تەبىئىلەش ئۇقتۇرۇشى، نوپۇس، ئاشلىق دەپتىرى، رېتسىپ، خۇسۇسىي خەت ـ چەكلەر، توختام، ھەمدەپنە بۇيۇملارنىڭ تىزىملىكى قاتارلىقلار بار بولۇپ، سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، دىن، مىللىي ئۆرپ ـ ئادەت قاتارلىق ھەر ساھەگە چېتىلىدۇ. بۇلار غەربىي يۇرت ۋە تۇرپاننىڭ ئەينى دەۋردىكى جەمئىيىتىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم تارىخىي ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

تاشقاتما دىنوزاۋۇر كۆرگەزمە زالى 1997 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، بۇ يەرگە 1993 ـ يىلى پىچان ۋوگزالىنىڭ يېقىن ئەتراپىدىن قېزىۋېلىنغان تاشقا ئايلانغان غايەت زور دىنوزاۋۇرنىڭ ئىسكىلىتى قويۇلغان. ئارخېئولوگلار بۇ دىنوزاۋۇر يېڭى ئىرانىڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىدا ياشىغان بولۇشى مۇمكىن، دەپ قىياس قىلىشماقتا. بۇ دىنوزاۋۇرنىڭ تاشقا ئايلانغان ئىسكىلىتىنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن 6.5 مېتىر، گەۋدىسىنىڭ ئۇزۇنلىقى توققۇز مېتىر، ئېغىرلىقى تەخمىنەن 30 تونىنا كېلىدۇ. بۇ تۇرپان مۇزېيىدىكى قىممەتلىك گۆھەر ھېسابلىنىدۇ. ئالىملارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، بۇ ھازىرغا قەدەر دۇنيادىكى مۇكەممەل قېزىۋېلىنغان ئەڭ چوڭ دىنوزاۋۇرنىڭ تاشقا ئايلانغان ئىسكىلىتى ئىكەن.

2009 ـ يىلى تۇرپان شەھىرىدىكى ئەڭ مەنزىرىلىك جاي «ئۇزۇمبۇلاق» كۆلى بويىدا 100 مىليون يۇەنگە يېقىن مەبلەغ سېلىنغان، 19 مىڭ كۇدرات مېتىر كۆلەمدىكى، تۆت قەۋەتلىك، ئۆزگىچە ئۇسلۇبتا، ھەيۋەتلىك سېلىنغان، شارائىتى، ئەسلىھەلىرى شىنجاڭ بويىچە، ھەتتا غەربىي رايون بويىچىمۇ ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان يېڭى مۇزېي قەد كۆتۈرۈپ، تۇرپان مۇزېيى يېڭى ئورۇنغا كۆچۈرۈپ كېلىندى.

قۇمدا داۋالاش

قۇمغا كۆمۈلۈپ داۋالىنىش ـ ھازىر ئاپتونوم رايونىمىز ئىچىدىلا ئەمەس، مەملىكەت دائىرىسىدىمۇ خېلى مەشھۇر بولۇپ قالدى. تۇرپانغا كەلگەن ساياھەتچىلەر مەيلى داۋالىنىش نۇقتىسىدىن، مەيلى ساياھەت نۇقتىسىدىن بولسۇن قۇمدا داۋالاش ئورنىنى بىر كۆرۈپ بېقىشنى ئارمان قىلىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەندى. دېمەك، تۇرپاندىكى قۇمدا داۋالاش ئورنى ساياھەتچىلىك بىلەن زىچ بىرىكىپ، تۇرپاننىڭ «كوزىر ماركا»لىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى.

قۇمدا داۋالاش ئورنى تۇرپان ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تېبابىتى دوختۇرخانىسىغا قاراشلىق داۋالاش مەركىزى بولۇپ، تۇرپان شەھىرىنىڭ يار يېزا شاڭخو كەنتى 2 ـ مەھەللىسىگە جايلاشقان. شەھەر بىلەن ئارىلىقى سەككىز كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ كەنتنىڭ غەربىي شىمال تەرىپى داڭلىق بوران ئېغىزى بولۇپ، ھەر يىلى 4 ـ ئايدىن 6 ـ ئايغىچە قاتتىق بوران چىقىپ تۇرىدۇ. 1960 ـ يىللاردا

吐鲁番博物馆主要陈列吐鲁番地区发掘的历史文物300多件，有石、陶、木、铜、铁、金、银器和文书、毛麻丝织品、木雕、泥俑、绘画、古尸、粮食、干果及各类食品，上起石器时代，下至明清，其中大部分是古墓中的随葬品，少部分是征集品和民间文物。吐鲁番出土的文书举世闻名，其中有官府文书、任命书、户籍、粮帖、药方、私人信札、佛教典籍、买卖契约、死者随葬衣物清单等等，涉及政治、经济、文化、宗教、民族、习俗等社会生活的各个方面，是了解和研究西域和吐鲁番古代社会的重要历史资料。

“巨犀化石陈列厅”是1997年建成的。展示的主要内容是1993年在鄯善飞跃火车站附近发掘的一具巨犀化石骨架，又名“天山副巨犀”。巨犀生活在距今3300万年至2000万年的渐新世到早中新世初期，被称作陆地上最大的哺乳动物。“天山副巨犀”属奇蹄目犀超科的巨犀科，展出巨犀化石骨架肩高约6.5米，头长和体长约9米，体重约30吨。巨犀化石是吐鲁番博物馆的镇馆之宝。据考证，这是目前世界上出土最完整的一具巨犀骨架化石。

2009年吐鲁番博物馆搬迁到投资1亿元在吐鲁番市最美丽的地方葡萄泉旁边新建的四层式独特风格建筑，新博物馆面积达1.9万多平方米，其设施条件在全疆排在前列。

沙 疗

沙疗目前不仅在自治区内，而且在全世界很有名，来吐鲁番旅游的游客不论是从旅游角度还是从医疗角度已经营造了以亲眼看看沙疗所到底是什么样子为梦想的一种良好氛围。可见，吐鲁番的沙疗所与旅游紧密结合成了吐鲁番的一个亮点。

沙疗所是吐鲁番地区维吾医医院管辖的医疗中心，位于吐鲁番市亚尔乡上湖村2组，距城8公里，该村的西北部是很有名的风口，每年4月至6月在这里经常刮大风。1960年在这里以“五道

بۇ يەرگە «بەش ئورمان» نامىدا زور كۆلەمدە ئورمان بەرپا قىلىنىپ، قۇم - بوران تىزگىنلەنىدى. نۇرغۇن قۇم دۆڭلىرى كېسەللەرنىڭ قۇمغا كۆمۈلۈپ داۋالىنىدىغان شىپالىق «قۇياش ۋاننىسى» بولۇپ قالدى. بۇ قۇملۇقلار «قەھرىمانلار قۇمى»، «قۇياش قۇمى»، «ئاي قۇمى»، «مارجان قۇمى»قاتارلىق تۆت پارچە چوڭ قۇملۇق ۋە ئەتراپتىكى كىچىك قۇملۇقلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، قۇملۇقلار ياپيېشىل ئېكىنزارلار، ئورمانلار ئارىسىغا جايلاشقان. شۇڭا، مەنزىرىسى ناھايىتى سېھىرلىك ۋە رومانتىك.

قۇمغا كۆمۈلۈپ داۋالىنىش ــ تۇرپاندىكى ھەر مىللەت خەلقى مۇشۇ يەرنىڭ ئۆزىگە خاس ھاۋا كىلىماتى، ئالاھىدە تەبىئىي شارائىتىدىن پايدىلىنىپ ياراتقان بىر تەبىئىي مۆجىزە . ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. قۇمغا كۆمۈلۈپ داۋالىنىش بىر خىل ئىسسىقلىق كۈچىدىن پايدىلىنىپ فىزىكىلىق داۋالىنىش ئۇسۇلى بولۇپ، ھازىرقى مېدىتسىنا ئىشلىرىدىكى توك بىلەن داۋالاش، ئۇۋۇلاپ داۋالاش، قىزدۇرۇپ داۋالاش، نۇر بىلەن داۋالاش ئاممىللىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن. بۇ يەردىكى قۇمنىڭ ماگنىتلىق تەركىبى يۇقىرى، كۈن نۇرىنىڭ قىزدۇرۇشى يېتەرلىك بولۇپ، قۇمغا كۆمۈلۈپ داۋالانغاندا پەيلەرنى ھۆزۈرلاندۇرۇش، قاننى جانلاندۇرۇش، سوزۇلما خاراكتېرلىك ريماتىزم ئاغرىقى، ريماتىزمسمان بوغۇم يالليۇغى، ئۇشۇشۇك ئاغرىقلىرى، سوزۇلما بەل - پۇت ئاغرىقلىرى، ئولتۇرغۇچ نېرۋا ئاغرىقى، سوغۇقتىن بولغان سوزۇلما خاراكتېرلىك ئاشقازان - ئۆچەي يالليۇغى، نېرۋا ئاجىزلىقى، ئەرلەردىكى مەنىي تۇتالماسلىق، ئاياللاردا ئاغرىتىپ ھەيز كېلىش، ھەيزنىڭ قالايمىقانلىشىشى، ئاق خۇننىڭ كۆپ كېلىشى، پارالىچ، يەڭگىل دەرىجىدىكى ئىششىق كېسەللىكلىرىگە كۆرۈنەرلىك ئۈنۈمى بار. ئۇنىڭدىن باشقا مۇسكۇل يىگىلەش، مۇسكۇل قېتىش كېسەللىكلىرىگىمۇ ياخشى ئۈنۈم بېرىدۇ.

قۇمغا كۆمۈلۈپ داۋالىنىش 6 - ئايدىن 8 - ئايغىچە داۋاملىشىدۇ. قۇمغا دەسلەپتە كۆمۈلگەندە ئادەمگە قاتتىق ئىسسىق تۇيۇلىسمۇ، كۆپ ئۆتمەيلا بەدەندىن تەر چىقىپ، بەدەن تېمپېراتۇرىسى بىلەن قۇم ئىچى تېمپېراتۇرىسى تەڭلىشىپ قالغاندا، ئادەم ئۆزىنى ئىنتايىن راھەت، ئارامبەخش ھېس قىلىپ، قۇمدىن چىققۇسى كەلمەيدۇ. بەدەن يەڭگىللەپ ، روھى كۆتۈرۈلۈپ قالىدۇ. قۇمغا كۆمۈلۈپ داۋالىنىش ئاز پۇل خەجلەپ، تېز ئۈنۈم ھاسىل قىلىدىغان، داۋالاش ئۈنۈمى يۇقىرى بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولۇپ، يىراق - يېقىندىكى ھەر مىللەت خەلقى ئارىسىدىكى بىتاپلارنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشىپ كەلمەكتە.

قۇمغا كۆمۈلۈش ــ بىر خىل داۋالىنىشلا بولماستىن، يەنە كىشىگە بىر خىل چېنىقىش، ئىرادىنى تاۋلاش، دەم ئېلىش، نەزەر دائىرىنى كېڭەيتىش پۇرسىتىمۇ ئاتا قىلىدۇ. چۈنكى 6 ~ 8 - ئايلاردا قۇم بىلەن داۋالىنىش ئورنى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھەممە جايلىرىدىن كەلگەن كېسەللەر، زىيارەتچىلەر بىلەن تولۇپ، ئاۋاتلىشىپ كېتىدۇ. بۇ يەردە ھەرخىل مىجەز، ھەرخىل قاتلامدىكى

林”名义栽种了大量树木，有效地防风固沙。很多沙丘成了病人沙疗的“阳光沐浴”。这些沙漠由“英雄沙漠”、“太阳沙漠”、“月亮沙漠”、“ 珊瑚沙漠”等四块沙漠和周围的小沙漠组成。这些沙漠位于翠绿的芦苇和树林里，所以风景非常浪漫且颇具魅力。

沙疗是这里的各族人民利用本地独特的气候和特殊的自然条件所创造的一种自然奇迹。具有悠久历史的沙疗还是一种利用热力的物理疗法，包含了现代医疗业的电疗、按摩、热疗、光疗等多种医疗方法。这里沙漠的磁性成分高，光照充足，沙疗对松筋、活血、慢性风湿病、风湿性关节炎、冻疮 、慢性腰腿痛、坐骨神经痛 、寒冷引起的肠胃炎、神经衰弱、男性阳痿早泄、女性痛经、乱经、白带过多、偏瘫、轻微发肿等疾病疗效很高，此外对肌肉萎缩、肌肉硬化等疾病也有一定的疗效。

沙疗从每年6月一直持续到8月。人体刚埋入沙里虽然感觉很热，但身体很快出汗。沙温与体温相等时人们会觉得很舒服就不想起来，全身放松，精神倍增。沙疗具有少花钱、速见效、疗效高等特点，赢得了远近各族患者的一致好评。

沙疗不仅是一种医疗方法，它还给人一种锻炼筋骨、磨炼意志、休息放松、拓宽眼界的好机会。因为6～8月份来自全国各地的游客、沙疗病人爆满，非常热闹，在这里可以认识各种性格的

ئادەملەر بىلەن تونۇشۇپ پىكىر ئالماشتۇرغىلى، تەبىئىي ئىسسىق، كۆپكۆك قۇملۇق، ياپيېشىل ئورمانلىقتىن بېزەلگەن تەبىئىي مۇھىتتا ئارام ئالغىلى، يەر يۈزى تېمپېراتۇرىسى 70 سېلسىيە گرادۇستىن ئاشىدىغان قۇمغا كۆمۈلۈپ داۋالىنىش بىلەن بىرگە، ئىرادىنى تاۋلىغىلى بولىدۇ.

چۈنچە (بورقاقخانا)

تۇرپانغا كەلگەن ساياھەتچىلەر ئېگىز تۆپىلىكلەردە، دېھقانلارنىڭ ئۆگزىلىرىدە چىرايلىق قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان، تۆت ئەتراپىغا نۇرغۇن تۆشۈكچىلەر قالدۇرۇلغان، گۈزەل سەنئەت بۇيۇمىغا ئوخشاش قۇرۇلۇشنى كۆرگىنىدە ھەيران قېلىشىدۇ. بۇ دەل «جۇڭگونىڭ يېشىل مەرۋايىتى» دەپ داڭلىنىدىغان يېشىل قۇرۇق ئۈزۈم (بورقاق) قۇرۇتۇلىدىغان چۈنچىدۇر.

چۈنچە ئۈزۈم قۇرۇتۇش ئۈچۈن ياسالغان مەخسۇس ساراي بولۇپ، قۇرغاق ئىسسىق شامال ھەم ئاپتاپ چۈشمەيدىغان سايە مۇھىت ئارقىلىق ھۆل ئۈزۈمنى تەبىئىي يېشىل قۇرۇتىدۇ. چۈنچە پوتۇنلەي ياغاچ ـ كېسەك قۇرۇلمىدىن ياسىلىدۇ، كۆپىنچىسى ئۈزۈنسىغا تىك تۆتبۇلۇڭ شەكلىدە بولىدۇ. ئادەتتە ئۈزۈنلۈقى تەخمىنەن 5 ~ 10 مېتىرغىچە، كەڭلىكى 3 ~ 5 مېتىرغىچە، ئېگىزلىكى 3 ~ 3.5 مېتىرغىچە بولۇپ، ھەر ئۈچ مېتىرغا بىردىن لىم ـ بادرا ئۇرنى قويۇلىدۇ. چۈنچىنىڭ تاملىرى كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان تەكشى توققۇز تۆشۈكلۈك گۈل چىقىرىلغان تامغا ئوخشاپ كېتىدۇ. تامنى قوپۇرغاندا، كېسەك بىلەن كېسەكنىڭ ئارىلىقىغا 10 سانتىمېتىر بوشلۇق، ئۈزۈنىسىغا چاسا كېچىك تۆشۈك قالدۇرۇلىدۇ. بۇ تۆشۈكلەر ھاۋا ئۆتۈشۈپ تۇرۇشقا پايدىلىق، يەنە قۇياش نۇرىنىڭ ئۈزۈملەرگە بىۋاستە چۈشۈشىدىن ساقلاپ قالىدۇ. چۈنچىنىڭ تېگى سامانلىق لاي بىلەن سۇۋۇلىدۇ. چۈنچە ئېچىدە ئۈزۈم ئېسىشقا ئىشلىتىلىدىغان ئۇسكۇنە «چاقا» دەپ ئاتىلىپ، ئادەتتە 2 ~ 3 مېتىر ئۈزۈنلۇقتىكى بادرىدىن ياسىلىدۇ، بادرىغا تۆشۈك تېشىپ تەخمىنەن 40 سانتىمېتىر ئۈزۈنلۇقتىكى يۇلغۇن نوتىسىنى چوكا قىلىپ ئۆتكۈزۈپ قويىدۇ. ھەر بىر چاقىدا 50 تالدەك چوكا بولىدۇ، چاقىنىڭ ئۇچى تورۇسقا ئېسىپ قويۇلىدۇ، چاقىنىڭ تۈۋى يەردىن 40 سانتىمېتىر كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ. بۇنداق قىلىش شامال ئۆتۈشۈپ تۇرۇشقا ۋە چاقىدىن چۈشۈپ كەتكەن ئۈزۈملەرنى تازىلاپ تۇرۇشقا پايدىلىق. 8 ـ 9 ـ ئايلاردا تۇرپاننىڭ ھاۋا تېمپېراتۇرىسى بىر قەدەر يۇقىرى بولۇپ، 30 ~ 40 كۈندە ئۈزۈم قۇرۇيدۇ. 1980 ـ يىللاردا پىچان ناھىيىسىنىڭ لەمجىن بازىرىدىكى پېنسىيىگە چىققان ئوقۇتقۇچى ياقۇپ سادىق ئىنچىكە سىم بىلەن ياسىلىدىغان تور پەردە شەكىللىك ئۈزۈم قۇرۇتۇش ئۇسۇلىنى كەشىپ قىلغاندىن كېيىن، بۇ ئۇسۇل تېز كېڭەيدى.

داڭقى جاھانغا تارالغان تۇرپان يېشىل قۇرۇق ئۈزۈمى (بورقاق) دەل مۇشۇ چۈنچىدىن چىقىدۇ. ئادەتتە چۈنچىدە قۇرۇتۇلمىغان ئۈزۈم يېشىل قۇرۇمايدۇ.

人，相互交流，可以使人在由火热的白色沙漠、翠绿树林所组成的自然环境里得到休息，在埋入地面温度超过70℃的沙子疗病的同时更使人们的意志得到磨炼 。

荫 房

来吐鲁番旅游的游客当看到高坡上、农民房屋上建起的四壁留有气孔、像美丽的美术品般的建筑时会非常吃惊，这正是晾干被盛赞为“中国绿珠”的葡萄干专用的荫房。

荫房是为晾干葡萄所建起的房子。葡萄在这里的干热风里和没有光照的环境下自然晾干。荫房是木土结构，大部分呈长方形，一般长 5～10米，宽3～5米，高3～3.5米，每3米放置一根檩子，四壁用土块叠砌，砌墙时两块土块之间留10厘米的空间，还为通风留有许多气孔，可以防止阳光直照。荫房地面抹上用麦秆和成的泥。荫房里面有专门用于晾葡萄的木钩叫做“恰卡”，一般由2至3米长的木棒所制，木棒上打孔，然后将40厘米的小树枝横穿在木棒上，一条木棒上一般有50根小树枝。“恰卡”一头挂在屋顶，另一头离地面有40厘米，这便于通风和清理从上面掉下来的葡萄。八九月份吐鲁番的气温比较高，一般经过30至40天，葡萄就会凉干成葡萄干。1980年鄯善县连木沁镇退休教师亚克甫·萨迪克发明了用于晾干葡萄的细长的铁丝织成的铁丝网之后，这种方法很快得到普及。举世闻名的吐鲁番葡萄干正是出自这里，一般来说，不在荫房晾干的葡萄干不会是绿的。

يىپەك يولى

بىپايان ئاسىيا، ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقىدا شەرقتىن غەربكە تۇتىشىدىغان بىر قانچە قەدىمىي يول بار. بۇ يوللار پۈتۈن ـ پۈتۈن ئىسسىپ تۇرىدىغان كۆچمە قۇملارنى، قەھرىتان سوغۇق ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان ئەگرى ـ توقاي تاغ چوققىلىرىنى ھالقىپ ئۆتىدۇ. بۇ يول «يىپەك يولى» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئىسىم گويا نۇرغۇن مىللەتنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىدىن ھاسىل بولغان موكىدەك توختاۋسىز ئۆتۈشۈپ، توقۇپ چىققان شەرق ـ غەرب مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشىنىڭ ھەيۋەتلىك ھەم كۆركەم زەربابىنىڭ سىمۋولىدۇر.

«يىپەك يولى» دېگەن بۇ سۆزنى ئەڭ بۇرۇن قوللانغۇچى گېرمانىيىلىك مەشھۇر گېئوگراف ريچخوفىن (1833 ~ 1905) دۇر. شۇبھىسىزكى، يىپەك شەرق ـ غەرب سودىسىدىكى بىر تەرەپنىڭ بازار تاپقان مېلى، يەنى جۇڭگونىڭ مۇھىم سودا بۇيۇمى. ريچخوفىن غەربىي رايوندا يىپەك توشۇپ يۈرگەن كارۋانلار بىسىپ ئۆتكەن يولغا قارىتىپ بۇ سۆزنى قوللانغان. كېيىن شۋېتسىيە ساياھەتچىسى سۈئېن ھېدىن (1865 ~ 1952)، ئەنگلىيىلىك ئېكسپېدىتسىيىچى ستەيىن (1862 ~ 1943) ۋە باشقا كىشىلەر ئاسىيا ئىچكى قۇرۇقلۇقىدا نەق مەيدان تەكشۈرۈشى ئېلىپ بېرىپ، «يىپەك يولى»نىڭ جۇڭگودىن غەربىي رايوندىكى بوستانلىق ۋادىلارغا سوزۇلغان، ئىران ئېگىزلىكىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتۈپ، ئىراقتىن سۈرىيىگە بېرىپ، ئاندىن دېڭىز يولى ياكى قۇرۇقلۇق يولى ئارقىلىق رىمغا بارىدىغان بارلىق سودا يوللىرىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئايدىڭلاشتۇردى. جۇڭگونىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتى يىپەك رەختىنىڭ ئەڭ چوڭ ئىستېمال رايونى رىمغا ئۇزۇلمەي توشۇلۇپ تۇرغانلىقىدىن بۇ يول «يىپەك يولى» دەپ ئاتالغان. يىپەك يولى خەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەن (شىئەن) دىن باشلىنىپ، خېشى كارىدورىدىن ئۆتۈپ دۇنخۇاڭغا بارغاندا غەربكە سوزۇلغان ئۇچ يولغا بۆلۈنەتتى. ئۇنىڭ ئىككىسى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي رايونىنى كېسىپ ئۆتەتتى. بىرىنچى يول دۇنخۇاڭدىن باشلىنىپ تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىنى بويلاپ پىشامشان (ھازىرقى چاقلىق)، چەرچەن، نىيە، ئۇدۇن (خوتەن)، يەكەن قاتارلىق جايلار ئارقىلىق پامىردىن ھالقىپ ئۆتۈپ، باكتېرىيە (ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قىسمى) گە كىرىپ، ئارساك (ھازىرقى ئىران) غا باراتتى. ئىككىنچى يول دۇنخۇاڭدىن باشلىنىپ تارىم ۋادىسىنىڭ شىمالىنى بويلاپ غەربكە سوزۇلۇپ، جەنۇبى كىنگىت، يۇلى (ھازىرقى قارا شەھەرنىڭ جەنۇبىدا)، ئۇرى (ھازىرقى بۈگۈر)، كۇسەن (كۇچا)، قۇمباش (ھازىرقى ئاقسۇ)، سۇلى (ھازىرقى قەشقەر) قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ، پامىر ئېگىزلىكىدىن ھالقىپ، توخرىلار، سەمەرقەنت، ئائورسى رايونىغا باراتتى. ئۇچىنچى يول تەڭرىتاغنىڭ شىمالىي ئېتىكىنى بويلاپ سوزۇلغانىدى. تۇرپان ئويمانلىقى بۇ قاتناش لىنىيىسىدىكى شىمالىي يولنىڭ دەل ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانلىقتىن، ئۇزۇن ھەم مۇشكۈل مۇساپىلەرنى بېسىپ ئۆتكەن كارۋانلار، ھۆكۈمەت ئەلچىلىرى، قىسقىسى،

丝绸之路

辽阔的亚欧大陆有由东通往西的几条古道，这几条路横穿火辣辣的沙漠、严寒的山峰，这就是“丝绸之路”。这一名字好像是由很多民族的智慧所形成的梭子，不停地穿梭织成的一块东西方文化交流的壮丽镶金锦缎的象征。

“丝绸之路”一词最早使用的人是德国很有名的学者 热彻霍芬（1833～1905年）。丝绸无疑是东西方贸易上的一个抢手货，是中国的重要贸易产品。热彻霍芬就对西域运输丝绸的商队所走过的路用到了这个词语上。之后瑞典游客探险家斯文·赫定（1865～1952年）、英国探险家斯坦因（1862～1943年），和其他人在亚洲内陆进行考察进一步明确了“丝绸之路”是指从中国延伸到西域绿洲流域，横穿伊朗高原，经过伊拉克到叙利亚，然后又通过海道或陆路通往罗马的所有贸易线路。因中国的特产丝绸不停地运往最大消费区罗马，这里便得名为“丝绸之路”。

“丝绸之路”由汉朝京城长安开始，经过河西走廊，到敦煌分成三条路，其中两条穿越天山南部。第一条从敦煌开始沿着塔里木河流域经过（现今的若羌）、且末、尼雅、于田（和田）和莎车等地，穿越帕米尔高原进入巴克特力亚（阿富汗北部）最终到达伊朗。第二条始于敦煌沿着塔里木河流域北部，往西延伸经过南朱熹、郁立（现今的焉耆以南）、乌垒（今日轮台）、龟兹（今日库车）、库米八什（今日阿克苏）、疏勒（现今的喀什）等地穿越帕米尔高原，到达吐火罗、萨马尔罕、乌孙地区。第三条沿着天山北麓延伸下去。因吐鲁番盆地位于这条交通线北路的正中央，经过漫长而艰难行程的商队、政府要人，总之，穿行于

شىمالىي يولدا ماڭغانلارنىڭ ھەممىسى بۇ يەردە توختاپ، ھاردۇقىنى چىقىرىۋالاتتى ياكى ئوزۇق ـ تۈلۈك تەييارلايتتى. شەرققە قاراپ ماڭغانلار باغايان قۇملۇقىدىن ئۆتۈشنىڭ تەييارلىقىنى، غەربكە قاراپ ماڭغانلار پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈشنىڭ تەييارلىقىنى قىلىۋالاتتى. بۇ جايىنىڭ ئىستراتېگىيىلىك ئورنى مۇھىم بولغاچقا، غەربىي خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشلەردە باشتىن ـ ئاخىر ئىككى تەرەپنىڭ تالىشىدىغان مۇھىم بازىسى بولۇپ كەلگەن.

يىپەك يولىنىڭ جۇڭگو چېگرىسى ئىچىدىكى بۆلىكى 4000 كىلومېتىردىن ئارتۇق بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدىكى بۆلىكى 2000 كىلومېترغا يېتىدۇ. رەسمىي ئېتىراپ قىلىنغان يىپەك يولى تەخمىنەن مىلادىيىدىن 5 ~ 6 ئەسىر ئىلگىرى تەدرىجىي شەكىللىنىپ، 15 ـ 16 ـ ئەسىرلەرگىچە تەخمىنەن 2000 يىلدىن ئارتۇق داۋام قىلغان.

ئىدىقۇت تېغى (يالقۇنتاغ)

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان تۇرپاندىكى ئىدىقۇت تېغى (تارىختا «قۇت تاغ» دەپ ئاتالغان) «يالقۇنتاغ» دېگەن نامى بىلەن مەشھۇر بولۇپ، كۆپلىگەن ساياھەتچىلەرنى جەلپ قىلماقتا. بولۇپمۇ ئىدىقۇت تېغىنىڭ نامى ئەدەب ۋە چېكىنىشنىڭ «غەربكە ساياھەت» نامىلىق ئەپسانىۋى رومانىدىكى ئوت لاۋۇلداپ كۆيۈپ تۇرىدىغان يالقۇنتاغ، سۇن ۋۇكۇڭنىڭ سېھرىلىك يەلپۈگۈچ بىلەن ئوتنى ئۆچۈرگەنلىكى ھەققىدىكى ئەپسانە بىلەن بىرلىشىپ، ئالەمگە بارغانچە تارالماقتا.

مىلادىيە 7 ـ ئەسىردە تاڭ سۇلالىسىنىڭ شۇەنزاڭ (600 ~ 664 ـ يىللىرى) ئاتلىق راھىبى نوم ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن غەربكە سەپەر قىلغان. ئۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ راھىبى دېگەن مەنىدە «تاڭ سېڭ» دەپمۇ ئاتالغان. ئۇ مىلادىيە 627 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەندىن يولغا چىقىپ، بىر يىلدىن كېيىن قوچوغا ـ تۇرپانغا كەلگەن. بۇ ۋاقىتتا قوچۇدا بۇددا دىنى ناھايىتى ئەۋج ئالغان ، پادىشاھتىن تارتىپ پۇقرالارغىچە ھەممە كىشى بۇددا دىنى مۇخلىسلىرى ئىدى. شۇڭا، شۇەنزاڭ بۇ يەردە ناھايىتى تەنتەنىلىك كۈتۈۋېلىنغان. شۇەنزاڭنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى مەلۇماتىغا قارىغاندا، قوچۇدا 30 نەچچە مىڭ ئاھالە بولۇپ، بۇنىڭ بىر قانچە مىڭى بۇددا دىنى راھىبى ئىكەن. قوچو پادىشاھى چۇ(كۇي) ۋېنتاي شۇەنزاڭنى ناھايىتى قىزغىن كۈتۈۋالغان ۋە ئىززەت ـ ئېكرام بىلەن غەربكە ئۇزىتىپ قويغان. تارىختا مۇشۇنداق بىر ۋەقەنىڭ بولغىنى راست. لېكىن، «يالقۇنتاغ»، «سۇن ۋۇكۇڭ»، «جۇباجىيې» دېگەنلەر ئاپتورنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى بەدىئىي ئوبرازلاردۇر. مەيلى نېمىلا بولسۇن، مۇشۇ ئەسەر ئىدىقۇت تېغىنىڭ نامىنى مەشھۇر قىلدى.

ئىدىقۇت تېغى ئېلىمىز بويىچە ئەڭ پەس ئۇيمانلىق تۇرپانغا جايلاشقان بولۇپ، تارىختا تۇرپان ۋادىسىدا ياشىغان قوچو ـ ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ نامى بىلەن باغلىنىپ، «قۇت تاغ» (بەخت تېغى)، «ئىدىقۇت تېغى» دېگەندەك ناملار

该条路的旅客都要驻足此地休息，以济食粮。东行的要做横穿巴嘎呀尼沙漠的准备，西行的要做穿越帕米尔高原的准备，因这里的战略地位非常重要，西汉与匈奴之间每每发生争战，这里向来是双方必争的战略要地。

“丝绸之路”在中国境内的部分有4000多公里，其中新疆境内的部分有2000多公里。这条举世公认的“丝绸之路”公元5～6世纪前就渐渐形成，直到15～16世纪，一直沿用了2000多年。

火焰山

近几年来吐鲁番的火焰山（历史上以前曾被叫做“库特塔格”）以“像火焰一般山”的名称闻名于世，并吸引了很多游客。尤其是火焰山的名称与吴承恩先生的神话长篇小说《西游记》里面熊熊燃烧的火焰山，并与孙悟空用神奇的芭蕉扇灭火的神话一起更是广传于天下。

公元7世纪，唐朝很有名气的和尚玄奘西行取经，他也叫做唐僧，为唐朝和尚，于公元627年从唐朝京都长安出发，一年之后来到高昌—吐鲁番。当时的高昌佛教兴盛，从国王到普通老百姓都非常笃信佛教，所以玄奘在这里很受欢迎。据玄奘多次记载，高昌当时有3万多户，其中几千户信奉佛教，高昌国王麴文泰非常热情地接待并隆重地为玄奘送行。历史上这一事件确实有过，但是“火焰山”、“孙悟空”、“猪八戒”等只是作者笔下创造的虚构人物，不管怎么样，正是这一巨作使火焰山名声大震。

火焰山位于全国最低的吐鲁番盆地，它与历史上在吐鲁番盆地生活的高昌回鹘的名字连在一起曾被称为“库特塔格”（“吉祥之

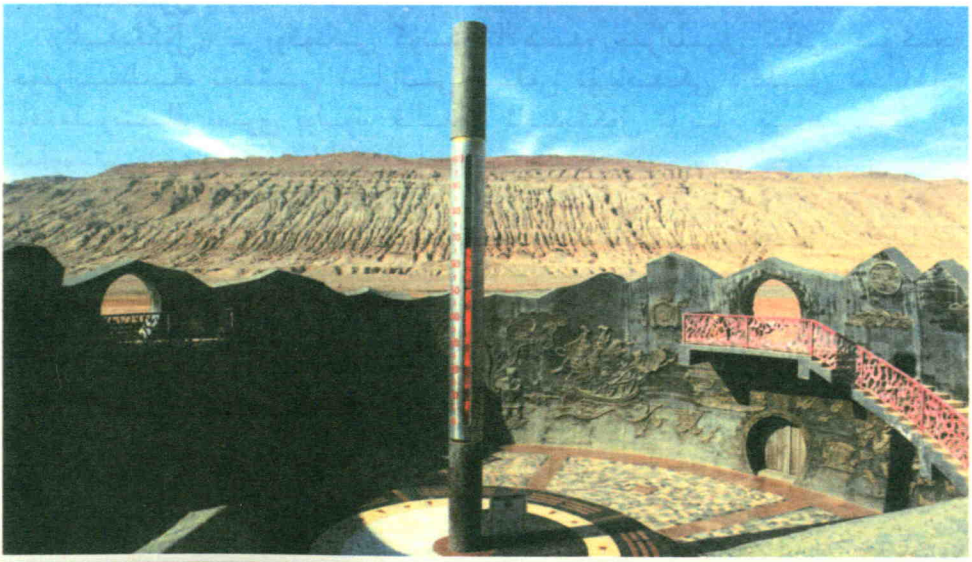

بىلەن ئاتالغان. كېيىن خەنزۇچە مەنبەلەرگە ئاساسەن «يالقۇنتاغ» دېگەن نام بىلەن ئومۇملاشقان. بۇ تاغنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 100 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 10 نەچچە كىلومېتىر، ئېدىرلارنىڭ ئېگىزلىكى 500 مېتىر كېلىدۇ. ئەڭ ئېگىز چوققىسى سىڭگىم ئېغىزى ئەتراپىدا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 850 مېتىر ئېگىز، لېكىن ئەتراپتىكى يەر يۈزىنىڭ كۆپ قىسمى دېڭىز يۈزىدىن پەس بولغانلىقتىن، ئاساسىي چوققىلار تېخىمۇ ئېگىز، ھەيۋەتلىك كۆرۈنىدۇ. ئەڭ مۇھىمى بىر تالمۇ گىياھ ئۈنمەيدىغان بۇ تاقىر تاغنىڭ يول - يول يېرىقچىلىرى، قىزغۇچ تاۋلىنىپ تۇرىدىغان جىرالىرى، ئاجايىپ ساماۋى، سېھىرلىك تۈستە بولۇپ، كىشىگە ھەقىقەتەن لاۋۇلداپ تۇرغان يالقۇننى ئەسلىتىدۇ.

ئىدىقۇت تېغى تۇرپان ئويمانلىقىنى ئىككى قىسىمغا ئايرىپ تۇرىدۇ. تاغنىڭ شىمالىي تەرىپى تەڭرىتاغ ئېتىكىدىكى يانتۇ چۆكمە تۈزلەڭلىك، جەنۇب تەرىپى تاغلار بىلەن ئورالغان ئويمانلىق. ئىدىقۇت تېغى شىمالدا تەڭرىتاغدىن كېلىدىغان سۇغۇق ئېقىمنى، جەنۇبتا ئايدىڭكۆلدىن كۆتۈرۈلىدىغان ئىسسىق ئېقىمنىڭ تارقىلىشىنى توسۇپ تۇرىدىغان جاي بولغاچقا، بۇ يەر ئېلىمىز بويىچە ئەڭ ئىسسىق جاي بولۇپ قالغان. بۇ يەرنىڭ يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاران 10 نەچچە مىللىمېتىرغا يېتىدۇ، يەر يۈزىنىڭ تېمپېراتۇرىسى 70 گرادۇستىن ئاشىدۇ. بەزى چاغلاردا 82 گرادۇستىنمۇ ئېشىپ كېتىدۇ. «7 - ئايدا ئىدىقۇت تېغىنىڭ ئۈستىدىن قۇشمۇ ئۇچۇپ ئۆتەلمەيدۇ، ئۆتمەكچى بولغان قۇشنىڭ قاناتلىرى كۆيۈپ پۈچۈلۈپ كېتىدۇ». «قۇمغا تۇخۇم كۆمسە، تاشقا نان ياقسا پىشىدۇ» دەيدىغان تەمسىللەر بار.

ئايدىڭكۆل

«ئايدىڭكۆل» - بۇگۈنكى كۈندە ئالاھىدە چىرايلىق نامى، ئۆزگىچە جۇغراپىيىلىك تەبىئىي شارائىتى بىلەن تۇرپاندىكى داڭلىق سايامەت نۇقتىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. ئايدىڭكۆل تۇرپان شەھرىنىڭ 30 كىلومېتىر جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، كۆل تۈتىشىپ تۇرىدىغان يېزا «ئايدىڭكۆل يېزىسى» دەپ ئاتىلىدۇ.

« ئايدىڭكۆل» دېگەن نام ئاپئاق پارقىراپ تۇرىدىغان سۇزۇك كۆل سۈيىنىڭ تەسۋىرىدىن، تۈز كرىستاللىرىنىڭ ئاي نۇرىغا ئوخشاپ كېتىدىغانلىقىدىن قويۇلغان ئىسىم بولۇپ، بۇ كۆلنىڭ تۈز كرىستاللىرى ۋە قاسراق تۈزلىرى داڭق چىقارغان. پەن - تېخنىكا خادىملىرىنىڭ قىياس قىلىشىچە، 10 مىڭ يىل ئىلگىرى ئايدىڭكۆل ئىنتايىن چوڭ بىر تاتلىق سۇلۇق كۆل بولۇپ، دائىرىسى ھازىرقى كۆلەمدىن 1000 ھەسسە چوڭ ئىكەن. ئەمما ھازىرقى ئايدىڭكۆلنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدە ئازراق سۇ بولغاندىن باشقا، قالغان يەر پۈتۈنلەي قۇرۇپ كەتكەن، كۆلنىڭ ئاستىنى قاپلاپ تۇرغان كۇمۇشتەك كرىستال

山”之意），“火焰山”，后来以汉语来源于“火焰山”这一名称得到了流传。这座山东西长100公里，南北宽十几公里，叠嶂高达500米，最高峰就在胜金口旁，海拔850米。但因其周围的地面大部分低于海平面，主峰就显得更高，更雄伟。最重要的是，寸草不生的这座荒山上的条条裂缝，火红的山涧，显得神话一般非常神奇迷人，真是让人联想起熊熊燃烧的火焰。

火焰山将吐鲁番盆地分成两块。山的以北是天山脚下的斜陷平原，山的以南是四周环山的盆地。因火焰山是在北挡住来自天山的寒冷、在南挡住从艾丁湖腾起的热流的地方，所以这里便成了全国最热的地方。这里年降水量勉强达到十几毫升，地表温度超过70℃，有时甚至超过82℃。难怪这里有“七月份火焰山的上空鸟飞不过去，要飞过的鸟的翅膀会烧毁”、“沙窝烤鸡蛋”、“石板上烙大饼”等谚语。

艾丁湖

艾丁湖今日以其非常美丽的名字、独特的地理自然条件已经成为吐鲁番最有名的旅游景点之一。艾丁湖位于吐鲁番市东南部30公里处，因与湖相连，被取名为“艾丁湖”。“艾丁湖”因这里有洁白发光的湖水，像月光一般的盐晶而得名。湖里的盐晶和盐壳也很有名。据科技人员推测，1万年以前艾丁湖是一个非常大的淡水湖，规模大于今日规模的1000倍，但现今的艾丁湖除了西南部有些水外，其余部分已经完全干涸了。覆盖着湖底的银白色

ھالەتتىكى ئاق تۇزلار قۇياش نۇرىدا زۇمرەتتەك پارقىراپ كىشىگە كېچە ئاسمىنىنى يورۇتۇپ تۇرغان تولۇنئايىنى ئەسلىتىدۇ. كۆلنىڭ مەنزىرىسى ئۆزگىچە، جۇغراپىيىلىك ئورنى ئالاھىدە بولۇپ، كەڭرى كەتكەن ساي بىر تۇپمۇ دەرەخ ئۇنمەيدىغان چۆللۈكنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان.

ئايدىڭكۆلنىڭ سۇ يۈزى دېڭىز يۈزىدىن 154 مېتىر تۆۋەن بولۇپ، مەملىكەت بويىچە ئەڭ تۆۋەن نۇقتا، قۇرۇقلۇقتىكى ئەڭ تۆۋەن كۆلدۇر. دۇنيا بويىچمۇ ئىئوردانىيەدىكى «ئۆلۈك دېڭىز»دىن قالسىلا 2 ـ ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئايدىڭكۆل تۇرپان ئويمانلىقى مەركىزىنىڭ قىيپاشراق جەنۇبىغا جايلاشقان. كۆلنىڭ دائىرىسى تۇرپان، پىچان، توقسۇن ئۈچ ناھىيە چېگرىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. ئايدىڭكۆلنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 40 نەچچە كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى ئارانلا سەككىز كىلومېتىر، كۆل ئويمانلىقىنىڭ مەيدانى 152 كۋادرات كىلومېتىر. سۇ يۈزىنىڭ كۆرۈنۈشى سوزۇنچاق يۇمىلاق، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 7.5 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى ئۈچ كىلومېتىر، سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقى ئارانلا 0.8 مېتىر. بىر يىل ئىچىدە سۇ يۈزى ئورنىنىڭ ئۆزگىرىشى ئىنتايىن چوڭ بولۇپ، يازدا پەسلىدە يەر سۇغىرىشقا سۇ كۆپ سەرپ قىلىنمىدىغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھاۋاسى ئىسسىق بولغاچقا، پارغا ئايلىنىش مىقدارى ناھايىتى زور بولىدۇ. قىشتا يەر سۇغىرىشقا سەرپ قىلىنمىدىغان سۇ ئاز، پارغا ئايلىنىش مىقدارى تۆۋەن بولغاچقا، سۇ يۈزىنىڭ ئورنى خېلى يۇقىرى بولىدۇ.

قۇملۇق ئۆسۈملۈكلىرى باغچىسى

1976 ـ يىلى تۇرپان شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن تەخمىنەن 10 كىلومېتىر يىراقلىقتا، يەنى چاتقال يېزىسى تەۋەسىدە جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى شىنجاڭ ئېكولوگىيە ۋە جۇغراپىيە تەتقىقات ئورنىدىكى پەن ـ تەتقىقات خادىملىرى ئىلمىي تەتقىقات خاراكتېرىدىكى ئۆسۈملۈكلەر باغچىسىنى قۇرغان بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 76 ~ 96 مېتىر تۆۋەن، كۆلىمى 34 گېكتار كېلىدۇ. دۇنيا بويىچە دېڭىز يۈزىدىن ئەڭ تۆۋەن قۇم ئۆسۈملۈكلىرى باغچىسى ھېسابلىنىدۇ.

تۇرپان قۇملۇق ئۆسۈملۈكلىرى باغچىسى قۇرغاق، قۇملۇق رايونلاردىكى ھەر تۈرلۈك ياۋايى ئۆسۈملۈكلەر بايلىقىنى يىغىشنى ئاساسىي ئالاھىدىلىك، پەن ـ تەتقىقات، پەننى ئومۇملاشتۇرۇشنى ئاساسىي ۋەزىپە قىلغان، قۇرغاق، قۇملۇق رايونلاردىكى ئۆسۈملۈكلەرنى كىرگۈزۈپ يېتىشتۇرىدىغان، مەملىكىتىمىزدىكى قۇرغاق، قۇملۇق رايون نەسىل ماددىي بايلىق ئۆسۈملۈكلىرىنى يۆتكەپ كېلىپ قوغداش ۋە قۇملۇق ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ كۆپ خىللىقىنى قوغداشتىكى تەتقىقات بازىلىرىنىڭ بىرى.

ھازىر قۇملۇق ئۆسۈملۈكلىرى باغچىسى قۇملۇق باغچىسىغا ئايلاندى. بۇ يەرنىڭ مۇھىتى گۈزەل، ئورمانلار ئاسمانغا بوي سوزۇپ تۇرىدۇ، ئىنسانلارنىڭ ئېكولوگىيىلىك مۇھىتىنى قوغداشتىكى بىر نامايەندىسى بولۇپ قالدى. 30

晶体状的白盐在阳光照射下闪闪发光，让人联想起照亮夜空的明月。湖景很独特，地理位置很特殊，它位于广阔的戈壁滩、寸草不生的沙漠中央。

艾丁湖水面低于海平面154米，是全国最低点，也是最低湖泊，全世界范围内除了约旦死海，它名列第二。艾丁湖位于吐鲁番盆地中心的斜南面，湖的周边与吐鲁番、鄯善、托克逊三县市边界接壤。艾丁湖东西绵延约40公里，南北总宽仅8公里，湖盆总面积152平方公里，水面呈长圆形，东西长约7.5公里，南北宽约3公里，水深仅仅0.8米。一年内水面位置的变动较大，夏季因灌田用水量较大，天气炎热，蒸发量很大，水面缩小。另一方面由于生产和建筑事业日益发展，用于饮用、畜牧、灌田水量也不断增多，加之流入艾丁湖的水量减少，艾丁湖水位越来越下降。冬季灌田用水量少，蒸发量低，水位就会明显上升。

沙漠植物园

1976年在吐鲁番市东南部约10公里处，即在恰特卡勒乡境内，中国科学院、新疆生态和地理研究所的研究人员建造了科研型沙漠植物园，它低于海平面76～96米，总面积为34公顷，是全世界比海平面最低的沙漠植物园。

吐鲁番沙漠植物园以收集干燥、沙漠地区各种植物资源为特色，以科研、科普为主要任务，引进和栽培干燥、沙漠地区的植物，移入我国干燥、沙漠地区优良植物品种资源并对其进行维护，由此称为维护沙漠植物多样化的研究基地之一。

目前，沙漠植物园变成了沙漠公园。这里环境优美，有茂密宜人的森林，已经成为人类保护生态环境方面的一个亮点。通过30多

نەچچە يىللىق تىرىشچانلىق كۆرسىتىش نەتىجىسىدە بۇ جايىنىڭ قۇملۇق ئۆسۈملۈكلىرىنى تەجرىبە قىلىش ئۇسۇللىرى ۋە تەتقىقات ئۇسكۇنىلىرى بارغانسېرى مۇكەممەللىشىپ، تەتقىقات خىزمىتىدە زور مۇۋەپپەقىيەتلەر قازىنىلىپ، دۆلەت ئىچىدە خەلقئارادىكى پەن - تەتقىقات ئورگانلىرى بىلەن ھەمكارلىشىپ تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا كۈچلۈك ئاساس سېلىندى. كۆلەم ۋە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تۈرى جەھەتتە تۈرپان قۇملۇق ئۆسۈملۈكلىرى باغچىسى گەنسۇ ئۆلكىسى مىنچىن قۇم ئۆسۈملۈكلىرى باغچىسىدىن ئېشىپ كېتىپ، جۇڭگودىكى ئەڭ چوڭ قۇم ئۆسۈملۈكلىرى باغچىسىغا ئايلاندى ھەمدە دۆلەت A 3 دەرىجىلىك سايا‌ھەت نۇقتىسى بولۇپ باھالاندى.

年的艰苦努力，这里的试验沙漠植物的方法和研究设备得到了完善，在研究工作的各方面取得了喜人的成绩，为在国内与国际科研机构进行科研合作打好了坚实的基础。在规模和植物种类方面，吐鲁番沙漠植物园超过了甘肃民勤沙漠植物园，成为了全国最大的沙漠植物园和“国家3A级旅游景点”。

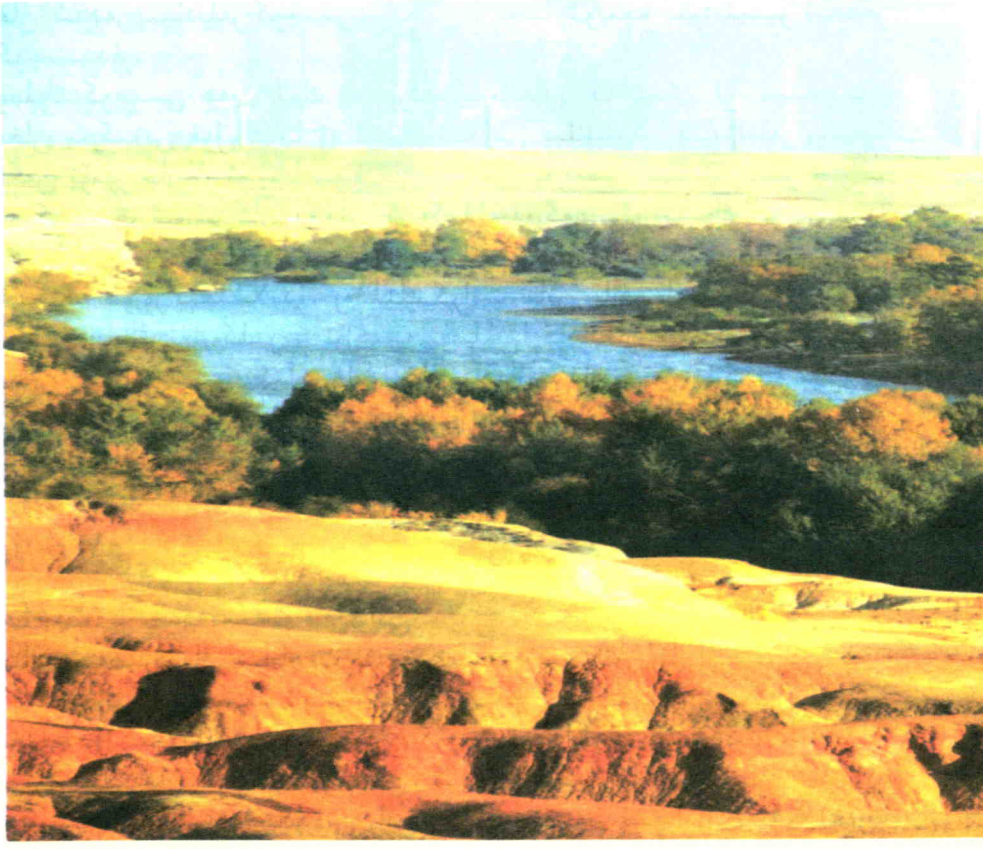

ئالتىنچى باب ئادەم بىلەن تەبىئەت ئىناق ياشايدىغان شادلىق باغچىسى

ياشلار يولى پىيادىلەر كوچىسى

تۇرپان شەھىرىدىكى دۇنياغا داڭلىق ئۇزۇملۇك كوچىسىنىڭ ئەسلىي نامى «ياشلار يولى» بولۇپ، 1985 ـ يىلى ياسالغان، 2000 ـ يىلى 28 مىليون يۇەن مەبلەغ سېلىنىپ، قايتا رېمونت قىلىنىپ ياسالغاندىن كېيىن، «ياشلار يولى پىيادىلەر كوچىسى» دەپ ئاتالغان. كوچىنىڭ جەنۇبىي ئۇچى تۇرپان مېھمانسارىيىدىن باشلىنىپ، ئوتتۇرا بۆلىكى بوستان مېھمانسارىيىدىن ئۆتىدۇ، شىمالى نۇرلۇق يولىغا تۇتىشىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1.8 كىلومېتىر بولۇپ، كونىشەھەر يولى، مەدەنىيەت يولى، بوستان يولى ۋە نۇرلۇق يولىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان شەھەر پىيادىلەر كوچىسى، شۇنداقلا دۇنيا بويىچە بىردىنبىر شەھەر ئۇزۇم كوچىسىدۇر.

ئۇزۇملۇك كوچىسى ھەيۋەتلىك ۋە كۆركەم ياسالغان، كەڭلىكى 20 مېتىردىن ئاشىدىغان مەركىزىي غول كوچا ۋە ئۇنىڭ ئىككى يېقىدىكى پىيادىلەر يولىغا تىكلەنگەن تۆمۇر جازىلار ئۇزۇنغا سوزۇلغان يېشىل پەردىنى تەرەپ، بىر چوڭ، ئىككى كىچىك ئۇزۇم كارىدورىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇزۇملۇك كوچىسىدا ماڭسىڭىز يېشىل يوپۇرماق، ھەرخىل رەڭلىك ئۇزۇملەر بىلەن بېزەلگەن ئۇزۇم بارىڭى سىزگە ھۇزۇر بېغىشلايدۇ. رەڭلىك گرانت تاش ياتقۇزۇلغان يول يۈزى، سۈت رەڭلىك باراڭ تۇۋرۇكلىرى، ئۆزگىچە ئۇسلۇبتا قۇرۇلغان كوچا ئېغىزلىرى، نەپىس ئۇزۇم ئىلاھەسى ھەيكىلى قاتارلىقلارنىڭ لايىھىلىنىشى ئۆزگىچە بولۇپ، ھەم زامانىۋى تۇسكە ھەم مىللىي ئۇسلۇبقا ئىگە. شەھەرنى باغۋارانلاشتۇرۇشتىكى بۇ ئۆزگىچە خاراكتېرگە ئىگە قۇرۇلۇشنىڭ جۇڭگودا، ھەتتا دۇنيادىمۇ تەڭدىشى يوق بولۇپ، چېگرا شەھەردىكى يارقىن بىر مەنزىرە دېيىشكە بولىدۇ.

سايا ھەت ـ مەدەنىيەت مەيدانى

تۇرپان شەھىرىنىڭ سايا ھەت ـ مەدەنىيەت مەيدانى 1997 ـ يىلى 8 ـ ئايدا پۈتۈپ ئىشلىتىشكە تاپشۇرۇلغان بولۇپ، 25 مىليون يۇەن مەبلەغ سېلىنغان، كۆلىمى 205 مو. بۇ مەيدان كۆپ ئىقتىدارلىق ئۇنىۋېرسال مەيدان بولۇپ، ئۇچ ئىقتىدار رايونىغا ئايرىلغان: شەرق تەرىپى ئارام ئېلىش رايونى، ئوتتۇرا قىسمى يىغىلىش ئۆتكۈزۈش رايونى، غەرب تەرىپى سودا رايونىدۇر (غەرب تەرىپى كېيىن مۇزىكىلىق فونتانغا ئۆزگەرتىلدى).

第六章　人与自然和谐相处的乐园

青年路步行街

吐鲁番市著称于世的葡萄街原名叫“青年路”，修建于1985年；2000年投入资金2800万元重新维修之后被命名为“青年路步行街”。这条街南端起于吐鲁番宾馆，中段经过绿洲宾馆，北达光明路，总长1.8公里。通过步行街，使老城路、文化路、绿洲路和光明路相连接，也是世界上唯一一条城市葡萄街。

葡萄街建设雄伟壮丽，在宽超过20米的中心主干道和在其两侧步行通道竖立的铁架子支撑着伸向远处的绿帘，形成了一大两小的葡萄走廊。当你行走于葡萄街时，由绿叶和各种颜色的葡萄所装饰的葡萄长廊给你一种非常舒适的感觉。铺着彩色大理石的路面，乳白色的葡萄架柱，独特风格的门廊，独特的“葡萄仙子”雕塑设计均洋溢着时代气息和民族风情。这个使城市园林化富有个性的建筑在全中国乃至全世界是独一无二的，可以说是边境城市的一个亮点。

旅游文化广场

吐鲁番旅游文化广场于1997年8月竣工并投入使用，总投资2500万元，总面积13.67万平方米（205亩）。该广场是多功能综合广场，分为三个功能区。东区是消遣、娱乐区，中区是聚会区，西区是商业区（西面后来改建成音乐喷泉）。

يىغىلىش ئۆتكۈزۈش رايونى پۈتكۈل مەيدان يۈزىدىن 154 سانتىمېتىر پەس ئېلىنغان مەركىزىي مەيدان بولۇپ، شەكلى ئېللىپسقا ئوخشايدۇ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 5350 كۋادرات مېتىر، پائالىيەت مەركىزىنىڭ كۆلىمى 2800 كۋادرات مېتىر بولۇپ، 4000 تاماشىبىن سىغىدۇ. رەئىس سەھنىسىدە 200 دىن ئارتۇق ئەزىز مېھمان ئورۇن ئالالايدۇ. رەئىس سەھنىسىنىڭ ئىككى يېقىدىكى قاپارتما نەقىشلەردە يىپەك يولىدىكى مۇھىم بازار تۇرپانىنىڭ ئۆتمۈشى ۋە بۈگۈنى ھەمدە مىللىي ئالاھىدىلىكى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. بۇ مەملىكەت بويىچە بىردىنبىر ئويۇلما شەكىلدىكى مەيدان بولۇپ، ئايدىڭكۆلنىڭ دېڭىز يۈزىدىن 154 مېتىر تۆۋەنلىكىگە سىمۇۋول قىلىنغان.

شەرق تەرەپتىكى ئارام ئېلىش رايونىدا چىملىقلار يېيىلىپ ياتقان، گۈللەر پورەكلەپ ئېچىلغان بولۇپ، ئۇزۇم كوچىسى بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ. پۈتۈن مەملىكەتتىكى 56 مىللەتنىڭ بۈيۈك ئىتتىپاقلىقىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان 56 تال بايراق خادىسىدا رەڭلىك بايراقلار لەپىلدەپ، پۈتكۈل مەيداننى ئىتتىپاقلىق، ئىناقلىق، دوستانە، شاد ـ خۇرام كەيپىياتقا تولدۇرىدۇ.

ئۇزۇمزار سەيلىسى

جۇڭگو يىپەك يولى تۇرپان ئۇزۇمزار سەيلىسى يىپەك يولى ئېچىلغانلىقىنىڭ 2100 يىللىقىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن ئۆتكۈزۈلگەن بايرام بولۇپ، گۇۋۇيۈەن تەستىقلىغان 40 نۇقتىلىق بايرامنىڭ بىرى. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، تۇرپاننىڭ دۇنيانى چۆشىنىشىگە، دۇنيانىڭمۇ تۇرپاننى چۆشىنىشىگە توغرا كەلدى. 1990 ـ يىلى 3 ـ ئايدا، غەربىي شىمالدىكى بەش ئۆلكە، ئاپتونوم رايونىنىڭ چەت ئەللەرگە قارىتا تەشۋىقات قىلىش يىغىنىدا 1990 ـ يىلدىن باشلاپ ھەر يىلى 8 ـ ئايدا تۇرپان شەھىرىدە جۇڭگو يىپەك يولى تۇرپان ئۇزۇمزار سەيلىسى ئۆتكۈزۈش بېكىتىلدى.

تۇرپان ئۇزۇمزار سەيلىسى ساياھەتچىلىك، سودا، مەدەنىيەتنى بىر گەۋدە، «ئىتتىپاقلىق، دوستلۇق، ھەمكارلىق، تەرەققىيات»نى ئاساسىي تېما قىلغان. تۈپ نىشانى يىپەك يولىنى ئېچىش روھىنى جارى قىلدۇرۇش، دۆلەت ئىچى ـ سىرتىدىكى سودا ـ سانائەت، ساياھەتچىلىك قاتارلىق ساھەلەردە كەڭ دوست تۇتۇش، سىرت بىلەن بولغان ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش، شىنجاڭنى، جۇملىدىن تۇرپاننى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەشۋىق قىلىش، تۇرپاننىڭ نامدارلىق دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈش، ساياھەتچىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى، جۇڭگونىڭ غەربىي قىسمىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت.

聚会区是低于全场地表面154厘米的中心广场，呈椭圆形状，建筑面积5350平方米，活动中心的面积为2800平方米，可容纳4000多名观众。主席台可就坐200多名贵宾。主席台两侧的浮雕展示了“丝绸之路”重镇吐鲁番的过去、现状和民族特色。这是全国唯一一个低于地面的凹形广场，象征着艾丁湖低于海平面154米。

东面的消遣、娱乐区到处绿草茵茵，盛开着五颜六色的花朵，与葡萄街相连，象征着全国56个民族大团结的56根旗杆上各种颜色的旗帜随风飘扬，使整个广场充满团结、和谐、友好、欢乐的气氛。

葡萄节

中国丝绸之路“吐鲁番葡萄节”是为了纪念丝绸之路开辟2100年而举办的节日，也是经国务院批准的重点节日之一。

随着改革开放的日益深入，已到了吐鲁番了解世界、世界了解吐鲁番的关键时机。1990年3月在西北五省、区对外宣传推介会上作出了“从1990年开始每年8月在吐鲁番举办中国丝绸之路葡萄节”的决定。

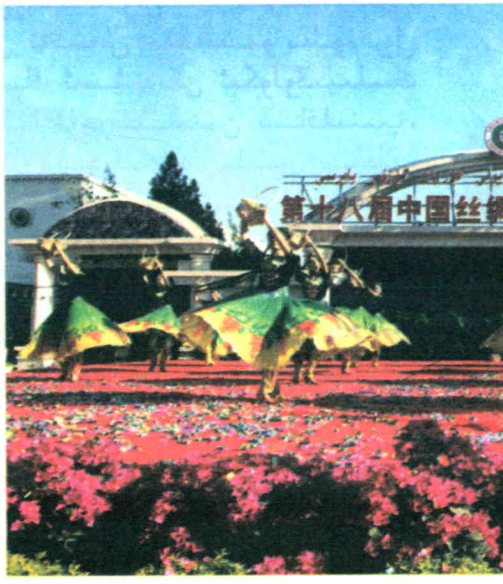

“吐鲁番葡萄节”以旅游、贸易和文化为一体，以“团结、友谊、合作、发展”为主题。其最终目标是发扬开辟丝绸之路精神，广交国内外工商、旅游等领域的朋友，促进对外交流，进一步宣传吐鲁番乃至整个新疆，提高吐鲁番的知名度，促进旅游业发展和西部地区的经济发展。

ئۈرۈمچى سەيلىسى ناھايىتى مۇۋاپىقلاشتۇرۇلۇپ، ھەربىر قېتىملىق سەيلىدە يېڭىلىق ۋە تەرەققىيات قولغا كەلتۈرۈلۈپ كەلمەكتە. 1990 - يىلى 8 - ئاينىڭ 26 - كۈنى تۈرپانلىقلارغا نىسبەتەن ئۇنتۇلغۇسىز كۈن بولدى. تۈرپان شەھىرىنىڭ تەنتەربىيە مەيدانىدا ناغرا - سۇناي ئاۋازى، پوجاڭزا ئاۋازلىرى ياڭراپ، 2100 تىنچلىق كەپتىرى كۆكنى قوچتى، 2100 رەڭدار شار ئالقىش ۋە قىيقاس سادالىرى ئىچىدە كۆككە كۆتۈرۈلدى. بۇ تۇنجى نۆۋەتلىك «جۇڭگو يىپەك يولى تۈرپان ئۈرۈمچى سەيلىسى»نىڭ باشلانغانلىقىنىڭ بەلگىسى ئىدى. شۇنىڭدىن بۇيان ئۈرۈمچى سەيلىسى ھەر يىلى بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلۈپ كەلمەكتە.

«ئۈرۈمبۇلاق» كۆلى

«ئۈرۈمبۇلاق كۆلى»، «سۇ كوچىسى»، «مەشرەپ مەيدانى»، «100 مېتىرلىق مۇزىكىلىق فونتان» - تۈرپان شەھىرى يولغا قويغان «سۇ مەدەنىيىتى قۇرۇلۇشى» دىكى تۇنجا ئابىدە بولۇپ، بۇ قۇرۇلۇشلار پۈتكەندىن كېيىن تۈرپاندا مەنزىرە نۇقتىلىرى، تارىخىي، مەدەنىيەت يادىكارلىق نۇقتىلىرى كۆپ، سايا‌ھەتچىلىك تەرەققىي قىلغان بولسىمۇ، شەھەر قۇرۇلۇشى ئادەتتىكىچە بولۇش، يېشىللىق كۆلىمى كىچىك بولۇش، سايا‌ھەتچىلىكتە پەقەت تەبىئىي بايلىق مەنبەلىرىگىلا تايىنىۋېلىش ئەھۋالىغا تۇپتىن خاتىمە بېرىلىپ، شەھەر ئىچى سايا‌ھەتچىلىكىدىمۇ يېڭى ئېشىش نۇقتىسى بارلىققا كەلدى. شەھەرنى ھەممە ياقتىن سۇ ئوراپ تۇرۇشتەك ۋەزىيەت شەكىللىنىپ، تۈرپاننىڭ قۇرغاق، ئىسسىق ھاۋا كىلىماتىنى تەڭشەش جەھەتتىمۇ مەلۇم رول ئويناندى. قارىغۇلارچە يەر ئىگىلەپ، شەھەرنىڭ ئەسلىدىكى ئېكولوگىيىلىك مۇھىتى ۋە ئالاھىدىلىكىنى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىشتىن ساقلىنىپ، تەكشۈرلىقلار شەھەرنى ئوراپ تۇرۇشتەك ئالاھىدىلىك داۋاملىق ساقلاپ قېلىندى. «ئىلمىي تەرەققىيات قارىشىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئىناق جەمئىيەت قۇرۇش»نى ئاساسىي تېما قىلىش، شەھەر قۇرۇلۇشى ئومۇمىي لايىھىسىنى تۈزگەندە بوستانلىق مەدەنىيىتى، سۇ مەدەنىيىتى، ئۈزۈم مەدەنىيىتى، تارىخىي مەدەنىيەت، ئەن تۇپراق مەدەنىيىتى، مىللىي ئۆرپ - ئادەت مەدەنىيىتىدىن ئىبارەت ئالتە چوڭ مەدەنىيەتنى گەۋدىلەندۈرۈش، ئادەمنى ئاساس قىلىش ئىدىيىسى ئەكس ئەتتۈرۈلدى.

«ئۈرۈمبۇلاق»كۆلى تۈرپان شەھىرىنىڭ شەرقىگە، شەرقىي ئايلانما يولى بىلەن مەدەنىيەت يولى كېسىشكەن ئۇچ كوچىغا جايلاشقان بولۇپ، 2006 - يىلى 25 - ماي كۈنى رەسمىي سۇ قاچىلانغان. كۆلنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 55 مو بولۇپ، «ئۈرۈمبۇلاق» كۆلى، ئارامگاھ ۋە ئۆلچەملىك سۇ ئۈرۈش كۆلىدىن ئىبارەت ئۇچ رايوندىن تەركىب تاپقان. قۇرۇلۇشقا 27 مىليون يۈەندىن كۆپرەك مەبلەغ سېلىنغان. كۆل مەركىزىدىكى ئىككى يەلكەن كەلگۈسىگە قاراپ ئىنتىلىشقا، كۆلنىڭ شەرق تەرىپىدىكى غەربىي ئايلانما يولىدىن كىرگەنلا جايدىكى يەتتە بۇلاق

吐鲁番葡萄节年年都非常顺利地举办，每届都得到创新和发展。1990年8月26日对吐鲁番而言是最难忘一天。这一天，在吐鲁番市体育馆响起了唢呐、纳格拉、鞭炮声，在响彻整个吐鲁番的鼓掌和呐喊声中放飞了2100只鸽子、2100个彩色气球，这是首届“中国丝绸之路吐鲁番葡萄节”隆重开办的标志，从那以后每年都举办一届旅游葡萄节。

“葡萄泉人工湖”

“葡萄泉湖”、“水街”、“百米音乐喷泉”、“麦西莱甫广场”是吐鲁番市实施的“水韵文化建设”里的四座里程碑。这些工程竣工之后，吐鲁番先前虽有很多旅游景点、历史文物点，但城市建设很一般、绿化面积小、旅游业只靠自然资源的情况得到了根本改观，旅游业也连年出现了新的增长点，形成了整个城市被水环绕的新局面，在调节吐鲁番干燥炎热气候方面起到了一定的作用。与此同时，有效遏制了盲目占地、破坏城市原有生态环境和特色的不良现象，从而继续保持了葡萄围绕城市的特点，充分体现了要“深入贯彻落实科学发展观，构建和谐社会”的主题，体现了制定城建总体规划时突显绿洲文化、水文化、葡萄文化、历史文化、本土艺术文化、民族风情文化等六大文化和以人为本等重要思想。

“葡萄泉人工湖”位于吐鲁番市以东、东环路和文化路交界处，2006年5月25日正式放水。人工湖总面积为3.67万平方米（55亩），由“葡萄泉人工湖”区、消遣、娱乐区和标准化游泳池等三区组成，总投资2700余万元。人工湖中心的两个大风帆象征面向未来，人工湖以东即东环路处的七个泉象征北斗七

يەتتە يۈلتۇز تۈركۈمىگە سىمۋول قىلىنغان. يەتتە بۇلاقنىڭ ئەتراپىدا تۇرپاننىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن تۆت چوڭ مەدەنىيەت تېمى بولۇپ، بۇ تاملارغا «دۇنيادىكى تۆت چوڭ مەدەنىيەتنىڭ ئۇچرىشىش نۇقتىسى»، «پارلاق جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ جانلىق تاش قاتمىسى»، «قەدىمكى يىپەك يولى بويىدىكى ئۇستى ئوچۇق مۇزېي»، «ئادەم بىلەن تەبىئەت ئىناق ياشايدىغان شادلىق باغچىسى» قاتارلىق مەزمۇنلار ئاجايىپ نەپىس، ئوبرازلىق، سىمۋوللۇق ھالدا مىس قاپارتما نەقىش بىلەن زىننەتلەنگەن. مەيدانىنىڭ ئەتراپىدا مىستىن نەقىشلەنگەن يەتتە يۇمىلاق تۈۋرۈك قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. يەتتە تۈۋرۈكتە ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئۇيغۇر مۇقامى، ئەنئەنىۋى قول - ھۈنەر تېخنىكىسى، قول بىلەن ئىشلەنگەن ئۇجمە قەغەزى، قولدا توقۇلغان گۈللۈك پالاس، ئەنئەنىۋى ئۇسۇلدا ئىشلەنگەن دوپپا، قەدىمكى ساپالچىلىق ھۈنىرى قاتارلىق مەدەنىيەت مەزمۇنلىرى قاپارتما نەقىش بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ، دۇنيا جامائەتچىلىكىگە تۇرپاننىڭ ئالاھىدە مەدەنىيىتىنى چۈشەندۈرۈش بىلەن بىرگە، ئاھالىلەر ۋە ياشلارنى ئۆز رايونىنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتىنى چۈشىنىش پۇرسىتىگە ئىگە قىلغان.

سۇ كوچىسى

تۇرپان شەھىرىدىكى ئۈزۈمبۇلاق كۆلىنىڭ 2 - قارارلىق قۇرۇلۇشى بولغان «سۇ كوچىسى قۇرۇلۇشى» 10 مىليون يۇەندىن ئارتۇق مەبلەغ سېلىنىپ، 2007 - يىلى 4 - ئايدا پۈتتى. 2 - قارارلىق قۇرۇلۇشنىڭ شىمالى «ئۈزۈمبۇلاق» كۆلىگە، جەنۇبى مۇنار يولىغا تۇتىشىدىغان بولۇپ، ئۈزۈنلۇقى 300 مېتىر، كۆلىمى 23 مو كېلىدۇ. يېڭىدىن ياسالغان مەنزىرە رايونى 100 مېتىرلىق سۇ يولى كوچىسى، سۇنئىي كۆل، مەدەنىيەت مەيدانى قاتارلىق ئاساسىي قۇرۇلۇش ۋە پىيادىلەر كوچىسى ئاسما كۆۋرۈكى، فونتان، رەڭدار چىراغ، ھەيكەل، سۇنئىي تاغ، راۋاق، چىملىق قاتارلىق يۇرۇشلىشكەن ئەسلىھەلەردىن تەركىب تاپقان. مەنزىرە رايونىدىكى سۇ يولى كوچىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 110 مېتىر، كەڭلىكى سەككىز مېتىر، چوڭقۇرلۇقى 1.20 مېتىر كېلىدۇ.

سۇ كوچىسىنىڭ جەنۇبىي ئېغىزىدىكى كونا شەھەر يولىغا قارايدىغان كىچىك مەيدانىنىڭ ئىككى تەرىپىگە چۈنچە شەكىللىك سەككىز تۈۋرۈك ئورنىتىلغان بولۇپ، بۇ تۈۋرۈكلەردە تۇرپاننىڭ ئالاھىدىلىكى گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

«مەشرەپ» مەيدانى

«مەشرەپ» مەيدانى ــ تۇرپان شەھىرىنىڭ مەركىزىي كوچىسى بولغان ئىدىقۇت ئوتتۇرا يولىنىڭ شەرقىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، ئەسلىدىكى «ئىدىقۇت باغچىسى» ئاساسىدا ئۆزگەرتىلگەن. «مەشرەپ» مەيدانىنى ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشى 2007 - يىلى 30 - ئاپرېل تاماملانغان، بۇ قۇرۇلۇشنىڭ كۆلىمى 39.2 مو بولۇپ، 8 مىليون يۇەن مەبلەغ سېلىنغان چېنىقىش رايونى، سۇ ئۇستى پائالىيەت رايونى، مەدەنىيەت رايونى، ئورمان رايونى قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان.

星。七个泉旁边有反映吐鲁番历史和文化的四堵文化墙，分别是反映“世界四大文化的交汇处”、“辉煌中华文化的活化石”、“古丝路边上的露天博物馆”、“人与自然和谐相处的乐园”等内容，特别精致、形象，象征性地用铜浮雕刻所装饰。用铜雕刻的七大圆柱耸立在广场周围，这七大圆柱以浮雕反映维吾尔木卡姆、传统手工技术、手工制造的桑纸、手工织成的花毯、以传统方式制作的花帽、古代陶器技术等文化内容，向全世界人民介绍吐鲁番特殊文化的同时使广大居民和青年得到了理解本土历史和文化的极好机会。

水 街

水街是吐鲁番市“葡萄泉人工湖”的第二期工程，总投资1000万余元，2007年4月竣工投入使用。第二期工程北邻“葡萄泉人工湖”，南接木纳尔路，总长300米，总面积为1.53万平方米（23亩）。新建的景区由100米水街、人工湖、文化广场等主要建筑和步行街、天桥、喷泉、彩灯、雕塑、人造山、观赏亭、草坪等配套设施组成。景区水街总长110米，宽8米，深1.2米。水街南口朝向老城路的小广场两侧有荫房形8根圆柱，突现了吐鲁番的特色。

麦西莱甫广场

麦西莱甫广场位于吐鲁番市中心街高昌中路以东，其前身是以前的高昌公园。麦西莱甫广场改建工程2007年4月30日竣工，总面积为2.6万平方米（39.2亩），由总投资800万元的活动区、水上活动区、文化区、林带等组成。

شەھەر مەركىزىدىكى بۇ كىچىك مەيدان ئىنتايىن ئۆزگىچە، چىرايلىق، جەلپكار بولۇپ، ھەممىلا جاي ئېگىز - ئېگىز قاپاق تېرەكلەر، ياڭاق، ئاكاتسىيە دەرەخلىرى، مەجنۇنتاللار بىلەن قورشىلىپ تۇرىدۇ. دەرەخلىك ئارىسىدىكى كىچىك يوللار ياپيېشىل چىملار بىلەن ئورالغان. غەربتىكى ئىدىقۇت يولىدىن كىرگەنلا جاي مەشرەپ ئويىنىلىدىغان كىچىكرەك مەيدان بولۇپ، مەيداننىڭ قارشىسىغا ئېگىز قاپارتما شەكىللىك مەدەنىيەت تېمى ياسالغان. مەدەنىيەت تېمىدىكى ئېگىزلىكى 3.9 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 18 مېتىر كېلىدىغان قاپارتما ھەيكەلدە ئۇيغۇرلارنىڭ مەشرەپ ئويناۋاتقان كۆرۈنۈشى ئىنتايىن ئوبرازلىق چۈشۈرۈلگەن. ئىككى يانداكى ئىككى مەدەنىيەت تېمىغا بولسا ئۇزۇم باربىڭى ئاستىدا قىزغىن ناغرا - سۇناي، داپ، ساتار، غىجەك چېلىۋاتقان، ئالقىش ياڭرىتىۋاتقان كۆرۈنۈشلەر چۈشۈرۈلگەن. قاپارتما ھەيكەللەر ناھايىتى جانلىق، كۆركەم، ئوبرازلىق بولۇپ، كىشىگە ھەقىقىي مەشرەپ سورۇنىغا كىرىپ قالغاندەك تۇيغۇ بېرىدۇ.

جەنۇب تەرەپتىكى تار يول بويىغا قەدىمكى دەۋردىكى تۆت سىمۇوللۇق زاتنىڭ مىس ھەيكىلى ئورنىتىلغان. مەيداننىڭ مەركىزىگە فونتانلىق كۆل جايلاشقان بولۇپ، كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئارالدا ۋە كۆل بويىدا گۈمبەز شەكىللىك شىپاڭ بار. كۆلنىڭ شەرق تەرىپىدىكى يول تۇرپاندىكى مەشھۇر ياشلار يولى پىيادىلەر باراڭلىق كوچىسىغا تۇتىشىدۇ. مەيداننىڭ جەنۇب تەرىپىگە چېنىقىش ئەسلىمىلىرى ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

يۈز مېتىرلىق مۇزىكىلىق فونتان

تۇرپان شەھىرىنىڭ 100 مېتىرلىك مۇزىكىلىق فونتان قۇرۇلۇشى تۇرپان شەھىرىنىڭ مەركىزىدىكى ساياھەت مەدەنىيەت مەيداننىڭ غەربىي بۆلىكىنى ئۆزگەرتىش ئاساسىدا ياسالغان بولۇپ، مەركىزىي كوچا بولغان ئىدىقۇت يولىغا، ساياھەت مەدەنىيەت مەيدانىغا يۈزلىنىپ تۇرىدۇ. فونتان قۇرۇلۇشىغا 11 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىنغان. 2007 - يىلى 8 - ئاۋغۇست پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۇرۇلگەن. 100 مېتىرلىق مۇزىكىلىق فونتان، مەنزىرە چىراغ، سۇ پەردىسى ئېكرانى قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان. قۇرۇلۇشتا تۇرپاننىڭ ئۆزگىچە تەبىئىي مەنزىرىسى ۋە تارىخىي مەدەنىيىتى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىنىپ، ئادەم بىلەن تەبىئەت ئىناق بىللە ياشاشتەك ئىدىيە گەۋدىلەندۈرۈلگەن. 100 مېتىرلىق مۇزىكىلىق فونتان ھەر كۈنى چۈش سائەت 10 دىن 3 كىچە، كەچ سائەت 7 دىن 10 غىچە شەھەر ئاھالىلىرى ۋە ساياھەتچىلەرگە ئېچىۋېتىلىدۇ. بۇ شىنجاڭ بويىچە تۇنجى مۇزىكىلىق فونتان، يەنى سۇ پەردىسى ئېكرانى بولۇپ، سۇ پەردىسى ئارقىلىق كىنو، تېلېۋىزىيە فىلىملىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ. فونتان قۇرۇلۇشىدا تارىخىي مەدەنىيەت بىلەن زامانىۋى پەن - تېخنىكا بىرلەشتۈرۈلۈپ، داڭلىق ساياھەت شەھىرى ۋە ئىناق مۇھىت بەرپا قىلىنغان، يېڭىلىق يارىتىش گەۋدىلەندۈرۈلۈپ، زامانىۋىلىق بىلەن ئويمانلىق مەدەنىيىتى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

市中心的这个广场非常独特，很有魅力。遍地栽有大小椴树、核桃树、槐树、柳树，树林间的大小路被绿茵茵的草地环绕。西边高昌路入口处是举行麦西莱甫的广场，广场对面两边建有两堵浮雕文化墙，文化墙高约3.9米，长18米，浮雕非常形象地描绘了维吾尔族跳麦西莱甫的情景。两边的两堵文化墙上有在葡萄架下演奏唢呐、纳格拉、手鼓、沙塔尔和二胡等各种乐器狂欢的维吾尔族浮雕。浮雕非常生动、美观、形象，确实给人一种身临跳麦西莱甫人群中的感觉。南边的小路边上放置了古代四名代表性人物的塑像。广场中心是湖，湖内有喷泉，湖中间的“小岛”和湖畔有拱形亭子，湖东面的小路通往吐鲁番很有名的青年路步行街，广场南面设有活动场地。

百米音乐喷泉

吐鲁番市百米音乐喷泉工程是在吐鲁番市中心旅游文化广场的西段进行改造的基础上建造的，正对着吐鲁番市中心街道高昌路和旅游文化广场。喷泉工程总投资1100万元，2007年8月8日竣工投入使用。百米音乐喷泉由装饰灯、水帘屏幕等组成。该工程以吐鲁番的独特自然风景和历史文化为背景，体现了人与大自然和谐共处的理念。百米音乐喷泉每天上午10点至下午3点、晚上7点至10点对市民和游客开放。这是全疆首个音乐喷泉，即水帘屏幕。通过水帘屏幕可以观看各种影片、电视节目。喷泉工程使历史文化和现代科技融为一体，创建了著名的旅游城市和谐环境，充分体现创新，全面映现了现代化与盆地文化的相映成辉。

پىچان ساياھەت ـ مەدەنىيەت مەيدانى

پىچان ساياھەت ـ مەدەنىيەت مەيدانى ـ ناھىيە بازىرىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان بولۇپ، غەرب تەرىپى يېڭى شەھەر يولى بىلەن، شەرق تەرىپى شەرقىي ئايلانما يولى بىلەن، جەنۇب تەرىپى بەخت يولى بىلەن، شىمال تەرىپى قىزىلنۇر يولى بىلەن تۇتىشىدۇ. مەيلى شەھەرگە كىرىشتە ياكى چىقىشتا بولسۇن چوقۇم مەدەنىيەت مەيدانىدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ساياھەت ـ مەدەنىيەت مەيدانى مۇشۇ ئەۋزەللىكى بىلەن شەھەرنىڭ ئومۇمىي قىياپىتىنى يەنمۇ بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرگەن. مەيداننىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 640 مېتىر، شىمالدىن جەنۇبقا كەڭلىكى 330 مېتىر، ئومۇمىي ئىگىلىگەن كۆلىمى 359 مو، 211 مىڭ 200 كۋادرات مېتىر. مەيداندا يىغىلىش، ناخشا ـ ئۇسسۇل، تەنتەربىيە، ئارام ئېلىش، بالىلار پائالىيىتى قاتارلىق پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغىلى بولىدۇ. مەيدان دۆلەت بايرىقى چىقىرىش سۇپىسى، چوڭ تېپتىكى مۇزىكىلىق فونتان، يورۇتۇش سىستېمىسى، رەڭگارەڭ چىملىق، ھەيكەلتىراشلىق، مەدەنىيەت تېمى قاتارلىق ئالتە خىل مەنزىرە رايونىدىن تەركىب تاپقان.

مەيدانغا كىرسىڭىز، ئاۋۋال كۆز ئالدىڭىزدا نامايان بولىدىغىنى دۆلەت بايرىقى چىقىرىش سۇپىسى بولۇپ، ئۇ بېيجىڭنىڭ تىيەنئەنمېندىكى بايراق چىقىرىش سۇپىسىغا تەقلىد قىلىپ ياسالغان. بايراق خادىسىنىڭ ئېگىزلىكى 15 مېتىر كېلىدۇ. سۇپىنىڭ ئالدى تەرىپىدىكى كەڭ مەيدان يىغىلىش قىلىشقا، ئەدەبىيات ـ سەنئەت پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزۈشكە باب كېلىدۇ. مەيدانغا تۇرى 16 خىلدىن ئاشىدىغان كرىستال چىراغ، مەنزىرە چىرىغى قاتارلىق 360 چىراغ ئورنىتىلغان. مەيداندىكى چىملىقنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 150 مىڭ كۋادرات مېتىر بولۇپ، 78 خىل دەرەخ تىكىلگەن. مەدەنىيەت تېمى، يەنى قاپارتما تام مەيدان مەركىزىنىڭ ئىككى يېنىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، پىچاننىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ.

مەيداننىڭ كۆلىمى بىر قەدەر چوڭ بولۇپ، قاتتىقلاشتۇرۇلغان يەر كۆلىمى 60 مىڭ كۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ، ئاساسىي جەھەتتىن ناھىيە ئۆزى ئىشلەپچىقارغان رەڭدار گرانت تاشنى ياتقۇزۇش ئارقىلىق ياسالغان.

توقسۇن غول ئۆستەڭ مەنزىرە رايونى

غول ئۆستەڭ ـ توقسۇن ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدىن كېسىپ ئۆتىدىغان، ئاق تېرەك غولى سۇيىنى مەنبە قىلىدىغان ئۆستەڭ بولۇپ، تارىختىن بۇيان ئۆستەڭ بويى يازدا كىشىلەر سالقىنداىدىغان ئارامگاھ بولۇپ كەلگەن. 1996 ـ يىلى 7 ـ ئايدا بۇ ئۆستەڭدە تارىختا مىسلى كۆرۈلمىگەن كەلكۇن ئاپىتى يۈز بېرىپ، ئۆستەڭنىڭ ئىككى يېقىدىكى ئاھالىلەرنىڭ تۇرالغۇلىرى ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ئۆستەڭنى كېسىپ ناھىيە

鄯善旅游文化广场

鄯善旅游文化广场位于县城中心，西接新城路，东邻东环路，南连幸福路，北接红光路。旅游文化广场是进出县城的必经之路，旅游文化广场以其特有优势使县城的全貌更上一层楼。广场东西总长640米，北南总宽330米，总占地面积359亩，合计1.12万平方米。广场可以举行大型集会、歌舞晚会、体育运动会、消遣娱乐和儿童活动等多种活动。广场由国旗升降台、大型音乐喷泉、广场照明系统、五彩花带、雕塑、文化墙等六种景区组成。

走进广场，首先映入眼帘的是国旗升降台，它模仿北京的天安门升旗台而建成。旗杆长15米，台前宽广的场地非常适合大型聚会和举办文艺演出活动。广场共安装了16种、360个晶体灯、装饰灯。广场草坪总面积为15万平方米，共栽了78种树。文化墙即浮雕墙，位于广场中心两侧，代表鄯善的文化特色。广场规模较大，硬化面积可达6万平方米，主要由鄯善自产的彩色大理石铺设而成。

托克逊白杨河景区

白杨河以白杨主干渠水为源头，从县城东部横穿。河边历来是人们夏天乘凉的好去处。1996年7月该河发生了史无前例的洪灾，河两侧居民房屋遭受严重破坏。从那以后重新扩建了横架该

بازىرىغا كىرىدىغان شىمالىي ۋە غەربىي چوڭ كۆۋرۈكتىن ئىبارەت ئىككى كۆۋرۈك قايتىدىن كېڭەيتىپ ياسالغان. 2007 ـ يىلى 4 ـ ئايدا توقسۇن ناھىيىسى ئۆستەڭنىڭ غەربتىن شەرققە سوزۇلغان 1850 مېتىرلىق بۆلىكىدە سايا‌ھەتچىلىك، ئېكسپېدىتسىيە، پەن ـ تەتقىقات ۋە ئارام ئېلىش بىر گەۋدە قىلىنغان ئۆزگىچە مەنزىرە رايون قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىشنى باشلىدى. قۇرۇلۇشنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 6 كىلومېتىر، ئۆستەڭنىڭ ئاستى قىسمىنىڭ كەڭلىكى 40 مېتىر، ئۈستى قىسمىنىڭ كەڭلىكى 80 مېتىر بولۇپ، ئۆستەڭنىڭ ئىككى قىرىغا پىيادىلەر يولى ئېلىنىپ، مەنزىرە دەرەخلىرى بىلەن كۆكەرتىلدى. نۆۋەتتە بۇ يەردە كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسى، سۈنئىي تاغ، سۈنئىي كۆل، مۇقام مەدەنىيەت مەيدانى قاتارلىقلار جىددىي ياسىلىۋاتىدۇ. غول ئۆستەڭنى ئۇنۇبرسال تەرتىپكە سېلىش قۇرۇلۇشى ئوچ باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ.

غول ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈشنى تۈتقا قىلىپ، سايا‌ھەت مەنزىرە رايونى بەرپا قىلىنىدىغان، خەلققە بەخت يارىتىدىغان قۇرۇلۇش بولۇپ، قۇرۇلۇش غول ئۆستەڭ سۈلىرىنى يېغىپ، يېزا، بازارلارنىڭ سۇغىرىش ئۇنۇمىنى ئاشۇرۇشقا پايدىلىق بولۇپلا قالماي، سايا‌ھەتچىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش، شەھەر قىياپىتىنى ياخشىلاش، ئاھالىلەرگە ياخشى بىر ئارامگاھ بەرپا قىلىش جەھەتلەردىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

河并通往县城的两座大桥。2007年4月托克逊县在白杨河东西绵延的1850米河段开始实施了以旅游、探险、科研、度假为一体的独特的景区工程。该工程总长6公里，河底部宽度为40米，上方宽度为80米，两边留有步行道，步行道两边是绿化带。目前，这里的防洪大坝、人造山、人工湖、木卡姆文化广场等各项工程正在紧张施行当中。白杨河综合整顿工程分三个阶段进行。

白杨河工程以防洪为主，创建旅游景区是给人民造福的工程。该工程不仅有利于提高乡镇灌溉区的效益，还有利于大力发展旅游，在改善城市面貌、给居民创造一个很好的消遣娱乐场所等方面具有很重要的意义。

يەتتىنچى باب ئىدىقۇت ئوغلانلىرى

1. تۇرپانغا تەر تۆككەن زاتلار

جاڭ چيەن

جۇڭگونىڭ رەسمىي تارىخ كىتابلىرىدا خاتىرىلەنگەن غەربىي يۇرتقا كەلگەن تۇنجى كىشى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى جاڭ چيەندۇر.

جاڭ چيەن بۇگۇنكى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ چېڭگۇ ناھىيىسىدىن بولۇپ، خەن ۋۇدى ليۇ چى دەۋرىدە تامغاچ بېگى بولغان. مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 138 ـ يىلى دىپلومات جاڭ چيەن خەن ۋۇدىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن توخرىلار (ئۇلۇغ ياۋچىلار) بىلەن كېلىشىپ ھۇنلارنى ئىككى تەرەپتىن ئارىغا ئېلىش ئارقىلىق زەربە بېرىش ئۈچۈن غەربىي يۇرتقا ئەلچى بولۇپ بارغان. مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 119 ـ يىلى يەنە پەرمانغا ئاساسەن 2 ـ قېتىم غەربىي رايونلاردىكى ھەر قايسى بەگلىكلەرگە بېرىش ئۈچۈن تۇرپاندىن ئۆتكەن.

جېڭ جى

مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 60 ـ يىلى (شۇەندى شېنجۇنىڭ 2 ـ يىلى) غەربىي يۇرتنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان چېدىر (بۇگۇنكى بۇگۇر ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە) قۇرۇلغان غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ تۇنجى قورۇقچىبېگى.

خەن شۇەندى زامانىسىدا جېڭ جى ياندىش بەگلىك سالاھىيىتى بىلەن 1500 كىشىنى باشلاپ چېدىردا بوز يەر ئېچىپ، ئاشلىق جۇغلىغان ۋە مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 68 ـ يىلى پەرمانغا بىنائەن ھەر قايسى بەگلىكلەرنىڭ 30 مىڭ لەشكىرى ۋە بوز يەر ئاچقۇچى لەشكەرلىرى بىلەن ھۇنلارنىڭ كونتروللىقىدىكى ئالدى غۇز (تۇرپان ئويمانلىقى) غا ھۇجۇم قىلغان. غۇز خانى خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان. جېڭ جى چېدىردا بوز يەر ئېچىپ ئاشلىق جۇغلاپ، مۇۋەپپەقىيەت قازانغان تەجرىبىسىگە ئاساسەن 300 لەشكەرنى غۇزغا ئەۋەتىپ بوز يەر ئاچقۇزغان. مۇشۇ تۆھپىسى بىلەن ئۇ باسقاق ئەمىر لەشكەرلىككە ئۆستۈرۈلگەن. كېيىن ھۇنلارنىڭ كۈچلۈك ھۇجۇمىدا مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 64 ـ يىلى پەرمانغا بىنائەن غۇزدىن چېكىنگەن.

第七章　高昌儿女

1. 吐鲁番的历史名人

张 骞

据中国正版历史图书中记载，来到西域的第一个人是汉朝的张骞。

张骞是现今陕西省城固县人。汉武帝刘彻封张骞为侍从。公元前138年使节张骞按照汉武帝的命令，肩负通过与大月氏结盟夹击匈奴的使命出使西域。公元前119年又按照命令为第二次出使西域各国途经吐鲁番。

郑 吉

公元前60年（宣帝申觉二年）位于西域中心的乌垒城（今轮台县以东）建立的西域都护府任首任都护。

汉宣帝时，郑吉以侍郎的身份带领1500人在乌垒城开荒种地，收集粮食；公元前68年遵照命令带着各国3万多名士兵和屯田兵攻击了匈奴控制区域车师前国（今吐鲁番盆地），使车师国王服从了汉朝。郑吉根据乌垒城开荒种地、收集粮食的经验，派300名士兵到车师开荒。凭此功劳他被提升为卫司马。后来在匈奴猛烈的攻击下，他于公元前64年遵命令从车师撤出。

ئاتا ـ بالا بەن چاۋ، بەن يۈك

شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر ھەربىي ئەمەلدارى بەن چاۋ مىلادىيە 74 ـ يىلى شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ غەربىي رايوندىكى ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئالدى بىلەن ئالتۇن بالىغ (جىمسار) نى ئېلىپ، تەڭرىتاغلىرىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، كۇسەن، لىيۇجۇڭ (ھازىرقى پىچان ناھىيىسىدىكى لۇكچۇن) نى قولغا كىرگۈزگەن. مىلادىيە 91 ـ يىلى غەربىي رايون قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى كۇسەن (كۇچار) گە يۆتكەلگەندىن كېيىن، بەن چاۋ ئەمىر لەشكەر بولۇپ 30 يىل غەربىي رايونىنى باشقۇرۇپ تۇرغان. مىلادىيە123 ـ يىلى خەن ئەندى غەربىي يۇرتقا پىششىق بولغان بەن چاۋنىڭ ئوغلى بەن يۈكنى غەربىي يۇرت دورغابلىقىغا تەينىلەپ، 500 لەشكەرنى باشلاپ لۇكچۇندە بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇشكە بۇيرۇغان.

جاڭ شيۇك

جاڭ شيۇك (مىلادىيە 583 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 633 ـ يىلى ۋاپات بولغان)، ئەسلىي يۇرتى خېنەننىڭ نەنيانگ رايونى بولۇپ، قوچو خانلىقىدىكى بىر ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. قوچو خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ياشىغان چوڭ ھەربىي سەركەردە. ئۇنىڭ كىچىك ئاپىسى ئىدىقۇت خاقانى چۇ (كۇي) بۇيارنىڭ كىچىك خانىشى ئىدى.

جاڭ شيۇك سىياسىي سەھنىگە قەدەم قويغان ۋاقىتتا، جۇڭگو تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىۋاتقانىدى. يەنى ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى ئۇچ بەگلىك، ئىككى جىن، جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر 300 يىلدىن كۆپرەك بۆلۈنمىچىلىك ۋەزىيىتىگە خاتىمە بېرىپ، قايتىدىن بىرلىككە كەلگەنىدى. مىلادىيە 7 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئىدىقۇت خاقانى چۇ بۇيار ئىچكى ـ تاشقى ۋەزىيەتنى ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزىتىپ، سۇي سۇلالىسىگە قوشۇلماقچى بولدى. لېكىن، ئۇ ئۆز دۆلىتىدىكىلەرنىڭ قارشى تۇرۇشىغا ئۇچرىغاچقا، باشقا يۇرتقا كەتتى. جاڭ شيۇڭمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ، ئالتە يىل جاپا ـ مۇشەققەتتە بىرگە بولدى. ئالتە يىلدىن كېيىن، ئۇلار ئاخىرى غەربىي تۈركلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. بىر مەزگىللىك پۇختا، تولۇق تەييارلىق كۆرۈش ئارقىلىق، بىر مۇنتىزم قوشۇن بارلىققا كەلدى. مىلادىيە 618 ـ يىلى جاڭ شيۇك بۇ قوشۇنغا باشچىلىق قىلىپ، قوچوغا ھۇجۇم قىلىپ ئىگىلىدى. سىياسىي ۋەزىيەت ياخشىلانغاندىن كېيىن، جاڭ شيۇك پۇقرالارنى باشلاپ چىقىپ، چۇ بۇيارنى قىزغىن كۈتۈۋالدى ھەم ئۇنى قوچودا قايتىدىن خانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزدى. جاڭ شيۇڭمۇ ئەك يۇقىرى مەمۇرىي ھوقۇققا ئېرىشىپ، قوشۇمچە ئالىي ھەربىي ئەمەلدارلىققا تەينىلىنىپ، بارا ـ بارا قوچو خانلىقىنىڭ ھەربىي ھوقۇقىنى باشقۇردى.

班超班勇父子

东汉著名大将班超公元74年带领东汉士兵向匈奴进击，先攻下金满城（今吉木萨尔），穿越天山控制了柳中（今鄯善县鲁克沁）。公元91年西域都护府迁移到龟兹（今库车）之后，班超当了大将军控制西域30年。公元123年汉安帝将对西域极其熟悉的班超的儿子班勇封为西域长吏，并让他带领500名士兵在鲁克沁开荒屯田。

张 雄

张雄（公元583年出生，633年逝世）原籍河南南阳区，生于高昌王国的贵族家庭，是高昌王国末年的大将军。他的姨妈是高昌国王麴伯雅的妃子。张雄踏上政坛之际正值中国历史上发生划时代巨变即中原三国、两晋、南、北朝结束了300多年的分裂历史，重新统一天下的时期。公元7世纪初高昌国王麴伯雅仔审时度势后准备服从隋朝，但因遭到王国内部反对被迫离宫，张雄也跟他一起度过了艰难的6年。6年以后，他们终于得到了西突厥的支持。通过一段时间运筹帷幄，做好充分准备，组建了一支常规军队。公元618年张雄率领该军队进占了高昌，政治局势好转以后张雄带领老百姓热情接待了麴伯雅，并让他在高昌重新坐上了王位。张雄也升为左卫大将军兼兵部职，不久掌管了高昌王朝的军权。

张雄墓里发掘出的彩色木偶

شۇەنزاڭ

مىلادىيە 627 - يىلى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر بۇددا راھىبى شۇەنزاڭ (تاڭ راھىبى دېگەن مەنىدە «تاڭ شۇەنزاڭ» دەپمۇ ئاتالغان) غەربكە بېرىپ بۇددا نومى ئېلىپ كېلىشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ مەقسەتنى قەلبىگە پۈكۈپ، پايتەخت چاڭئەندىن يولغا چىققان. ئۇ خېشى كارىدورى گۈاجۇ (ھازىرقى گەنسۇ ئۇلكىسىنىڭ ئەنشى ناھىيىسى) ئارقىلىق ئۇيغۇرغول (ئۇيغۇرغول، ھازىرقى قۇمۇل ناھىيىسى) دىن ئۆتۈپ، تەكرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىنى بويلاپ مىلادىيە 628 - يىلى قوچو (ھازىرقى قوچو قەدىمكى شەھىرى) غا كەلگەن. قوچو خانى چۇ (كۇي) ۋېنتاي ئىخلاسمەن بۇددا مۇرىتى بولغاچقا، شۇەنزاڭنى كاتتا ئىززەت - ئېكرام بىلەن كۈتۈۋالغان. شۇەنزاڭ 15 يىلدىن كېيىن نومنى ئېلىپ ۋەتەنگە قايتىش سەپىرىدە، ئەينى ۋاقتىتكى ۋەدىسىگە ئەمەل قىلىپ، تاشقورغان، خوتەن ئارقىلىق يەنە قوچوغا كەلگەن. بۇ يەردە چۇ (كۇ) ۋېنتاينىڭ ئالەمدىن ئۆتكەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان. شۇەنزاڭنىڭ كۆڭلى يېرىم بولۇپ، مىلادىيە 645 - يىلى دۇنخۇاڭ ئارقىلىق چاڭئەنگە قايتىپ كەتكەن.

ۋاڭ يەندې

ۋاڭ يەندې مىلادىيە 938 ~ 1006 - يىللاردا شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان. پەرمانغا بىنائەن غەربىي يۇرتتىكى قوچو ئۇيغۇر خانلىقىغا ئەلچىلىككە بارغانلىقى، شۇنىڭدەك كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىنى يازغان ساياھەت خاتىرىسى بىلەن مەشھۇردۇر.

مىلادىيە 981 - يىلى ۋاڭ يەندې 100 نەچچە كىشىلىك ئەلچىلەر ئۆمىكىنى باشلاپ، قوچوغا قاراپ يولغا چىققان ۋە تۆت يىل جاپالىق سەپەر قىلىپ قوچوغا يېتىپ كەلگەن. بۇ چاغدا قوچو خانى ئارسلانخان يازلىق ئاستانە بېشىبالىق (ھازىرقى جىمسار) قا سالقىنداشقا كەتكەن بولۇپ، خانىنىڭ تاغىسى ئەلچىلەرنى قىزغىن كۈتۈۋالغان. ئۇزاق ئۆتمەي ئارسلانخان ئەلچىلەرنى بېشىبالىققا كېلىپ، ئۆزى بىلەن كۆرۈشۈشكە تەكلىپ قىلغان. ئەلچىلەر بېشىبالىققا كەلگەندىن كېيىن ئارسلانخان ئۇلارنى داغدۇغىلىق كۈتۈۋېلىپ، سوۋغاتلارنى تەقدىم قىلغان. شۇ يىلى 7 - ئايدا ئارسلانخان ۋاڭ يەندې قاتارلىقلارنى قوچوغا يولغا سېلىپ قويۇپ، ئۆزى 9 - ئايدا قايتىپ كەلگەن. ۋاڭ يەندې قوچودىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن «غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» («ۋاڭ يەندېنىڭ قوچو خانلىقىغا ئەلچىلىككە بېرىش خاتىرىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى يازغان. بۇ ئەلچىلىك خاتىرىسى «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. قوچو تەزكىرىسى» گە كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇ شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

玄奘

公元627年唐朝很著名的和尚玄奘（也被称作“唐玄奘”）心怀去西域取经的念头，从京都长安出发，通过河西走廊瓜洲（今甘肃省安西县）途经伊吾（今哈密市），沿着天山南路，于公元628年来到高昌。高昌国王麴文泰因信奉佛教非常善待玄奘。15年后玄奘取经回国途中坚守当初的承诺，经过塔什库尔干、和田来到高昌。很不幸，未到高昌，正值麴文泰去世，他带着悲痛的心情离开高昌，于公元645年经过敦煌返回长安。

王延德

王延德，公元938至1006年代生活在北宋时期，受命出使西域高昌回鹘王国，并以见闻录《使高昌记》知名。

公元981年，王延德率领由几百人组成的使团往高昌启程，历经4年的艰难旅程来到高昌。当时正值高昌国王阿尔斯兰汗去夏都金满城（今吉木萨尔）避暑，国王的大叔热情接待了使团。不久，阿尔斯兰汗邀请客人来金满城与自己见面。使团来到金满城时，阿尔斯兰汗非常隆重地接待他们并赠送了礼品。当年7月阿尔斯兰汗让王延德的使团返回高昌，自己9月份也回到了高昌。王延德回到高昌后写出了《使高昌记》（又称为《西州使臣记》、《王延德使高昌记》）。此使记列入了宋朝历史《高昌传》，它是研究北宋时期高昌回鹘王国社会状况的珍贵历史资料。

گابائىن خانىم

ئۆزىنىڭ بىر ئۆمۈرلۈك ئىلمىي تەتقىقاتى ۋە پارلاق نەتىجىلىرى بىلەن يۇكسەك شۆھرەت قازانغان، مەشھۇر تۈرپانشۇناس ئالىم گابائىن خانىم يالغۇز تۈركىي تىللىرىدا سۆزلىشىدىغان ھەر قايسى خەلقلەر ئارىسىدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن دۇنيا خەلقىنىڭمۇ مەڭگۈلۈك ئىززەت ـ ھۆرمىتىگە سازاۋەردۇر. ئۇلۇغ ئالىم ئانىمارىيە ۋون گابائىن (ئۇيغۇچە ئىسمى مەريەم ئانا) 1901 ـ يىلى گېرمانىيىدە تۇغۇلغان بولۇپ، 1920 ـ يىلى بېرلىن ئۇنىۋېرسىتېتىغا كىرىپ، تۈركىي تىللار بويىچە سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق، خەنزۇشۇناسلىق ۋە بۇددىزمشۇناسلىقنى ئۆگەنگەن. 1926 ـ يىلى خەنزۇ تىلى بويىچە دوكتورلۇق ئۇنۋانىغا ئېرىشكەندىن كېيىن، گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىگە كىرىپ، رۇسىيە خان جەمەتى تەشكىللىگەن گرۇنۋېدىل ۋە لېكوك باشچىلىقىدا گېرمانىيە «تۇرپان ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى» تۇرپاندىن قېزىپ ئېلىپ كەلگەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى يازما يادىكارلىقلىرىنى ئوقۇش، تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان. 1928 ـ يىلى گابائىن خانىمنىڭ تۈركولوگىيە، جۈملىدىن ئۇيغۇرشۇناسلىق تەتقىقاتىدىكى تۇنجى ئەسىرى «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان مانىي دىنىنىڭ شامال ئىلاھى ھەققىدىكى رىۋايەتتىن پارچە»ئېلان قىلىنىش بىلەن ئۇنىڭ تەتقىقاتى يېڭى باسقۇچقا قەدەم قويغان. 1929 ـ يىلىدىن 1934 ـ يىلىغىچە گابائىن خانىم ئۇستازى ۋىللىي باك بىلەن بىرلىكتە ئالتە تومىلۇق «قەدىمكى تۈركىي تىلىدىكى تۇرپان تېكىستلىرى» نى ئېلان قىلغان. 1934 ـ يىلى ۋىللى باك ۋاپات بولۇپ كەتكەندىن كېيىن گابائىن خانىم تەتقىقاتىنى ئۆزى مۇستەقىل داۋاملاشتۇرغان. 1976 ـ يىلى پېنسىيىگە چىققانغا قەدەر ھامبۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتىدا تۈرك تىلى پروفېسسورى بولۇپ ئوقۇغۇچىلارغا تۈركىي تىللار بويىچە دەرس ئۆتكەن. ئۇ 1960 ـ يىللاردىن باشلاپ مەخسۇس تۇرپان رايونىنىڭ ماددىي، مەنىۋى مەدەنىيىتى، قەدىمكى دىنىي ئېتىقادى ۋە سەنئەت بۇيۇملىرىنى تەتقىق قىلىش بىلەن پائال شۇغۇللانغان. تۇرپانشۇناسلىق جەھەتتە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، «قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى تۇرپان تېكىستلىرى» نىڭ سەككىز تومىدىن باشقا، «ئىدىقۇت خانلىقى»، «تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان يازما يادىكارلىقلارنىڭ مەنبەسى»، «تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان ئارخات چاتما تام رەسىملىرى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى ئارقا ـ ئارقىدىن ئېلان قىلغان. گابائىن خانىم جۇڭگو تۈركىي تىللار تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ سابىق رەئىسى، مەرھۇم بۇرھان شەھىدىنىڭ تەكلىپى بىلەن 1982 ـ يىلى 8 ـ ئايدا جۇڭگودا زىيارەتتە بولۇپ، تۇرپاندىمۇ تەكشۈرۈشتە بولغان ۋە «مەن تۇرپاننى 50 يىل تەتقىق قىلدىم، ئۆمرۈمدىكى بارلىق مېھنەت ـ مۇھەببىتىمنى تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتىغا بېغىشلىدىم» دېگەن. تۇرپان بۇيلۇقتىكى بىر قەدىمىي غار «گابائىن خانىم غارى» دەپ ئاتالغان.

安尼玛利亚·冯·加班女士

以自己终身科研和辉煌成就受到至高尊重的非常著名的吐鲁番学学者安尼玛利亚·冯·加班女士（维吾尔语称为玛利亚木大妈），不仅在操突厥语的人民的心中而且在全世界人民心中占有很高的地位。伟大学者安尼玛利亚·冯·加班女士1901年出生于德国，1920年考入柏林大学学习突厥语对照语言学、汉语学和佛教学。1926年获得汉语博士学位之后加入了德国科学院工作并从事学习和研究俄罗斯皇家组织的以格伦威德尔和A·勒柯克为首的德国“吐鲁番探险队”从吐鲁番发掘带回的古代维吾尔语的书面文物工作。1928年安尼玛利亚·冯·加班女士关于突厥语、维吾尔学研究方面的首部著作《古代维吾尔语言编写的摩尼教关于风神传说摘录》面世以后，她的研究工作进入了新的阶段。1929年至1934年，安尼玛利亚·冯·加班女士和她的教师V·邦一起出版了6卷本著作《古突厥语吐鲁番文书》。1934年V·邦逝世后安尼玛利亚·冯·加班女士独自坚持了研究，直到1976年退休在汉堡大学任突厥语教授并教突厥语课。她从1960年开始一直从事吐鲁番地区古代物质和精神文明、宗教信仰、艺术品研究工作。在“吐鲁番学”方面除了先后出版《吐鲁番突厥文献》8卷外，还发表了《高昌王国》、《吐鲁番出土书面文物来源》、《吐鲁番出土罗汉系列壁画》等作品。安尼玛利亚·冯·加班女士应中国突厥语研究协会前主席包尔汗·谢义地的邀请于1982年8月访问中国并在吐鲁番进行考察时说道：“我研究吐鲁番50年，将毕生的真情献给了‘吐鲁番学’研究。”吐鲁番葡萄沟的一个洞窟乃被命名为“冯·加班依窟”。

安尼玛利亚·冯·加班女士关于突厥语尤其是吐鲁番学

گابائىن خانمنىڭ تۇركىي خەلقىلەر، بولۇپمۇ تۇرپانشۇناسلىققا، ئۇيغۇرشۇناسلىققا بېغىشلانغان مەخسۇس تېمىدىكى تەتقىقات ئەسەرلىرى ئون نەچچە تومدىن، ئىلمىي ماقالىلىرى 200 پارچىدىن ئاشىدۇ. گابائىن خانمنىڭ ھاياتى ھارماي ـ تالماي تەتقىقات بىلەن ئۆتكەن ھايات، ئۆزىنىڭ بارلىقىنى تۇركولوگىيە تەتقىقاتىغا، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى، مەدەنىيىتى، دىنى، ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنى تەتقىق قىلىشقا بېغىشلىغان گابائىن خانىم 1993 ـ يىلى 92 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

2. تۆھپىكار ئەجدادلار

بۇقا تېكىن

بۇقا تېكىن (بەزى تارىخىي مەنبەلەردە «بۆگۈ تېكىن» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ـ ئۇيغۇر تارىخىدىكى زور تارىخىي ۋەقە ھېسابلىنىدىغان ئورقۇن دەرياسى بويىدىن غەربكە كۆچۈشتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يولباشچىسى، قوچو ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى، خانلىقنىڭ تۇنجى ئىدىقۇتى.

مىلادىيە 840 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى دائىرىسىدە ئاز كۆرۈلمىدىغان قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بېرىپ، يايلاقلار قۇرۇپ كەتتى. تەبىئىي ئاپەت ۋە قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمىدىن پىتراپ كەتكەن ئۇيغۇرلار يېڭى ماكان ئىزدەپ ھەر تەرەپكە تەشكىللىك ۋە تەشكىلسىز ھالدا كۆچۈشكە باشلىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر قەدەر تەشكىللىك ھەربكەت ئېلىپ بارغان، سان جەھەتتىنمۇ كۆپ بولغان بۆلەك مەڭلىك تېكىن (بەزى تارىخىي مەنبەلەردە «پان تېكىن» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ۋە بۇقا تېكىنگە ئەگىشىپ ماڭغانلار ئىدى. بۇقا تېكىن زور بىر بۆلۈك ئۇيغۇرلارنى باشلاپ تۇرپان قاتارلىق جايلارغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. تارىخىي مەنبەلەردە بۇ بىر بۆلۈك ئۇيغۇرلارنىڭ سانى توغرۇلۇق «200 مىڭدىن ئارتۇق» دەپ قەيت قىلىنىدۇ. بۇقا تېكىن باشچىلىقىدىكى بۇ ئۇيغۇرلار بېشبالىق، تۇرپان رايونىدا ئەسلىدىنلا ياشاپ كېلىۋاتقان قېرىنداشلىرى بىلەن سىڭىشىپ، بىرلىشىپ كۈچى تېخىمۇ زورايدى. بۇقا تېكىن كېلىشتىن بۇرۇنلا بۇ رايونلارغا پاراكەندىچىلىك سېلىپ كېلىۋاتقان تىبەتلەر ئەمدى زورلۇق ـ زومبۇلۇقلىرىنى ئازايتىشقا مەجبۇر بولدى. ئاربدىكى توقۇنۇشلاردا بۇقا تېكىن ئۇزلۇكسىز ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلەپ، تەسىر دائىرىسى يەنمۇ كېڭەيدى. 866 ـ يىلى بۇقا تېكىن تىبەتلەر بىلەن بولغان ئۇرۇشتا يېڭىپ ئۆزىنى قاغان، دەپ ئاتىدى.

بۇقا تېكىن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن بىر قاتار ئىجابىي تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، سودىنى جانلاندۇرۇپ، تېرىقچىلىق ئىشلىرىنى رونىاق تاپقۇزدى. ئورقۇن بويىدىن بۇقا تېكىنگە ئەگىشىپ چىققان چارۋىچى ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى يەرلىك قېرىنداشلىرىنىڭ تەسىرىدە مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ، تېرىقچىلىق قىلىشقا كۆچتى. قوچو ئۇيغۇر ئېلى سىرتقى جەھەتتە تىنچ، دوستانە دىپلوماتىيە سىياسىتىنى، ئىچكى جەھەتتە ئەلنى ئەمىن قىلىپ قۇدرەت تېپىش تەدبىرلىرىنى تۇرگەچكە، بۇ ئەل ئاھايىتى تېزلا كۆچلۈك سىياسىي كۈچ بولۇپ شەكىللەندى. تېررىتورىيىسى غەربتە خوتەنگىچە، شەرقتە گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى دائىرىسىگىچە كېڭەيدى.

بۇقا تېكىن قۇرغان قوچو ئۇيغۇر ئېلىنىڭ مەمۇرىي قۇرۇلمىسى ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقىغا ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشايتتى. خانىنىڭ نامى ئىدىقۇت بولۇپ، ئەلنىڭ سىياسىي ۋە ھەربىي ھوقۇقى تامامەن شۇنىڭ قولىدا ئىدى. خانلىق مەنسىپى

和维吾尔学方面的专题研究作品超过十几卷，学术论文超过200篇。安尼玛利亚·冯·加班女士一生不知疲倦，将自己的一切献给了突厥语研究，尤其是在研究维吾尔族历史、文化、宗教、文艺等方面成果丰硕。安尼玛利亚·冯·加班女士已于1993年逝世。

2. 劳苦功高的先辈

仆固俊

仆固俊（有的史料中也称“博谷特肯”）是维吾尔历史上的重大历史事件——鄂尔浑河流域西迁的回鹘带头者、高昌回鹘王国的缔造者和第一个国王。

公元840年前后，鄂尔浑突厥汗国发生了罕见的旱灾，广阔的草地大片干枯。因自然灾害和乞儿吉斯的攻击，畏兀儿人不得不有组织和无组织地开始迁移。其中有组织并数量较多的迁移者是跟随芒力克·特勤（有的史料中也称“庞特勤”）和仆固俊畏兀儿带领的很大一批回鹘来到高昌（今吐鲁番）定居。据史料记载，这一大批人超过20万。仆固俊带来的这一大批人与一向在这里生活的弟兄们相融合、结盟，势力变得更强大。仆固俊来之前扰乱这里的吐蕃部施暴就不得不有所收敛，随后在时而发生的各种冲突中仆固俊不断占上风，影响力也越来越扩大。公元866年，仆固俊在与吐蕃发生的争战中获胜并称自己为“可汗”。仆固俊登上王位之后采取一系列有效措施激活贸易，发展种植业，从鄂尔浑跟随仆固俊出来的畏兀儿牧民的一部分在当地弟兄们的影响下定居此地从事种植业。高昌王国因推行对外和平、友好的外交政策，对内增强国民势力的举措，高昌回鹘王国很快成为很强大的政治力量，领土也已扩大到西至和田、东至甘州回鹘王国地方。

仆固俊建立的回鹘王国的行政同鄂尔浑突厥汗国基本相近，国王叫亦都护，国家的政治和军事权利就在他手里，可以继承王位。

ئاتىدىن بالىغا مىراس بولۇپ قالاتتى.

بۇقا تېكىن ئورقۇن بويىدىكى ئۇيغۇرلارنى باشلاپ كېلىپ يەرلىك قەبىلىداشلىرى بىلەن بىرلىشىپ قۇرغان قوچو ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى تارىخ سەھنىسىدە 500 يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈم سۈردى. بۇ خانلىق ھاكىمىيەتىنىڭ ئاخىرقى 100 يىلىغا كەلگەندە موڭغۇللارغا بېقىندى بولۇپ قالدى. يۇەن سۇلالىسى ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن، قوچو ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي كۈچىمۇ زور دەرىجىدە ئاجىزلىشىپ كەتتى. 1393 - يىلى خىزىر غوجا قوچو ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئېلىنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى.

سېڭقۇسەلى تۇتۇق

سېڭقۇسەلى تۇتۇق مىلادىيە 10 - ئەسىرنىڭ 2 - يېرىمىدا قاراغوجا (قوچو) خانلىقىنىڭ يازلىق پايتەختى بېشبالىقتا (ھازىرقى جىمسار ناھىيىسىنىڭ يېنىدا) ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. سېڭقۇسەلى تۇتۇق داڭلىق بۇددا كىتابلىرى « شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى» («بۇدساتۋانىڭ بۇيۇك تاڭ دەۋرىدىكى كامىل ئۇستازىنىڭ تەزكىرىسى») بىلەن «ئالتۇن يارۇق» (تولۇق ئىسمى «ئالتۇن رەڭلىك يورۇق يالتىراقلىق ھەممىدىن يۇقىرى تۇرىدىغان نوم، پادىشاھى ئاتاقلىق نوم پۇتۇك») نى خەنزۇچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان.

يۇقىرىقى ئىككى كىتابىدا تەرجىمان ئۆزىنى «سېڭقۇسەلى تۇتۇق» دەپ ئاتىغان. «سېڭقۇسەلى» ئۇنىڭ ئۆز ئىسمى بولۇپ، «تۇتۇق» دېگەن سۆز راھىبلىق ئەمىلى ياكى راھىبلىق مەرتىۋە نامىدۇر. تەرجىمان سېڭقۇسەلى تۇتۇق قىيىن ئەسەرلەرنى يۇقىرى ماھارەت بىلەن تەرجىمە قىلغان.

دېمەك، سېڭقۇسەلى تۇتۇق ئۆز ئىجادىي ئەمگىكى ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ راۋاجلىنىپ، مۇكەممەللىشىشى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان بۇيۇك ئۇيغۇر ئالىمى، ئەدىب ۋە تەرجىمان بولۇپ، ئۇ تەرجىمە قىلىپ، قايتا ئىشلەپ چىققان «شۇەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»، «ئالتۇن يارۇق» قاتارلىق ئىككى ئەسەر ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ قىممەتلىك مىراسى، قوچو ئۇيغۇر خانلىقى ئەدەبىياتىنىڭ بۇيۇك نامايەندىسى ۋە گۈلتاجىسىدۇر.

ئاپرىنچۇر تېكىن

ئاپرىنچۇر تېكىن ــ 8 ــ 9 - ئەسىرلەردە تۇرپان رايونىدا ياشىغان مەشھۇر ئەدىب، شائىر بولۇپ، ئۇنىڭ بىر قانچە پارچە شېئىرى بىزگىچە يېتىپ كەلگەن. بۇ شېئىرلارنىڭ ئىچىدە «مانىغا مەدھىيە» تېمىسىدىكى ۋە يەتتە كۇپلېتتىن تەركىب تاپقان مۇھەببەت تېمىسىدىكى لىرىك شېئىرلار بار. شائىر ئاپرىنچۇر تېكىنىنىڭ شېئىرلىرى ساپ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەينى دەۋر ئۇيغۇر مانى دىنى مۇھىتىنىڭ ئىدېئولوگىيىسى ۋە شائىرنىڭ ئېستېتىك قارىشى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. شائىر ئاپرىنچۇر تېكىنىنىڭ شېئىرىي ئۇسلۇبى ــ بەدىئىي ۋاستىلىرىنىڭ جازىبدارلىقى، تىل قۇرۇلمىسىنىڭ جۇلالىقلىقى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ تارىخىي، مەزمۇن ۋە بەدىئىي ئالاھىدىلىكلىرىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

仆固俊带领鄂尔浑的回鹘和地方弟兄们一起建立的高昌回鹘王国在历史舞台上存在了500多年，到了王国后100年却衰落到了臣服于蒙古族的可悲境地。元朝被推翻之后，高昌回鹘王国的政治和军事力量更加削弱，1393年黑的尔火者将高昌回鹘王国吞并。

僧古萨里都统

僧古萨里都统公元10世纪下半叶生活和从事创作于哈拉和卓（高昌）王国的夏季汗宫八失别力克（今吉木萨尔县附近）。

僧古萨里都统将著名的《玄奘传》、《金光明明经》等佛书从汉语翻译成了回鹘语。上述两本书里，翻译家将自己称为“僧古萨里都统”，“僧古萨里”是翻译家自己的名字，“都统”是僧官或者是僧位。

翻译家僧古萨里都统以自己翻译的高水平的翻译作品，通过作品充分体现了当时畏兀儿文学语言的高度发展。

可见，僧古萨里都统是通过自己的创新劳动为畏兀儿语言和文学的进一步发展做出很大贡献的畏兀儿学者科学家、翻译家。他在翻译基础上重新写出的《玄奘传》、《金光经》等两部巨作是畏兀儿古典文学的珍贵遗产，是体现高昌畏兀儿王国文学的伟大和桂冠。

阿波林求特勤

阿波林求特勤是8至9世纪生活在高昌（今吐鲁番）的著名文人、诗人，他的几篇诗流传至今。这些诗里面有“摩尼颂”和由七首诗组成的以爱情为主题的抒情诗。诗人阿波林求特勤的诗歌用纯粹的畏兀儿语言写成，他的诗反映了当时畏兀儿在摩尼教环境中的意识形态和诗人的审美观。

诗人阿波林求特勤的独特写诗方式、迷人的艺术手法和生动的语言结构，在理解和研究古代畏兀儿诗歌的历史、内容和艺术特点方面有着重要意义。

بارچۇق ئارت تېكىن

بارچۇق ئارت تېكىن (مىلادىيە ؟ ~ 1241 ـ يىلى) ـ ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئىچىدىن چىققان مەشھۇر سانغۇن. ئۇ يۇەن سۇلالىسى تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان مەشھۇر شەخسلەرنىڭ بىرى. موڭغۇل ئىمپېرىيىسى گۈللەنگەن دەۋردە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خاقانى بولغان، بېشبالىق (ھازىرقى جىمسار) دا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن.

بارچۇق ئارت تېكىن غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدىن تارتىپ موڭغوللار ھۆكۈمرانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگىچە بولغان ئارىلىقتا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خاقانى بولغان. غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىدە، قارا قىتان ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىغا قاراتقان بېسىمى ۋە زۇلمى كۈندىن ـ كۈنگە ئېغىرلاشقان. بۇ ھال ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ يېڭىدىن باش كۆتۈرگەن موڭغوللارغا بولغان مايىللىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. 1209 ـ يىلى خاقان بارچۇق ئارت تېكىن تۇتۇق بېگى قاراباش بىلەن بىرگە قارا قىتانلارنىڭ قوچودا تۇرۇشلۇق دارۇغاچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەۋەتكەن ئەلچىلىرىگە جاۋابەن قارا قۇرۇمغا ئەلچى ئەۋەتىپ، چىڭگىزخانىنىڭ ھامىيلىقىدا بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. 1211 ـ يىلى تەكلىپكە بىنائەن قارا قۇرۇم شەھىرىگە كېلىپ، چىڭگىزخانىنىڭ داغدۇغىلىق كۈتۈۋېلىشىغا مۇيەسسەر بولغان. چىڭگىزخان ئۆز قىزى ئالتان بىكەنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلىدىغانلىقىنى ۋە ئۇنى ئۆزىنىڭ بەشىنچى ئوغلى دەپ ھېسابلايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ، خاقان بارچۇق ئارت تېكىن ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ چىڭگىزخانىنىڭ پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشىغا قاتناشقان. 1218 ـ يىلى چىڭگىزخان 20 مىڭ كىشىلىك موڭغۇل قوشۇنىنى غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى خاقانى كۈچلۈكنى يوقىتىشقا ئەۋەتكەندە، بارچۇق ئارت تېكىنمۇ 300 دىن ئارتۇق ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنىنى باشلاپ، چىڭگىزخانىنىڭ كۈچلۈكنى يوقىتىش ئۇرۇشىغا قاتناشقان ھەمدە بۇ ئۇرۇشنىڭ ئاخىرقى غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرگەن. 1219 ـ يىلىغا كەلگەندە، چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خارەزىم، سەمەرقەنت، بۇخارا ۋە ئىرانىنىڭ مەركىزى، نىشاپور شەھەرلىرىگە جازا ئۇرۇشى باشلىغان. ئۇرۇشقا بارچۇق ئارت تېكىن 10 مىڭ كىشىلىك ئۇيغۇر قوشۇنىنى باشلاپ باشتىن ـ ئاخىر تولۇق قاتناشقان ھەمدە ئالدىنقى سەپتە تۇرۇپ قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلغان. شۇڭا، چىڭگىزخان بارچۇق ئارت تېكىن باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنى «ئىنتىزامى ناھايىتى كۈچلۈك، تەڭدىشى يوق بىر قوشۇن بولۇپ، بىزگە ناھايىتى زور تۆھپە قوشتى» دەپ تەرىپلىگەن. ئومۇمەن، بارچۇق ئارت تېكىن چىڭگىزخانىنىڭ تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالى، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى، خېشى كارىدورى قاتارلىق جايلارنى بويسۇندۇرۇشتىكى ھەربىي پائالىيەتلىرىدە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان. شۇڭا، چىڭگىزخان بارچۇق ئارت تېكىن خاقانلىقىدىكى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىگىلىك ئورنىنى تولۇق كاپالەتكە ئىگە قىلغان ھەمدە مىراس تەقسىم قىلىشتا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ زېمىنىنى ئۆز ئوغۇللىرىغا سۆيۈرغال قىلىپ بەرمىگەن.

巴而术特勤

巴而术特勤（公元？～公元1241年）是出自高昌畏兀儿的大将，在元朝历史上占有重要地位的名人之一，在蒙古帝国繁荣兴旺时期成长于别失别力克（今日吉木萨尔），当过高昌回鹘国的国王。

巴而术特勤从西辽末年开始至蒙古统治初期当过畏兀儿王国国王，到西辽末年，西辽统治者对高昌王国的剥削日益加重，这种状况导致了高昌回鹘对新崛起的蒙古人的反叛倾向。1209年巴而术可汗与都尉哈勒八士一起杀死了西辽驻高昌的使臣，并对蒙古帝国派来的使者作为回应，向喀喇和林派去使者表示愿意接受成吉思汗的庇护，遂于1211年应邀来到喀喇和林受到了成吉思汗的隆重欢迎，成吉思汗将自己的女儿也立安敦许配给他和视他为自己的第五个儿子。从此，国王巴而术特勤率领自己的军队参加了成吉思汗统治整个中亚地区的战斗。1218年当成吉思汗为消灭西辽最后的国王将2万蒙古大军派往西辽时，巴而术特勤也带领300多名畏兀儿骑兵参战并取得了这次战争的最后胜利。1219年成吉思汗向中亚地区的霍拉孜木、撒马尔罕、布哈拉、伊朗马鹿、内沙布尔等城市征伐。巴而术特勤带领1万大军参战到底，并冲在前线英勇作战，所以成吉思汗对以巴而术特勤为首的畏兀儿军队称赞为“纪律严明，所向披靡，立了大功”。总之，巴而术特勤在成吉思汗占领天山南北、中亚地区和河西走廊等地的过程中发挥过很重要的作用，所以成吉思汗使以巴而术特勤为国王的高昌畏兀儿国的独立地位得到了充分的保证，并在分配遗产时没有将高昌畏兀儿王国的领土封邑给自己的儿子。

قوچقار تېكىن

قوچقار تېكىن (مىلادىيە ؟ ~ 1283 ـ يىلى) ـ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خاقانى، بارچۇق ئارت تېكىننىڭ ئەۋرىسى. ئۇ 1266 ـ يىلى قۇبلاي خانىنىڭ تەيىنلىشى بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خاقانى بولغان ھەمدە قۇبلاي خانغا يېقىندىن ماسلىشىپ، قۇبلايغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن ئۇگداي، چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن قايدۇ ۋە دۇۋاغا قارشى جەڭ قىلغان. 1270 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە، قايدۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى زېمىنىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان. بۇ قېتىمقى جەڭدە قوچقار تېكىن ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنى باشلاپ قۇبلاي خانىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە جەڭ قىلغان ھەمدە قايدۇنىڭ ئىسيانچى قوشۇنلىرىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلغان. 1275 ـ يىلىغا كەلگەندە غەربىي يۇرت ۋەزىيىتىدە جىددىي ئۆزگىرىش بولۇپ، دۇۋا بىلەن قايدۇ 12 تۈمەن كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ ئىدىقۇت شەھىرىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان. بۇ چاغدا خاقان قوچقار تېكىن ئۇيغۇر قوشۇنلىرىغا قوماندانلىق قىلىپ، ئىدىقۇت شەھىرىنى يېرىم يىلدىن ئارتۇق جەسۇرلۇق بىلەن مۇداپىئە قىلغان. لېكىن، ئىككى تەرەپ كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا ناھايىتى زور پەرق بولغانلىقتىن ئىدىقۇت شەھىرى ئاخىرى قولدىن كەتكەن. ئۇرۇشتىن كېيىن قوچقار تېكىن قۇبلاي خانىنىڭ ئوردىسىغا سالامغا بارغان. قۇبلاي خان ئۇنىڭغا ئۇگدايىنىڭ نەۋرىسى باھار بىكەنى ياتلىق قىلغان ھەمدە ئۇنى 10 مىڭ يامبۇ كۈمۈش بىلەن مۇكاپاتلىغان. بۇ ئىشتىن كېيىن، خاقان قوچقار تېكىن يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا پايتەختىنى ئىدىقۇتتىن قۇمۇلغا يۆتكىگەن. كېيىن قايدۇ يەنە بىر قېتىم زور قوشۇن باشلاپ قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇ تاكى ئۆلگىنچە باتۇرلۇق بىلەن قارشىلىق كۆرسەتكەن. ئەمما، قۇمۇل شەھىرىمۇ قولدىن كېتىپ، ئۇنىڭ ئوغلى نۇرىن تېكىن ئۆز ئاھالىسىنى باشلاپ گەنسۇنىڭ يۇڭچاڭ تەۋەسىگە كۆچۈپ ماكانلاشقان.

نۇرىن تېكىن

نۇرىن تېكىن ـ قوچقار تېكىننىڭ چوڭ ئوغلى. 1308 ~ 1318 ـ يىللىرى ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خاقانى بولغان. ئاتىسى قوچقار تېكىن ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇ ئۆزىگە قاراشلىق ئۇيغۇر ئاھالىلىرىنى باشلاپ گەنسۇنىڭ يۇڭچاڭ تەۋەسىگە كۆچكەن ھەمدە يۈەن سۇلالىسى بىلەن باشتىن ـ ئاخىر قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغان. قۇبلاي خان ئۇنى ئالاھىدە ئىززەتلەپ، ئۇنىڭغا ئىلگىرى ـ ئاخىرى بولۇپ بۇرھان بىكە ۋە ئۇنىڭ سىڭلىسى باباچانى خوتۇنلۇققا بەرگەن. يۈەن رېنزۇڭ دەۋرى (1312 ~ 1321 ـ يىللىرى) دە بۇرۇنقى ئادەت بويىچە، نۇرىن تېكىن ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خاقانلىقىغا قايتىدىن تەيىنلەنگەن. پادىشاھ يۈەن رېنزۇڭ ئۇنىڭغا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئىشلىتىلىدىغان ۋە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى تەۋەسىدە ئىشلىتىلىدىغان ئىككى خىل ئالتۇن تامغا تارتۇق

火赤哈儿特勤

火赤哈儿特勤（公元？～公元1283年）为高昌畏兀儿王国的国王，是巴而术特勤的曾孙。他1266年通过忽必烈汗的任命，当上了高昌畏兀儿王国的国王并紧密配合忽必烈汗与反对忽必烈汗的窝阔台汗孙、察合台孙都哇和海都作战。公元1270年前后，海都突袭高昌畏兀儿王国领土，这次战斗中，火赤哈儿特勤带领畏兀儿军队同忽必烈汗的军队并肩作战，并打败了海都的叛乱军。至1275年，西域局势发生骤变，都哇和海都率领12万大军突袭高昌城。这时国王火赤哈儿特勤指挥军队英勇保卫高昌城达半年之长，但因双方势力差距很大，最终失去了高昌城。战后火赤哈儿特勤到王宫拜见忽必烈汗。忽必烈汗将窝阔台汗的孙女巴巴哈尔许配给他并赏他1万元宝。这事过后，火赤哈儿特勤回到故乡不久将汗宫从高昌迁移到哈密。后来，海都再一次发动战争攻击哈密时，他和海都并肩战斗到死，但最终还是失去了哈密，他的儿子钮林特勤则带领自己的国民迁到甘肃永昌县境内居住。

钮林特勤

钮林特勤是火赤哈儿特勤的长子，公元1308至1318年当了高昌回鹘王国的国王。父亲火赤哈儿特勤死去后，他带领自己管辖的畏兀儿人迁移到甘肃永昌县境内并与元朝始终保持紧密的关系，忽必烈汗非常重用他并先后将八卜叉公主和兀剌真公主许配给他。元仁宗时期（1312～1321年），按惯例，钮林特勤重新当上了高昌畏兀儿王国的国王。元仁宗皇帝给他赏赐了用于中原和高昌畏兀儿王国境内的两种金章并

قىلغان ھەمدە ئۇنىڭغا ياردەملىشىدىغان ۋەزىر تەيىنلەپ بەرگەن. مەلىكە باباچا ئۆلگەندىن كېيىن، يۇەن رىزۇق قۇبلايىنىڭ نەۋرىسى ئانەندانىڭ قىزى ئوراجىننى ئۇنىڭغا خوتۇنلۇققا بەرگەن. كېيىنكى دەۋرلەردە نۇرغۇن تېكىن يەنە «ئالتۇن جۇلالىق تۆرە، خانلىق مۇئەككىلى» ئۇنۋانى بىلەن تۇمەن كىشىلىك ئۇيغۇر قوشۇنىنى تىبەت رايونىغا باشلاپ كىرىپ، ئوغرى ـ قاراقچىلارنى يوقىتىپ خەلقنى خاتىرجەم قىلغان ھەمدە ئۇزاق ئۆتمەي يۇڭچاڭدىن ئىدىقۇت شەھىرىگە قوشۇن باشلاپ چىقىپ، بۇ جايدا يېڭىۋاشتىن ئۇيغۇر شەھىرى سالدۇرغان. 1318 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

قاراباش (خېلىل باشى)

قاراباش (بەزى مەنبەلەردە «خېلىل باشى»، «قالى باشى» دەپمۇ ئېلىنىدۇ) نىڭ ئاتىسى قارا (خېلىل) بولۇپ، ئىدىقۇتتا توغۇلغان ئۇيغۇر سەركەردە. خۇنەن ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى «جىيەن» فامىلىلىكلەرنىڭ ئەجدادى. ئۇ ئىدىقۇت خانلىقىغا قاراشلىق ئۇيغۇر تۆرىلەردىن بولۇپ، 1209 ـ يىلى قوچونىڭ تۇتۇق بېگى قارا قوچو ئىدىقۇتى بارچۇق ئارت تېكىن بىلەن بىرلىشىپ، قارا قىتانىنىڭ قوچودا تۇرۇشلۇق نازارەتچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، تېمۇرچىنغا بەيئەت قىلغان. 1216 ـ يىلى تېمۇرچىن قارانىڭ جەڭدە كۆرسەتكەن خىزمىتىنى، باتۇر ۋە چەبدەسلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇنى ھوجۇمچى سانغۇنلۇققا تەيىنلىگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇزۇن دەۋرلەرگىچە يۇەن سۇلالىسىدە ئاتا مىراس ئەمەلدار بولۇپ كەلگەن. 14 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە يۇەن سۇلالىسى مۇنقەرز بولۇپ، مىڭ سۇلالىسى قۇدرەت تاپقان. مىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى مىڭ تەيزۇ (جۇ يۇەنجاڭ) دەرھال قارانىڭ ئەۋلادى باشىنى ئۆز يېنىغا تارتىپ، ئۇنى ئاستانە يەنجىڭنىڭ باشبۇغى قىلغان. قاراباش مىڭ سۇلالىسىنىڭ بۇيۇك سانغۇنلىرىدىن لى ۋېنجۇڭ، شۇي دا قاتارلىقلار بىلەن ھەربىي يۇرۇشلەردە كۆپ قېتىم خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، جۇ يۇەنجاڭ مىلادىيە 1371 ـ يىلى ئۇنىڭغا «جىيەن»(كەسمەك، ئۆتكۈر) دېگەن فامىلىنى ئىنئام قىلغان ۋە «باشى» (تالانتلىق) دېگەن ھۆرمەت نامىنى بەرگەن. مىلادىيە 1388 ـ يىللار ئەتراپىدا قاراباش جۇ يۇەنجاڭنىڭ بۇيرۇقى بىلەن يۇننەن، گۈيجۇلارغا جەڭ قىلغىلى بېرىپ، ئۇرۇشتا قازا قىلغان. خانىنىڭ يارلىقىغا بىنائەن ئۇنىڭ جەسىتى خۇنەنگە ئېلىپ كېلىنىپ، چاڭدېنىڭ شەرقىي قوۋۇقى سىرتىدىكى خۇاڭلۇڭگاڭ دېگەن جايغا دەپنە قىلىنغان. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ خۇنەن ئۆلكىسىنىڭ تاۋۇيۇەن ناھىيىسىدە ئولتۇراقلاشقانلىقىنىڭ باشلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تاتاتوڭا

تاتاتوڭا ـ 13 ـ ئەسىردە ياشىغان ۋە ئۆزىنىڭ مول ئىجادىي ئەمگىكى بىلەن موڭغۇل مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە قوشقان ئۇيغۇر ئالىمى بولۇپ، يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئۇيغۇر ئالىملىرى قاتاردا ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىنىدىغان مەشھۇر زاتتۇر.

专门给他配备了辅佐大臣。八卜叉公主死去以后元仁宗又将忽必烈汗孙子阿娚达的女儿兀剌真公主许配给了他。随后的年代，钮林特勤还以“镇吐蕃宣慰司”和皇帝使者身份将万人畏兀儿大军带进吐蕃地区消灭小偷土匪，使人民得到安宁，不久他从永昌带领军队抵高昌城重新建起了畏兀儿城市，后于1318年去世。

哈勒八士（合力力巴西）

哈勒八士（在有的史料中称为“合力力巴西，卡力巴西）的父亲是哈勒(合力力)出生于高昌的畏兀儿大将，亦是湖南维吾尔族后裔姓翦的祖先。他是在高昌王国管辖下的畏兀儿名人。1209年，高昌都尉卡拉库楚高昌与巴而术特勤一起杀死了契丹驻高昌的督臣，依附了铁木真。1216年鉴于哈勒在战争中的出色表现将它任命为平蛮将军。从此，他的后代很长时期都在元朝当继承父位的大官。到了14世纪中叶，元朝灭亡，明朝兴起。明朝皇帝明太祖朱元璋立刻重用哈勒的后代哈拉八士，任命他为阿斯塔那燕京总督。哈勒八士因和明朝名将李文忠、徐达等一起作战时立了大功，朱元璋于公元1371年赏赐他“翦”姓（意思是“切断”、“锋利”），又给了他“八士”的尊称。公元1388年哈勒八士遵照朱元璋的命令开到云南、贵州去作战，乃在战争中牺牲。按皇帝之命，他的遗体运回湖南安葬在常德东门外的黄龙岗，这也意味着维吾尔族在湖南省源县居住的开端。

塔塔通阿

塔塔通阿生活在13世纪，是用自己丰富的创新劳动为蒙古族的文化发展做出不可磨灭贡献的维吾尔学者，他是与元朝时期的维吾尔学者相提并论的名人。

«توڭا» مەھمۇد كاشغەرىينىڭ چۈشەندۈرۈشى بويىچە، ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ، مەنىسى «باتۇر»، «يولۋاسنى يەڭگۈچى» دېگەن مەنىدە. تاتاتوڭا قوچو ئۇيغۇر ئېلىدىكى ئادەتتىكى ئائىلىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ناھايىتى ئەقىللىق، مول بىلىمگە ئىگە بولۇش بىلەن بىرگە، ئۇيغۇر تىلىدا كامالەتكە يەتكەن ئىدى. كىچىكىدىنلا بىلىم ئېلىشقا چىن ئىشتىياق باغلاپ، بالاغەتكە يەتكەندە موڭغۇل تىلى بىلەن خەنزۇ تىل - يېزىقىنى پۇختا ئىگىلىگەن.

نايمان قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى تايانخان تاتاتوڭانىڭ قابىلىيىتىگە قايىل بولۇپ، ئۇنى باش كاتىپلىققا ۋە مەسلىھەتچىلىككە تەكلىپ قىلغان. شۇنداقلا ئۇنىڭغا ئالتۇن مۆھۈرنى تۇتقۇزۇپ، مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قويغان.

چىڭگىزخان موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، مەركەزلەشكەن ھاكىمىيەت قۇرۇپ، نايمان خاقانلىقىغا خاتىمە بەردى. شۇ ۋاقىتتا تاتاتوڭا مۆھۈرنى ئېلىپ قېچىپ كېتىۋاتقاندا، چىڭگىزخاننىڭ لەشكەرلىرىگە تۇتۇلۇپ قالغان. چىڭگىزخان: «تايانىڭ خەلقى، ۋەتىنى ھەممىسى ماڭا قالدى، سىز تامغىنى ئېلىپ قېچىپ نېمە قىلماقچى؟» دەپ سوربغاندا، تاتاتوڭا: «مۆھۈرنى ئۆلگۈچە ساقلاش مېنىڭ مەسئۇلىيىتىم، ئۇنى ئۆز خوجايىنىمغا تاپشۇرىمەن، باشقىلارغا بېرىشكە ھەققىم يوق!» دەپ جاۋاب بەرگەن. چىڭگىزخان تاتاتوڭانىڭ سادىقەتمەن ئادەم ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ قولىدىكى ئالتۇن مۆھۈرگە قىزىقىپ، ئۇنىڭدىن: «تامغىنى نېمىگە ئىشلىتىدۇ؟» دەپ سوربغان. تاتاتوڭا: «پۈل ۋە ئاشلىقنى كىرىم - چىقىم قىلغاندا، كىشىلەرنى خىزمەتكە تەيىنلىگەندە ھەم ئىش ئورۇنداپلىپ بولغاندا، ئىشەنچلىك تەكشۈرۈشلەرنى ئاڭلىغاندا پۈتۈككە مۆھۈر باسماي بولمايدۇ» دەپ جاۋاب بەرگەن. چىڭگىزخان تاتاتوڭانىڭ قابىلىيىتىگە، پەزىلىتىگە ۋە سۆزىگە قايىل بولۇپ، ئۇنى قارارگاھتا ئېلىپ قالغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن چىڭگىزخان يارلىق چىقارغاندا تامغىنى ئىشلىتىشكە باشلىغان، تاتاتوڭا ئاۋۇالقىدەكلا تامغىنى ئۆزى تۇتقان. چىڭگىزخان يەنە تاتاتوڭاغا موڭغۇللارنىڭ شاھزادە، بەگزادىلىرىگە ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۆگىتىشتىن ئىبارەت مۇھىم ۋەزىپىنى تاپشۇرغان. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ موڭغۇل شاھزادىلىرى ۋە بەگزادىلىرىگە ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۆگىتىشكە كىرىشىپ، موڭغۇل تىلىنى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن خاتىرىلەپ، موڭغۇللارنىڭ تۇنجى يېزىقىنى ئىجاد قىلغان. شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇر يېزىقى يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە قوللىنىلغان ئاساسىي يېزىقلارنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. ھەتتا موڭغۇل خانلىرى غەربىي يۇرتلۇق ۋەزىر - ۋۇزرالىرىغا تەقدىم قىلغان «ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەكلەر»گە ئوخشاش كىتابلارمۇ ئۇيغۇر يېزىقىدا تەرجىمە قىلىنغان.

تاتاتوڭا خانبالىقتا ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەندىن كېيىن، ئاساسلىقى ئوردىنىڭ ھۆججەت - يارلىقلىرىنى باشقۇرۇش، ئوردا ئەھلىلىرىگە ئۇيغۇرچە يېزىقنى ئۆگىتىش، مۆھۈرنى تۇتۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان.

تاتاتوڭانىڭ ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا موڭغۇل يېزىقىنى ئىجاد قىلغانلىقى تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە زور ئىش. چىڭگىزخان موڭغۇللارنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، مەدەنىيەتنى يۈكسەلدۈرۈش، موڭغۇل مىللىتىنى دۇنياغا تونۇتۇش

“塔塔通阿”按马赫穆德·喀什噶里的解释，维吾尔语的意思就是“勇敢、打败老虎的人”。塔塔通阿出身于普通人家，很聪明，有丰富的知识，同时精通维吾尔语。他从小就非常好学，长大后还熟练掌握了蒙古语和汉语。因此乃蛮部落的酋长太阳汗非常佩服塔塔通阿的才能并聘请他当总秘书和顾问，同时还赐给他金章，让他管理财务。

成吉思汗通过统一蒙古部落，建立权力集中的政权，结束了乃蛮王国。当时，当塔塔通阿带着金章逃跑时被成吉思汗的士兵抓获。成吉思汗问塔塔通阿道：“现在，太阳汗的人民、祖国全归我管，你带金章往哪儿跑？”塔塔通阿回答道：“终生保守金章是我的责任，我将其一定交给属于其真正主人的人。我没有权利把它交给别人。”成吉思汗看出塔塔通阿的忠诚，对其手里的金章非常好奇地问道：“金章用来做什么？”塔塔通阿作为回应回答道：“当收、支钱和粮食或任命他人某种职务并完成任务时，听取可靠调查时都需要盖章。”成吉思汗非常佩服塔塔通阿的才能、人品，将他留在了自己的身边。从那以后，成吉思汗下发旨令时开始使用章子，塔塔通阿仍然掌控着章子。成吉思汗还给塔塔通阿交办了给蒙古太子诸王教授维吾尔文字的重任。从那以后，他将蒙古语用维吾尔文记录并首次创造了蒙古文字。这样，维吾尔文成了元朝时期使用的重要文字，甚至连蒙古国王赠送西域各大臣的《资治通鉴》等书也翻译成了维吾尔文。

塔塔通阿在王室任职后主要负责管理王室的各种文件、命令，给王室的所有人教授维吾尔语，并掌管章子等。

塔塔通阿在维吾尔文基础上创造蒙古文字具有很重要的历史意义。如果说成吉思汗在统一蒙古部落、发展文化、使全世界认识蒙古族等

جەھەتتە ئۆچمەس تۆھپە قوشقان بولسا، تاتاتوڭا ئۇنىڭ مۇھىم ياردەمچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇلۇغ نامغا ئىگە يېزىقشۇناستۇر.

ئىمىن (ۋاڭ) غوجا

ئىمىن غوجا (ئىمىن شەيخ، ئىمىن تۆرە، ئىنانچى خان دەپمۇ ئاتالغان) تارىختا داڭق چىقارغان، ئۈستۈن مائاش، يۇقىرى مەرتىۋىگە ئېرىشكەن، چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ قەدىرلەپ ئىشلىتىشىگە مۇيەسسەر بولغان ئايماق غوجىسى. ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىدىن 13 كىشى ئالتە ئەۋلاد بولۇپ، 1720 ـ يىلىدىن 1933 ـ يىلىغىچە بولغان 211 يىلدا تۇرپان، پىچان، توقسۇن ئۈچ ناھىيە ۋە جەنۇبىي، شىمالىي شىنجاڭدىكى ئوندىن ئارتۇق ۋىلايەت، ناھىيىگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان. پادىشاھ چيەنلۇڭ پايتەخت بېيجىڭدا ئۇنى ئىككى قېتىم قوبۇل قىلىپ، رەسىمىنى سىزدۇرۇپ جۇڭنەنخەيدىكى بىنەپشە نۇر راۋىقىغا ئاستۇرغان. ئۇنىڭ نامىغا تۇرپاندا مۇنار («سۇلايمان غوجا مۇنارى») تۇرغۇزۇلغان. يېقىندا يەنە مۇنارنىڭ ئالدىغا ئىمىن غوجىنىڭ چيەنلۇڭ خان بەرگەن دەستەكنى تۇتۇپ تۇرغان ھەيكىلى ئورنىتىلدى.

ئىمىن غوجا كۆپ قېتىملىق شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۇرۇشلىرىدا ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، پادىشاھ چيەنلۇڭ ئۇنىڭغا تېگىشلىك مەمۇرىي ۋەزىپە ۋە ئاتاق بەرگەن. مەرتىۋىسىنى يىلمۇ يىل ئۆستۈرگەن. «بىلگىنىنى ئېيتماي قالمايدۇ، ئېيتقانلىرىنىڭ نامۇۋاپىق يېرى يوق» دەپ بېغىشلىما يېزىپ بەرگەن. ئىمىن غوجىمۇ چىڭ سۇلالىسىگە ھەمكارلىشىپ بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، خەلقنى ئەمىن تاپقۇزۇش، غەربىي يۇرتنى گۈللەندۈرۈش يولىدا ئالاھىدە زور تۆھپە قوشقان.

ئىمىن غوجىنىڭ ئاتىسى نىياز غوجا تۇرپان ئاستانىدىكى چوڭ ئاخۇن بولۇپ، «ھەزرىتى ئەلپەتتاھ غوجا مازىرى» نىڭ شەيخى، سوپىلار ئەۋلادى ئىدى. ئىمىن غوجا 1694 ـ يىلى ئاستانىدە تۇغۇلغان. كېيىنكى مەزگىلدە بوۋىسىنىڭ ئىشانلىقىغا ۋارىسلىق قىلىپ نۇرغۇن مۇرىت توپلىغان ۋە 1719 ـ يىللىرى ئەينى ۋاقىتتىكى لۈكچۈننىڭ بېگى، جۇڭغار خانلىقىنىڭ ۋەكىلى، چاغاتاي نەسەبىدىكى يەرلىك فېئودال ئەخمەت باقىبەگ («كېپىش بەگ» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دىن ھوقۇق تارتىۋېلىپ، بەگ بولغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئىمىن غوجا تارىخ سەھنىسىدىن ئورۇن ئالغان.

1720 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قوشۇن ئەۋەتىپ، جۇڭغارلارنىڭ سەردارى سىۋان ئاربىتاننىڭ بۆلگۈنچىلىكىگە جازا يۈرۈش قىلغان. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى قۇمۇلدىن يولغا چىقىپ لۈكچۈنگە كەلگەندە، ئىمىن غوجا پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، جۇڭغارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، چىڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئۈرۈمچىدىن چېكىنىپ، تۇرپان ئەتراپلىرىغا ئورۇنلاشقاندا، ئىمىن غوجا ئۇلارغا ھەمكارلىشىپ بوز يەر ئېچىپ، تېرىقچىلىق قىلىشقا ياردەملەشكەن.

1732 ـ يىلى جۇڭغارلارنىڭ قايتا ـ قايتا پاراكەندە قىلىشى ئارقىسىدا

方面做出了永不磨灭的贡献，那么塔塔通阿作为他的得力助手，则无愧于伟大的“文字学家”和“教育家”称号。

额敏（王）和卓

额敏（王）和卓（也被称为额敏谢赫、额敏大人、郡王）是历史上享有过相当大的名气、享有过高官厚禄、受到清朝重用的君王。他和他的后代13人六代从1720年至1933年共211年，先后统治了吐鲁番、鄯善、托克逊三县和南北疆的十多个地区县城。乾隆皇帝在京都（今北京）两次接见他并将其画像挂在了中南海的紫禁城。为纪念他而修建了以他名字命名的“额敏和卓塔”，最近后人还在塔前立起了一尊额敏和卓手持诏书的塑像。

额敏和卓在多次统一新疆的战事中立过特功，皇帝乾隆给了他应得的行政职务和称号并逐年提高他的地位。乾隆皇帝为他亲撰赞词说：“知无不言，言无不尽。”额敏和卓也配合清朝在反对分裂主义、保卫祖国统一、使人民得到安宁、繁荣西域方面做出过巨大贡献。

额敏和卓的父亲尼亚孜和卓是阿斯塔那的大阿訇“伟人艾力帕塔和加麻扎” 谢赫素丕的后代。额敏和卓1694年出生于阿斯塔那，后来承其爷爷旨意召集教徒。1719年从当时的鲁克沁拜格、准噶尔王国的代表人、察合台后代的地方封建主艾合买提手中夺取权力之后当上了伯克，从那以后，额敏和卓在历史舞台上占有一定地位。

1720年清朝西征讨伐准噶尔大军阿拉布坦的分裂活动。当清朝军队从哈密出发抵达鲁克沁时，额敏和卓乘机脱离准噶尔的统治归附清朝。清朝军队从今乌鲁木齐撤回到吐鲁番，进驻吐鲁番时，额敏和卓帮助他们开荒收粮。

1732年在准噶尔部屡屡骚扰下

ئامالسىز قالغان ئىمىن غوجا مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ قارارى بويىچە تۇرپان رايونىدىكى توققۇز مىڭدىن ئارتۇق ئاھالىنى يېتەكلەپ، گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ئەنشى ۋىلايىتىگە قاراشلىق گۇاجۇ ناھىيىسىگە كۆچۈپ بارغان. بۇ يەردە 24 يىل تىرىكچىلىك قىلغاندىن كېيىن 1756 ـ يىلى ئاھالىنى باشلاپ يەنە تۇرپانغا قايتىپ كەلگەن. 1755 ـ يىلى پادىشاھ چيەنلۇڭ قوشۇن ئەۋەتىپ جۇڭغار قەبىلىسىنىڭ سەردارى داۋاچىغا جازا يۈرۈش قىلغاندا، تېخى خېشى رايونىنىڭ ئەنشى ۋىلايىتىدە تۇرۇۋاتقان ئىمىن غوجا 300 دەك ئەسكىرى بىلەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ھەمكارلىشىپ جەڭ قىلىپ، ئىلى رايونىغىچە بارغان. بۇ يۈرۈشتە ئىمىن غوجا خىزمىت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن مەرتىۋىسى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، «دۆلەتنى تىنچلاندۇرغۇچى گۈك» لۇققا ئۆستۈرۈلگەن.

1757 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى ئاپاق غوجا نەسەبدىن بولغان غوجا جاھاننىڭ توپىلىڭىنى باستۇرۇش ئۈچۈن جازا يۈرۈش قىلغاندا ئىمىن غوجا مەسلىھەتچى ۋەزىرلىككە تەيىنلىنىپ، باربكۆل، قۇمۇل، لۈكچۈنلەردىن 10 مىڭدىن ئارتۇق لەشكەرنى تەشكىللەپ، جازا يۈرۈشىگە ئاتلانغان. چوڭ ـ كىچىك غوجىلار توپىلىڭى تىنجىتىلغاندىن كېيىن، ئىمىن غوجا ئىنانچى خانلىققا ئۆستۈرۈلۈپ، قەشقەر ۋە يەكەننىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلىنىپ، بۇ يەردە ئىش بېجىرگەن. 1763 ـ يىلى چىڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ يارلىقى بىلەن لۈكچۈنگە قايتىپ كەلگەن.

ئىمىن غوجا ئۆمرىدە ئىككى قېتىم بېيجىڭغا بېرىپ، پادىشاھ چيەنلۇڭ بىلەن كۆرۈشۈشكە مۇيەسسەر بولغان. يەنى 1764 ـ يىلى 1 ـ قېتىم، 1767 ـ يىلى 2 ـ قېتىم بارغان. 2 ـ قېتىمىدا بەش يىلغا يېقىن تۇرغان. 1758 ـ يىلى تۇرپان غوجىلىقى ھاكىمىيىتى تىكلەنگەن ۋە غوجىلىققا تەۋە بولغان يەرلەرنى ئىمىن غوجىغا ئەۋلادتىن ئەۋلادقا سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەن. ئىمىن غوجا 1777 ـ يىلى ۋاپات بولغاندىن كېيىن تۇرپان ئاستانىدىكى «ئەلپەتتاھ غوجا مازىرى» غا دەپنە قىلىنغان. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ يەرگە ئىمىن غوجىنىڭ كۆپلىگەن ئەۋلادلىرى دەپنە قىلىنىپ، غوجىلار قەبرىستانلىقى شەكىللىنىپ، «ئالتۇنلۇق» دەپ ئاتالغان.

ئەخمەت غوجامنىياز قۇسسۇرى

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا سالماق ئورۇننى ئىگىلەيدىغان شائىر، ئۇيغۇر تېببابەت ئالىمى ئەخمەت غوجامنىياز ئوغلى قۇسسۇرى (كەمچىلىك ئۆتكۈزگۈچى) مىلادىيىنىڭ 1717 ـ يىلى پىچان ناھىيىسىنىڭ لۈكچۈن مەدرىسە ئالدى مەھەللىسىدە مەرىپەتپەرۋەر دىنىي ئۆلىما ۋە تېببىي ھۆكۈما غوجامنىياز ئاخۇنلۇق ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. كىچىكىدىنلا ئاتىسىنىڭ تەسىرى ۋە تەربىيىسىدە ئۆسۈپ يېتىلىپ، ئىلىم ـ مەرىپەتكە قىزغىن ئىشتىياق باغلاپ چوڭ بولغان. ياشلىق دەۋرىنى لۈكچۈن خانلىق مەدرىسىدە ئوقۇش، ئىلىم تەھسىل قىلىش بىلەن ئۆتكۈزگەن. كېيىن تېخىمۇ يۇقىرى مەلۇماتقا ئىگە بولۇش ئۈچۈن قەشقەرگە بېرىپ خانلىق مەدرىسىدە ئوقۇپ، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى بىلەن تونۇشقان ھەمدە ئەرەب، پارس تىللىرى ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ گرامماتىكىلىق قائىدىلىرىنى پىششىق ئىگىلىگەن. بوۋىسىنىڭ ئۇيغۇر تېببابەت ئىلمىگە ۋارىسلىق قىلىش ئۈچۈن خانلىق مەدرىسىدە تەسىس قىلىنغان تېببابەتچىلىك ئىلمىنى پۈختا ئىگىلىگەندىن سىرت، قەشقەردىكى ئاتاقلىق تېۋىپلاردىن تەلىم ئالغان.

率9000余人东迁瓜州（今甘肃安西一带），在那里从事种植24年后，于1756年率领臣民回到了吐鲁番。1755年乾隆皇帝派军队讨伐准噶尔王国多尔济时仍驻扎河西区域安西一带的额敏和卓带领300名士兵与清朝士兵并肩作战抵达伊犁地区，因其勇敢善战，功绩显著，被清廷晋升为镇国公。

1757年清朝为了平定叛乱讨伐大小和卓叛乱时，额敏和卓被任命为顾问职务，在巴里坤、哈密、鲁克沁等地组织1万多名士兵加入清朝军队。大小和卓叛乱被平定后，因额敏和卓在平叛中屡建战功，乾隆帝封他为喀什和莎车的郡王并授命就地执行。1763年额敏和卓返回鲁克沁。

额敏和卓毕生得到去京城拜见乾隆皇帝的两次机会，即1764年和1767年。第二次去时额敏和卓在京城居住了五年。1758年吐鲁番郡王制建立，并把所有的土地作为封地永远册封归属了额敏和卓。1777年他去世后被安葬在吐鲁番阿斯塔那的“艾力帕塔和加麻扎”，从那以后，额敏和卓的许多后代也安葬在这里，逐渐形成和卓麻扎并被称为“阿里图尼鲁克”（王家陵墓）。

艾合买提·和卓木尼亚孜·苦苏里

在维吾尔古典文学史上占有重要地位的诗人、维吾尔医学大学者艾合买提·和卓木尼亚孜·苦苏里，公元1717年出生于鄯善县鲁克沁麦得日斯阿里地村一个启蒙宗教人士和医学名医和卓木亚孜鲁克家庭。从小就在父亲教育下长大，对科学产生非常浓厚的兴趣。青年时代是在鲁克沁王室经文学堂学习和求职中度过的。后来为了掌握更丰富的知识，来到喀什王室经文学堂，了解了维吾尔古典文学并熟练掌握了阿拉伯、波斯语和维吾尔语法。为继承其爷爷维吾尔医学大业，他除了熟练掌握医学外还向喀什名医请教。

شائىر قەشقەر خانلىق مەدرىسىنى پۈتكۈزۈپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، 1741 - يىلى لۈكچۈن خانلىق مەدرىسىدە باش مۇددەرىس ۋە لۈكچۈنگە ئەلەم ئاخۇنلۇق ۋەزىپىسىگە تەينىلەنگەن. شائىر مائارىپ ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا، ئۆز ئالدىغا يېكىچە يول تۈتۈپ، بۇرۇنقى مەدرىسىلەردە يولغا قويۇلغان ئەرەب، پارس تىلىدا ئوقۇشنى ئۇيغۇر تىلىدا ئوقۇشقا ئۆزگەرتىپ، تالىپلارغا كۆپ ئاسانلىق تۇغدۇرغان. ئەرەب، پارس تىلىدىكى دەرسلەرنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان. قۇسۇرى بەدئىي ئىجادىيىتى ئۇنىڭ مەدرىسىدە ئوقۇپ يۈرگەن 1737 - يىللىرىدىلا باشلانغان بولۇپ، ئۇ مۇشۇ مەزگىللەردىلا كىچىك ھەجىمدىكى غەزەل، رۇبائىي، مەسنەۋىگە ئوخشاش لىرىك شېئىرلارنى يېزىشقا كىرىشكەن. ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئىلغار پىكىرلىك، ئىلىم - مەرىپەتنى قىزغىن سۆيىدىغان، تەرەققىپەرۋەر كىشى بولغاچقا، ئۆز شېئىرلىرىدا ئىلىم - پەننى كۈيلەپ، ئادالەت، ھەققانىيەتنى ياقلىغان.

شائىر ئۆز ھاياتىدا تەرجىمە ئىشلىرى بىلەنمۇ شۇغۇللىنىپ، ئەرەب، پارس تىللىرىدىن «ئەسھابۇلكەھف تەزكىرىسى»، «تارىخىي ئەسھابۇلكەھف» ۋە «قەسىدە بوردىيە» قاتارلىق ئەسەرلەرنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىش ئارقىلىق، ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مەزمۇن ۋە ئۇسلۇب جەھەتتىن بېيىپ مۇكەممەللىشىشىگە، خەلقنىڭ مەنىۋى ھاياتىنىڭ جانلىنىشىغا ھەسسە قوشقان.

شائىر ئىجادىيىتىدىكى مۇھىم ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بولغان ئەسىرى - «رەۋزەتۇززۇھرا» (زۆھرانىڭ بېغى، تەبرىيەت، پەرۋىش) نى مىلادىيىنىڭ 1788 - يىلى يېزىپ چىققان. بۇ چوڭ ھەجىملىك داستان ئۇچ كىچىك داستاندىن جەمئىيلەنگەن، 3000 مىسرادىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇھەببەتنى ئاساسىي تېما قىلغان ھالدا مۇھەببەت، ۋاپادارلىق، ساداقەت، ئىلىم - مەرىپەت، ئەدەب - ئەخلاق ھەققىدىكى ئىلغار قاراشلار بايان قىلىنغان.

ئەخمەت ئاخۇنلۇق شائىر بولۇپلا قالماي، يەنە داڭلىق ئۇيغۇر تېبابەت ئالىمى بولۇپ، ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ، تېبابەتچىلىك ئىشلىرى بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. ئاجىز، مىسكىنلەرنى ھەقسىز داۋالىغان. تېبابەتچىلىك، داۋالاش ئىشلىرىدىن تاپقان مال - مۈلكىنى تالىپلارنى تەشكىللەپ تۇرلۇك ئەدەبىي، تېبابەتچىلىك كىتابلىرىنى كۆچۈرۈپ، مەسچىت، مەدرىسىلەرگە ۋەخپە قىلىشقا ئىشلەتكەن، غېرىب، مىسكىنلەرگە ئىئانە قىلغان. ھاياتىدا مال - دۇنيا توپلاشقا بېرىلمەي، غۇربەتچىلىكتە تۇرمۇش كەچۈرگەن.

چەكلىك ھاياتىدا ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە مائارىپ، تېبابەتچىلىك ئىشلىرى ئۈچۈن چەكسىز، مول مەزمۇنلۇق ئىجادىي بايلىقلارنى يارىتىپ بەرگەن تالانتلىق شائىر ئەخمەت غوجامنىياز ئوغلى قۇسۇرى 110 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ، 1827 - يىلى لۈكچۈندە ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ جەستى تۇيۇق ئەسھابۇلكەھف مازىرىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى تاغ باغرىغا دەپنە قىلىنغان. شائىرنىڭ قەبرىسى ھېلىھەم بىر زىيارەتگاھ سۈپىتىدە تاۋاب قىلىنىپ كەلمەكتە.

诗人顺利毕业于王室经文学堂回来后，于1741年在鲁克沁王室经文学堂任侍读官和鲁克沁艾莱木阿訇职务。诗人在从事教育事业过程中走与众不同的路，将以往经文学堂实行的用阿拉伯语、波斯语教学改成用维吾尔语教学，将阿拉伯、波斯语的课程翻译成维吾尔语，为塔利甫（学徒）带来了很多便利。艾合买提·和卓木尼亚孜·苦苏里的文学创作始于他上经文学堂的1737年。当时他已经开始写作像绝句诗、两句诗、送别诗等篇幅较小的抒情诗。因相对自己所处的年代而言他是一个有先进思维、热爱科学、追求进取发展的人，所以在其所写的诗歌里面不乏歌颂科学、崇尚真理的真知灼见。

诗人除了文学创作，还从事翻译工作。他通过先后将《艾斯哈卜凯赫夫传奇》、《艾斯哈卜凯赫夫历史》和《歌颂博尔地亚》等作品从阿拉伯、波斯语翻译成维吾尔语，使当时的维吾尔文学在内容和风格方面进一步丰富和完善，为人民精神生活更趋活跃做出了巨大贡献。

诗人将创作中有重要代表性特点的作品《热瓦扎土孜祖克热》即《祖克热的园子、教养、培育》（亦可译为《春园》），是于1788年写成的。这部大篇幅的长诗由三个小篇幅的长诗、3000行组成。它以爱情为主题，叙述了爱情、忠诚、孝顺、科学、品德等方面的先进思想。

艾合买提和·卓木尼亚孜·苦苏里不仅仅是个诗人，而且还是一个很著名的医学家。他继承祖先职业从事过医学工作，为残弱群体提供免费治疗。通过行医治病，他用挣来的钱组织塔利甫抄写各种文学、医学图书，用于在清真寺、经文学堂进行宣教，捐给孤零儿童，自个则毕生不图钱财，过着很平凡的生活，在有限的生命当中为维吾尔文化、教育和医学事业创造了无限内容丰富的新资源。颇有天才的诗人艾合买提·和卓木尼亚孜·苦苏里在世生活了110年，1827年于鲁克沁谢世。他的遗体被安葬在吐峪沟“艾斯哈卜凯赫夫麻扎”以东的山坡上，坟墓至今依然是来自五湖四海游客的必拜之处。

موللا زەيدىن

داڭلىق قىزىقچى، چاقچاقچى، خەلق سەنئەتكارى موللا زەيدىن مىلادىيىنىڭ 1815 ـ يىلى پىچان لۈكچۈننىڭ باغرى يېزىسىدا (ھازىرقى لۈكچۈننىڭ چىنارباغ كەنتىنىڭ قوشبېشى مەھەللىسى ئەتراپى) نامرات دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. بالىلىق مەزگىلىدە ئۆز مەھەللىسىدىكى خۇسۇسىي مەكتەپتە ئوقۇپ ساۋاتىنى چىقارغان. ياشلىق دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، لۈكچۈن خانلىق مەدرىسىگە ئوقۇشقا كىرىپ، ئالتە يىل تىرىشىپ ئوقۇش ئارقىلىق، ئەرەب، پارس تىللىرىنى مۇكەممەل ئىگىلەپ، بۇ تىللاردا يېزىلغان كىتابلارنى ۋە قۇرئاننى بىمالال ئوقۇپ، شەرھىيلەپ مەنە ئېيتالايدىغان موللا، ئۆلىما بولۇپ يېتىشكەن. مەدرىسىدە ئۇ يەنە نەۋايى، سوپى ئاللايار، خوجا ھاپىز شىرازى، ئەخمەت يەسەۋى، مەشرەپ قاتارلىقلارنىڭ مۇناجات، قەسىدە ـ غەزەللىرى بىلەن پىششىق تونۇشۇپ، بۇ ساھەدە يېتەرلىك مەلۇمات ئىگىلەپ، «موللا زەيدىن» دەپ نام ئالغان.

موللا زەيدىن گەرچە ئۆز زامانىسىنىڭ مۆتىۋەر ئۆلىماسى، تالانتلىق شائىرلىرىدىن بىرى بولسىمۇ، بىراق ئۇنىڭغا شۆھرەت كەلتۈرگىنى موللا ـ ئۆلىمالىقى، شائىرلىقى ئەمەس، بەلكى سۆزمەن، ھازىر جاۋاب، قىزىقچىلىقىدۇر. موللا زەيدىننىڭ پۈتۈن ھاياتى نامراتلىق، غۇربەتچىلىك ئىچىدە ئۆتكەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ كىچىكىدىنلا ناخشا ـ سازغا ماھىر، خۇشچاقچاق، قىزىقچى، پاراسەتلىك كىشى بولغاچقا، خەلق ئاممىسى ئۆزلىرىنىڭ توي ـ تۆكۈن، مەشرەپلىرىنى قىزىتىش ئۈچۈن، ئۇنى يانلىرىدىن بىردەممۇ ئايرىماي، ئىززەت ـ ھۆرمەت، خەيرخاھلىق قىلغان. موللا زەيدىنمۇ خەلقنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچ، ھۆرمىتىنى ئەلا بىلىپ، خەلقنى دوست تۇتۇپ، سورۇنلاردا ناخشا ئېيتىپ، ساز چېلىپ، دەردمەن خەلقنىڭ كۆڭلىنى كۆتۈرگەندىن باشقا، بىر قىسىم قازى، موللا، ئىشان، بۈۋى دېگەنلەرنىڭ ئاچكۆزلىكى، پارىخورلىقى، مۇتەئەسسىپلىكىنى سۆكىدىغان قىزىق ـ قىزىق لەتىپە، نەزمىلىك ساتىرا، مەسخىرىلىك پاراڭلارنى توقۇپ، ھېكايىلەرنى ئېيتىپ كۈلدۈرۈپ، ئۇلارغا سىرداش بولۇپ كەلگەن.

مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، موللا زەيدىن ئۆزىنىڭ تەدبىر، پاراسەت جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكى بىلەن قۇمۇل، لۈكچۈن غوجىلىرىغا ياراپ قالغانلىقتىن، لۈكچۈن غوجا ئوردىسىدا 10 نەچچە يىل خىزمەت قىلغان. مۇشۇ مەزگىلدە ئۇ ئەفرىدۇن غوجىغا ئەگىشىپ بېيجىڭغا بارغان. ئەفرىدۇن قەشقەرگە ھاكىم بەگلىككە تەيىنلەنگەندە، ئۇنىڭ بىلەن بىللە قەشقەرگە كېلىپ، توققۇز يىل تۇرغان. موللا زەيدىن غوجا ئوردىلىرىدا خىزمەت قىلىش جەريانىدا، يەنە بۇرۇنقىدەك قىزىقچىلىقىنى جارى قىلدۇرۇپ، غوجا ئوردىسىدا بولۇۋاتقان ئادالەتسىزلىك، تەڭسىزلىكلەرنى چاقچاق، قىزىقچىلىق بىلەن قاتتىق سۆككەن. ئىناۋىتىنىڭ تۆكۈلۈشىدىن قورققان غوجا ئۆزىنىڭ «شېرىن دۈشمىنى» موللا زەيدىننى سەككىز

毛拉翟丁

极其幽默、非常喜欢开玩笑的著名民间艺术家毛拉翟丁1815年出生于鄯善县鲁克沁巴格日乡（今鲁克沁其纳尔巴格村阔西比西买里附近）贫困的农民家庭。童年时期在当地私人学校识字读书，步入青年时代之后在鲁克沁王室学堂读书并通过六年的努力学习，熟练掌握了阿拉伯语、伊朗语等语言，完全达到能够流利地读书和解说，并编写过各种书，是《古兰经》高水平的毛拉、学者。在王室学堂期间他还熟悉了纳瓦依、苏菲阿拉亚尔、和卓哈菲兹设拉子、艾合买提·也撒韦、麦西莱甫等名人的《圣歌》、《颂歌》、《诗歌》，并在这一领域掌握了丰富的知识，乃被称为“毛拉翟丁”。

毛拉翟丁虽然是当时著名学者、很有天赋的诗人，但是使他得到如此荣誉的不是因为他是个毛拉、文人，也不是他是个诗人，而是因为他是一个健谈、反应快、喜欢幽默的人。毛拉翟丁的一生虽然在贫困中度过，但是他因从小善于弹奏、唱歌、幽默和聪慧，人们在举办婚礼、麦西莱甫等各种活动时经常邀请他来活跃气氛。毛拉翟丁也特别珍惜人们对他的信任，于是在与人民交友、到处通过唱歌、弹奏，给伤透心的人们予以安慰的同时，编唱出一些讽刺哈孜、毛拉、依禅、巫婆等人贪婪、贿赂、保守行为等内容非常有趣的趣闻、讽刺作品、讽刺笑话、故事等，为人民抒怀，吐露心声，努力成为他们的知己。

据有些资料记载，毛拉翟丁因在决策、智慧等方面占有上风，得到了哈密、鲁克沁和卓的重用并在鲁克沁王室工作了10几年。这期间，他跟随着艾菲尔顿和卓去过京城，当艾菲尔顿被任命为喀什噶尔督察伯克时，他跟随艾菲尔顿一起来喀什噶尔待了9年。毛拉翟丁在和卓宫廷工作期间，还发扬其以往的幽默特点对和卓宫廷里面的不公正、不平等等现象采取幽默的方式进行针砭曝光，担心丢掉面子的和卓虽然将自己“可爱的敌人”

قېتىم ئوردىدىن قوغلاپ چىقارغان بولسىمۇ، بىراق قىزىقچىلىق، سۆزمەنلىكتە ئۇنىڭدىنمۇ ئىقتىدارلىق بىرەرسىنى تاپالمىغانلىقتىن، توققۇزىنچى قېتىم چاقىرتىۋېلىشقا مەجبۇر بولغان.

موللا زەيدىننىڭ بىر مەزگىللىك ھاياتى ياقا يۇرتلاردا يۈرت كېزىش ۋە مۇساپىرچىلىقتا ئۆتكەن. شۇڭا ئۇ ياخشى كۆرگەن قىزى ئالمىخان بىلەن قوشۇلۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولالماي، خېلى ياشلارغا كىرگىچە ئۆيلىنەلمىگەن. خەلق ئارىسىدا ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ كېلىۋاتقان «ئالمىخان قوشىقى» موللا زەيدىننىڭ ياقا يۇرتلاردا مۇساپىر بولۇپ يۈرگەن چاغلىرىدا ئۆز سۆيگۈنى ئالمىخانىنى ياد ئېتىپ توقۇغان قوشىقى ئىكەن. موللا زەيدىن ھاياتىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئوردا خىزمىتىدىن ئىستېپا سوراپ، يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ، ئاتا كەسپى قوغۇنچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، مىلادىيىنىڭ 1880 ـ يىلى 65 يېشىدا ۋاپات بولغان.

مەخسۇت مۇھتى

مەخسۇت مۇھتى تۇرپان دىيارىدا ياشاپ ئۆتكەن، ئىدىقۇت ۋادىسىدا تۇنجى مەرىپەت مەشئىلىنى ياققان، زامانىۋى سودا گۈدۈكىنى ياڭىراتقان، دېھقانلار ئىنقىلابىغا باشچىلىق قىلغان، ئەينى دەۋر تارىخىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن مەشھۇر مەرىپەتپەرۋەر زات، ئوت يۈرەك ئىنقىلابچى، تەرەققىيپەرۋەر زىيالىيدۇر.

مەخسۇت مۇھتى مۇھەت ھاجىنىڭ 2 ـ ئوغلى بولۇپ، 1885 ـ يىلى تۇرپان ئاستانىنىڭ غوجامئالدى مەھەللىسىدە دۇنياغا كەلگەن. بالىلىق مەزگىللىرىدە ئاستانىدىكى دىنىي مەكتەپ، مەدرىسىلەردە ئوقۇغان. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئاكىسى موسۇل مۇھتى بىلەن بىرگە سودىگەرچىلىك ئىشى بىلەن ئۇرۇمچى، چۆچەكلەرگە ۋە رۇسىيىنىڭ شەمەي، قازان، موسكۋا شەھەرلىرىگىچە بېرىپ، بىر تەرەپتىن تىجارەت قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن سەيلە ـ ساياھەت، تۇرمۇش ئۆگىنىش بىلەن مەشغۇل بولغان. رۇسىيىدىكى تۆگە، ئات كارۋانلىرى بىلەن تاغ ـ داۋانلارنى ئېشىپ، پاختا زاۋۇتى ئوسكۇنىلىرىنى ئېلىپ كىرىپ، شەرقىي شىنجاڭ تارىخىدا تۇنجى بولۇپ زامانىۋى سودا گۈدۈكىنى ياڭىراتقان. ئاستانىدە پاختا پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى قۇرۇپ، چەت ئەل جاھانگىرلىرىنىڭ سودا تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرۇپ، دېھقانلار ئىشلەپچىقارغان مەھسۇلاتلارنى ھەقسىز قىممەتكە ئىگە قىلغان. مۇشۇ جەريانداۋ ئۇ رۇسىيىدىكى بىر قىسىم ئالىملار، يۇقىرى دەرىجىلىك زىيالىيلار بىلەن ئۇچرىشىش پۇرسىتىگە ئېرىشىپ، ئىدىيىسىدە زور بۇرۇلۇش ياسىغان. ئۇ بۇ يەردىكى يېڭىلىقلار بىلەن يۇرتىدىكى قالاقلىقنى، جاھالەتنى سېلىشتۇرۇپ، قاتتىق ئىزتىراپقا چۈشكەن ۋە مەكتەپ ئېچىپ، خەلقنى قۇتقۇزۇشقا بەل باغلىغان.

ئەينى چاغدا مەكتەپ ئېچىش ئىمكانىيىتى بار بولسىمۇ، ئوقۇتقۇچىلىق قىلغۇدەك ئادەم تېپىش تەس ئىدى. مۇشۇنداق شارائىتتا، مەخسۇت مۇھتى قازانلىق ئىلغار تاتار زىيالىي ھەيدەر سايرانىنى تۇرپانغا بېرىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلىشقا تەكلىپ قىلغان.

第八次赶出宫外，但因找不到在幽默、言辞方面能比得上他的更合适的人选不得不第九次将他又请进宫里。

毛拉翟丁生命的一部分因在他乡漂泊之中度过，所以没能与自己心爱的女人阿丽木汗结婚。民间广为传唱的《阿丽木汗之歌》就是毛拉翟丁在飘泊他乡思念阿丽木汗时为她而写的。毛拉翟丁在晚年辞掉宫廷里的职务，返回家乡继承父业，从事甜瓜买卖，后于公元1880年逝世，享年65岁。

买合苏提·木依提

买合苏提·木依提是曾经生活在吐鲁番故土上，在高昌燃起首把启蒙之火、吹响贸易汽笛、带领农民革命，对当时历史产生一定影响力的著名的启蒙者、火热心肠的革命家、提倡发展的英才知识分子。

买合苏提·木依提是木依提阿吉的次子，1885年出生于吐鲁番阿斯塔那（现三堡乡）霍加木阿勒迪买里。童年时期在阿斯塔那的宗教学校、王室学堂接受各种教育。后来为做生意跟着哥哥穆索力·木依提到今乌鲁木齐、塔城和俄罗斯的斜米、喀山、莫斯科等地边做生意，边旅游、学习。与俄罗斯的驼马商队一起翻山越岭，运进来各种棉花厂设备在东疆历史上首次吹响了贸易汽笛。他通过在阿斯塔那建起棉花加工厂来对付外国帝国主义者的贸易掠夺，使农民生产的产品取得了实有价值。在这期间，他得到了与俄罗斯的一些学者、高级知识分子认识的机会，并在思想上有了很大的转变。他通过对外面所见闻的独特新貌与自己家乡的旧貌进行对比，感到十分悲伤，并由此为办学救民下定了决心。

当时虽然有办学条件，但适合当教师的人却非常难找。在这种情况下，买合苏提·木依提聘请家住俄罗斯喀山的塔塔尔族先进知识青年海依

ھەيدەر ئەپەندى ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ تۇرپانغا كەلگەن. شۇنداق قىلىپ، مەخسۇت مۇھىتى 1913 ـ يىلى ئۆز قورۇسىنىڭ سەل يۇقىرىسىدىكى ئاكىسى موسۇل باينىڭ ھويلىسىدا تۇنجى يېڭىچە مەكتەپ ئاچقان. كېيىنچە «مەخسۇدىيە مەكتىپى» دەپ ئاتالغان بۇ مەكتەپ شەرقىي شىنجاڭ تارىخىدىكى تۇنجى پەننىي مەكتەپ بولۇپ قالغان. بۇ ۋاقىتتا ئۆتۈلگەن دەرسلەر كونا مەكتەپلەردىكىدىن روشەن پەرقلىنىدىغان بولغاچقا، بىر قىسىم مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىغان. بۇ مەكتەپتە ئاستانە، قاراغوجىلىق بالىلاردىن باشقا، تۇرپان بازىرى، ئۈرۈمچى، گۇچۇڭ، پىچان، لۈكچۈن قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلارمۇ بار ئىدى. 1917 ـ يىلى تۇنجى تۈركۈمدە 40 ئوقۇغۇچى غەلىبىلىك مەكتەپ پۈتتۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئاستانىدە ساۋاتسىز، نادان، خەت تونۇمايدىغان ھالەت پەيدىنپەي ئۆزگەرتىلىپ، ئۇيغۇر بالىلىرىنىڭ كۆزى ئېچىلىپ، يېڭىچە ياشلار مەيدانغا كېلىشكە باشلىغان.

1917 ـ يىلى رۇسىيىدە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، مەخسۇت مۇھىتى تېخىمۇ غەيرەتكە كېلىپ، تولۇپ تاشقان ئىشەنچ بىلەن يەنە بىر قېتىم موسكۋاغا سەپەر قىلغان ۋە مۇھىبۇللا ئەپەندى، ئەلى ئىبراھىم، ھېسامىدىن ئەپەندى، شاھى شەرەپ، يەھىمى ۋە گۈلەندەم ئاۋىستەيدىن ئىبارەت ئالتە زىيالىينى شىنجاڭغا ئېلىپ كەلگەن. مۇھىبۇللا ئەپەندى بىلەن گۈلەندەم خانىمنى ئاستانىگە، ئەلى ئىبراھىمنى تۇرپان بازىرىغا، ھېسامىدىن ئەپەندىنى گۇچۇڭغا، قالغان ئىككى ئوقۇتقۇچىدىن بىرىنى ئۈرۈمچى، يەنە بىرىنى چۆچەككە ئەۋەتىپ ئىككىنچى قېتىملىق «مەخسۇدىيە مەكتىپى»نى تەشكىل قىلغان. مەخسۇت مۇھىتى ئالتە ئوقۇتقۇچىنىڭ بارلىق چىقىملىرىنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىشتىن باشقا، شىنجاڭغا كەلگەن كۈنىدىن باشلاپ، ئۇلارغا مۇقىم مائاش بەلگىلەپ ئايمۇ ئاي تولۇق تەمىنلەپ تۇرغان. 1927 ـ يىلى مەخسۇت مۇھىتى تۇرپان يېڭىشەھەردە ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، پىچانلىق ئىسكەندەر غوجا قاتارلىقلار بىلەن بىرگە «ئاقارتىش بىرلەشمىسى» نامىدا بىر مەرىپەت جەمئىيىتى ئۇيۇشتۇرۇپ، 3000 سەر كۈمۈش توپلىغان. بۇ پۇل بىلەن ئابدۇخالىق ئۇيغۇر يېڭىشەھەردىكى نىياز سەيپۇڭ دېگەن كىشىنىڭ قورۇسىدا بىر يېڭى مەكتەپ ئاچقان، كېيىنكى يىلى يەنە يېڭىشەھەر ئاقسارايدا «ھۆرىيەت مەكتىپى» ۋە كونىشەھەر غەربىي قوۋۇقتا بىر مەكتەپ ئاچقان. بۇ مەكتەپلەردە ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىر قىسىملىرى كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا چىقىپ، قايتىپ كەلگەندىن كېيىن مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتىنىڭ سەركەردىلىرىگە ئايلانغان. مەخسۇت مۇھىتى يەنە رۇسىيىنىڭ قازان شەھىرىدىن دىنىي، پەننىي بىلىمدە توشقان زىيالىي مۇرات ئەپەندىنى شىنجاڭغا ئېلىپ كېلىپ، ئوقۇتقۇچىلىققا ئورۇنلاشتۇرغان. مۇرات ئەپەندى 1930 ـ يىللارغىچە مەخسۇت مۇھىتى تۇرپان ئاستانە ۋە چۆچەكلەردە ئاچقان مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان.

1931 ـ يىلى مەخسۇت مۇھىتىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن تۇنجى قارار «مەخسۇدىيە مەكتىپى»نىڭ ئوقۇغۇچىلىرىدىن بولغان يەرلىك كىشىلەردىن

达尔·塞拉尼来吐鲁番任教。海依达尔·塞拉尼先生经过漫长艰难的旅途来到了吐鲁番，于是1913年买合苏提·木依提在自家院子前面的哥哥穆索力巴依的院子里办起了首所学校，后来被称为“买合苏地亚学校”。这所学校便成为东疆历史上的首所科学学校。

当时所开的课程与以往旧学校开的有明显区别，曾一度遭到了部分保守力量的坚决反对。当时这所学校不仅有来自阿斯塔那和哈拉和卓的学生，还有来自吐鲁番镇、今乌鲁木齐、奇台、鄯善和鲁克沁的学生，1917年首批40名学生顺利毕业。阿斯塔那原先愚昧落后、目不识丁的状况逐渐得以改变，涌现出一批富有开拓眼界的新型维吾尔知识青年。

1917年俄罗斯“十月革命”胜利后买合苏提·木依提更加坚定信念，以饱满的热情又一次奔赴俄罗斯请来了木依不拉先生、艾力·伊布拉依木、伊萨米丁先生、夏依谢热甫、亚黑米和古兰旦·阿沃斯太等6名知识青年。木依不拉先生和古兰旦·阿沃斯太女士去到阿斯塔那，艾力·伊布拉依木去到吐鲁番镇，伊萨米丁先生去到奇台，剩下的两名教师一个去到乌鲁木齐，另一个去到塔城，分别组建了第二期“买合苏地亚学校”。买合苏提·木依提除了承担这6名教师的全部生活开销支出之外，还从他们来到新疆即日起坚持给他们提供工资薪水。1927年买合苏提·木依提在吐鲁番新城与阿不都哈里克·维吾尔、鄯善人依斯坎达尔和卓一起组织了名为“启蒙联盟”的启蒙协会，集攒了3000两银子。阿不都哈里克·维吾尔用该笔钱在新城名叫尼亚孜裁缝的家里新办了一所学校，第二年在新城阿克撒热依办起了“吾热叶提（自由）学校”，在老城西门又办了一所学校。在这里读过书的部分学生后来去到俄罗斯留学，回来之后都成了启蒙运动的大将。买合苏提·木依提又从俄罗斯喀山聘请到有丰富科学和宗教知识的知识青年木拉提先生来吐鲁番任教，木拉提先生直到1930年都在买合苏提·木依提在吐鲁番阿斯塔那和塔城开办的学校从事教学工作。

1931年，在买合苏提·木依提的提倡下，首批毕业于“买合苏地亚学校”的本地学生阿不都肉苏力·克依木、都噶买提·胡地亚热任教的

ئابدۇرۇسۇل قەييۇمى، دۇگامەت خۇدىيارلارنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقىدا ئاستاندا بىر سىنىپلىق مەكتەپ ئېچىلغان. بۇ مەكتەپنىڭ تەمىناتى، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مائاشى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ قەلەم ـ دەپتەرلىرىگىچە مەخسۇت مۇھتەتەمىنلىگەن. شۇنىڭ بىلەن ئاستانىدە سىرتتىن ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلىش تارىخىغا خاتىمە بېرىلگەن.

مەخسۇت مۇھتەتى كۆپ قېتىم رۇسىيەگە چىقىش جەريانىدا رۇس تىلىنى پىششىق ئىگىلىگەن ۋە رۇس، سىلاۋيان تىللىرىدىكى نۇرغۇن ئەدەبىي، تارىخىي، نەزەريىۋى ئەسەرلەرنى ئوقۇش ئارقىلىق ئىدىيە جەھەتتىن زور ئالغا بېسىپ، زامانىسىنىڭ يېتۇك زىيالىيىسىغا ئايلانغان. مەدەنىيەتلىك مىللەتلەردىن رۇسلار، تاتارلار، ئۆزبېكلەر ۋە قازاقلار، قىرغىزلار بىلەن دوستلۇق ئورنىتىپ، ئۆزئارا غۇرۇرلۇق، توغرا سۆزلۈك، قابىللىقى بىلەن زور شۆھرەت قازانغان. ئەينى دەۋردىكى ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرگە، شىنجاڭ تارىخىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن جامائەت ئەربابى، ئاكتىپ تەشكىلاتچى، يېڭىلىقچىرۇھىر، تەرەققىيپەرۋەر زات بولۇپ قالغان.

1933 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پەخرىلىك ئوغلى، يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ پىشۋاسى، مول بىلىملىك، يېڭىلىقچىرۇھىر، تەرەققىيپەرۋەر زىيالىي، ياڭ زىڭشىن، شېڭ شىسەي قاتارلىقلارنىڭ مۇستەبىت ھاكىمىيىتىگە قارشى كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ سەركەردىسى مەخسۇت مۇھتى لۇكچۇن مۇھاسىرىسىنى بۆسۈپ چىقىش جېڭىدە، ئۆز خەلقىنى قۇتقۇزۇش، ئىنقىلاب يولباشچىلىرىنى قوغداش يولىدا 47 يېشىدا مەردلەرچە قۇربان بولدى.

تاھىربەگ ئەپەندى

مەرىپەتپەرۋەر زىيالىي، ئوت يۈرەك ئىنقىلابچى، جامائەت ئەربابى تاھىربەگ ئەپەندى 1878 ـ يىلى پېچان ناھىيىسىنىڭ لۇكچۇن بازىرىدا مەرىپەتپەرۋەر ھېيتبەگ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئاتىسى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، تاغىلىرىدىن لۇكچۇن غوجىلىقى ئوردىسىنىڭ ئەمەلدارى ھېزىنىۋاللا بەگ، شۇنداقلا ئاپىسى ساھە خېنىملارنىڭ ھىمايىسىدە چوڭ بولغان ۋە لۇكچۇن خانلىق مەدرىسىدە ئوقۇغان. كېيىن شۆھرىتىگە كىرىپ خەنزۇ تىلىنىمۇ پىششىق ئۆگەنگەن. تاھىربەگ ئەپەندى ياشلىق چاغلىرىنى لۇكچۇندە ئىلىم تەھسىل قىلىش بىلەن ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىش مەقسىتىدە ۋە ئائىلىسىنىڭ دالالىتى بىلەن سودا بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. ئۇ 50 ~ 60 تۆگىلىك يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ئېلىپ، ئۈرۈمچى، چۆچەك، رۇسىيەنىڭ شەمەي، قازان، موسكۋا قاتارلىق شەھەرلىرىگە بېرىپ، بىر تەرەپتىن ئىلىم تەھسىل قىلىپ رۇس تىلىنى ئۆگەنسە، يەنە بىر تەرەپتىن تىجارەت قىلغان. ئۇ جايلارنىڭ ئۇششاق سانائەت بۇيۇملىرى، ئىلمىي توقۇلما مەھسۇلاتلىرى ۋە ياۋروپانىڭ ھەرخىل تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى تۇرپان، لۇكچۇنلەرگە يۆتكەپ كېلىپ، تىجارەت دائىرىسىنى كېڭەيتكەن. شۇ ۋاقىتلاردا تاھىربەگ ئەپەندىنىڭ سودىسى خېلى رونىق تېپىپلا قالماي، سانائەتلىشىش ئىدىيىسىمۇ تۇرغۇزۇلغان بولۇپ، ئۇ رۇسىيەدىن ئۇسكۇنىلىرى خېلى ئىلغار بولغان

只有一个班级的学校在阿斯塔那开办了。该校的全部经费、教师工资，连学生的铅笔、本子都由买合苏提·木依提提供，由此在阿斯塔那彻底结束了请进外籍教师的历史。买合苏提·木依提在多次去俄罗斯、后来去前苏联的过程中熟练掌握了俄语并通过大量阅读俄文、斯拉夫文的许多文学、历史、理论作品，在思想上提高很多，已成为当时很有名望的知识分子。这期间，他还与俄罗斯、塔塔尔、乌孜别克、哈萨克和柯尔克孜等民族建立了友谊，成为以自己的自尊心、实话才能赢得荣誉的、对当时社会进步变化和新疆历史发展有一定影响的公众人物，积极组织者、倡导创新者和提倡发展的著名人士。

公元1933年3月8日，维吾尔人民的骄子、新教育运动的先行者、有丰富知识、倡导创新、提倡发展的知识分子、反对杨增新、盛世才独裁统治而爆发农民运动的大将才买合苏提·木依提在鲁克沁突围战中为拯救人民、保护革命带头人壮烈牺牲，年仅47岁。

塔伊尔拜格先生

启蒙知识分子、火热心肠的革命家、公众人物塔伊尔拜格先生，1878年出生于鄯善县鲁克沁启蒙者艾特拜格家里。父亲去世后他在大叔鲁克沁郡王府的宫廷官员艾孜不拉拜格和母亲萨热女士的照顾下长大，并在鲁克沁王室学堂读书，后来去到学堂熟练掌握了汉语。塔伊尔拜格先生的青年时代是在鲁克沁深造中度过的，后来他为了开阔眼界，在家人的督促下开始做生意。他带着50～60匹骆驼土特产到乌鲁木齐、塔城、俄罗斯的夏麦、喀山、莫斯科等地一边深造学俄语，一边做生意。他将各种零碎的工业品、科学纺织品和欧洲的各种生活用品运到吐鲁番、鲁克沁扩大生意规模。当时，不只是塔伊尔拜格先生的生意火爆，而且他的工业化思想也渐渐形成，并将从俄罗斯引进的相当先进的棉花加工设备投入使用，在吐鲁番最早建立了名为“三户亲”的公司。塔伊尔拜格先生在做生意、深造、

پاختا پىششىقلاش زاۋۇتىنى كىرگۈزۈپ ئىشقا كىرىشتۈرگەن. تۇرپاندا ئەڭ بۇرۇن «سەنخۇچىڭ» (ئۇچ ئائىلە بىرلەشكەن) نامىدا شىركەت قۇرغان. تاھىربەگ ئەپەندى تىجارەت قىلىش، ئىلىم تەھسىل قىلىش، ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىش جەريانىدا نۇرغۇن زىيالىيلار بىلەن دوستلاشقان، ئىدىيە ئالماشتۇرغان. ئەرەب، پارس، رۇس، خەنزۇ تىللىرى ۋە شىنجاڭدىكى باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىللىرىنى پۇختا ئىگىلىگەن ۋە ئەتراپلىق بىلىمى، تالانتى بىلەن تېزلا كۆزگە كۆرۈنگەن جامائەت ئەربابىغا ئايلانغان. ئۇزۇن ئۆتمەي شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئەزاسى، شىنجاڭ ئۇلكىلىك مىللەتلەر كومىتېتىنىڭ رەئىسى بولغان. چىڭ سۇلالىسى سۇن جۇڭشەن ئەپەندى رەھبەرلىك قىلغان دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ تەسىرىدە ئاغدۇرۇلۇپ، جۇڭگودا جۇمھۇرىيەت قۇرۇش، زۇڭتۇڭ سايلىمى ئۆتكۈزۈش باشلانغان. بۇنىڭ بىلەن تاھىربەگ ئەپەندى شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى، زۇڭتۇڭ سايلىمىغا قاتنىشىدىغان شىنجاڭ ۋەكىللەر ئومىكىنىڭ باشلىقى بولۇپ، مەخسۇت مۇھىتى قاتارلىق مەسلەكداشلىرىنىڭ نۇرغۇن ئارزۇ - ئارمانلىرىنى ئىپادىلەپ، نەنجىڭگە بارغان. زۇڭتۇڭ سايلىمى جەريانىدا دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ پىشۋاسى سۇن جۇڭشەن ئەپەندى بىلەن كۆرۈشكەن.

تاھىربەگ ئەپەندى سەپدىشى مەخسۇت مۇھىتنىڭ يولىدا مېڭىپ، ئۇ رۇسىيەدىن ئىپادىلەپ كەلگەن ئوقۇتقۇچىلاردىن ھەسەن فەھمى، مۇھىبۇللا ئەپەندى، مۇرات ئەپەندىلەرنى 1915 - يىلى تۇرپان ئاستانىدىن لۇكچۇنگە ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلغان ۋە يېقىن سەپدىشى، ئىشەنچلىك ئاغىنىسى ھامۇت رېقىپ مەخسۇمنى ئىشقا سېلىپ، ھامۇت مەخسۇمنىڭ ئاتىسى، لۇكچۇن خانلىق مەدرىسىنىڭ شۇ دەۋردىكى مۇدداررىسى رېقىپ قازى ئاخۇنۇمنى قايىل قىلىپ، مەدرىسە تالىپلىرىدىن 100 بالىنى يېڭىچە ئوقۇتۇشقا ئاجرىتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغان. تاھىربەگ ئوقۇغۇچىلارنى ئۇچ سىنىپ قىلىپ تەشكىللەپ، بۇ ئوقۇغۇچىلار بىلەن لۇكچۇن خانلىق مەدرىسىدە رەسمىي ئوقۇش باشلىغان. تاھىربەگ ئەپەندى ئىرادىلىك، قىلغان ئىشىدىن يانمايدىغان ئادەملەردىن بولۇپ، كېيىن يېڭى مەكتەپنى دەسلەپكى مەدرىسىدىن ھازىم ھاجى دېگەن تەرەققىيپەرۋەر مۇتەۋەر زاتنىڭ قورۇسىغا يۆتكىگەن، ئاندىن ئۆز يېنىدىن پۇل چىقىرىپ قورۇسىغا مەكتەپ سالغان. مەكتەپكە «تاھىرىيە مەكتىپى» دەپ نام قويغان. تاھىربەگ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ تۇرلۇك غەم - ئەندىشىلىرىنى تۈگەتكەن، ئايلىق مائاشىنى ۋاقتىدا بەرگەن. بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇش پۈتكۈرۈش ۋاقتى ئۇچ يىل بولۇپ، ئانا تىل، ھېساب، تارىخ، جۇغراپىيە، ئىلمىي تەجۈبە، شېئىر، تەنتەربىيە، خۇشخەت دەرسلىرى ئۆتۈلگەن. «تاھىرىيە مەكتىپى» نىڭ داڭقى يىراق - يېقىنغا تارىلىپ، بۇ مەكتەپتە ئوقۇشنى ئارزۇ قىلىدىغانلارمۇ كۆپەيگەنلىكتىن، تاھىربەگ ئەپەندى يەنە تۇرپان ئاستانىدىن ھەيدەر سايرانى، شاھى شەرەپ قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلارنى تەكلىپ قىلغان. 15 يىلدا «تاھىرىيە مەكتىپى» خەلقىمىزگە 400 گە يېقىن ئىدىيىسى يېڭى مائارىپ بىلەن قوراللانغان ئەزمەتلەرنى يېتىشتۈرۈپ بەرگەن.

参加各种社会活动期间认识了很多知识青年，并同他们进行了广泛交流。塔伊尔拜格先生当时熟练掌握了阿拉伯、伊朗、俄语、汉语和新疆其他少数民族的语言。他以自己全面的知识、独特的天才很快成为杰出的公众人物，不久当选为新疆省政府成员、新疆省民族委员会主席。

清朝封建统治被孙中山领导的民主革命彻底推翻，在中国开始建立共和国，举行总统选举。塔伊尔拜格先生当选为当年新疆省政府的全权代表和参加总统选举的新疆代表团团长，带着买合苏提·木依提等志同道合者的许多心愿去到南京，在总统选举过程中与民主革命先行者孙中山先生见了面。

塔伊尔拜格先生走上了自己战友买合苏提·木依提的路，1915年他把从俄罗斯请来的艾山·法合米、木依丁先生、木拉提先生等教师从阿斯塔那聘请到鲁克沁，并通过自己的战友、知己哈木提热克甫·买合苏木说服哈木提·买合苏木的父亲鲁克沁王室学堂的经文教师热克甫卡孜阿訇，使100名王室学堂塔利甫接受了新型教育。塔伊尔拜格将学生组织成三个班级，编排在鲁克沁王室学堂，正式开学了。塔伊尔拜格先生是位意志很坚定、做事做到底的人，他把新校从原来的王室学堂搬到名叫哈孜木阿吉的倡导创新者人士的院子里，自己出资在此建校并将学校起名为“塔伊尔亚学校”。塔伊尔拜格全面安排教师生活，消除他们的后顾之忧，按时给他们发放工资。该校学制3年，设有母语、算数、历史、地理、天文学、诗歌、体育、艺术字等课程。因“塔伊尔亚学校”的名气广为传扬，希望来这里读书的人越来越多，于是塔伊尔拜格先生又从吐鲁番阿斯塔那请来了海依达尔·塞拉尼、夏依麦西莱甫等教师。就这样，15年内，“塔伊尔亚学校”先后培养出了将近400名以新思想教育武装起来的一代好青年。

تاھىربەگ 1932 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى تۇرپاندىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ يولباشچىلىرىدىن مەخسۇت مۇھىتى قاتارلىقلار بىلەن بىرلىشىپ قوزغىلاڭغا رەھبەرلىك قىلىپ، چىرىك جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىگە بولغان قارشىلىقىنى ئەمەلىي ھەرىكىتى ئارقىلىق ئىپادىلىگەن. 1934 ـ يىلى يازدا، خوجىنىياز ھاجى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇپ ئۈرۈمچىگە كەلگەندىن كېيىن تاھىربەگ ئەپەندى خوجىنىياز ھاجىنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئۇنىڭ يېقىن ياردەمچىسى بولغان ۋە شېڭ شىسەي چاقىرغان ئاۋام خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ سايلانغان. بۇ قۇرۇلتايدا شىنجاڭدىكى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىدىغان «شىنجاڭ ئاۋام خەلق بىرلەشمىسى» قۇرۇلۇپ، تاھىربەگ ئەپەندى بىرلەشمىنىڭ باشلىقلىقىغا، بۇرھان شەھىدى بىرلەشمىنىڭ ھەيئەتلىكىگە سايلانغان.

خوجىنىياز ھاجى تاھىربەگ ئەپەندىنى 1935 ـ يىلى پىچان ناھىيىسىگە ھاكىم قىلىپ تەيىنلىگەن. ئۇ پىچانغا ھاكىم بولغان قىسقىغىنە بىر يىل ئىچىدە پىچاننىڭ مەدەنىيەت، مائارىپ، ئاقارتىش ئىشلىرىدا ياخشى يۈكسىلىشلەرنى مەيدانغا كەلتۈرگەن. 1936 ـ يىلى تاھىربەگ ئەپەندى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھەيئەت ئەزاسى، ئىچكى ئىشلار نازىرى بولغان، كېيىن ئۆلكىلىك مىللەتلەر كومىتېتىنىڭ رەئىسى بولغان. 1937 ـ يىلى كۈزدە قوزغىلاڭ رەھبىرى خوجىنىياز ھاجى قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە شىڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغان. 1938 ـ يىلى 2 ـ ئايدا خوجىنىياز ھاجىلار بىلەن بىللە ئۆلتۈرۈلگەن.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر

تىز پۈكمەس مەرىپەتچى، ئوت يۈرەك ئىنقىلابچى، ئۇيغۇر يېڭى دېموكراتىك ئەدەبىياتىنىڭ بايراقدارى، ۋەتەنپەرۋەر ئىلغار شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر 1901 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى تۇرپان يېڭىشەھەردىكى مەرىپەتپەرۋەر تىجارەتچى ئابدۇراخمان مەخسۇم ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر كىچىكىدىن باشلاپ ئوقۇمۇشلۇق، مېھرىبان چوڭ ئانىسى ئەرەمسىما خېنىمنىڭ تەربىيىسىدە چوڭ بولغان. توققۇز ياشقا كىرگەندە يېڭىشەھەردىكى مەدرىسىگە ئوقۇشقا كىرىپ، مەشھۇر تەرەققىيپەرۋەر دىنىي زات ھەمدۇللا داموللىدا ئوقۇغان. 1914 ـ يىلى ئابدۇخالىق ئۇيغۇر 13 ياشقا كىرگەندە چوڭ دادىسى مىجىت ھاجى ئۇنىڭ ئىلىم ئۆگىنىشتىكى ئوتتەك قىزغىنلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، موسكۋا ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتكۈزگەن تاتار زىيالىي ئەلى ئىبراھىموپنى ئائىلە ئوقۇتقۇچىلىقىغا تەكلىپ قىلغان. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئەلى ئىبراھىموپتىن ئوتتۇرا مەكتەپ دەرسلىكلىرىنى ئۆگىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، تاتار تىلىنىمۇ ئۆگەنگەن. 1915 ـ يىلى مىجىت ھاجى ئەلى ئىبراھىموپنىڭ تەكلىپى بىلەن ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنى رۇسىيىدە ئوقۇتۇش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ سودا كارۋانلىرى ۋە تۇرپان ئاستانىلىق

塔伊尔拜格1932年11月底和吐鲁番农民运动的领导人买合苏提·木依提等人一起领导农民运动，以实际行动来反对腐败的金树仁统治。1934年夏季，和卓尼亚孜阿吉被任命为新疆省副主席，塔伊尔拜格来到乌鲁木齐当过他的得力助手，乃被选为盛世才召开的黎民代表大会代表。该大会建立了解决新疆民族问题的“黎民联盟”，塔伊尔拜格先生则当选为该联盟的委员。

和卓尼亚孜阿吉1935年任命塔伊尔拜格为鄯善县县长。他在当鄯善县县长短短的一年里，使鄯善的教育、文化事业有了很大的进步。1936年塔伊尔拜格先生当上了新疆省政府的委员、内务厅长，后来又当上了省民族委员会主席。1937年秋季，他同起义头领和卓尼亚孜阿吉一起被盛世才逮捕，1938年2月被杀害。

阿不都哈里克·维吾尔

永不屈服的启蒙者、火热心肠的革命家、维吾尔新民主文学的杰出代表、爱国先进诗人阿不都哈里克·维吾尔1901年2月9日出生于吐鲁番新城启蒙者、经商者阿不都热合曼·买合苏木家庭。阿不都哈里克·维吾尔从小就在有学问的慈祥祖母的教育下长大。9岁时进入新城王室学堂读书，从师著名的开明宗教人士艾米都拉·大毛拉。1914年阿不都哈里克·维吾尔13岁时，他的大伯米吉提·阿吉鉴于他求学热情给他聘请来毕业于莫斯科大学的塔塔尔族知识青年艾力·伊布拉依莫夫当家教。阿不都哈里克·维吾尔向艾力·伊布拉依莫夫学习高中学科课程的同时还学了塔塔尔语。1915年米吉提·阿吉应艾力·伊布拉依莫夫的建议，为让阿不都哈里克·维吾尔在俄罗斯读书，将他与自己的商队和吐鲁番阿斯塔那的著名启蒙

مەشھۇر مەرپەتپەرۋەر زات مەخسۇت مۇھىتى قاتارلىقلار بىلەن بىرگە شەمەيگە ئېلىپ بارغان ۋە ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنى رۇسچە باشلانغۇچ مەكتەپكە ئوقۇشقا بەرگەن. 1917 - يىلى 6 - ئايدا ئۇ ئوقۇتقۇچى، ساۋاقداشلىرىنى تاڭ قالدۇرۇپ، ئەلا نەتىجە بىلەن 3 - يىللىققا كۆچكەن. رۇسىيىدە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى پارتلىغاندىن كېيىن داۋاملىق ئوقۇشقا ئامالسىز قالغان ئابدۇخالىق ئۇيغۇر 1918 - يىلى 4 - ئايدا سودا كارۋانلىرىغا قوشۇلۇپ تۇرپانغا قايتىپ كەلگەن ۋە 9 - ئايدا يېڭىشەھەردىكى خەنزۇچە مەكتەپ - شۆتاڭغا ئوقۇشقا كىرىپ، شۆتاڭنى ئەلا نەتىجە بىلەن پۈتكۈزگەن. شۇنداق قىلىپ، ئەرەب، پارس، تاتار، رۇس، خەنزۇ تىللىرىنى ئىگىلىگەن، مۇڭغۇل تىلىنى بىر مۇڭغۇل تونۇشى ئارقىلىق ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگەن ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئەينى دەۋرنىڭ يېتۈك زىيالىيىسىغا ئايلانغان بولسىمۇ، يەنە ئۆگىنىشتىن توختاپ قالمىغان. 1923 - يىلى 3 - ئايدا ئىككى ياشقا كىرگەن ئوغلى ئابلەتخانىنى، ئىغىر ئاياغ ئايالى ئايىمخانىنى ئۆيدە قالدۇرۇپ، رۇسىيىدە ئالىي مەكتەپتە ئوقۇش ئۈچۈن مەخسۇت مۇھىتى، جامال مۇتىئىيلار بىلەن بىرگە يولغا چىقىپ، مەخسۇت مۇھىتىنىڭ موسكۋادا ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدىغان بىر تونۇشى ئارقىلىق 3 - ئىنتېرناتسىئونال قۇرغان شەرق مېھنەتكەشلەر ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ جۇڭگو بۆلۈمىگە (1924 - يىلى جۇڭگو بۆلۈمى «جۇڭشەن ئۇنىۋېرسىتېتى» غا ئۆزگەرتىلگەن) ئوقۇشقا كىرگەن. 1926 - يىلى 6 - ئايدا مەكتەپنى ئەلا نەتىجە بىلەن پۈتكۈرۈپ، ئالتۇن مېدال بىلەن مۇكاپاتلانغان.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇر 2 - قېتىم چەت ئەلدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، خەلقنى نادانلىق، خۇراپاتلىقتىن قۇتقۇزۇشنىڭ بىردىنبىر يولى مەكتەپ ئېچىش ئىكەنلىكىنى، قاراڭغۇ دىللارنى پەقەت مەرىپەت نۇرى بىلەنلا يورۇتقىلى بولىدىغانلىقىنى تونۇپ يېتىپ، مەسلەكداشلىرى بىلەن مەكتەپ ئېچىش قارارىغا كەلگەن ۋە 1927 - يىلى ئۆز هويلىسىدا بىر سىنىپلىق مەكتەپ ئاچقان. كېيىن يەنە ھەمدۇللا دامولا، مەخسۇت مۇھىتى، ھېسامىدىن زۇپەر قاتارلىق تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەرنىڭ قوللىشى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم بېرىشى بىلەن يېڭىشەھەر ئويمانداغدا، 1928 - يىلى كونىشەھەر جەنۇبىي قوۋۇقتا مەكتەپ ئاچقان.

رۇسىيىدىكى ئالەمشۇمۇل تەرەققىيات بىلەن شىنجاڭدىكى ئاسمان - زېمىن پەرقىنى كۆرگەن ئابدۇخالىق ئۇيغۇر قاتتىق ئېچىنىپ، قىسقىغىنە ھاياتىدا خەلقنى ئىلىم - مەرىپەتكە، يېڭىلىققا، ئۈيۈشۇشقا، ئىتتىپاقلىققا، پاك ياشاشقا مۇراجىئەت قىلىدىغان، نادانلىقتىن، خۇراپاتلىقتىن قۇتۇلۇشقا ئۇندەيدىغان كۆپلىگەن جەڭگىۋار، يارقىن شېئىرلارنى يازغان، مۇشۇ مەزمۇندىكى كۆپلىگەن پائالىيەتلەرنى تەشكىللىگەن، ئۆزى باشلامچى بولۇپ خەلقنى يېتەكلىگەن.

1932 - يىلى 12 - ئايدا تۇرپان ئاستانىدا مەخسۇت مۇھىتى باشچىلىقىدا دېھقانلار قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلگەندە، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر يېڭىشەھەر بازىرىدىكى ھەمدۇللا دامولا، ھېسامىدىن زۇپەر، تۆمۈر جىساھاجى قاتارلىقلار بىلەن بىرگە قوزغىلاڭغا قىزغىن ئاۋاز قوشقان ۋە قوزغىلاڭ باش شتابىنىڭ مەسلىھەتچىلىكى، كاتىبات ئىشلىرىنى ئۈستىگە ئېلىپ، قوزغىلاڭنىڭ مۇھىم رەھبەرلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغان. جاللات شېڭ شىسەي تۇرپان شەھىرىگە باستۇرۇپ كەلگەندە، ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرى ئۇنى دەرھال ئۆزىنى دالدىغا ئېلىپ، بىر مەزگىل پاناھلىنىشنى ئېيتقاندا، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر: «مەن خەلقىمنى تاشلاپ كېتەلمەيمەن،

人士买合苏提·木依提一起带到了斜米，并将阿不都哈里克·维吾尔送入了俄罗斯小学学习。1917年6月，他以惊人的成绩上了3年级。在俄罗斯爆发“十月革命”之后，无法坚持上学的阿不都哈里克·维吾尔于1918年4月跟着商队回到了吐鲁番，9月进入新城汉语学校学堂并以优异的成绩毕业。如此这般熟练掌握了阿拉伯、波斯语、塔塔尔语、俄罗斯语、汉语，并向一个蒙古族朋友学了蒙语的阿不都哈里克·维吾尔虽然已经成为当时很著名的知识青年，但他从未停止过学习。1923年3月，他将儿子阿不来提汗和有身孕的妻子阿依木汗留在家里，为了在俄罗斯上大学，与买合苏提·木依提、加玛力·木提依拉一起出发并通过买合苏提·木依提在俄罗斯的一个教师朋友进入第三国际建立的东方劳动大学中国部（1924年中国部改为“中山大学”）学习，1926年以优异的成绩毕业于该校并荣获金奖。

阿不都哈里克·维吾尔第二次从国外回来之后很清楚地认识到：使人们摆脱愚昧、摆脱迷信的唯一办法就是开办学校，只有通过启蒙之光才能照亮陷入黑暗的心灵，于是决定开办学校。1927年他在自家的院子里开办了只有一个班级的学校，后来还在艾米都拉艾来木阿訇、买合苏提·木依提、伊萨米丁·祖帕尔等人士的支持和资助下，于新城欧依曼东建立了学校，1928年又在老城南门建立了学校。

看到俄罗斯翻天覆地的变化，与新疆有天壤之别，他非常的悲痛，并在短暂的生命中，写出了号召人们学科学、创新、凝聚、团结、廉洁、摆脱愚昧、摆脱迷信的许多诗，组织了多次宣传上述内容的各种活动，自己带头开导人民。

1932年12月，在吐鲁番阿斯塔那以买合苏提·木依提为首的农民运动爆发时，阿不都哈里克·维吾尔同新城镇的艾米都拉·大毛拉、伊萨米丁·祖帕尔、铁木尔·吉萨阿吉等人一起积极响应该运动，并担任了运动总指挥部的顾问、秘书职务，成为该运动的主要领导人之一。当刽子手盛世才之流窜入吐鲁番时，阿不都哈里克·维吾尔的亲朋好友劝告他躲避一段时间，

قېرىنداشلىرىمىنىڭ بېشىغا قانداق قىسمەت كەلسە، مەنمۇ تەڭ كۆرىمەن» دەپ زادى ئۇنىمىغان ۋە ساتقىنىنىڭ چېقىمچىلىقى بىلەن تۈرمىگە تاشلانغان. 1933 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى جاللات شېڭ شىسەي ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، تۆمۈر جىساھاجى قاتارلىق قەھرىمانلارنى قاچاق ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرىنىڭ قولى بىلەن تۇرپان يېڭىشەھەر بازىرىدا قەتل قىلغان.

ئابدۇخالىق ئۇيغۇرنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ پىداكارلىقى، ۋەتەن، مىللەت ئۈچۈن ئۆزىنى بېغىشلاش روھى شۇ يەردىكى، ئۇ تىجارەت دائىرىسى چەت ئەللەرگىچە كېڭەيگەن باياشاد، مەرىپەتلىك ئائىلىدە چوڭ بولغان، ئۆزىنىڭ مول بىلىمى، پەزىلەت، خىسلەتلىرى بىلەن جەمئىيەتتە يۇقىرى ئورۇنغا ئېرىشكەن، توققۇزى تەل شارائىتتىمۇ، ئازاب چېكىۋاتقان خەلقى ئۈچۈن ھەممە نەرسىسىدىن ۋاز كېچىپ، ئۆز ھاياتى بەدىلىگە خەلققە بولغان مۇھەببىتىنى، ئۆز ئېتىقادى يولىدىكى تەۋرەنمەس ئىرادىسىنى ئىپادىلىدى ۋە ئەۋلادلار قەلبىدە ئۆچمەس ئابىدە تىكلىدى. ئۇ خەلقنىڭ ئارزۇسىغا ۋەكىللىك قىلغان، خەلقنىڭ ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈرگەن، خەلقنىڭ ئارزۇسى يولىدا ھاياتىنى قۇربان قىلغاچقا، ئۇنىڭ ھاياتى ھەققىدىكى ھېكايىلەر خەلق ئارىسىدا ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ، ئەۋلادتىن ئەۋلادقا يادلىنىپ كەلدى. ئۇنىڭ جەڭگىۋار شېئىرلىرى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب، شىمالدا ياڭراپ، ئۇزۇنغىچە ئەكس سادا پەيدا قىلدى.

3. مېھنەتكەش قۇرغۇچىلار

تۆمۈر داۋامەت

دۆلەت ئەربابى، كۆزگە كۆرۈنگەن سىياسىئون، مەدەنىيەت تەشكىلاتچىسى، شائىر، يازغۇچى تۆمۈر داۋامەت ـــ 1927 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى توقسۇن ناھىيىسىنىڭ بوستان يېزىسىدا دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۆز يېزىسىدا باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتكۈزۈپ ئۆگىنىشنى داۋاملاشتۇرۇپ، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە بولغان.

ئازادلىقتىن كېيىن، يەنى1950 ـ يىلى 5 ـ ئايدا توقسۇن ناھىيە 2 ـ رايون 3 ـ يېزىنىڭ يېزا باشلىقى بولۇپ سايلانغان. 1950 ـ يىلى 12 ـ ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولغان. 1954 ـ يىلى 26 يېشىدا توقسۇن ناھىيىسىگە ھاكىم بولۇپ سايلانغان. 1955 ـ يىلى 9 ـ ئايدىن 1957 ـ يىلى 7 ـ ئايغىچە بېيجىڭدا مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى سىياسىي فاكۇلتېتىنىڭ تەتقىقات سىنىپىنى پۈتكۈزۈپ، ئالىي تېخنىكوم مەلۇماتىغا ئىگە بولغان. 1964 ـ يىلىغىچە ج ك پ توقسۇن ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى ۋە تۇرپان مەركىزىي ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى بولغان.

يېزا ئاساسىي قاتلامدىن ئۆسۈپ بىر ناھىيىنىڭ ئاساسىي رەھبىرى بولۇپ ئىشلىگەن ئون يىل تۆمۈر داۋامەت ئۈچۈن ئەمەلىي خىزمەت ۋە تۇرمۇشتىكى ئالىي مەكتەپ بولغان. ئۇ بۇ جەرياندا جانلىق تەربىيىگە ۋە مول بىلىمگە، قىممەتلىك خىزمەت تەجرىبىسىگە ئىگە بولۇپ، پارتىيىگە، خەلققە سادىق بولۇش، ھەممىدە پارتىيە، خەلق مەنپەئىتىنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇش، ئۈزۈل ـ كېسىل خەلق ئۈچۈن ئىشلەش، پاك ـ دىيانەتلىك بولۇش، سوتسىيالىزم، كوممۇنىزم ئىشلىرى ئۈچۈن بارلىقىنى بېغىشلاشتەك دۇنيا قارىشى

但他对他们说："我不能不顾我的人民，我的兄弟遇到怎样的命运，我也要遇到怎样的命运。"而坚决不愿意躲避，后因叛徒出卖而入狱。1933年3月13日刽子手盛世才在新城通过白俄罗斯士兵的手杀害了阿不都哈里克·维吾尔、铁木尔·吉萨阿吉等民族英雄。

阿不都哈里克·维吾尔伟大和大无畏，主要体现在为祖国、为民族献身的精神上，虽然他出生在与国外做生意非常富裕文明的家庭，并以自己丰富的知识和高尚品格在社会上获得了很高地位，但为了身处水深火热中的人民他宁肯放弃一切，以付出自己生命为代价，表达了对人民的热爱之情和对自己信念永不动摇的坚强意志，在后代心里树立了永恒不倒的丰碑。他为代表并反映人们的意愿、为人民的新生甘愿牺牲自己，这一串串的闪光故事在民间代代相传，他战斗的诗歌已响彻天山南北。

3. 辛勤的建设者

铁木尔·达瓦买提

铁木尔·达瓦买提是国家领导人、杰出的政治家、文化组织者、诗人、作家。他于1927年6月16日出生在托克逊县波斯坦乡的农民家庭，在乡村小学毕业后继续学习完成了初中教育。解放后，1950年5月被选为县第二区第三乡的乡长，1950年12月加入中国共产党，1954年在他26岁时当选为托克逊县长。1955年9月至1957年7月完成北京中央民族学院政治系研究班学业获得大学学历，至1964年，担任过中共托克逊县委书记和吐鲁番中心县副县委书记职务。从基层工作成长为一个县的主要领导，十年光阴，也成了铁木尔·达瓦买提工作和生活的大学课堂。在这期间，他获得了有效的教育、丰富的知识和宝贵的实践经验，忠于党忠于人民，树立了把党和人民的利益放在首位、彻底为人民服务、清正廉洁，

ۋە قىممەت قارىشىنى تىكلەپ، كەلگۈسى كۆرەشچان، شانلىق ھاياتى ئۈچۈن مۇستەھكەم ئۇل سالغان.

تۆمۈر داۋامەت 36 يېشىدا شىنجاڭنىڭ سىياسىي سەھنىسىدىن ئورۇن ئېلىپ، 1964 ـ يىلىدىن 1968 ـ يىلىغىچە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان. 1968 ـ يىلىدىن 1974 ـ يىلىغىچە ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېت ئىشلەپچىقىرىشقا قوماندانلىق قىلىش گۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېت دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، داجەيدىن ئۆگىنىش ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى، دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى بولغان. 1979 ـ يىلىدىن 1985 ـ يىلىغىچە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى، دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولغان. 1985 ـ يىلىدىن 1993 ـ يىلىغىچە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، ئاپتونوم رايونىنىڭ رەئىسى بولغان. 1993 ـ يىلىدىن 1994 ـ يىلىغىچە مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، ئاپتونوم رايونىنىڭ رەئىسى بولغان. 1994 ـ يىلىدىن 1996 ـ يىلىغىچە مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى بولغان. 1993 ـ يىلىدىن 2003 ـ يىلىغىچە ئىككى قارار مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان.

تۆمۈر داۋامەت ئۇزاق سىناقلاردىن ئۆتكەن، ئەل سۆيەر رەھبەر، پارتىيە، دۆلەتنىڭ مىللىي سىياسەت، مىللىي خىزمەت ۋە چېگرا رايون قۇرۇلۇشىدىكى مۇنەۋۋەر رەھبىرىي كادىرى، كۆزگە كۆرۈنگەن سىياسىئون. ئۇ شانلىق ھايات مۇساپىسىدە پارتىيىگە، خەلقە، ۋەتەنگە سادىق بولۇپ، سوتسىيالىزم ئىشلىرى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان. ئۇ ئېلىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە تونۇلغان ئاتاقلىق دۆلەت ئەربابى، خەلقىمىزنىڭ قەلب تۆرىدىن ئورۇن ئالغان پېشقەدەم رەھبەر بولۇپلا قالماستىن يەنە تونۇلغان شائىر، يازغۇچىدۇر.

تۆمۈر داۋامەت 1963 ـ يىلى «قارىغاينىڭ خىسلىتى» ناملىق شېئىرىنى مەتبۇئاتتا ئېلان قىلىش بىلەن ئەدەبىيات سېپىگە كىرگەن. ئۇنىڭ «تيانشان شادلىقى» ناملىق تۇنجى شېئىرلار توپلىمى 1982 ـ يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. 1985 ـ يىلى بۇ شېئىرلار توپلىمى «يۇرەك ناخشىلىرى» نامى بىلەن شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن خەنزۇ تىلىدا نەشر قىلىنغان، 1987 ـ يىلى ياپون تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، ياپونىيىدە نەشر قىلىنغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ «ۋەتەنگە مۇھەببەت»، «دەۋر ئىلھاملىرى»، «ھايات مەشئىلى»، «بوستانلار ئارىلاپ»، «ئۆمۈر ئىزلىرى» ناملىق شېئىرلار توپلاملىرى ھەر قايسى نەشرىياتلار تەرىپىدىن كەينى ـ كەينىدىن نەشر قىلىنىپ، خەنزۇ، ياپون، ئىنگلىز، ئەرەب، قازاق تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنىپ، نەشر قىلىنغان. ئۇنىڭدىن باشقا تۆمۈر داۋامەتنىڭ «سۆيۈملۈك يۇرتۇم شىنجاڭ» ناملىق نەسرىي ئەسىرى، «دوستلۇق سەپىرى» ناملىق سايامەت خاتىرىلىرى ئۇيغۇر، خەنزۇ تىللىرىدا، كېيىن ئىنگلىز ۋە ئەرەب تىللاردا نەشر قىلىنغان. 2003 ـ يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى «تۆمۈر داۋامەت ماقالىلىرى» نى ئۇيغۇرچە تۆت تۇم، خەنزۇچە ئىككى تۇم قىلىپ نەشر قىلغان. 2009 ـ يىلى خەنزۇ تىلىدا «ھايات گۈلشەنىدىن تەرمىلەر» ناملىق كۇندىلىك خاتىرە توپلىمى نەشر قىلىنغان.

为社会主义和共产主义贡献一切的世界观和价值观，为今后战斗辉煌的人生打下了坚实的基础。

铁木尔·达瓦买提36岁开始担任新疆维吾尔自治区级领导，1964年至1968年当选为自治区副主席；1968年至1974年担任了自治区革委会生产指挥组副组长、新疆维吾尔自治区革委会常委会成员、学大寨办公室主任、农牧办公室主任；1979年至1985年担任自治区党委副书记（当时设有第一书记）、自治区人大常委会主任、国家民委副主任；1985年至1993年任自治区党委副书记、自治区人民政府主席；1993年至1994年任全国人大副委员长、自治区党委副书记、自治区人民政府主席；1994年至1996担任全国人大副委员长、自治区党委副书记；1993年至2003年担任两届全国人大副委员长职务。

铁木尔·达瓦买提是经过长期考验、人民爱戴的党和国家、民族事务、边疆地区建设的优秀领导干部、杰出的政治家。在辉煌的一生中他忠于党，忠于人民，忠于祖国，为社会主义事业做出了不可磨灭的贡献；他是各族人民所熟悉的国家领导人，他不仅是在人民心中获得崇高地位的老一辈领导人，还是著名的诗人和作家。

1963年铁木尔·达瓦买提在期刊上发表《松树的品格》以后步入文艺战线。他的首本诗集《天山欢歌》1982年由民族出版社出版，该诗集1985年翻译成汉语为《心之歌》，在新疆人民出版社出版，1987年翻译成日语在日本出版。此后《献给祖国的爱》、《时代的感召》、《生命的火炬》、《绿洲放歌》、《生命的足迹》等诗集分别以汉语、日语、英语、阿拉伯语、哈萨克语先后在各出版社出版。另外，铁木尔·达瓦买提的散文集《新疆，我可爱的家乡》、旅行见闻录《友谊之行》已用维、汉文出版，此后被译成英语、阿拉伯语出版发行。2003年民族出版社出版发行了《铁木尔·达瓦买提文集》（维吾尔文四卷本，汉语两卷本）；2009

«تەڭرىتاغ ناخشىسى» ناملىق تۆت قىسىملىق تېلېۋېزىيە بەدىئىي فىلىم سېنارىيىسى 2002 ـ يىلى «مىللەتلەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان ۋە مەركىزىي تېلېۋېزىيە ئىستانسىسىدا كۆرسىتىلگەن. يەنە «قەلب ناخشىسى» ناملىق تۆت قىسىملىق بەدىئىي فىلىم سېنارىيىسى 2002 ـ يىلى مەركىزىي تېلېۋېزىيە ئىستانسىسىدا تارقىتىلغان. تۆمۈر داۋامەت يەنە «جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر مەدەنىيەت قامۇسى» (جەمئىي بەش توم، 1996 ـ يىلىدىن 1998 ـ يىلىغىچە مىللەتلەر نەشرىياتى خەنزۇ تىلىدا نەشر قىلغان) نى تۈزۈش، نەشر قىلىشقا باشچىلىق قىلغان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، تۆمۈر داۋامەتنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە دۇنياۋى سۇ ئىنشائاتى سەمەرىسى كارىزنى قۇتقۇزۇش، سېھرىي كۈچىنى نامايان قىلىش، دۇنياغا يۈزلەندۈرۈش جەھەتتىكى تۆھپىلىرى چەكسىز ۋە بىباھادۇر. 1987 ـ، 1988 ـ يىللىرى تۆمۈر داۋامەتنىڭ ماسلاشتۇرۇشى بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئون ئىككى مۇقام تەتقىقات جەمئىيىتى بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتى قۇرۇلۇپ، مۇناسىۋەتلىك ئالىم، مۇتەخەسسىسلەر بۇ ئىككى جەمئىيەتكە جەلپ قىلىندى. بۇ ئىككى جەمئىيەتنىڭ باشلىقلىقىنى تۆمۈر داۋامەت ئۈستىگە ئالدى. 1993 ـ يىلى 7 ـ ئايدا يەنە رەئىس تۆمۈر داۋامەت يۇقىرىقى ئىككى جەمئىيەت ئاساسىدا «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئون ئىككى مۇقام ۋە كلاسسىك ئەدەبىيات فوندى»نى قۇرۇپ، بۇ جەمئىيەتلەرنى مەبلەغ كاپالىتىگە ئىگە قىلدى ۋە ئۆزى باش بولۇپ، باش مۇھەررىرلىكىنى ئۈستىگە ئېلىپ، «جۇڭگو ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» ۋە «ئىشرەت ئەڭگىز» مۇقامى(13 توم، ئۇيغۇر، خەنزۇ، ئىنگلىز تىللىرىدا 1997 ـ يىلى جۇڭگو قامۇس نەشرىياتى نەشر قىلغان)، «جۇڭگو ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى (VCD، DVD پلاستىنكىسى، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، ئىنگلىزچە، ئەرەبچە تىللاردا شىنجاڭ ئۈن ـ سىن نەشرىياتى تەرىپىدىن 2003 ـ يىلى نەشر قىلىنغان) قاتارلىق ئىلمىي ئەمگەكلەرنى يورۇقلۇققا چىقاردى. ئون ئىككى مۇقامنى ئۇزاققىچە مەبلەغ كاپالىتىگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن مۇناسىۋەتلىك تارماقلار بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئاۋات ناھىيىسىدە «ئون ئىككى مۇقام» دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇلۇشىغا ئاساس سالدى. 2002 ـ يىلىنىڭ بېشىدا تۆمۈر داۋامەت «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى»نى ئىنسانىيەتنىڭ جىسىمسىز مەدەنىيەت مىراسلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بوشاشماي تىرىشچانلىق كۆرسەتتى. نەتىجىدە، 2005 ـ يىلى 11 ـ ئايدا «جۇڭگو شىنجاڭ ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» ب د ت مائارىپ، پەن، مەدەنىيەت تەشكىلاتى تەرىپىدىن «ئىنسانىيەتنىڭ جىسىمسىز مەدەنىيەت مىراسلىرى ئىچىدىكى ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئەسەر» بولۇپ رەسمىي تەستىقلاندى. تۆمۈر داۋامەت يەنە شىنجاڭ سەنئەت ئىنستىتۇتىدا ئون ئىككى مۇقام مۇزىكىلىرىنى ئۆگىنىش، ئورۇنداش كەسپى تەسىس قىلىشنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئون ئىككى مۇقام ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۈرۈش بازىسى بەرپا قىلدى. 2006 ـ يىلى 5 ـ ئايدا تۆمۈر داۋامەتنىڭ تەشەببۇسى بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنى قېزىش، رەتلەش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. تۆمۈر داۋامەتنىڭ كۆڭۈل قويۇپ پىلانلىشى، ئۇيۇشتۇرۇشى، بىۋاسىتە قول سېلىپ ئىشلىشى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى

年由汉文出版了其日记选《生命之苑集萃》一书；四集电影剧本《天山欢乐》刊登在2002年《民族文学》汉文版并在中央电视台录制播出。2002年中央电视台又录制播出了其诗歌剧本《心之歌》。铁木尔·达瓦买提还担任了《中国少数民族文化大典》（共5卷，1996年至1998年由民族出版社出版）编写出版的领导工作。

除以上列举之外，铁木尔·达瓦买提为维吾尔族文化、古典文学走向世界和保护世界水利事业的奇迹——吐鲁番坎儿井展现其神奇魅力方面，做出了无法估量的宝贵贡献。1987年和1988年在铁木尔·达瓦买提的协调下成立了新疆维吾尔自治区“十二木卡姆”研究协会和维吾尔族古典文学研究学会，他亲自担任了这两个学会的领导，聚集起这两方面的有关专家学者开展一系列卓有成效的工作。1993年7月在以上两个学会的基础上又成立了“新疆维吾尔族十二木卡姆基金会”，保证了学会的科研资金。他亲自领导和作为主编制作发行了《中国维吾尔族“十二木卡姆”》和《艾西热特艾格子木卡姆》（13卷，翻译成汉语、英语，1997年于中国大百科全书出版社出版），为《中国维吾尔“十二木卡姆”》（CD、VCD、DVD光碟2003年由新疆音像出版社用维吾尔语、汉语、英语、阿拉伯语出版）等文化作品面世立下了汗马功劳。为了使“十二木卡姆”工作获得长期的资金保证，他联系相关部门，为阿瓦提县建立“十二木卡姆农场”打下了基础。2002年初铁木尔·达瓦买提提出把维吾尔“十二木卡姆”列入人类非物质文化遗产的建议并做了不懈努力。2005年11月《中国新疆维吾尔族十二木卡姆》被联合国教科文组织评为人类非物质文化遗产中具有代表性的作品并正式获得批准。铁木尔·达瓦买提提议在新疆艺术学院设立了学习、演奏十二木卡姆专业，建立了十二木卡姆培养人才基地。2006年5月在铁木尔·达瓦买提的倡议下成立了新疆维吾尔自治区维吾尔族麦西莱甫挖掘、整理领导小组。在铁木尔·达瓦买提的悉心设计、组织、直接参与和在自治区党委、人民政府的大力支持下，截至

نەتىجىسىدە 2008 - يىلى 5 - ئايغا قەدەر 31 قىسىملىق مەشرەپ رەسمىي سىنغا ئېلىنىپ بولۇندى. تۆمۈر داۋامەتنىڭ بارلىق ئەقىل - پاراسىتىنى ئىشقا سېلىپ، تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى ئارقىسىدا 2008 - يىلى 9 - ئايدا مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ جىسىمسىز مەدەنىيەت مىراسلىرى تەركىبىدىكى نۇقتىلىق تۈرگە رەسمىي كىرگۈزۈپ، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى مائارىپ، پەن، مەدەنىيەت تەشكىلاتىغا ئىلتىماس قىلىشنى قارار قىلدى. تۆمۈر داۋامەت يەنە دۇنيا سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى تارىخىدىكى مۆجىزە كارىزلارنى قوغداش، قۇتقۇزۇشنى تەشەببۇس قىلىپ، شىنجاڭ كارىز تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ھەيدەكچىلىك قىلدى. بۇ جەمئىيەت قۇرۇلغاندا پەخرىي مۇدىرىيەت باشلىقلىق ۋەزىپىسىنى زىممىسىگە ئېلىپ، مۇناسىۋەتلىك تارماقلارنى ماسلاشتۇرۇپ، كارىزلارنى ئۇزاق مۇددەتلىك قوغداش ۋە قۇتقۇزۇش مەبلىغى ھەل قىلىپ بەردى. ھازىر ئۇنىڭ بۇاسىتە پىلانلىشى بىلەن كارىزلارنى ئىنسانىيەتنىڭ ماددىي مەدەنىيەت مىراسى تىزىملىكىگە كىرگۈزۈشنى ئىلتىماس قىلىش خىزمىتى جىددىي ئىشلىنىۋاتىدۇ.

تۆمۈر داۋامەت يەنە 1978 - يىلى شىجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىنى ئۆتەۋاتقان مەزگىلدىن باشلاپ ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئىككى گىگانت ئەسەر «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن «قۇتادغۇ بىلىك»نى رەتلەش، خەنزۇ تىلى ۋە باشقا تىللارغا تەجىمە قىلىش، نەشر قىلىش ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىپ، ئون نەچچە يىل جەريانىدا بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ بىر قانچە خىل نۇسخىدا نەشر قىلىنىپ، دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىدىن ئورۇن ئېلىشىغا تېگىشلىك تۆھپە قوشتى. 1988 - يىلى ئۇلۇغ ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قەشقەردىكى مەقبەرىسىنى ياساش، 1992 - يىلى مەشھۇر مۇقام ئۇستازى ئاماننىساخاننىڭ يەكەندىكى مەقبەرىسىنى ياساش، ھەيكىلىنى تۇرغۇزۇش قاتارلىقلارغا يېتەكچىلىك قىلىپ، بۇ قۇرۇلۇشلارغا مەبلەغ ھەل قىلىپ بەردى.

تۆمۈر داۋامەت ھازىر ياشىنىپ قالغان بولسىمۇ، ناھايىتى زور غەيرەت - جاسارەت بىلەن دۇنيادا كەم ئۇچرايدىغان ئۇيغۇر مەدەنىيەت مىراسلىرىنى يوقىلىپ كېتىش خەۋپىدىن قۇتقۇزۇپ، ھاياتىي كۈچىنى قايتا نامايان قىلىپ، دۇنياغا يۈزلەندۈرۈش ۋە دۇنيا مەدەنىيەت مىراسلىرى خەزىنىسىگە كىرگۈزۈش ئۈچۈن سەمەرىلىك خىزمەتلەرنى ئىشلىمەكتە.

روزى تۇردى

روزى تۇردى 1921 - يىلى تۇربان شەھرى يار يېزىسىنىڭ يار كەنتىدە نامرات دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئازادلىقتىن ئىلگىرى 10 نەچچە ياشقا كىرگەن چاغدىن باشلاپلا بايلارغا ياللىنىپ ئىشلىگەن. چەت، ياقا يۇرتلارغا بېرىپ تىرىكچىلىك قىلغان. 1950 - يىلى خىزمەتكە قاتناشقان. 1951 - يىلىدىن 1953 - يىلىغىچە كومپارتىيە رەھبەرلىكىدە ئېلىپ بېرىلغان ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى قاتارلىق ھەرىكەتلەرگە قاتناشقان. 1952 - يىلى جۇڭگو كومپارتىيىسىگە كىرگەن. 1954 - يىلىدىن 1955 - يىلىغىچە دېھقانچىلىق كوپېراتىپىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى. 1955 - يىلىدىن 1956 - يىلىغىچە كوپېراتىپ مۇدىرى بولغان. 1958 - يىلىدىن 1959 - يىلىغىچە بەشىۋلتوز گۇڭشىبى (ھازىرقى يار يېزىسى) نىڭ باشلىقى بولغان. 1960 - يىلىدىن 1966 -

2008年5月，总共有31集《麦西莱甫》被正式录制出来。在铁木尔·达瓦买提竭尽所有智慧的不断努力下，2008年9月文化部把维吾尔族麦西莱甫列入“中华民族非物质文化遗产”中的重点项目，决定向联合国教科文组织提出申请世界非物质文化遗产。铁木尔·达瓦买提还倡导保护和抢救世界水利事业的奇迹——坎儿井，为新疆坎儿井保护协会的成立起到了推动作用。该协会成立以后，铁木尔·达瓦买提担任名誉主席，协调相关机构解决了长期保护和抢救坎儿井的资金。现在他的直接策划下，申请坎儿井为世界非物质文化遗产的工作正在加紧推进中。

铁木尔·达瓦买提从1978年担任新疆维吾尔自治区副主席开始，领导维吾尔文化历史上的两大巨著《突厥语大辞典》和《福乐智慧》的整理、翻译成汉语和其他语言、出版等工作，几十年来出版了几个版本的这两部著作，为丰富世界文化宝库做出了应有的贡献。他还领导了1988年为修建伟大学者玉素甫·哈斯·阿吉甫在喀什的陵墓和1992年为著名木卡姆大师阿曼尼沙汗在莎车县的坟墓铸造雕像等工作，解决了所需要的资金。

现在铁木尔·达瓦买提虽然年事已高，但是仍以巨大的勇气和意志进行着抢救世界上少有和濒临失传的维吾尔族文化遗产工作，使其重新焕发出光彩走向世界，并正在为使其列入世界文化遗产而努力工作着。

肉孜·吐尔地

肉孜·吐尔地1921年出生于吐鲁番市亚尔乡亚尔村贫困的农民家庭。他在解放前从十几岁开始被巴依雇佣，在偏僻地区谋生。1950年参加工作，1951年至1953年参加了共产党领导下进行的减租反霸、土地改革等运动。1952年加入中国共产党，1954年至1955年担任农业合作社副主任，1955年至1956年担任合作社主任，1958年至1959年担任亚尔乡乡长等职务。1960年

يىلىغىچە گۇڭشېدا قۇشۇمچە شۇجى، 1966 ـ يىلىدىن 1969 ـ يىلىغىچە تۇرپان ناھىيىسىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى بولغان. 1969 ـ يىلى 11 ـ ئايدىن 1971 ـ يىلىغىچە تۇرپان ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇدىرى، مەركىزىي گۇرۇپپىنىڭ باشلىقى بولغان. 1972 ـ يىلىدىن 1975 ـ يىلىغىچە تۇرپان ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى، ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇدىرى بولغان. 1975 ـ يىلىدىن 1979 ـ يىلىغىچە تۇرپان ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، تۇرپان ۋىلايەتلىك كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن، ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى بولغان. 1979 ـ يىلىدىن 1981 ـ يىلىغىچە تۇرپان ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مەسلىھەتچىسى بولغان. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى 9 ـ، 10 ـ، 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتلىرىنىڭ كاندىدات ئەزالىقىغا سايلانغان. ئىلگىرى ـ كېيىن ناھىيە ۋە ئاپتونوم رايون بويىچە ئىشلەپچىقىرىش ئىلغارى، ئەمگەك نەمۇنىچىسى بولۇپ باھالانغان ھەم ئىككى قېتىم مەملىكەتلىك ئىشلەپچىقىرىش ئىلغارلىرى ۋەكىللىرى يىغىنىغا قاتناشقان. روزى تۇردى نامرات دېھقان ئائىلىسىدە توغۇلۇپ، جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداپ تىرىشىپ خىزمەت قىلىپ، ئاخىرى مەركىزىي كومىتېتنىڭ كاندىدات ئەزاسى بولۇشتەك يۇقىرى ئورۇنغا ئېرىشكەن. ئۇ ناھىيىنىڭ رەھبەرلىك ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغاندىن كېيىن، دېھقانلارغا باشچىلىق قىلىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنى رېمونت قىلغان، دەرەخ تېكىپ ئورمان بەرپا قىلغان. ئۇ تۇرپاندا خېلى نامى بار بەش ئورمان ئىھاتە ئورمىنى قۇرۇلۇشى، تارلاڭدىن سۇ باشلاپ تېمىتىپ سۇغىرىش قۇرۇلۇشى قاتارلىقلارغا يېتەكچىلىك قىلغان.

روزى تۇردى 30 نەچچە يىللىق خىزمەت ھاياتىدا پارتىيىگە، پرولېتارىيات ئىنقىلابىي ئىشلىرىغا سادىق بولۇپ، ئىخلاس بىلەن جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداپ تىرىشىپ ئىشلەپ، ئۆز ھاياتىنى سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا بېغىشلىغان. 1982 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى كېسەل سەۋەبىدىن 61 يېشىدا ۋاپات بولغان.

لى جيايۇ

يولداش لى جيايۇ 1923 ـ يىلى 6 ـ ئايدا شەنشى ئۆلكىسىنىڭ چىڭجيەن ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. 1942 ـ يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرگەن ھەم شۇ يىلى ئىنقىلابىي خىزمەتكە قاتناشقان. 1947 ـ يىلى ئازادلىق ئارمىيىگە قاتنىشىپ، جۇڭگونىڭ ئازادلىق ئىشلىرى ئۈچۈن ھايات ـ ماماتلىق جەڭ قىلغان. 1993 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى كېسەل سەۋەبى بىلەن ئۈرۈمچىدە ۋاپات بولغان. يولداش لى جيايۇ ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، پارتگۇرۇپپىسىنىڭ شۇجىسى بولغان. ئۇ 1958 ـ يىلى تۇرپانغا كەلگەندىن باشلاپ 1970 ـ يىلىنىڭ باشلىرىغىچە تۇرپاندا خىزمەت قىلىپ، تۇرپان، پىچان، تۇقسۇن مەركىزىي ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى، قوشۇمچە تۇرپان ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى بولۇپ ئىشلىگەن. ئۇ بۇ مەزگىلدە تۇرپاندىكى ھەر مىللەت دېھقانلىرى بىلەن ھەمنەپەس، تەقدىرداش بولۇپ، دېھقانلار قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان.

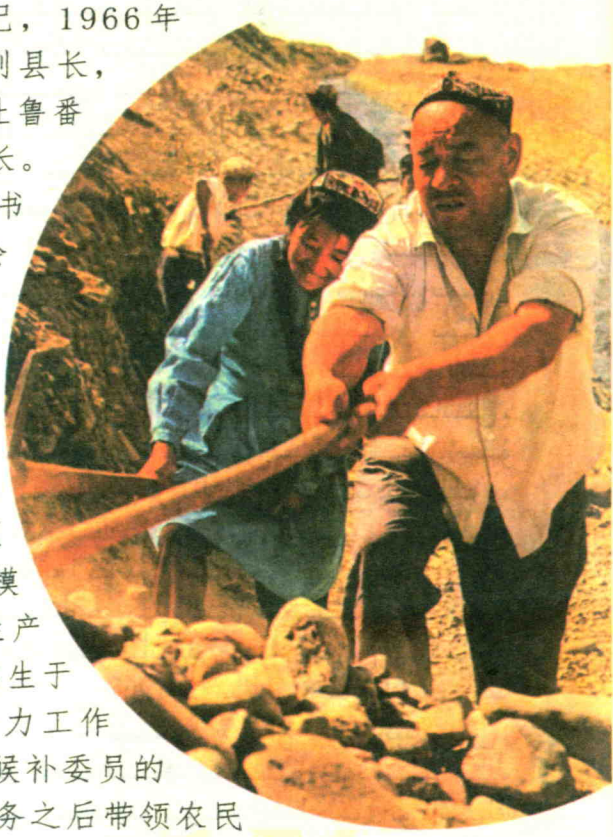

至1966年在公社当副书记，1966年至1969年在吐鲁番县当副县长，1969年11月至1971年担任吐鲁番革命委员会主任、中心组组长。1972年至1975年任吐鲁番县委书记、吐鲁番地区贫下中农协会会长。1975年至1979年担任吐鲁番地委副书记。1979年至1981年担任吐鲁番地区行署顾问，当选过中共第九、第十、第十一届中央委员会候补委员；先后被评为县级和自治区级“先进生产者”、“劳动模范”，两次参加过全国先进生产者代表大会。肉孜·吐尔地出生于贫困的农民家庭，通过艰苦努力工作终于得到了当选中央委员会候补委员的很高职位。他肩负县领导职务之后带领农民开荒，维修渠道，植树造林并指导了五个防护林工程、从峡谷引水滴灌工程等。

肉孜·吐尔地在30多年的工作中始终忠于党，忠于无产阶级革命事业，专心刻苦，努力工作，将自己的生命献给了社会主义建设事业。1982年7月24日病逝，享年61岁。

李嘉玉

李嘉玉同志1923年6月出生于陕西省清涧县，1942年加入中国共产党，当年参加革命工作。1947年参加解放军，为中国人民的解放事业而奋斗。1993年4月23日在乌鲁木齐病逝。

李嘉玉同志担任过自治区人大常委会副主任、党组书记职务。他从1958年至1970年初在吐鲁番工作，担任吐鲁番、托克逊、鄯善中心党委书记，兼吐鲁番县委书记。在吐鲁番地区工作过程中，他同吐鲁番各族农民同呼吸，共命运，给农民留下了深刻

لى جيايۇ تۇرپانغا يېڭىدىن كەلگەندە، تۇرپاندا قۇرغاقچىلىق ئېغىر بولۇۋاتقان، سۇيى قىس، بوران كۆچلۈك، قۇملىشىش خەۋپى ئېغىر، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى تۆۋەن، خەلقنىڭ تۇرمۇشى قىينچىلىقتا قالغان، ئاشلىق بىلەن ئۆز ئۆزىنى يېتەرلىك تەمىنلىيەلمەيۋاتقان مەزگىل ئىدى. ئۇ ۋەزىپىگە تەينلەنگەندىن كېيىن ئاممىغا ئەستايىدىللىق بىلەن خىزمەت ئىشلەپ، ئۇلارنى ئاققوناق تېرىشقا قايىل قىلدى. نەتىجىدە، يىل ئاخىردا ئاققوناقتىن مول ھوسۇل ئېلىنىپ، مەھسۇلات مىقدارى ئىلگىرىكى يىللاردىكىدىن ئىككى قاتلاندى. شۇنىڭ بىلەن تۇرپاندىكى ھەممە دېھقان يەرلىرىگە ئاققوناق تېرىشقا پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن كىرىشىپ كەتتى. بىراق، قوناق كۆلىمىنىڭ زورىيىشىغا ئەگىشىپ، سۇ كەمچىل بولۇش مەسىلىسى كۈنسايىن گەۋدىلىنىپ، تۇرپاننىڭ ئىقتىسادىنى، بولۇپمۇ يېزا ئىگىلىكىنى چەكلەپ تۇرۇۋاتقان بوغۇزغا ئايلاندى. سۇ مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، لى جيايۇ بىر بۆلۈك ئادەم تەشكىللەپ، كارىز قازدى ھەم راۋانلاشتۇردى. بىر بۆلۈك ئادەمگە باشچىلىق قىلىپ، تەڭرىتاغدىن سۇ باشلاش شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بىرىنچى قول ماتېرىيالغا ئېرىشىش ئۈچۈن لى جيايۇ سۇ ئىشلىرىغا پىشىشق تېخنىك خادىملارنى باشلاپ، تەڭرىتاغقا ئېچكىرىلەپ كىرىپ، سۇ بايلىقى مول ئورۇن ۋە ئېرىق لايىھىسىنى بېكىتتى. 1962 ـ يىلىدىن 1967 ـ يىلىغىچە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ تارلاك ئۆستىكى، خەلق 1 ـ ئۆستىكى، قارا يۇزى ئۆستىكى، خەلق 2 ـ ئۆستىكىنى ياساشقا رەھبەرلىك قىلىپ، تەڭرىتاغنىڭ ئېچكىرىدىكى سۇنى تۇرپان بوستانلىقىغا بۆلۈشتە باشلاپ كېلىپ، تۇرپاننىڭ سۇ كەمچىل بولۇش ۋەزىيىتىنى تۈپتىن ئۆزگەرتتى. ئۇ يەنە تۇرپاندا قۇمنى تىزگىنلەش، بوراندىن مۇداپىئەلىنىش ئىھاتە ئورمىنى بەرپا قىلىش دولقۇنى قوزغاپ، 1964 ـ يىلىدىن 1966 ـ يىلىغىچە ئېتىز ـ ئېرىقلارنى ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇش ۋە نۇقتىلىق جايلاردا قۇمنى تىزگىنلەش، بوراندىن مۇداپىئەلىنىش ئورمانلىقى بەرپا قىلىشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، تۇرپان دېھقانلىرىنىڭ بوران ئاپىتىگە ئۇچراش ھادىسىسىنىڭ ئېغىر بولۇش ۋەزىيىتىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئۆزگەرتتى. ئۇ بۇ جەريانىدا دېھقانلار بىلەن جاپا ـ مۇشەققەتنى تەڭ تارتىپ، بىللە يېتىپ، بىللە يەپ، بىللە ئىشلەپ، ئۇلار بىلەن بىر تۇغقان قېرىنداشتەك ئۆتتى. ئۇنىڭ ئىش بېجىرگەندىكى كەسكىن قىياپىتى، دېھقانلار بىلەن سۆزلەشكەندىكى سەممىي، ئاددىي ـ سادda تۇرقى دېھقانلارنىڭ قەلبىگە چوڭقۇر ئورناپ كەتتى.

شېرىپ ساۋۇت (ئۇستا)

تۇرپان مۇقاملىرى ئۇستىدە توختالغىنىمىزدا، بۇ تەۋەررۈك گۆھەرلەرنى دەۋرىمىزگىچە يەتكۈزۈپ كەلگەن تۇرپان مۇقام ئەجدادلىرىدىن لۇكچۇنلۇك قاسىم چۇش، نۇرسۇۋاق، يۇسۇپ پەنباش، ئىسمايىل مەزىن، يۇسۇپ سېتىنىياز،

的印象。

李嘉玉刚来吐鲁番时，吐鲁番正处于严重干旱、缺水、风大、有严重的沙漠化危险、农业生产水平低、人们生活非常艰难、粮食不能自供自足的时期。他担任领导工作以后认真为人民工作，说服他们种细粮，结果于年末取得丰收，产量比前些年增加了两倍。起初吐鲁番的很多人侧重于种植高粱，但是随着高粱种植面积的扩大，缺水问题也越来越严重。吐鲁番的经济特别是农业发展受到遏制。

为了解决缺水问题，李嘉玉组织一部分人挖掘并疏通了坎儿井，提出“带领一部分人从天山引水”的口号。为了得到第一手资料，李嘉玉带领一部分熟悉水利的技术人员深入天山，测定水资源丰富的地方，制定出挖渠道方案。

从1962年至1967年他先后带领大伙挖出峡谷渠道、人民第一渠道、人民第二渠道，把天山深处的雪水直接引到吐鲁番绿洲，从根本上解决了水紧缺问题。他还在吐鲁番带头掀起了防风固沙和防风护林建设的巨浪。1964年至1966年实现了将田间与林带联网，重点固沙，建造防护林，从根本上改变了吐鲁番农民饱受风灾的状况。在这期间，他跟农民同甘共苦，同住、同吃、同干活，跟他们相处得像一家人一样。他办事时严肃的态度、同农民交往中诚恳质朴的样子已深深烙印在各族农民心中。

谢日甫·沙吾提（大师）

提起“吐鲁番木卡姆”，我们不知不觉地会想起鲁克沁的卡斯木·其韦西、努尔苏王、玉素甫板巴西、司马依·买孜尼、玉素甫·色提尼亚孜、司马依·尼亚孜、谢日甫·沙吾提（大师）、阿吾提·肉孜买提

ئىسمايىل نىياز، شېرىپ ساۋۇت (ئۇستا)، ئاۋۇت روزىمەت (تۇڭ) قاتارلىقلارنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالماي تۇرالمايمىز. بۇ تۆھپىكار ئەجدادلارنىڭ ۋەكىلى، مۇقام ئۇستازى شېرىپ ساۋۇت (1923 ~ 1995) بالىلىق مەزگىللىرىدىن باشلاپ نەي، سۇنای چېلىشنى ئۆگەنگەن. ياشلىق مەزگىللىرىدە تۇرپان مۇقامىنى پىشقەدەملەردىن پىشىشق ئۆگىنىپ ئۆزلەشتۈرگەن. كېيىن سۇنای، ساتار چېلىشتا كامالەتكە يېتىپ، «شېرىپ ئۇستا» («ئۇستاز» دېگەن مەنىدە) دېگەن نام بىلەن داڭق قازانغان. تۇرپان مۇقاملىرىنى بىر قەدەر تولۇق بىلىش، يۇقىرى سەۋىيىدە ئورۇنداشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن مۇقام كۈيلىرىنى لېنتىغا ئېلىش خىزمىتىگە ھەمكارلىشىپ، تۇرپان مۇقاملىرىنى قۇتقۇزۇپ قېلىشقا غايەت زور ھەسسە قوشقان. 1992 ـ يىلى بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن تۇنجى قېتىملىق ئۇيغۇر مۇقام كۆرىكىگە قاتنىشىپ، دۆلەت رەھبەرلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا ئېرىشكەن. مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى، دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى تەرىپىدىن «خەلق سەنئىتى سەنئەتكارى»دەپ نام بېرىلگەن. پۈتكۈل ھاياتىنى لۇكچۇن دىيارىدا مۇقام ئورۇنداش، سۇنای، ساتار چېلىش، مۇقام ۋارىسلىرىنى تەربىيىلەش بىلەن ئۆتكۈزگەن.

خېۋىر تۆمۈر

يازغۇچى، ئەدىب، تارىخشۇناس خېۋىر تۆمۈر 1930 ـ يىللاردا قوزغالغان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى، مەشھۇر تارىخىي شەخس، گېنېرال تۆمۈر ئېلىنىڭ ئوغلى بولۇپ، 1922 ـ يىلى توقسۇن ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. بالىلىق مەزگىللىرىدە ئاتىسى بىلەن بىللە كۇچا، قەشقەر، كېيىنچە ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردا تۇرۇپ، يېڭىچە پەننىي مەكتەپلەردە، ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىندە ئوقۇغان. 1939 ـ يىلى توقسۇنغا قايتىپ ئوقۇتقۇچى بولغان. 1946 ـ يىلى ئۈرۈمچىدىكى ئالتاي نەشرىياتىدا ئىشلىگەن. ئازادلىقتىن كېيىن ناھەق قارىلىنىپ، 20 يىللىق قاماققا ھۆكۈم قىلىنىپ، تۇرمىگە تاشلانغان. پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى تارىخ ماتېرىياللىرى كومىتېتىدا ئىشلىگەن. خېۋىر تۆمۈرنىڭ ئىجادىيىتى 1944 ـ يىلىدىن باشلانغان بولسىمۇ، يېرىك ئەدەبىي ئەسەرلىرى 1980 ـ يىللاردىن تارتىپ رەسمىي ئېلان قىلىنىشقا باشلىغان. ئۇ يېڭى دەۋر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا قەسىدىن ئىبارەت بۇ ئەدەبىي شەكلىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە تۈرتكە بولۇپ ۋە ئەڭ يۇقىرى مۇۋەپپەقىيىتىنى يارىتىپ، «بالدۇر ئويغانغان ئادەم»، «ئابدۇقادىر دامۇللا ھەققىدە قەسىدە»، «مۇللا زەيدىن ھەققىدە قەسىدە»، «تاڭ ئالدىدا» قاتارلىق مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى نەشر قىلدۇرغان. بولۇپمۇ ئەدىب ئۆز ئەسەرلىرىدە مۇللا زەيدىن، ئابدۇقادىر دامۇللا، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر قاتارلىق مەشھۇر تارىخىي شەخسلەر ۋە ئەينى دەۋردىكى تارىخىي ۋەقەلەر ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات بېرىپ، تەتقىقاتچىلار ۋە ياش ئەۋلادلار ئۈچۈن ئۆلمەس مەنىۋى مىراس قالدۇرۇپ كەتكەن. ئەدىب 1992 ـ يىلى 1 ـ ئايدا 70يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

等著名艺人。著名艺人代表、木卡姆大师谢日甫·沙吾提（1923～1994年）从童年时期开始学吹笛子和唢呐，青年时代开始学习“吐鲁番木卡姆”，后来在吹唢呐、弹奏萨塔尔等方面达到了很高水平，并以“谢日甫师傅”的名声出名。他以熟知“吐鲁番木卡姆”、有极高演奏水平的特点积极投入到木卡姆录音工作中，为拯救“吐鲁番木卡姆”做出了巨大贡献。此外还参加了1992年在北京举行的首届维吾尔木卡姆演出活动，受到了中央领导的亲切接见，被文化部和国家民族事务委员会授予“木卡姆民间艺术家”称号。他毕生在鲁克沁从事木卡姆演奏、吹唢呐、弹奏萨塔尔、培养木卡姆继承人等工作。

海维尔·铁木尔

作家、文人、历史学家海维尔·铁木尔是1930年爆发的农民运动的主要领导人、伟大的历史人物铁木尔·艾力大将的儿子。1922年出生于托克逊县，儿童时代跟父亲一起生活在库车、喀什等地，后来在乌鲁木齐等地的学堂和省师范学校读书。1939年在托克逊县从事教师工作，1946年在乌鲁木齐阿勒泰出版社工作，解放后因他人诽谤，无辜被宣判入狱20年。党的十一届三中全会以后恢复名义后被安排在自治区政治协商会历史资料委员会工作。虽然他的文学创作始于1944年，但到1980年才开始正式得以发表。他对新时期维吾尔族传记文学的形成起到了推动作用并取得了极大的成功，先后创作出版了《早觉醒的人》、《阿布都卡地尔大毛拉传》、《毛拉翟丁传》、《黎明前》等优秀作品。特别是对自己文学作品里的毛拉翟丁、阿布都卡地尔大毛拉、阿布都哈里克·维吾尔等著名历史人物及其事件进行了详细的记述，为研究者和后人留下了永恒的精神财富。他于1992年1月去世，享年70岁。

ۋۇ مىڭجۇ

ۋۇ مىڭجۇ 1930 ـ يىلى خۇبەي ۋۇخەننىڭ خەنياڭدا توغۇلغان. 1955 ـ يىلى غەربىي جەنۇب يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتى باغۋەنچىلىك فاكۇلتېتىنىڭ دەل ـ دەرەخ، كۆكتات يېتىشتۇرۇش مەخسۇس كەسپىنى پۈتكۈزۈپ، دېھقانچىلىق مىنىستىرلىكىگە خىزمەتكە ئورۇنلاشقان بولسىمۇ، ياخشى خىزمەت شارائىتىدىن ۋاز كېچىپ، ئۆزى تەلەپ قىلىپ، پېچان ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتىدا خىزمەت قىلدى.

ئۇ پېچان ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتىغا كەلگەندىن كېيىن، يەنە ئىلتىماس قىلىپ، 1957 ـ يىلى باھاردا پېچان ناھىيىسىنىڭ ھوك مەھەللىسىگە كېلىپ ئورۇنلاشتى. ۋۇ مىڭجۇ بۇ يەردە بىر تەرەپتىن پېشقەدەم قوغۇنچىلارنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى ئۆگەندى، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزلۈكسىز پىكىر يۈرگۈزۈپ، خەلق ئىچىدىكى قوغۇن تېرىش تېخنىكىسى جەھەتتە ساقلانغان مەسىلىلەرنى بايقاپ، ياخشىلىدى. چۈنكى، ئۇ ئوقۇغان، مەخسۇس تەربىيىلەنگەن ئىدى. ۋۇ مىڭجۇ يۈرەكلىك ھالدا كىتابىي بىلىملەرگە بىرلەشتۈرۈپ، مۇڭاپىق ئوغۇتلاش، پەرۋىش قىلىش، يېتىشتۇرۇش ئېلىپ باردى. ئۇزۇن ئۆتمەي بىر نەچچە مو قوغۇنلۇق ئۇنىڭ جاپالىق ئىشلىشى ئارقىسىدا كىشىنى مەپتۇن قىلغۇدەك ھالغا كەلدى. قوغۇن پىشىش مەۋسۈمى يېتىپ كەلگەندە، ۋۇ مىڭجۇ كىتابىي بىلىملەر بىلەن ئەنئەنىۋى قوغۇن تېرىش ئۇسۇلىنى بىرلەشتۈرۈپ يېتىشتۈرگەن قوغۇنلارنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى، سۈپىتى ھەمدە مەھسۇلاتى جەھەتتە پېشقەدەم دېھقانلارنىڭ قوغۇنلىرىدىن ئېشىپ كەتتى. جانلىق پاكىتلار ئالدىدا دېھقانلار پەن ـ تېخنىكىنىڭ قوغۇننىڭ سۈپىتىنى ياخشىلاپ، مەھسۇلاتىنى ئاشۇرۇپ، كىرىمنى كۆپەيتىدىغانلىقىغا ئىشەندى. ۋۇ مىڭجۇنىڭ قوغۇن تېرىشتىكى ئىلغار تېخنىكىسى ھەر قايسى مەھەللىلەرگە تارقالدى. دېھقانلار ئارقا ـ ئارقىدىن كېلىپ ئۇنىڭدىن تېخنىكا ئۆگەندى. يەرلىك دېھقانلار ئۇنى ئايغا ئوخشىتىپ، «ئايىمخان» دەپ ئۇيغۇرچە ئىسىم قويۇپ قويدى.

ۋۇ مىڭجۇ خانىم ئەڭ ياخشى قوغۇن ـ تاۋۇز يېتىشتۇرۇش ئۇچۇن تۇرپان دىيارىدا 40 نەچچە يىلدىن ئارتۇق ئەجىر سىڭدۈردى. يەرلىك قوغۇن سورتلىرىدىن 40 نەچچە خىلنى رەتلەپ چىقتى. ئاددىي ئۇسۇلدا يېڭى سورت يېتىشتۇرۇش بىلەن شۇغۇللىنىپ، 13 خىل قوغۇن سورتى، 10 خىل تاۋۇز سورتىنى يېتىشتۇرۇپ، نەچچە يۈز مىليون يۈەنلىك ئىقتىسادىي ئۇنۇم يارىتتى. ئۇ قوغۇن تەتقىقاتى ئۇچۇن قەتئىيلىك بىلەن مۇئاۋىن ۋالىيلىق ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بەردى، قوغۇن تەتقىقاتى ئۇچۇن يولدىشىنى ھەمكارلاشتۇردى. 1985 ـ يىلى شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك پەن ـ تېخنىكا ئورنىغا يۆتكەلگەندىن كېيىن خەينەن ئۆلكىسىدە قوغۇن ئۆستۇرۇش تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، تۇرپاننىڭ يېڭى تېخنىكىلار بىلەن تەمىنلەپ تۇردى. ئۇ يەنە قوغۇننى پارنىكتا پەسىلسىز ئۆستۈرۈش، تۇپراقسىز ئۆستۈرۈش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىپ، قوغۇن ئۆستۈرۈش

吴明珠

吴明珠，1930年出生于湖北武汉汉阳，1955年从西北农业大学园艺学院树木蔬菜培育专业本科毕业。虽然被分配在国家农业部工作了，但她放弃了优越的工作条件，自愿到鄯善县农技站工作。

她到鄯善县农技站以后，经申请，于1957年来到鄯善县大东湖村工作。吴明珠在这里一边向有经验的瓜农学习长处，一边通过不断探索发现群众种瓜技术方面存在的问题并加以改进。毕竟她受过教育和专门培训，所以常大胆地结合书本知识，进行适当的施肥、培育和培养，时间不长，通过辛苦劳动，她的成果引起人们的关注。到了哈密瓜成熟季节，吴明珠结合书本知识和传统经验培育出来的瓜无论在外观、质量和产量上都超过了有传统经验的瓜农。在有力的事实证据面前，瓜农们信服了通过科技提高瓜的质量和产量、增加收入的道理。于是乎，吴明珠种瓜的先进经验很快传遍了各个乡村，瓜农们相继来向她学习，并把她比作月亮，给她起了“阿依木汗”（维吾尔语“月亮姑娘”）的维吾尔族名字。

吴明珠为了培育最好的西瓜甜瓜，在吐鲁番整整付出了40多年的心血，整理出了当地甜瓜品种40多种，通过简单的方法培育出13种甜瓜新品种和10种西瓜新品种，创造了1亿元的经济价值。为了西瓜甜瓜的研究，她坚决辞去了地区副专员的职务；为了西瓜甜瓜的研究，她请丈夫配合协助她。1985年被调到新疆农业科技研究院后，她去到海南从事甜瓜良种培育研究工作，并为吐鲁番不断提供了新的科研技术。她还应用甜瓜反季节种植和无土栽培

تېخنىكىسىنى يېپىيڭى سەۋىيىگە كۆتۈردى. ئۇ 70 ياشتىن ھالقىغان بولسىمۇ، ئاخىرقى يىللىرىنى تۇرپاندىن ئىبارەت زېمىندا يىلتىز تارتىپ، قوغۇن، تاۋۇزنىڭ ئەلا سورتىنى يېتىشتۇرۇش ئىشى بىلەن ئۆتكۈزدى.

ۋۇ مىڭجۇنىڭ قوغۇن - تاۋۇز تەتقىقاتىدا قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرى كۆپ بولۇپ، جۈڭگونىڭ پەن - تېخنىكا ئىشلىرى ئۈچۈن كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشتى. ئۇ «غەربىي رايون قوغۇن شاھى» دەپ نام ئالدى. بۈگۈنكى كۈندە شىنجاڭدا نەچچە يۈز مىڭ تونىنا قوغۇن - تاۋۇز ئىشلەپچىقىرىلىۋاتىدۇ. مانا بۇلارنى ئاساسىي جەھەتتىن ئۇ يېتىشتۇرگەن سورتلار يېكى ئەسلىي سورتى، دېيىشكە بولىدۇ. بۇ سورتلارنىڭ سۈپىتى ياخشى بولۇپلا قالماستىن، پۈراقلىق، تەملىك، چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاپ كېتىدۇ. كېسەللىكلەرگە قارشى تۇرۇش ۋە چىدامچانلىقى كۈچلۈك. مەسىلەن، خانىش، قىزىل كۆكچى قاتارلىق قوغۇنلار ھازىر مەملىكەت ئىچى - سىرتىغا توشۇلماقتا.

ۋۇ مىڭجۇ ھازىر جۈڭگو باغۋەنچىلىك ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مۇدىرىيەت ئەزاسى، مەملىكەتلىك قوغۇن - تاۋۇز كەسپىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، خەلقئارا كاۋا تۇرىدىكى زىرائەتلىرى ئېرسىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، خەلقئارا باغۋەنچىلىك جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، مەملىكەتلىك «8 - مارت» قىزىل بايراقدارى، «ئاز سانلىق مىللەت رايونىدا ئۇزۇن يىل ئىشلىگەن ئىلغار پەن - تېخنىكا خىزمەتچىسى»، «مەملىكەتلىك ئىلغار خىزمەتچى»، «مەملىكەتلىك مۇنەۋۋەر پەن - تېخنىكا خىزمەتچىسى» قاتارلىق شەرەپلىك نام‌لارغا ئېرىشتى. ئۇ يەنە دۆلەت دەرىجىلىك گەۋدىلىك تۆھپە قوشقان مۇتەخەسسىس، جۈڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى 13 - نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى بولدى.

قاسىم ئەزىز

تۇرپاندا «نازىركوم» تىلغا ئېلىنسا كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدا شۇ ھامان ئۆزىنىڭ ئۇرغۇپ تۇرغان سەنئەت تالانتى بىلەن خەلقىمىز قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان پىشقەدەم سەنئەتكار، ئۇسسۇل ئۇستازى قاسىم ئەزىزنىڭ سىيماسى نامايان بولىدۇ. قاسىم ئەزىز 1932 - يىلى تۇرپاندا تۇغۇلغان، 1959 - يىلىدىن 1965 - يىلىغىچە سابىق تۇرپان ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكىتە، 1975 - يىلىدىن 1995 - يىلىغىچە تۇرپان ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىتە ئىشلەپ، نۇرغۇن سەنئەت نوتىلىرىنى يېتىشتۇرگەن، پىشقان، مەملىكەت ئىچىدە تەسىرگە ئىگە سەنئەتكارغا ئايلانغان. ياپونىيە، قازاقىستان قاتارلىق دۆلەتلەرگە چىقىپ، خەلقئارالىق سەھنىلەردە ماھارەت كۆرسىتىپ، ھەر قايسى ئەل خەلقلىرىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشكەن. دۆلەتلىك 2 - دەرىجىلىك ئارتىس، تۇرپان ۋىلايەتلىك ئۇسسۇلچىلار جەمئىيىتىنىڭ پەخرىي رەئىسى، ئاپتونوم رايونلۇق ئۇسسۇلچىلار جەمئىيىتىنىڭ ھەيئىتى، شىنجاڭ مۇقام ئىلمىي تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، جۈڭگو كىنوچىلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، تۇرپان ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمەكنىڭ كەسپىي يېتەكچىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

قاسىم ئەزىز 1960 - يىللاردىلا ئۆزىنىڭ سەنئەتكە بولغان ئوتتەك قىزغىن

技术，把种植甜瓜的技术提高到了一个崭新的台阶。她虽然已经70多岁了，但将最后的岁月之树仍扎根在吐鲁番，继续从事着培育西瓜甜瓜优良品种的事业。

吴明珠在西瓜甜瓜培育研究上取得了举世瞩目的业绩，为中国的科技事业做出了卓越的贡献，享有“西部公主”之称誉，当今的新疆，每年所生产的几十万吨的西瓜甜瓜，可以说基本上都是她栽培的新品种或原品种，这些品种不仅品质好、香甜，大小均匀，而且抗病虫害，耐存放，如“皇后”、“克孜勒可口奇”等甜瓜更是驰名国内外。

吴明珠现今获得了中国园艺科协主任委员、国家西瓜甜瓜专业委员会成员、国际葫芦科种类作物遗传协会成员、国际园艺协会成员职务和“国家‘三八’红旗手”、“少数民族地区先进科技工作者”等荣誉称号。她还是“国家有突出贡献专家”、中国共产党第十三大代表。

卡斯木·艾则孜

每当谈起“那孜尔库木”时，人们的眼前就会浮现出用自己热情奔放的舞蹈技艺给人们留下深刻印象的老艺人、舞蹈老师卡斯木·艾则孜的身影。卡斯木·艾则孜1932年出生在吐鲁番，1959年至1965年在原吐鲁番县文工团，1975年至1995年在吐鲁番地区文工团工作，使自己成为国内颇具影响力的艺术家。他去到日本、哈萨克斯坦等国家的国际舞台上演出，获得了各国人民的热烈掌声。作为国家二级演员，他曾任吐鲁番地区舞蹈协会名誉主席、自治区舞蹈协会委员、新疆木卡姆研究学会成员、中国电影协会成员、吐鲁番地区文工团专业指导，现已光荣退休。

从1960年起，他就以自己对舞蹈火一般的热情和天赋开始跳舞，

مۇھەببىتى ۋە تالانتى بىلەن ئۇسسۇل ئويناپ، شوخ ۋە يۇمۇرىستىك ھەرىكەتلىرى بىلەن خەلققە تونۇلغان. 1980 ـ يىللاردىن باشلاپ تۇرپاننىڭ جاي ـ جايلىرىغا بېرىپ، پېشقەدەم خەلق ئۇسسۇلچىلىرىدىن كۆپلىگەن ماھارەتلەرنى ئۆگەندى، بولۇپمۇ تۇرپان خەلق ئۇسسۇلى نازىركومغا ئالاھىدە ئىشتىياق باغلاپ، قېتىرقىنىپ تەتقىق قىلدى. شۇ ئاساستا نازىركوم ئۇسسۇلىنى قايتا ـ قايتا پىششىقلاپ ئىشلەش، ئۈزلۈكسىز يېڭىلاش، تەرەققىي قىلدۇرۇش ئارقىلىق 1985 ـ يىلى «نازىركوم» ئۇسسۇلىنى ئۆزى باش بولۇپ، ئاپتونوم رايونلۇق سەنئەت كۆرىكىگە قاتناشتۇرۇپ، 1 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، مۇتەخەسسىسلەرنىڭ مۇئەييەنلەشتۈرۈشىگە ئېرىشتى. شۇنىڭ بىلەن نازىركوم ئۇسسۇلى قاسىم ئەزىز بىلەن چەمبەرچاس باغلىنىپ كەتتى. ئۇنىڭ تەسىرى بىلەن ياش بىر تۈركۈم نازىركوم ئۇسسۇلچىلىرى يېتىشىپ چىقتى. قاسىم ئەزىز سەنئەت ھاياتىدا «نەغەم بىلەن بەختىنىسا»، «باغۋەن قىزلار»، «باھار كەلدى»، «ساختا مۇھەببەتنىڭ ئاقىۋىتى»، «جور بولاي سىزگە»، «باغقا باشلاي» قاتارلىق كۆپلىگەن نادىر ئۇسسۇل، لەپەر، ناخشىلارنى ئىجاد قىلىپ، ئۆزى ئورۇنداپ، «غۇنچەم»، «ئارشىن مال ئالان»، «قانلىق يىللار» ناملىق دىرامىلاردا ئۆزى رېژىسسور، ئۆزى باش رولچى بولۇپ، پۈتكۈل ھاياتىنى ھوسوللۇق ئىجادىيەت، سەنئەت ئىچىدە ئۆتكۈزدى. قاسىم ئەزىز كۆپكە قادىر سەنئەتكار بولۇپ، دۇتار چېلىش، مۇقاملارغا داپ چېلىش، ناخشا ئېيتىش، لەپەر ئويناش، كومىدېيە، دىراما، ئىتوت ئويناش، كۈلدۈرگە، رېژىسسورلۇق، شۇنىڭدەك يېزىقچىلىق جەھەتلەردىمۇ ماھارىتى ئۈستۈن ئىدى. ئۇ «ئارتىس بولمايدىغان قىز»، «غەربكە ساياھەت»، «قۇملۇقتىكى كارۋان»، «قالدۇق قار» قاتارلىق كىنو، تېلېۋىزىيە تىياتىرلىرىدىمۇ مۇھىم روللارنى ئېلىپ، ئەل قەلبىدە ئۆچمەس ئوبراز قالدۇردى. ئۇ 2006 ـ يىلى 11 ـ ئايدا كېسەل سەۋەبى بىلەن 74 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

ليۇ خۇڭلياڭ

تۇرپانشۇناس، ئارخېئولوگ، دوكتور ئاشتى ليۇ خۇڭلياڭ تۇرپاننىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى خىزمىتىگە بىر ئۆمۈر يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلغان تۆھپىكار مۇتەخەسسىستۇر. بۈگۈنكى تۇرپاننىڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان ساياھەتچىلىكى ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىق ئىشلىرىنى ليۇ خوڭلياڭنىڭ مېھنىتىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

ئۇ 1954 ـ يىلى 8 ـ ئايدا شەندۇڭ ئۆلكىسى لياڭشەن ناھىيىسىنىڭ ياڭدەي كەنتىدە دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. كېيىن ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن بىرگە توقسۇن ناھىيىسىنىڭ قىزىلبايراق يېزىسىغا كېلىپ قايتا تەربىيە ئالغان. 1976 ـ يىلى 8 ـ ئايدا سىچۇەن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئارخېئولوگىيە كەسپىنى پۈتكۈزۈپ، تۇرپان ناھىيىلىك مەدەنىيەت پونكىتىدا خىزمەت قىلغان. كېيىن تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش، باشقۇرۇش ئورنىغا يۆتكەلگەن. ئۇ تۇرپاننىڭ مول مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا كۈچلۈك مۇھەببەت باغلىغان بولۇپ، 1979 ـ، 1983 ـ يىللىرى ئىلگىرى ـ كېيىن ئىككى قېتىم تۇرپاندىكى

以活泼幽默的表演风格家喻户晓。

1980年他深入吐鲁番各个地方向民间艺人学习技艺，特别热衷于吐鲁番民间舞蹈“那孜尔库木”的潜心钻研，在此基础上反复提炼“那孜尔库木”舞蹈精华，不断创新发展，并于1985年亲自带队在自治区文艺汇演上表演了“那孜尔库木”舞蹈，获得了一等奖，得到了专家们的肯定。从此，“那孜尔库木”舞蹈与卡斯木·艾则孜紧紧联系在了一起。在他的影响下，一批年轻的“那孜尔库木”演员成长起来。卡斯木·艾则孜在其艺术生涯中自编自导了《纳哈木和拜合提尼莎》、《园丁姑娘》、《春天来了》、《虚伪爱情的结局》、《让我当你的伴侣》、《相邀到果园》等精品双人舞、歌曲和舞蹈，自编自导主演了《温倩姆》、《阿西马阿兰》、《浴血年代》等话剧，他整个人生都是在创作舞蹈艺术中度过的。卡斯木·艾则孜是多面手艺人，在都塔尔、手鼓、唱歌、滑稽表演、话剧、相声小品、导演、写作等方面都有高超的造诣。在《不当演员的姑娘》、《西游记》、《沙漠驼队》、《积雪》等影视剧中他还担任了重要角色，给人们心中留下了深刻的印象。2006年11月他因病去世，享年74岁。

柳洪亮

“吐鲁番学”研究员、文物学家、博士后——柳洪亮是为吐鲁番文博事业付出了毕生心血的专家。吐鲁番今天的旅游业、文博事业都离不开柳洪亮的杰出贡献。

他于1954年8月出生于山东省梁山县阳台村农民家庭，后来举家到托克逊县接受再教育，1976年8月毕业于四川大学文物专业，乃于吐鲁番县文化站参加工作，后来调到吐鲁番文物保护管理处工作。他对吐鲁番丰富的文物古迹有着深厚的感情，1979年和1983年曾两

مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتىگە قاتناشقان. نۇرغۇن يىللاردىن بۇيان لىيۇ خۇڭلياڭ ۋە ئۇنىڭ سەپداشلىرى 100 دىن ئارتۇق قەدىمىي قەبرە، ئىبادەتخانا قاتارلىقلارنى تېپىپ چىقىشقا يېتەكچىلىك قىلىپ، دۆلەتنىڭ نۇرغۇن قىممەتلىك تارىخىي، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداپ قالغان. 1984 - يىلى 7 - ئايدا تۇرپان ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش، باشقۇرۇش ئورنىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان. 1986 - يىلى لىيۇ خۇڭلياڭ تۇرپان ۋىلايەتلىك مۇزېينى قۇرۇشقا مەسئۇل بولۇپ، ئىككى يىل جاپالىق ئىشلەش ئارقىسىدا، كۆلىمى 2000 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان، شىنجاڭ بويىچە كۆلىمى بىر قەدەر چوڭ بولغان مۇزېينى پۈتتۈرگەن. 1989 - يىلى ئەتىيازدا ۋۇخەن ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ جۇڭگو قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى كەسپىگە ماگىستىر ئاسپىرانتلىققا قوبۇل قىلىنغان. لىيۇ خۇڭلياڭ 1993 - يىلدىن باشلاپ ئىلگىرى - كېيىن ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، قۇشۇمچە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش مەركىزىنىڭ مۇدىرى، ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، ئىداره باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى. 1993 - يىلى 1 - ئايدا لەنجۇ - شىنجاڭ تۆمۈر يولى قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلىۋاتقاندا، پېچان ناھىيىسىنىڭ پويىز ئىستانسىسىغا يېقىن جايدا غايەت زور دىنوزاۋۇرنىڭ تاشقا ئايلانغان تاشقاتمىسى بايقالدى. 1996 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ لىيۇ خۇڭلياڭ تۇرپان مۇزېيىدا 1000 كۋادرات مېتىرلىق دىنوزاۋۇرنىڭ تاشقا ئايلانغان ئىسكىلىتىنى قويىدىغان كۆرگەزمە زالى قۇرۇلۇشىغا مەسئۇل بولدى. جاپالىق تىرىشىش ئارقىسىدا بۇ قۇرۇلۇش 1997 - يىلى 8 - ئاينىڭ 12 - كۈنى رەسمىي سىرتقا ئېچىۋېتىلدى. بۇ جۇڭگودا غەربىي شىمال بويىچە ئەڭ چوڭ تەبىئەت مۇزېيى بولۇپ قالدى.

لىيۇ خۇڭلياڭ يەنە ئىلمىي تەتقىقات جەھەتتىمۇ زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تۇرپانشۇناسلىق ئىلمىگە ئائىت 60 پارچىدىن ئارتۇق ھەر خىل تېمىدىكى ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ، «يېڭىدىن تېپىلغان تۇرپان پۈتۈكلىرى ۋە بۇ ھەقتىكى تەتقىقات» دېگەن كىتابنى تۈزۈپ نەشر قىلدۇردى. ياپونىيەلىك ئېكسپېدىتسىيىچى تاچىبانا زېيچو يازغان «ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيىسى» قاتارلىق كىتابلارنى تەرجىمە قىلدى. 1994 - يىلى 8 - ئايدا ياپونىيىنىڭ «شەرق پەلسەپىسى ئىلمىي مۇكاپاتى»غا ئېرىشتى. دۆلەتنىڭ مەخسۇس تۇرى بولغان «جۇڭگو شىنجاڭ تام رەسىملىرى قامۇسى. تۇرپان تومى»نى تۈزۈش ۋەزىپىسىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك تاماملىدى. 1996 - يىلى مەملىكەتلىك تۇرپانشۇناسلىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا تۇرپانشۇناسلىق ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا سايلاندى. 1995 - يىلى 7 - ئايدا «جۇڭگو مۇزىكا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قامۇسى. شىنجاڭ تومى»نى تۈزۈش تەشكىلىي كومىتېتىغا تەكلىپ بىلەن ئەزا بولدى. 1994 - يىلى لىيۇ خۇڭلياڭ «جۇڭگونىڭ ھازىرقى زامان ئالىملىرى» لۇغىتىگە كىرگۈزۈلدى. ئۇ مەملىكەت ئىچى - سىرتىدا ئېچىلغان مۇھىم

次参与了吐鲁番文物的全面宣传工作。多年来柳洪亮与他的同事们考古并指导发现了100余处古墓、寺院，保护了国家许多珍贵文物，1984年7月任吐鲁番文物局副局长。1986年柳洪亮负责筹建了吐鲁番博物馆。经过2年辛勤工作，建成了面积2000平方米全疆较大的博物馆，他也于1989年春被吸收为武汉大学中国古代文化专业硕士研究生；自1993年起先后担任地区文化处副处长、兼地区文物局副局长，后来任局长职务。1993年1月兰新铁路复线建设期间，在鄯善县火车站附近发现恐龙化石，1996年下半年他便开始负责了1000平方米恐龙化石模型展览中心的建筑工程，经过艰苦努力，展览中心于1997年8月12日正式对外开放，成为中国西部最大的自然博物馆。

柳洪亮在科学研究上也有很大的成就，先后在“吐鲁番学”研究方面发表过60余篇论文，修改出版发行了《吐鲁番发现和研究》一书；翻译了橘瑞超（日本）著作《中亚探险》等书，1994年8月获日本“东洋哲学艺术奖”，成功完成了国家专刊《中国壁画全集（吐鲁番卷）》的编著任务。1996年在中国“吐鲁番学”研讨会上被选为“吐鲁番学”学会副会长。1995年7月，被聘请为《中国音乐文化文物百科全书·新疆卷》编辑组委员会成员。1994年柳洪亮被列入《中国现代科学家词典》，多次参加了国内外召开的重要研讨

ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىغا كۆپ قېتىم قاتناشتى. 2002 - يىلى مەملىكەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىدارىسى، كادىرلار مىنىستىرلىكى قاتارلىق ئورۇنلار تەرىپىدىن مەملىكەت بويىچە «مەدەنىيەت سىستېمىسىدىكى ئىلغار خىزمەتچى» بولۇپ باھالاندى. لېۋ خۇڭلىياڭ 2003 - يىلى 3 - ئايدا قاتناش ھادىسىسىدە بەختكە قارشى قازا قىلدى.

خەلىپخان يۈسۈپ

تۇرپان ئۇزۇمچىلىكىنىڭ يېقىنقى ئون نەچچە يىلدىن بۇيانقى مىسلى كۆرۈلمىگەن تەرەققىياتى ئۇزۇمچىلىك مۇتەخەسسىسى، ئالىي ئاگرانوم خەلىپخان يۈسۈپنىڭ نامى بىلەن چەمبەرچاس باغلىنىپ كەتكەن. مەملىكەتلىك ئەمگەك نەمۇنچىسى، مەملىكەتلىك پەننىي ئومۇملاشتۇرۇشتىكى ئۇلگىلىك شەخس، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر مۇتەخەسسىس، مۇنەۋۋەر كومپارتىيە ئەزاسى خەلىپخان يۈسۈپ توقسۇندا تۇغۇلغان بولۇپ، ئەينى يىللاردا شىنجاڭ 1 - ئاۋغوست يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتىنىڭ دېھقانچىلىق فاكۇلتېتىنى پۈتكۈرۈپ، تۇرپانغا تەقسىم قىلىنغان. ئۇ بىر قانچە يىل سېمونت زاۋۇتىدا ئىشلىگەندىن كېيىن، 1972 - يىلى ئۆزى ئارزۇ قىلغان كەسىپكە، يەنى تۇرپان ناھىيىلىك دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش مەركىزىگە خىزمەتكە چۈشتى. 1979 - يىلى تۇرپان ئۆلايىتى مەملىكەت بويىچە يېشىل كىشمىش قۇرۇق ئۇزۇم ئىشلەپچىقىرىش بازىسى قىلىپ بېكىتىلدى. بۇ چاغلاردا گەرچە تۇرپاننىڭ ئۇزۇم ئىشلەپچىقىرىش تارىخى ئۇزۇن بولسىمۇ، ئەمما ئۇزۇم ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى كۆلەملەشمىگەن، بىرلىك مەھسۇلاتى ھەم ئومۇمىي مەھسۇلاتى تۆۋەن ئىدى. تۇرپان ئۆلايىتى ئىچى - سىرتىدىكى بىر قىسىم يېزا ئىگىلىك پەن - تەتقىقات ئورۇنلىرى تۇرپان كىشمىش ئۇزۇمىنىڭ ئۇزۇقلۇق قىممىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئاساسىدا قەنت تەركىبىنى نىسپىي تۆۋەنلىتىش، دانىسىنى ۋە ساپىقىنى چوڭايتىش، مېۋە بېرىش نىسبىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش جەھەتلەردە ئىزدىنىشكە باشلىغان بولسىمۇ، ئەمما ئونۇمى كۆرۈنەرلىك بولمىغانىدى. نەتىجىدە بۇ ۋەزىپىنى خەلىپخان يۈسۈپ زىممىسىگە ئېلىپ، 1983 - يىلى تۇنجى قەدەمدە شاڭخەيدە ئىشلەنگەن گىبرىلىن (920) نى تۇرپاندا ئۇزۇمگە سىناق قىلىش ۋەزىپىسىنى دادىللىق بىلەن ئۈستىگە ئالدى. ئەينى يىللاردا تۇرپان دېھقانلىرىنىڭ يېزا ئىگىلىك پەن - تېخنىكا ئېڭى تۆۋەن بولغاچقا، دەسلەپتە خەلىپخان يۈسۈپ قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىدى. كېيىن ئۇ بىر دېھقاننى قايىل قىلىپ، سىناق قىلىش ئارقىلىق ئۇزۇم ئۇزۇش مەزگىلىدە گىبرىلىن پۈركۈلگەن تەكنىك بىرلىك ئۇزۇم مەھسۇلاتىنىڭ 15% تىن 40 % كېچە ئاشقانلىقىنى ئىسپاتلاندى، مىسلى كۆرۈلمىگەن بۇ نەتىجە دېھقانلارنى ھەيران قالدۇرۇپ، بۇ ئۇسۇل ئىككىنچى يىلىلا تۇرپان شەھىرىدە ئومۇملاشتى. 1984 - يىلى ئۇزۇمگە بولغان ئېھتىياجنىڭ داۋاملىق ئېشىشى تۇرتكىسىدە تەك كۆلىمىنى زور دەرىجىدە كېڭەيتىش پىلانى يولغا قويۇلدى. بۇنىڭدا يەنە خەلىپخان يۈسۈپ تېخنىكا يېتەكچىلىكى جەھەتتە ئاۋانگارتلىق رولىنى جارى قىلدۇردى. ئۇ يەنە تەكنى زىچ تىكىشنى نەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت جەھەتتىن دەللىلەپ، ئەسلىدىكى بىر مو يەرگە ئون نەچچە تۈپلا تەك تىكىدىغان ئەنئەنىنى بۇزۇپ

会。2002年被国家文物局、人事部评为“文化系统先进工作者”。柳洪亮2003年3月遭遇车祸不幸去世。

海里其汗·玉素甫

近几十年来吐鲁番地区葡萄业的突飞猛进与葡萄专家、高级农艺师海里其汗·玉素甫紧密联系在一起。“全国劳动模范”、“全国科普模范个人”、“自治区级优秀专家”、“优秀共产党员”海里其汗·玉素甫出生于托克逊县，当初毕业于新疆八一农学院农业系，分配到吐鲁番，在水泥厂工作几年后，1972年调到了自己热爱的工作岗位——吐鲁番县农机推广中心。1979年吐鲁番被国家确定为绿色无核白葡萄干生产基地，当时的吐鲁番虽有悠久的葡萄生产历史，但没有形成规模，单产和总产量比较低。吐鲁番内外的一部分农业科研单位对如何提高吐鲁番无核白葡萄的营养价值、降低糖分比例、增大颗粒和提高产量等进行了研究，但是成效不明显，结果这个任务就落到了海里其汗·玉素甫身上。1983年，她大胆承担了对吐鲁番地区葡萄试种在上海研制的“920”（赤霉素）实验任务。当时因为吐鲁番农民农业科技意识比较低，海里其汗·玉素甫的试验遭到了强烈的反对。后来她说服了一个农民进行试验，结果证实了使用“920”的葡萄产品能增产15%～40%，农民们非常惊讶，此做法第二年便在吐鲁番市得到了推广。1984年在对吐鲁番葡萄的需求不断增长的推动下，实施了大力推广葡萄栽植面积计划，海里其汗·玉素甫在技术指导方面发挥了先锋模范作用。她用理论和实践成果论证葡萄密植技术，改变此前一亩地栽植十来棵葡萄的传统，普及了高效定植葡萄技术，很大程度地提高

تاشلاپ، يۇقىرى ئۇنۇملۇك تەك تىكىش ئۇسۇلىنى ئومۇملاشتۇرۇپ، يەر، سۇدىن پايدىلىنىش ئۇنۇمىنى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈردى.

تەكنى كۈز پەسىللىك ۋە ئەتىياز پەسىللىك قىرقىشتىن ئىبارەت يىلدا ئىككى نۆۋەت قىرقىش، ئەجدىھاسىمان قىرقىش ئۇسۇللىرىنى ئىجاد قىلدى ۋە ئېتىزمۇ ئېتىز يۈرۈپ دېھقانلارغا 50 مىڭ قېتىمدىن ئارتۇق نەق مەيدانىدا ئۇلگە كۆرسىتىپ، تەك شۇڭلىرىنىڭ سۇپىتىنى زور دەرىجىدە ياخشىلاپ، مېۋە بېرىش نىسبىتىنى ھەسسىلەپ يۇقىرى كۆتۈردى. ئۇ يەنە چوڭ ئېتىزدىكى تەكلەرنىمۇ ئومۇميۈزلۈك باراڭغا ئېلىشنى تەشەببۇس قىلىپ، تۇرپانلىقلارنىڭ ئەزەلدىنلا تەك بارىگى ئاستىدا سايىداپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما چوڭ تەك باغلىرىدىكى تەكلەرنى باراڭغا ئالماي، داۋاق يەرگىلا تاشلاپ قويىدىغان ئادىتىگە خاتىمە بېرىپ، مېۋىلەرنىڭ ئەي بولۇش نىسبىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، سېسىق نىسبىتىنى زور دەرىجىدە تۆۋەنلەتتى. تەكتە بولىدىغان قاسراقلىق قۇرت، يوپۇرماق تومۇزغىسى قاتارلىق ھاشارات ئاپەتلىرىنى ئالدىنى ئېلىشنىڭ ئۇنۇملۇك ئۇسۇللىرىنى تېپىپ چىقىپ، چىڭ تۇتۇپ يولغا قويۇش، ھۆل پېتى ئىستېمال قىلىنىدىغان يېڭى سورتلارنى كېڭەيتىش، ئۇزۇمنى يېڭى پېتى ساقلاش تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش، پەسلىسىز (پارنىك ئىچىدە) ئۇزۇم ئۆستۈرۈش تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ بىر قاتار خىزمەتلەرنى ئىشلەپ، دېھقانلارنىڭ قەلبىدىن ئورۇن ئالدى. 1980 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا تۇرپان كىشمىش ئۇزۇمىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى مىڭ كىلوگرام ئەتراپىدا بولۇپ كېلىۋاتاتتى. 1990 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە تۇرپان ئۇزۇمىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يېتىپ، ئۇچ ھەسسە ئېشىپ، 3000 كىلوگرامغا يەتتى. بۇ نەتىجىنى خەلىچىخان يۇسۇپنىڭ ئەجرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭ يەنە تەك پەرۋىشى، مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش، زىيانداش ھاشاراتلارنى يوقىتىش قاتارلىق مەزمۇنلار تېما قىلىنغان 14 تۈرلۈك پەن تەتقىقات نەتىجىسى دۆلەت، ئاپتونوم رايون ۋە ۋىلايەت تەرىپىدىن مۇكاپاتلاندى. ئۇ كۆپ قېتىم مەملىكەت بويىچە «1 ـ مايى» ئەمگەك مېدالىغا، يەنىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئىلغارى ۋە يەننى ئومۇملاشتۇرۇشتىكى ئۈلگىلىك شەخس دېگەن شەرەپكە، ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر مۇتەخەسسىس، مۇنەۋۋەر كومپارتىيە ئەزاسى قاتارلىق شەرەپلەرگە ئېرىشتى.

了土地和水的利用率。

探索出了葡萄每年春、秋季两次修剪和龙形修剪的方法后，她当即深入田间地头进行了5万多次现场示范，很大程度上改善了枝条的质量，成倍地提高了葡萄产量。她还主张对大田葡萄搭架。吐鲁番人虽然历来就喜欢在葡萄架荫凉下纳凉，但还不曾对大田葡萄搭过架。通过劝导，他劝说农民纠正了葡萄全部扑在地面上生长的落后习惯，大大提高了葡萄的坐果率，降低了葡萄腐烂率。他还探索出了防治葡萄蚜虫、蚧壳虫等虫害的有效方法，在推广鲜食葡萄品种、推广鲜食葡萄储藏技术、推广反季节（温室）葡萄栽培技术等方面做了大量的工作，得到农民认可。上世纪80年代初吐鲁番无核白葡萄单产1000公斤左右，到了1990年代，葡萄单产最高增长了3倍，达到了3000公斤，这些成果离不开海里其汗·玉素甫的心血。她的葡萄修剪、增产、病虫害防治等14项科研成果获得了国家、自治区和地区的奖励，她多次被授予“国家级‘五一’劳动奖章”，并获得“科普先进个人”、“科普模范人物”、“自治区级优秀专家”、“优秀共产党员”等称号。

سەككىزىنچى باب مول جىسىمسىز مەدەنىيەت مىراسلىرى

1. ئىدىقۇت رىۋايەتلىرى

«تۇرپان» دېگەن نامنىڭ كېلىپ چىقىشى

رىۋايەت قىلىنىشىچە، تۇپان بالاسى ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىنمۇ دۇنيانىڭ مەلۇم جايلىرىدا تۇپان بالاسىنىڭ سۇلىرى قېپقالغانمىش. شۇنداق جايلارنىڭ بىرى بولغان بۇ ئويمانلىقتىكى سۇ زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بارا - بارا ئازلاپ، خاسىيەتلىك ئايدىڭكۆلنى ھاسىل قىلغانمىش.

بۇ كۆلنىڭ سۈيى كۆپەيسە كۆپىيىپتۇكى، ئازلاپ كەتمەي ھازىرقى ھالەتتىكىدەك تۇرغاچقا، خېلى ئۇزاق دەۋرلەرگىچە كىشىلەر: «بۇ كۆلنىڭ سۈيى تۇپان بالاسىدىن قېپقالغان سۇ» دەپ سۆز - چۆچەك قىلىشىپ، بۇ دىيارنى «توپانلىق» دېگەن نام بىلەن ئاتاشقان ئىكەن.

زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ دىياردا ماكانلاشقان ئەۋلادلارنىڭ تىلىدا ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىي قىلىشلار بولۇپ، كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە «توپان» سۆزى «تۇرپان» دېگەنگە ئۆزگىرىپ قالغان ئىكەن.

قۇمتاغ ھەققىدە

ھازىرقى پىچاننىڭ جەنۇبىدىكى قۇمتاغنىڭ ئورنى بۇنىڭدىن ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرى ئاجايىپ گۈزەل بىر يۇرت ئىكەن. بۇ يۇرتنىڭ تاغ - دالىلىرى تۇرلۈك گۈل - گىياھلارغا ئورالغان ئىكەن، ئېكىنزارلىرىنىڭ ھوسۇللىرى ئېشىپ - تېشىپ تۇرىدىكەن. خەلقى ئىشچان، باتۇر، ھۈنەر - سەنئەتتە كامالەتكە يەتكەن ئىكەن. شۇڭا يات ئەللەر دائىم بۇ جايغا كۆز تىكىدىكەن. ياۋلار كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلىپمۇ بۇ گۈزەل يۇرتنى ئالالماپتۇ. خەلقنى قۇل قىلىش ئارزۇسىغا يېتەلمەپتۇ. ئاخىرى ئۇلار دۈشمەن شەھىرى كوھىقاپ پادىشاھلىقىغا نۇرغۇن سوۋغا - سالام بىلەن ئەلچى ئەۋەتىپ، كوھىقاپتىكى يالماۋۇز جادۇ دېگەن جادۇگەرنى سېتىۋېلىپ ئاشۇ يۇرتقا ئەۋەتىپتۇ. يالماۋۇز جادۇ بۇ يۇرتنى ۋەيران قىلىش ئۈچۈن پۈتۈن

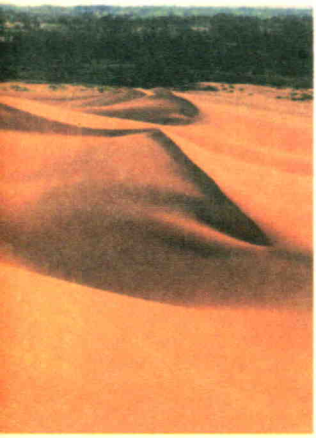

第八章　丰富的非物质文化遗产

1. 高昌传说

“吐鲁番”地名的来历

据传说，洪灾（诺亚方舟）过后，世界的一些地方留下了一些洪灾过后的积水。作为这种地方之一，吐哈盆地里的水随着时间流逝慢慢减少，形成了神秘的艾丁湖。

这个湖里面的水只增不减，一直保持着现今的水平。多少年代以来，人们一直议论这个湖里的水是洪灾退后留下的水，就把这个地方称作“吐鲁番”，意即“洪水留下的地方”，维吾尔语里发音为topanlik，也即“吐番里克”。随着无数世代逝去，在这个地方居住的先辈们的语言不断变化和发展，到后来，“吐番”（topan）也就变成了“吐鲁番”（turpan）。

沙山（库木塔格）传说

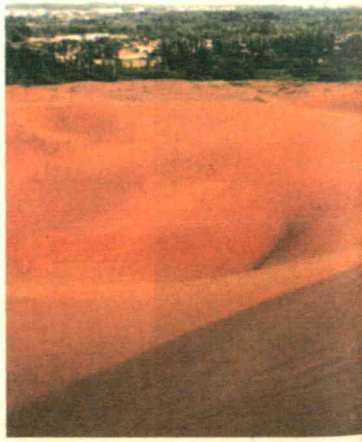

现今鄯善县南部沙山的方位在很久以前是一片非常美丽的地方。这里的山上簇拥着各种花草，庄园田野收获的食物多得吃不完。这里的人民勤劳勇敢，手工艺高超，所以其他部落对这里虎视眈眈，虽然进行了多次进攻但都没有得到这片美丽的地方，没有达到奴役这里百姓的目的。最后入侵者派使者带大量的礼物到魔鬼城魔窟王那里，收买了魔窟王手下名叫加杜的巫师，让其攻击那片美丽的地方。加杜为了摧毁那个地方使

هۈنىرىنى ئىشقا سېلىپ، قىرىق كېچە ـ كۈندۈز سېھىر قىپتۇ. سېھرى كارغا يارىماپتۇ. يەنە قىرىق كېچە ـ كۈندۈز ئەپسۇن ئوقۇپتۇ، ئەپسۇنلىرىمۇ كارغا كەلمەپتۇ. ئاخىرى ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپتۇ.

بۇرۇنقى زامانلاردا كوھىقاپ پادىشاھى ئاسمانغا مۇئەللەق شەھەر قۇرۇش ئۈچۈن يۆتكەپ چىققان غايەت زور بىر تاغ بار ئىكەن. يالماۋۇز جادۇ ئەپسۇن بىلەن ئاشۇ تاغنى بۇ يۇرتنىڭ ئۈستىگە يۆتكەپ كېلىپتۇ ھەم ئەپسۇن بىلەن تاغنى قۇمغا ئايلاندۇرۇپ، بۇ يۇرتقا قىرىق كېچە ـ كۈندۈز قۇم ياغدۇرۇپتۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇ يۇرت قۇم ئاستىدا قېلىپ، يورۇق ئالەمدىن غايىب بوپتۇ.

«توقسۇن» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى

ئىدىقۇت خانلىقى ئۆز ئىلكىدىكى زېمىنلارنى تەكشۈرۈپ پايتەخت بىلەن بولغان ئارىلىقىنى ئۆلچەپ چىققان ئىكەن، شۇ چاغدا توقسۇن بىلەن تۇرپاننىڭ ئارىلىقى توققۇز ئون (يەنى توقسان) چاقىرىم كەلگەن ئىكەن. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن شەرق بىلەن جەنۇب ئوتتۇرىسىدىكى بۇ مۇھىم قاتناش تۈگۈنى «توقسۇن» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان بولغان ئىكەن.

ۋارسيانتى

قەدىمكى زامانلاردا توقسۇننىڭ ئورنى سۈيى ئەلۋەك، ئەتراپى باراقسان گۈل ـ چېچەكلەرگە پۈركەنگەن يايلاق ئىكەن. ئوغۇزخان زور قوشۇننى باشلاپ بۇ يەرگە كەلگەندە، بۇ ئاجايىپ يايلاقنى كۆرۈپ، قوشۇننى ئارام ئالدۇرۇش ئۈچۈن:

«قوشۇن يۈرۈشتىن توختىسۇن!» دەپ بىر بۇيرۇق بىلەن قوشۇننى توختىتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن «توختىسۇن» دېگەن سادا ئەتراپقا تاراپ ئاڭلىنىدىغان بوپتۇ. كېيىن كىشىلەر «توختىسۇن» نى «توقسۇن» دەپ تەلەپپۇز قىپتۇ. «توقسۇن» دېگەن نام شۇنىڭدىن قالغان ئىكەن.

بۇيلۇق رىۋايىتى

بۇرۇنقى زاماندا ئىدىقۇت تېغىنىڭ ئورنىدا ئاجايىپ گۈزەل چوڭ بىر باغ بولغان ئىكەن. بۇ باغدا دۇنيادىكى بارچە گۈل ـ گىياھلارنىڭ خىللىرى تېپىلىدىكەن. بۇ باغ يىلنىڭ تۆت پەسلىدە گۈللەپ ـ ياشناپ تۇرىدىكەن. ئەسلىدە بۇ باغنى ئالىپ ئاتلىق باتۇر سەركەردە شاھنىڭ قىزى ـ مەلىكە ئۈچۈن ياساتقان ئىكەن. باتۇر يىگىت بىلەن گۈزەل مەلىكە ئاشىق ـ مەشۇق بولۇپ، دائىم بۇ باغدا ئويناپ، سەيلە ـ تاماشا قىلىدىكەن.

بۇ يۇرتنىڭ شاھى ئادىل، خەلقى ئەمگەكچان، قابىل ئىكەن. پادىشاھ ناھايىتى ئادىل بولغاچقا، خەلقلەر بەختيار ياشايدىكەن.

بىر كۈنى پادىشاھ يېقىنلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئارزۇلۇق قىزى بىلەن باتۇر ئالىپنىڭ بېشىنى قوشۇپ قويماقچى بولۇپ توي

尽了浑身解数，使出了“四十个昼夜”魔法，魔法却没有显灵，又念了“四十个昼夜”的咒语也没有显灵，最后便升到天上去了。

原来在很久以前，魔窟王为了在天上建造木艾拉克城，从地上移居到天上一座非常巨大的山上，巫师加杜念咒语把这座山移到了这片美丽的地方，并且把山变成了沙漠，这片地方连下了40昼夜的沙子，美丽的城市从此从光明的世界上消失了。

“托克逊”地名的来历

高昌王朝对自己领地进行调查，测量与都城之间的距离。当时托克逊和吐鲁番之间的距离为九个十里即九十里（维吾尔语里发音为toksan “托克逊”），从此以后便把这东边与西边之间的这一重要的交通枢纽称为“托克逊”（toksun）。

在古代，托克逊是水木丰茂、花草美丽的大草原。乌古斯可汗带领大队人马来到这里，看到这一望无际的草场，为了休整人马便下令部队停止前行。“停止”（维吾尔语里发音为tohtusun“托和吐逊”）之命不断地向四周传去。后来人们便把“托和吐逊”（“停止”之意）慢慢发音转变成“托克逊”，“托克逊”之名由此而来。

葡萄沟传说

在很久以前火焰山一带是一座非常大的美丽花园，在这座花园里能找到世上所有的各种类的花草，这里一年四季开满了鲜花。这座花园是一名叫阿里甫的英武将军为国王的公主建造的。这个勇士和美丽的公主是一对情人，经常在这个花园里游乐，观赏花草。

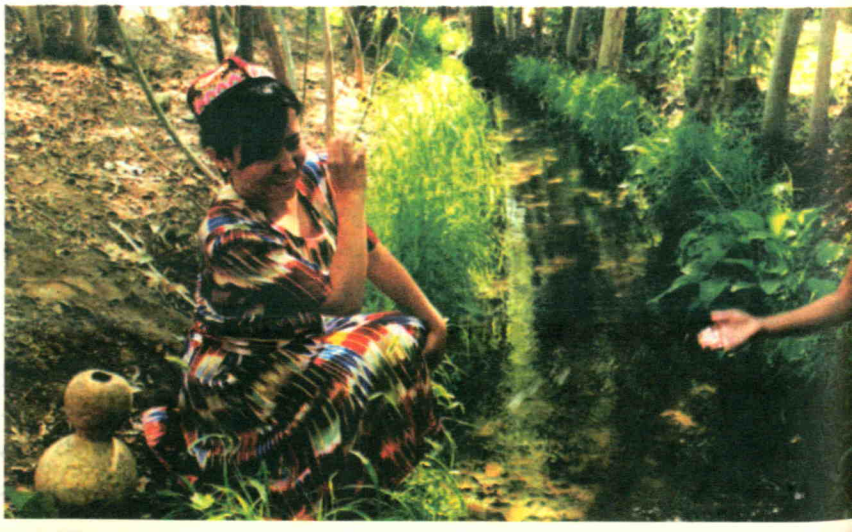

这个地方的国王非常公正，人民勤劳能干，因为国王公平公正，这里的人民过着幸福的生活。一天，国王和心腹们商量，让心爱的女儿和勇武的阿里甫结婚吧。婚礼

باشلاپتۇ. توي باشلىنىپ يەتتە كۈن ئۆتكەندە بۇ يۈرتقا ياۋ كەلگەنلىكى مەلۇم بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن توي - تاماشا توختاپ، بارلىق پالۋانلار دۈشمەنگە قارشى جەڭگە ئاتلىنىپتۇ. مەلىكە سەپنىڭ ئالدىدا تۇرغان يارى ئالىپقا بىر قىلىچنى تەقدىم قىپتۇ. يىگىت مەلىكىگە ياخشى كۈنىنىڭ يامىنى بولۇپ قالسا، ئەڭ ئاخىرقى ۋەدىنى ئىجرا قىلىشنى تاپىلاپ جەڭگە ئاتلىنىپتۇ. ئاردىدىن بەش - ئالتە ئاي ئۆتكەندە يىگىتنىڭ مەرتىلەرچە شۆھرىت بولغانلىقى خەۋىرى كەپتۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي دۈشمەن شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىپتۇ. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن مەلىكە بويىنىدىكى ئۇنچە - مەرۋايىتلىرىنى يېقىن كىشىلىرىگە بېرىپ، ئۇرۇنىڭ دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىشقا باردىغانلىقىنى، دۈشمەن يوقالغان ھامان بۇ ئۇنچە - مەرۋايىتلارنى چېچىۋېتىشنى ئېيتىپتۇ - دە، ئۆزى يالغۇز يولغا راۋان بوپتۇ. ئۇ ئالىپ بىلەن قىلىشقان ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ، گۈزەل باغقا يېتىپ كەپتۇ. ئۇ ئانا يەرنى قۇچاقلاپ تۇرۇپ يىغلاپ ئۆز تىلىكىنى ئىزھار قىلغان ئىكەن، شۇ ھامان بۇ پايانسىز باغنىڭ ئورنى يالقۇنلاپ كۆيۈپ تۇرغان تاغقا ئايلىنىپتۇ. بۇ يالقۇنتاغ ھازىرقى ئىدىقۇت تېغى ئىكەن. تاغدىن ئېتىلىپ چىققان يالقۇنلۇق ئوتلار دۈشمەنلەرنى كۆيدۈرۈپ، يەر بىلەن يەكسان قىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن مەلىكىنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە ئۇنىڭ ئۇنچە - مەرۋايىتلىرى بۇ يەرگە چېچىلغان ئىكەن، ئۇنىڭدىن تۇرپان ۋادىسىدىكى ئۇزۇمزار باغلار پەيدا بوپتۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۇزۇملەر ئۇنچە - مەرۋايىت ۋە قىزىل ياقۇتلارغا ئوخشاش ئىكەن. تاغنىڭ چوغدەك قىزىل رەڭدە بولۇشى مەلىكىدىن ئاققان قانىنىڭ تۇپراققا سىڭىشى، بۇيلۇقتا تاغدىن تامچىلاپ چۈشۈپ تۇرغان تەم - تەم بۇلاق سۇيى ۋاپادار مەلىكىنىڭ زېمىنىنى قۇچاقلاپ تۇرۇپ، ئۆز تىلىكىنى ئىزھار قىلغان چاغدا تۆككەن كۆز يېشىنىڭ يەر ئاستىغا سىڭىپ، ئاندىن تاغ باغرىدىن تامچىلىشى ئىكەن.

ئىدىقۇت تېغى رىۋايىتى

ناھايىتى ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى ئىدىقۇت تېغى ئەتراپىدا ياشايدىغان خەلقلەر تولىمۇ بايباشاد تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن. چۈنكى، ئۇ چاغلاردا ئىدىقۇت تېغى سېرىق قۇمدىن ھاسىل بولغان تاغ بولماستىن، بەلكى بۇغداي ئۇنىدىن ھاسىل بولغان تاغ ئىكەن. شۇڭا، بۇ تاغنىڭ ئەتراپىدىكى خەلقلەر يېمەك - ئىچمەكتىن قىلچە غەم - ئەندىشە قىلمايدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر تۈل ئايال كىچىك ئوغلىنى ئەگەشتۈرۈپ ئۇنتاغقا ئۇن ئالغىلى بېرىپتۇ. ئۇلار ئۇنتاغقا يېتىپ بېرىشىغا كىچىك بالا ھاجەتتە ئولتۇرۇپ، ئۇنتاغ باغرىنى مەينەت قىلۋېتىپتۇ. تۈل ئايال ئوغلىنىڭ بۇ قىلىقىدىن تولىمۇ پەرىشان بوپتۇ. ئۇ بالىسىنىڭ ھاجىتىنى ئېرىتمىدىغان بىرەر پارچە لاتىمۇ تاپالماپتۇ. ئامالسىز قورساق ئاچقاندا يەرمىز دەپ ئېغىزالغان پوشكال بىلەن بالىسىنىڭ تەرىتىنى ئادالاپتۇ ۋە خالتىسىغا ئۇن توشقۇزۇپ ئۆيىگە قايتىپتۇ. يولبويى ئۇن ئېغىرلىشىپ ئايالنى خېلى ھالسىرىتىپتۇ.

进行到第七天时，传来消息说异族突来入侵。婚礼停止了，所有的将士都投入到击退敌人的战斗中，公主给部队前面的阿里甫赠送了一把宝剑，郎君对公主叮嘱："如果万一他有什么不测，不要忘了履行最后的诺言"，便投入了战斗。过了五六个月，传来消息说勇士在战争中英勇牺牲了。没有过多久，敌人便攻进了城里。公主看到这副情景，卸下自己颈上的珍珠、宝石、项链交到自己亲信的人手中，嘱咐说：自己要去和敌人拼斗，等到敌人都被消灭后，马上把珍珠项链撒在地上。安排完这一切后公主便上路了，她要履行同郎君阿里甫的诺言，来到美丽的花园。她拥抱着母亲般的大地，哭诉了自己的请求，霎时间这座一望无际的美丽花园变成了熊熊燃烧的一座火山。这就是现今的火焰山。从山上喷发的熊熊火焰，烧死了所有敌人。按照公主的遗嘱，公主的亲信把珍珠、宝石、项链撒在了大地上，由此产生了吐鲁番葡萄沟，那里的葡萄像珍珠、红宝石一样，山像燃烧的红色火焰，因为那是公主的血流入土地变成的；在葡萄沟，从山上流下来的滴滴泉水是忠贞的公主拥抱大地哭诉请求时流出的泪，渗入地下后又从山谷里流出来了。

火焰山传说

很久以前，火焰山周围居住的人们过着很富裕的生活，因为那个时候火焰山不是由黄沙构成的而是由麦子面堆起来的山，所以这座山周围的人们食物充足，生活无忧无虑。

有一天，一个寡妇带着年幼的儿子到面粉山去取面。当他们到达时，孩子蹲下来方便，污染了面粉山。寡妇对孩子的这一劣行非常不安，她未能找到一片布片擦去孩子屁股上的大便，没有办法，只好把准备充饥用的油饼拿出来擦掉孩子屁股上的大便，装满面粉后便回家了。一路上，面粉变得沉重起来，使女人很疲惫。

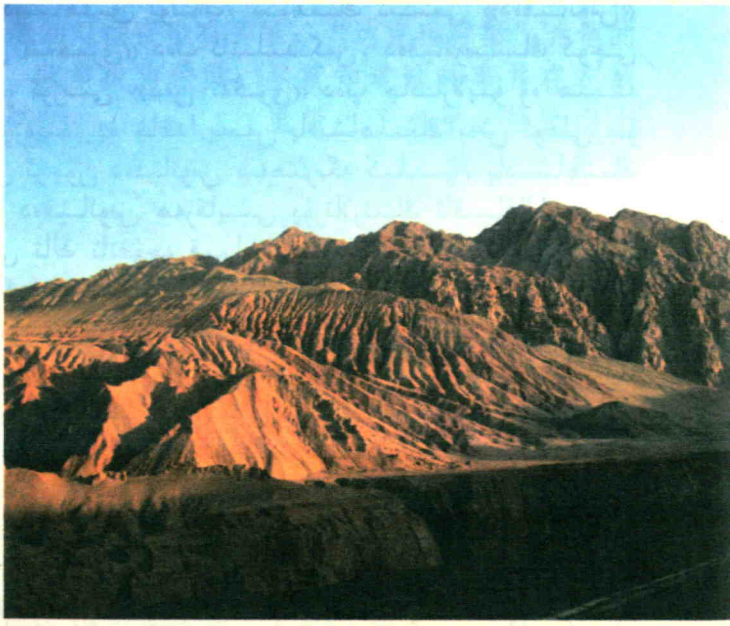

ئۇلار ئۆيگە يېتىپ كەلگەندە خالتىنىڭ ئاغزىنى يېشىپ قارىغۇدەك بولسا خالتىدىكى ئۇن ئەمەس، بەلكى ساپسېرىق قۇم ئىكەن. بۇ ئىشتىن ھەيران قالغان تۇل ئايال دەرھال ئۇنتاغقا قاراپ يۈگۈرۈپتۇ. بېرىپ قارىسا ئۇنتاغمۇ ئالتۇندەك سېرىق قۇم تاغقا ئايلىنىپ قالغان بولۇپ، يالقۇنلاپ تۇرغان ئىكەن. ئۆز كۆزىگە ئىشەنمىگەن ئايال «ئۇنتاغ» نى ئوچۇمىغا ئېلىپ سىنچىلاپ قاراپتۇ. تىلى بىلەن يالاپ كۆرۈپتۇ. ئالمىنلىرى بىلەن ئۇۋۇلاپ كۆرۈپتۇ. بىراق ئۇنتاغ راستىنلا قۇمتاغقا ئايلىنىپ قالغان ئىكەن. بىچارە ئانا ئۆز قىلمىشىغا پۇشايمان يەپتۇ ۋە تاغنىڭ ئارىسىدا بىر جىراغ كىرىپ كېتىپ، غايىپ بوپتۇ. شۇنىڭدىن بۇيان «ئۇنتاغ» ھازىرقى ئىدىقۇت تېغى ھالىتىگە كىرىپ قالغان. ئايالنىڭ كۆز يېشىدىن ئىدىقۇت تېغى باغرىدىكى تۇزلۇق ئارشاڭ ھاسىل بولغان ئىكەن.

ئەسھابۇلكەھف رىۋايىتى

ئەسھابۇلكەھف پىچان ناھىيىسىنىڭ تۇيۇق جىلغىسىدىكى بىر تۆپىلىككە جايلاشقان. «ئەسھابۇلكەھف» ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «غاردا ياتقان كىشىلەر»، «غاردىكى ساھابىلەر» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. تاغ قاپتىلىدا ھەقىقەتەنمۇ بىر غار بولۇپ، ھازىر غارنىڭ كىرىش ئېغىزىغا گۈمبەزسىمان قۇرۇلۇش ياسىلىپ، سايادەتچىلەر، تاۋاپچىلارغا ئېچىۋېتىلگەن. غارنىڭ ئىچىدە ئالتە ئەۋلىيا قالدۇرۇپ كەتكەن ياغاچ كالتەك بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، كىمكى شۇ كالتەكنى سىيلىسا، بالا ـ قازالاردىن خالاس بولىدىكەن.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇنىڭدىن ناھايىتى ئۇزۇن زامانلار بۇرۇن قوچو شەھرىنىڭ ئورنىدا بىر پادىشاھلىق بولۇپ، شاھنىڭ ئىسمى «دەقيانوس» ئىكەن، بۇ جاي «دەقيانوس شەھرى» دەپ ئاتىلىدىكەن. دەقيانوسنىڭ كۆچى زورايغانچە ئالەمگە پاتماي، ئۆزىنى «مەن تەڭرى» دەپ جاكارلاپتۇ ۋە ھېيلە ئىشلىتىپ خەقنى ئىشەندۈرۈپتۇ. بۇ چاغدا يەمەن پادىشاھىنىڭ بەش ئوغلى بۇ «تەڭرى» نى كۆرۈپ بېقىش ئۈچۈن دەقيانوس شەھرىگە كېلىپ، پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپتۇ. قارىسا دەقيانوس ھەرقايسى يۇرتلارنىڭ ئاقساقاللىرى ۋە بايلارنى چاقىرىپ، كېچىسى تاڭ ئاتقۇچە قىمار ئوينايدىكەن. دەقيانوس قىمار ئوينايدىغان سارايىنىڭ ئىككى تەرىپىگە 12 دىن 24 مۇشۇكنى سەپراس تىزىپ، تىك ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ، مۇشۇكلەرنىڭ بېشىغا چىراغ يانىدۇرۇپ قويىدىكەن. مۇشۇكلەر كېچىسى تاڭ ئاتقۇچە بېشىغا يانىدۇرۇپ قويغان چىراغنى كۆتۈرۈپ، تىك ئولتۇرىدىكەن. دەقيانوس بۇ كارامىتى ئارقىلىق ئۆزىنى «بارلىق مەۋجۇداتلارنىڭ تەڭرىسى» دەپ ماختىنىدىكەن. بۇ ئىشتىن ئاللىقاچان خەۋەر تېپىپ، يەڭلىرىگە چاشقانلارنى يوشۇرۇپ كىرگەن يەمەنلىك يىگىتلەر سارايغا كىرگەندىن كېيىن چاشقانلارنى قويۇپ بېرىپتۇ. بۇنى كۆرگەن مۇشۇكلەر بېشىدىكى چىراغپايلارنى ئۆرۈۋېتىپ، چاشقانلارغا قاراپ ئېتىلىپتۇ. ئەسلىدە بۇ مۇشۇكلەر بېشىغا چىراغ تۇرغۇزۇپ ئۆگىتىلگەن بولۇپ، چاشقانلارنى كۆرگەن

当她们回到家后打开袋子一看，袋子里装的不是面粉而是黄黄的沙子。寡妇非常吃惊，急忙朝面粉山跑去。到那里一看，面粉山也变成了像黄金一样的沙山，熊熊燃烧着火焰。不敢相信自己眼睛的女人，用手抚摸着面粉山仔细看，用舌头舔，用手掌搓，但是面粉山的确变成了沙山。可怜的母亲对自己的行为非常后悔，走进一条山谷后就消失了。从此，面粉山就变成了现在的火焰山模样；妇女的眼泪则变成了火焰山里的盐碱温泉。

艾斯哈卜凯赫夫（洞中人）传说

传说艾斯哈卜凯赫夫是位于鄯善县吐峪沟的一个坡地上，“艾斯哈卜凯赫夫”是阿拉伯语，意思是“洞里的圣门弟子”。那片坡地的山腰上确实有一个很大的山洞。目前洞窟入口处修建有拱形建筑，对游客、朝觐者开放。洞里有六个神仙留下的木棒，据说谁能摸着木棒，谁就会摆脱灾难。

据传说，很多年以前在高昌城的位置上有个王国，国王叫“达克雅努斯”，这里也被叫做“达克雅努斯城”。“达克雅努斯”的力量越强大，他就越嚣张，称自己是“老天”，并采用各种不光彩的手段使人们相信他。也门王国的5个儿子为看看这“老天”，来到“达克雅努斯城”并与“达克雅努斯”国王见面。在这里，他们发现“达克雅努斯”召集各部落酋长和他们一起彻夜玩赌博，“达克雅努斯”在玩赌博的大厅两边并排放置了24只猫，并将油灯放在猫头上。这些猫头顶着油灯彻夜坐在那里。“达克雅努斯”为他的此举极为骄傲，早就知道这件事并在衣袖里带上了老鼠。待也门小伙子一走进

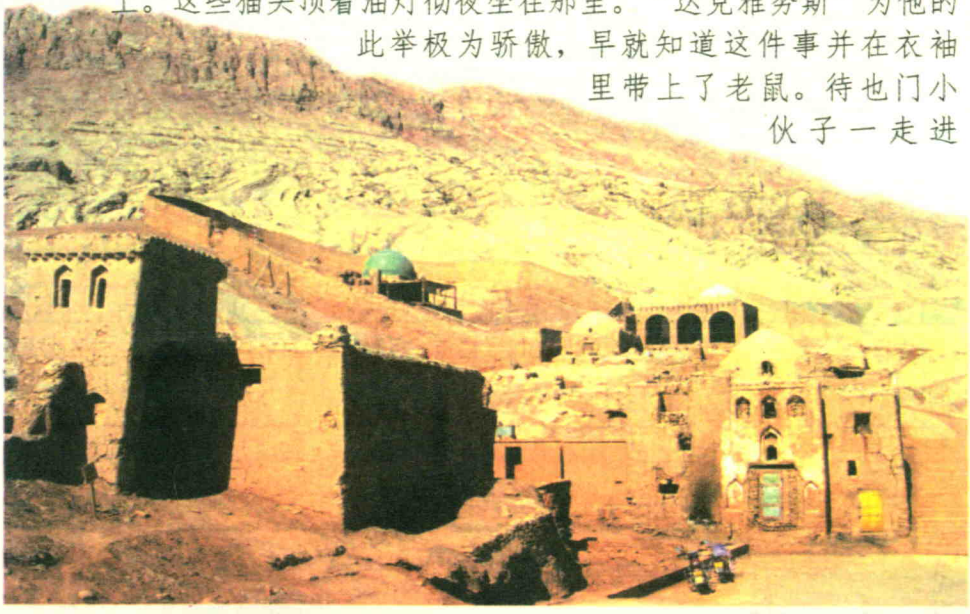

هامان ئۆزىنىڭ ماهىيىتىنى ئاشكارىلاپ، دەقيانوسنى مات قىپتۇ. بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن دەقيانوس نۆكەرلىرىگە بۇ بەش يىگىتنى تۇتۇشقا بۇيرۇپتۇ. يەمەنلىك يىگىتلەر قاراڭغۇدىكى پات - پاراقچىلىقتىن پايدىلىنىپ، ئوردىدىن چىقىپ، شەرقە قاراپ قېچىپتۇ. ئۇلار قېچىپ كېتىۋاتقاندا، يولدا بىر پادىچى ئۇلارنىڭ تەڭرىنىڭ نامىنى ئاقلاش ئۈچۈن بالاغا يولۇققانلىقىنى ئۇقۇپ، ئۇلارغا ئىخلاس قىلىپ بىللە يولغا چىقىپتۇ. پادىچىنىڭ ئىتىمۇ ئۇلارغا ئەگىشىپتۇ. ئۇلار ئىت بىزنى ئاشكارىلاپ قويۇشى مۇمكىن، دەپ ئويلاپ قوغلىغان بولسىمۇ ئىت كەتمەپتۇ. بۇنىڭدىن ئاچچىقلانغان ئالتەيلەن ئىتنىڭ پۇتلىرىنى كېسىۋېتىپتۇ، لېكىن، ئىت يەنىلا توختاپ قالماي، يۇمىلىغىنىچە ئۇلارنىڭ كەينىدىن كېلىۋېرىپتۇ. ئۇلار بۇ ئىشتىن ھەيران قېلىپ: «تەڭرىنىڭ ئىرادىسىكەن»دەپ ئويلاپ، ئىتنىڭ ئىخلاسىدىن تەسىرلىنىپ بىللە ئېلىپ مېڭىپتۇ. بۇ ئالتەيلەن قېچىپ مېڭىپ ھازىرقى تۇيۇق جىلغىسىنىڭ ئېغىزىغا كېلىپ قاپتۇ ۋە :«باشقا ياققا ماڭساق تۇيۇق بولۇپ قالىمىز (تۇيۇلۇپ قالىمىز)، ئەڭ ياخشىسى جىلغا ئىچىگە قاراپ قاچايلى» دېيىشىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ جايىنىڭ ئىسمى «تۇيۇق» دەپ ئاتىلىپتۇ. بۇ ساھابىلەر جىلغىنىڭ ئاغزىغا كەلگەندە تۇيۇقسىز بىر كارامەت يۈز بېرىپ، تۇيۇق جىلغىسىنىڭ غەربىي يان باغرىدا بىر ئۆڭكۈر ئايان بوپتۇ. ئالتە ئادەم ئۆڭكۈرگە كىرىپ كېتىپتۇ، ئىت ئۆڭكۈرنىڭ ئاغزىدا تاشقا ئايلىنىپ قاپتۇ، ئۆڭكۈرنىڭ ئاغزىغا ئۆمۈچۈكلەر تور تارتىپ، كۆك كەپتەرلەر ئۇۋا ياساپ، ساھابىلەرنى يوشۇرۇپتۇ. دەقيانوسنىڭ چاپارمەنلىرى بۇ يەرگە ئىزدەپ كېلىپ، قاچقۇنلارنى تاپالماي قايتىپ كېتىپتۇ. ئالتە ساھابە ئۆڭكۈرگە شۇ كىرىپ ياتقانچە 300 يىل ئۇخلاپتۇ. ئۇلار ئويغىنىپ، قورسىقى ئېچىپ نان سېتىۋالماقچى بولۇپ سىرتقا چىقسا، ناۋايلار ئۇلارنىڭ ئۆسۈپ كەتكەن چاچ - ساقاللىرىغا، قوللىرىدىكى كونا يارماقلارغا قاراپ ھەيران قېلىپ:«بۇ دەقيانوسنىڭ زامانىسىدىكى يارماقلار ئىكەن» دېيىشىپتۇ. تەڭرى بۇ ساھابىلەرنىڭ تارتقان جەبرى - جاپالىرىدىن تەسىرلىنىپ، ئۆڭكۈر ئىچىدىن غايىبانە يول بېرىپ، ئۇلارنى رۇمغا ئامان - ئېسەن يەتكۈزۈپ قويۇپتۇ. يەنە بىر رىۋايەتتە ساھابىلەر ھېلىمۇ ئۇيقۇدا ياتقۇدەك، دېيىلگەن.

بۇ ناھايىتى بۇرۇنقى رىۋايەت بولۇپ، ئىسلام دىنى بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، ئەسھابولكەھف مازىرىغا ھەيۋەتلىك گۈمبەزلەر سېلىنىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ ئالىي زىيارەتگاھىغا ئايلانغان. «قۇرئان» دىكى بىر ئايەتتە غار ۋە غاردا ياتقان ساھابىلەر ھەققىدە زىكىر قىلىنغان. تەپسىر كىتابلىرىدا ئەسھابۇلكەھفنىڭ نامى تىلغا ئېلىنغان. مىلادىيە 1687 - يىللىرى ئەسھابۇلكەھف غارىغا ھەيۋەتلىك قىلىپ كۆك گۈمبەز سېلىنغان، مازارنىڭ چۆرىسىگە چەمبەر شەكىلدە قورشاۋ تام ياسالغان. 17 - ئەسىردە ئاق تاغلىق غوجىلارنىڭ سەردارى ھىدايىتۇللا ئاپاق غوجا سوۋېزم سۇلۇك تەرىقىتىنى تارقىتىش سەپىرىدە ئەسھابۇلكەھف مازىرىغا كېلىپ بىر مەزگىل تۇرغان ۋە مازارنى رېمونت قىلدۇرغان. يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ جايىنىڭ نامى ئىسلام دۇنياسىغا مەشھۇر بولۇپ، مۇسۇلمانلارنىڭ تاۋاب قىلىدىغان مۇقەددەس جايىغا ئايلىنىپ، «كىچىك مەككە» دەپ ئاتالغان.

大厅，他就将衣袖里的老鼠全部放了出去。头顶油灯的猫一看见老鼠，甩下头上的油灯便冲向老鼠。“达克雅努斯”为此感到很尴尬，并大发脾气下令手下逮捕这5个小伙子，5个小伙子则趁着天黑逃出王宫往东逃跑。他们在逃跑过程中遇上了一个牧人，牧人得知这5个小伙子为了不让“老天”名义受到侮辱而遭受灾难之后非常信任地和他们一起走。牧人的狗也跟随着他们。他们生怕狗可能暴露他们，所以打算把狗赶走。可任凭他们怎么赶，狗还是没有走，所以这6个人一怒之下割断了狗的四肢，但狗还是打着滚跟着他们走。他们看到这副情景，非常吃惊地认为这可能是“天意”，并被这副情景所感动，带上了狗。这6个圣门弟子一路逃跑，最终跑到现在的吐峪沟口。这时他们想：如果往别的方向跑，可能被发现（维吾尔语“发现”的发音为tuyuk，即“吐峪”），最好咱们往沟里跑。从那以后，这里就被叫做“吐峪沟”。这6个圣门弟子走到沟口时，发生了一个奇迹——在吐峪沟西侧竟出现了一个洞窟，这6个人走进了洞窟，狗留在洞口变成了石头。洞口蜘蛛织网，蓝鸽筑巢，隐藏着6个圣门弟子。达克雅努斯的士兵们追到这里怎么找也找不到逃犯，无奈之下便回去了。这6个圣门弟子一进洞窟就睡了整整300年。他们睡醒后感到很饿，为了买馕吃，他们一起外出，卖馕的人看到他们长长的头发、胡子和手里的旧铜板很吃惊地说：“这些是达克雅努斯时代的铜板。”他们所吃的苦感动了老天，老天在洞里开通了神秘通道把他们平平安安地送到了罗马。另一传说则说，他们现在还在沉睡。

这是则古老的传说。伊斯兰教创世以后，在艾斯哈卜凯赫夫麻扎修建了很多拱形建筑，使这里成了穆斯林圣地。《古兰经》里面的一段阿亚提（经文）中提及了该洞和在洞里的人。有些注释书里也有“艾斯哈不力凯”的名字。公元1687年，在艾斯哈卜凯赫夫洞里盖起了很壮观的蓝色拱形建筑。麻扎周围还修建了圆形围墙。17世纪阿克塔格里克（白山派）和卓大将和阿帕克和卓在传播苏菲教派说的途中来到艾斯哈卜凯赫夫麻扎驻足了一段时间并对麻扎进行了维修。因上述原因，这麻扎在伊斯兰世界很有名气，后来渐渐成了穆斯林朝觐的地方并被叫做“小麦加。”

يالغۇز ئوغۇل ئېيرىقى ھەققىدە رىۋايەت

رىۋايەت قىلغۇچىلار شۇنداق ھېكايەت قىلىدۇكى، ئۆتكەن زامانىدا ئىدىقۇت تېغى (ھازىرقى يالقۇنتاغ) نىڭ باغرىدىكى دىياردا بىر تۇل خوتۇن ئۆتكەن ئىكەن. ئۇنىڭ ئاتىسىدىن كىچىك قالغان بىر ئوغلى بولۇپ، بۇ ئوغۇل بەستلىك، پالۋان يىگىت بولۇپ يېتىلىپتۇ. بۇ ئوغۇل ئۆزى ياشىغان يۇرتتىكى نامرات خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش كويىغا چۈشۈپتۇ ـ دە، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى جىلغا سۇيىنى يۇرتىغا باشلىماقچى بوپتۇ. يىگىت ئارزۇسىنى ئەملىگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن مېتىن، ئۇچلۇق تەۋەر، كەتمەن تەييارلاپتۇ. يولغا چىقار چېغىدا ئاپىسىغا:

ـ ئاپا، سىز ھەر كۈنى ماڭا تاماق ئاپارغان ۋاقتىڭىزدا تۆگىنىڭ بوينىغا قوڭغۇراق ئېسىپ قويۇڭ. مەن ئاۋازنى ئاڭلىغاندا ئالدىڭىزغا كېلىمەن. سىز مېنى كۆرمەن دەپ دۆڭنىڭ ئۈستىگە چىقماسلىققا ۋەدە بېرىڭ، ـ دەپ يولىغا راۋان بوپتۇ.

يىگىت كۆزلىگەن نىشانىغا كەلگەندىن كېيىن زور غەيرەت ـ شىجائەت بىلەن ئىشلەپتۇ. ئۇنىڭ ھەر بىر ئۇرغان تەۋرىدىن ئۆيدەك ـ ئۆيدەك يوغانلىقتىكى تاشلار ھەر تەرەپكە چاچرايدىكەن. كەتمەننى ھەر بىر قېتىم چاپقاندا كىچىك ـ كىچىك دۆڭ ـ يوتىلارنى تۇزلىۋېتىدىكەن. يىگىت ئاچقان ئېرىقتىن زۇمرەتتەك سۇلار پەسكە قاراپ ئاقىدىكەن.

ھەر كۈنى ئوغلىغا تاماق توشۇيدىغان ئاپىسىنىڭ ئوغلىنىڭ سىرلىق گەپلىرىگە ئىچى پۈشۈپ، ئوغلىنىڭ قىلىۋاتقان ئىشىنى بىر كۆرۈپ باقماقچى بوپتۇ. بىر كۈنى ئاپىسى قوڭغۇراق ئاسقان تۆگىنى خېلى يىراق بىر جايغا تاشلاپ قويۇپ، ئۆزى دۆڭنىڭ ئۈستىگە چىقىپتۇ. قارىسا ئوغلى ئانىدىن تۇغما ھالەتتە كۈچەپ ئىشلەۋاتقان ئىكەن. بۇنى كۆرگەن ئانا ناھايىتى ئەپسۇسلىنىپ كەينىگە يانماقچى بوپتۇ. دەل شۇ چاغدا يىگىتتە:«كەينىڭگە قارا!» دېگەندەك تۇيغۇ پەيدا بوپتۇ ـ دە، دەرھال كەينىگە بۇرۇلۇپ ئاپىسىنى كۆرۈپ قاپتۇ. نومۇستىن ئۆزىنى يوشۇرۇشقا جاي تاپالماي قالغان يىگىت ھەسرەت بىلەن:

ـ ئەي ئاپا، ۋەدىگە ۋاپا قىلماي قارا يۇز بولدىڭىز، ـ دەپتۇ.

شۇ ئەسنادا ئۆستەڭدىكى سۇ دەھشەت بىلەن كۆتۈرۈلۈپ يىگىتنى يۇتۇپ كېتىپتۇ. ئاپىسى قىلمىشىغا مىڭبىر پۇشايمان قىپتۇ. يەرگە كىرەي دېسە قاتتىق، ئاسمانغا چىقاي دېسە ئېگىز بولۇپ، ئوغلى ئىشلىگەن جايدا خورسىنىپ يۇرۇپ ئۆمرىنى ئۆتكۈزۈپتۇ. جىلغىنىڭ نامى شۇنىڭدىن كېيىن «قارا يۇز» دەپ ئاتالغان ئىكەن. ئۆستەڭمۇ شۇ ۋەجدىن چالا قالغان ئىكەن. ئاخىرى چىقمىغان بۇ ئۆستەڭنى كىشىلەر «يالغۇز ئوغۇلنىڭ ئېرىقى» دەپ ئاتىشىپتۇ.

独子渠传说

传说的讲述者讲了如下的故事：古代火焰山脚下有一个寡妇，有一个父亲去世后留下的年幼儿子，这孩子成长为健壮、勇敢的年轻人。这个青年想为自己村里贫穷的乡亲做好事，打算把天山南部的雪水引下来。年轻人为了实现理想，准备好钢钎、鹤嘴锄、坎土曼，临行前对母亲说："每天你给我送饭时，要给骆驼挂上铃铛，当我听到铃铛声，就会走到你面前。答应我，你不要为了看我走到山顶上去。"然后就出发了。年轻人到达目的地后，以巨大的信念和努力开始劳动，每当他抡下钢钎时，像房子般大的石块便被劈裂开来；当坎土曼抡下地，便铲平了凸起的石块，挖掘的河道里也流出了清澈的河水。

每天给儿子送饭的母亲，对儿子神秘的话感到好生奇怪，很想看一看儿子干的事情。一天，母亲把挂铃铛的骆驼留到较远的地方，自己爬到了山顶上，看到儿子光着身子正卖力地干活哩。母亲看到后很后悔，准备往回走。正在这时，年轻人产生了往后看的感觉，迅速转身看到了自己的母亲。感到羞愧而找不到藏身之地的年轻人痛苦地说道："哎，母亲，你没有履行诺言，背信弃义（维吾尔语里"背信弃义"的发音是karayuz"卡拉玉孜"），霎时间河里的水翻滚而来卷走了年轻人。母亲为自己的行为万分后悔，想入地地太硬，想升天天太高，不得已只好在儿子干活的地方悲伤地生活惨度余生。从此，这个山谷被叫做"卡拉玉孜"，水渠也没有挖通，人们便把这未挖通的河叫做"独子渠"。

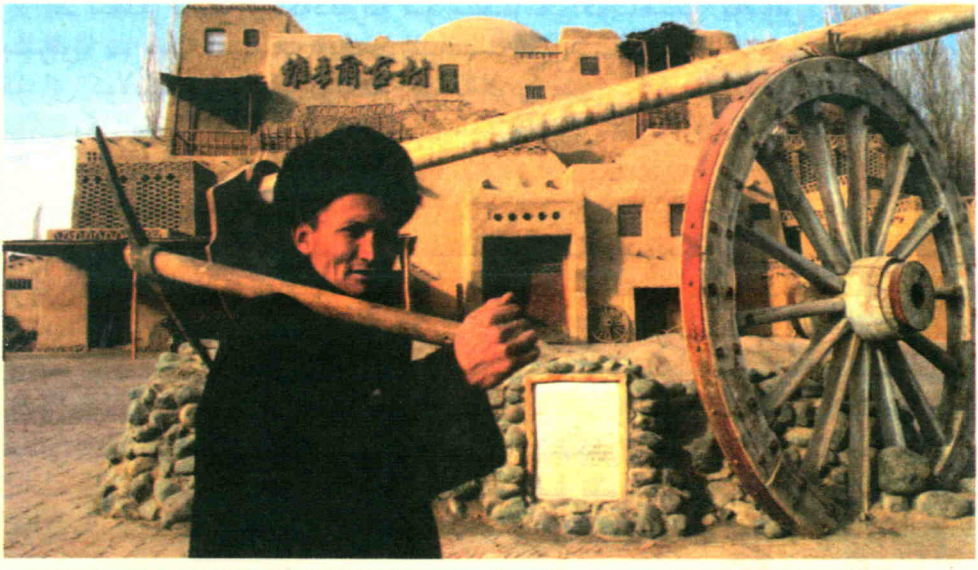

كارىز ھەققىدە رىۋايەت

بۇنىڭدىن ئۇزۇن زامانلار ئىلگىرى ئىدىقۇت ۋادىسىدا بىر كاتتا يايلاق بولغان ئىكەن. شۇ يايلاقنى گۈللىتىۋاتقان سۇيى ئەلۋەك بىر بۇلاق بار ئىكەن. ئاشۇ يايلاقتا بىر يىگىت قوي باقىدىكەن. ئۇ يىگىت كۈنلەرنىڭ بىرىدە سۇزۇك بۇلاق سۇيىگە پۈتىنى چىلاپ قويۇپ سالقىنداپ ئولتۇرغىنىدا، ئاپئاق ساقاللىق بىر بوۋاي ھاسىرىغىنىچە ھاسسىنى توكۇلدىتىپ كەپتۇ. يىگىت بوۋايغا سالام بەرمەپتۇ. ئورنىدىنمۇ تۇرماپتۇ. پۈتىنىمۇ سۇدىن چىقىرىۋالماپتۇ. بوۋاي يىگىتنىڭ ئالدىغا كېلىپ:

ــ ئەي يىگىت، پۈتۈڭنى چىقىرىۋالساڭ بۇلاقتىن سۇ ئىچىۋالسام، ــ دەپتۇ. يىگىت بۇ چاغدا:

ــ سەن نەدىن كېلىپ بۇ سۇنى ئىچمەكچى بولۇۋاتىسەن؟ بۇ سۇنى ئىچىشكە نېمە ھەققىڭ بار؟ ــ دەپتۇ.

يىگىتتىن ئازار يېگەن بوۋاي بىر دۇئا قىلغانكەن، يەر قاتتىق بىر سىلكىنىپ بۇلاق سۇيى قۇرۇپ كېتىپتۇ. بوۋاي يولىغا مېڭىپتۇ. شۇ چاغدا يىگىت ئېسىگە كېلىپ، بوۋاينىڭ ئايىغىغا يىقىلىپ يالۋۇرۇپتۇ. لېكىن، بوۋاي ئۇنىڭ كۆز ياشلىرىغا پەرۋا قىلماي:

ــ ئاتقان ئوق قايتىلانمايدۇ، ھەر كىم قىلسا ئۆزىگە قىلىدۇ، ــ دەپتۇ.

بوۋاي يەتتە قەدەم ماڭغاندا بىر قوي زۇۋانغا كىرىپ :

ــ مۆھتەرەم بوۋا، ئىگىمىزغۇ ئۆز قىلمىشى ئۈچۈن جاجىسىنى تارتسۇن، بىز قانداق قىلىمىز؟ ــ دەپتۇ.

بوۋاي ئويلىنىپ قاپتۇ. ئاخىرى ھاسسى بىلەن يەرگە دۈگىلەكلەرنى سىزىپ، بىر تۈز سىزىق بىلەن تۇتاشتۇرۇپ:

ــ سىلەر ئۈچۈن ئىگەكلەرگە سۇ چىقىرىپ گۈناھىنى يۇيۇش پۈرسىتىنى بېرەي، ــ دەپ كېتىپ قاپتۇ. يىگىت بوۋاينىڭ ئىشارىتىنى چۈشىنىپ، قۇدۇق كولاشقا باشلاپتۇ. كولىغان قۇدۇقلارنى بىر ــ بىرىگە تۇتاشتۇرۇپتۇ. يەر تېگىدىكى سۇنى يەر يۈزىگە باشلاپ چىقىپتۇ. بۇنى كارىز دەپ ئاتاپتۇ.

ناغرا توغرىسىدا

ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردا بىر مەملىكەتنىڭ سودىگەرلىرى سودا قىلىش ئۈچۈن سەپەرگە چىقىشىپتۇ. ئۇلارنىڭ يولى بىر چۆلدىن ئۆتىدىكەن. ئۇلار يول يۈرۈپ، يول يۈرسىمۇ مول يۈرۈپ، چۆللۈكنىڭ دەل ئوتتۇرىسىغا بېرىپ قاپتۇ.

بىر ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ سۇلىرى تۈگەپ، ئۇسسۇزلۇقتىن بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى سولىشىپ يېتىپ قېلىشىپتۇ. كۆچ ــ ماغدۇرىدىن كېتىپ، ماڭغۇدەك ھالى قالماپتۇ. كارۋاندا بىر يىگىت بار ئىكەن. ئۇ ئۆزىنىڭ تۇلۇمىدىكى ئاخىرقى سۇيىنى سەپەرداشلىرىنىڭ ئاغزىغا تېمىتىپتۇ. ئادەملەر بىر ئاز ئۆزلىرىگە كېلىشىپتۇ يۇ، ئىسسىقتا چاڭقاپ كەتكەنلىكتىن يولىغا چىقالماپتۇ.

坎儿井传说

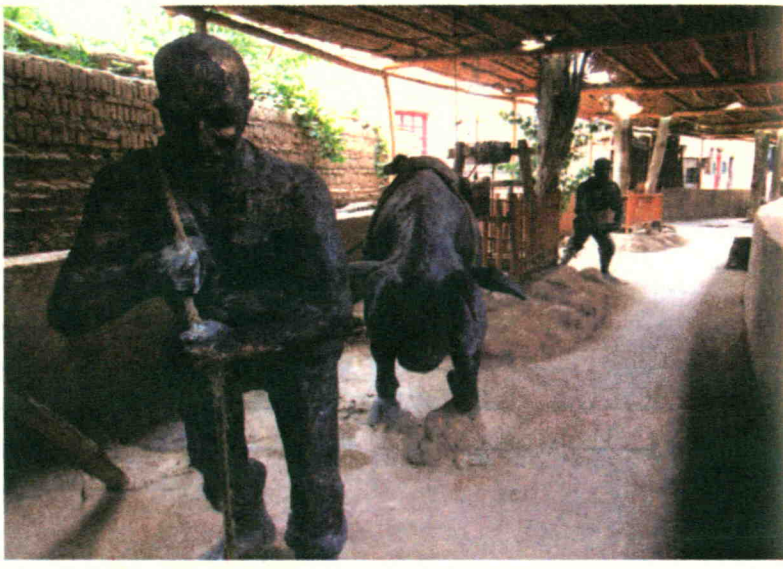

很久以前，在火焰山里有一片美丽的草原，草原因有一眼甘美的泉水滋养而茂盛。有一个年轻人在草原上放牧。有一天，那个年轻人把脚伸入清澈的泉水中洗脚纳凉，一位白花花胡须的老人气喘吁吁地敲打着拐杖走过来，年轻人没有向老人起身行礼，没有问候，也没有把脚从水中抽出来，老人对青年人说道："哎，年轻人，你把脚抬起来，让我喝口水。"年轻人说："你从哪里来，想喝这里的水，你有什么权利喝？"年轻人的话伤了老人的心，老人做了一个祈祷，随后发生了一阵剧烈的地震后，泉水干枯了，老人要离开了。年轻人反应过来后，马上扶着老人的鞋跟哀求，但是老人没有理会他的泪水，说道："开弓没有回头箭，你自作自受。"当老人迈出第七步时，一只羊开口说话了："尊敬的老者，主人为自己的行为得到惩罚，我们怎么办呢？"老人想了一会儿，最后用手杖画了几个圆圈，用一根直线连接起来后说道："为了你们，给你们的主人一个凿井洗罪的机会。"说完就离开了。年轻人明白了老人的示意后，开始了凿井，把凿好的井一眼一眼连接起来，终于把地下水引到了地上，后来人们便把这井叫做坎儿井。

手鼓传说

在很久很久以前，一个国家的商人为了经商，一起踏上行程。他们在途中要路过一片沙漠戈壁，他们走了很远很远，刚好走到了沙漠的正中间。过了一些时辰，他们带的水喝完了，一个一个因为口渴而栽倒了，筋疲力尽，无法再走了。有个年轻人，把自己皮囊里的水都滴到了旅伴的口中，大家稍微醒过来了，但是因为

شۇ چاغدا ھېلىقى يىگىت ئويلاپ ـ ئويلاپ بوشاپ قالغان تۇلۇمنى يېرىپ، ھارۇننىڭ چاقمىغا كېرىپ باغلاپ، ئاپتاپقا قارىتىپ قويۇپتۇ. كېيىن ئۇنى داراڭلىتىپ چېلىشقا باشلاپتۇ. ئۆزى ئۇنىڭ ئاۋازىغا مەھلىيا بولۇپ قاتتىقراق داراڭلىتىپتۇ. بارا ـ بارا ئۇنى شۇنچىلىك قاتتىق چېلىشقا باشلاپتۇكى، ئۇنىڭ ئاۋازى پۈتۈن چۆلنى لەرزىگە كەلتۈرۈپتۇ. غەيرىي تەبىئىي بۇ ئاۋازدىن ئادەملەرمۇ ئۆزلىرىگە كېلىپ، قىمىرلاشقا باشلاپتۇ. ئۇلاردا كۈچ ـ قۇۋۋەت پەيدا بوپتۇ. ئاۋاز قوۋم بارخانلىرىدىن قوۋم بارخانلىرىغا ئۆتۈپ، تۆپىلىكلەردىن تۆپىلىكلەرگە كۆچۈپتۇ ھەمدە چۆلنىڭ نېرىقى چېتىدە كېتىۋاتقان باشقا كارۋانلارنىڭ قۇلىقىغا يېتىپ بېرىپتۇ. كارۋانلار «كارۋان ھالاكەتكە ئۇچراپتۇ، بولمىسا بۇنداق ئاۋاز چىقارماس ئىدى، يارەمگە چاقىرىۋاتىدۇ، بېرىش كېرەك» دەپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا بېرىشىپتۇ، سۇ بېرىپ پالاكەتكە ئۇچرىغان سودىگەرلەرنى ساقلاپ قېلىشىپتۇ ـ دە، ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئېلىپ كېتىپتۇ. چۆلدە ئۇسسۇزلۇقتىن ھالاكەتكە دۇچار بولغان سودىگەرلەرنى ساقلاپ قالغان نەرسە ناغرا ئىكەن. ناغرا ئاۋازى ئاڭلانمىدىمۇ، كىشىلەرنىڭ تېتىكلىك، دادىللىق، جەسۇرلۇق كەيپىياتلىرى ئويغىنىدىكەن.

2. چۆچەكلەر

قاغا بىلەن ئۇلار

بۇرۇنقى زامانلارنىڭ بىر كۈندە قاغا بىلەن ئۇلار ئۇچرىشىپ قېلىپ، ئۆزئارا «مەن سەندىن تېز ئۇچىمەن» دەپ ماختىنىشىپتۇ ۋە ئاخىرىدا مۇسابىقىلىشىپ، كىم ئۇتۇۋالسا قارشى تەرەپنى يېيىشكە كېلىشىپتۇ. نەتىجىدە قاغا ئۇتۇۋاپتۇ ھەمدە مەغرۇرلانغان ھالدا ئۇلارغا:«مەن ئەمدى سېنى چوقۇپ يەيمەن» دەپتۇ.

ـ ماقۇل، دەپتۇ ئۇلار، ـ لېكىن تۇمشۇقۇڭ پاكىز ئەمەس، چايقىۋەتكىن،ـ دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن قاغا دەريا بويىغا كېلىپ :

ـ دەريا ئاداش، بەرگىن سۇ، چايقاي تۇمشۇق، ئۇلارنى يەپ بولاي سېمىز،ـ دەپتۇ.

ـ بولمايدۇ، سېنىڭ تۇمشۇقۇڭ پاسكىنا، بىر قاچا تېپىپ كېلىپ، سۇيۇمنى شۇنىڭغا ئالغىن، ئاندىن تۇمشۇقۇڭنى چايقا، ـ دەپتۇ دەريا. قاغا ئۇچۇپ بېرىپ سېغىزغا:

ـ سېغىز ئاداش، بەرسەڭ سېغىز، ئېتەي كوزا، ئالاي سۇ، چايقاي تۇمشۇق، ئۇلارنى يەپ بولاي سېمىز، ـ دەپتۇ.

ـ كېيىك مۇڭگۈزى ئېلىپ كېلىپ، چوقۇپ ئالغىن، ـ دەپتۇ سېغىز.

قاغا ئۇچۇپ كېيىكنىڭ يېنىغا بېرىپتۇ ـ دە:

ـ كېيىك ئاداش، بەرسەڭ مۇڭگۈز، كولاي سېغىز، ياساي كوزا، ئالاي سۇ، چايقاي تۇمشۇق، ئۇلارنى يەپ بولاي سېمىز، ـ دەپتۇ.

炎热而虚脱不能再行路了。这时候，那个年轻人想了想，把空皮囊撕开，展开来绑在车轮上，放到太阳底下晒，然后开始“咚咚”敲起来，自己陶醉于鼓声，敲打得更响了，敲得那么烈，以至于整个戈壁都响起了鼓声。大伙听到这奇怪的自然声音，都醒过来开始动了，产生了力量。声音从沙丘传到沙丘，从沙峰响过另一沙峰，最后传到了在沙漠的另一端行走的驼队，商人们听到鼓声后说道：“商队肯定遇到了麻烦，不然不会敲出这种声音的，他们在呼叫帮助，我们应去帮助他们。”就这样，他们找到了遇难的商队，给水让他们解渴，解救他们，并把他们一起带走了。在沙漠中救了因缺水而遇难的商队的东西正是手鼓，当人们听到打鼓声，也就唤醒了敏锐、大胆、勇敢的灵感。

2. 民间故事

乌鸦和雪鸡

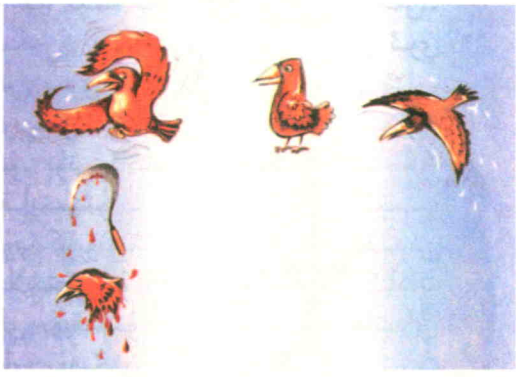

在很久以前的一天，乌鸦和雪鸡相遇了，它们都自傲地说：“我比你飞得快。”最后他们决定通过比赛，看谁赢了，就把对方吃掉。结果乌鸦赢了，骄傲地对雪鸡说：“我现在要把你吃掉。”

雪鸡说“行，但是你的嘴不干净，应该漱漱口。”于是乌鸦到了河边说：

“大河朋友，你给我水吧，让我漱漱口，好让我吃了雪鸡，长胖些。”

“不行，你的嘴脏。你拿只碗来，我给你舀水，然后你再漱口。”大河说道。

乌鸦飞向黏土说道：

“黏土朋友，给个罐子，我要盛水，我要漱漱口，吃了雪鸡，长胖些。”

“你带上鹿角，把它啄来。”黏土说。

乌鸦便飞到鹿旁边说：“鹿朋友，给我犄角吧，我要挖黏土，做罐子，去盛水，好漱口，吃了雪鸡，长胖些。”

ـ ماڭا بىر باغلام بېدە ئەكىلىپ قورسىقىمنى تويغۇزغىن، ئاندىن بېرەي.ـ دەپتۇ كېيىك. قاغا ئەمدى بېدىنىڭ قېشىغا بېرىپ ئۇنىڭغا:

ـ بېدە ئاداش، بەرسەڭ بېدە، ئالاي مۆڭگۈز، كولاي سېغىز، ياساي كوزا، ئالاي سۇ، چايقاي تۇمشۇق، ئۇلارنى يەپ بولاي سېمىز، ـ دەپتۇ. بېدە:

ـ ئورغاق ئەكەلسەڭ بېرەي، ـ دەپتۇ. قاغا تۆمۈرچىنىڭ قېشىغا كېلىپ:

ـ تۆمۈرچى ئاداش، بەرگىن ئورغاق، ئوراي بېدە، يېسۇن كېيىك، بەرسۇن مۆڭگۈز، كولاي سېغىز، ياساي كوزا، ئالاي سۇ، ئۇلارنى يەپ بولاي سېمىز، ـ دەپتۇ.

تۆمۈرچى ئۇستام ماقۇل بولۇپ، ئورغاقنى قاغىنىڭ بوينىغا ئىلىپ قويۇپتۇ. قاغا خۇشاللىقىدا ھاۋاغا كۆتۈرۈلگىنىچە «قاق!» دەپتۇ. شۇ ھامان ئىتتىك ئورغاق «شارتلا» قىلىپ قاغىنىڭ بېشىنى كېسىپ تاشلاپتۇ.

3. مەسەللەر

ئاقىۋەت

بىر يۇرتتا بىر باي ئۆتكەن بولۇپ، قاقتى ـ سوقتى قىلىپ تاپقان دۇنياسىنىڭ ھېسابى يوق ئىكەن. قانچىلىكلىكىنى ئۆزىمۇ بىلمەيدىكەن. ئاچكۆزلۈكىدىن نەپسىنىڭ كەينىگە كىرىپ، ھەر نېمە قىلىشتىن يانمايدىكەن. دائىم ئويلايدىغىنى بىرنى ئىككى قىلىش ئىكەن. بىر كۈنى ئۇ يەنە شۇ ئوي بىلەن كېتىۋاتسا، يولدا ئويناۋاتقان بالىلاردىن بىرى:

ـ ھەي ئاغىنىلەر، ئالىيىپ قارىساڭلار بىر نەرسە ئىككى كۆرۈنىدىكەن، ئاۋۇ ئادەم ماڭا ئىككى كۆرۈنۈۋاتىدۇ، ـ دەپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان ھېلىقى ئاچكۆز باي تولىمۇ خۇش بولۇپ كېتىپ، ئۆيىگە قايتىپتۇ ـ دە، خوتۇنىغا ئالىيىپ قارىپتىكەن، خوتۇنى كۆزىگە ئىككى بولۇپ كۆرۈنۈپتۇ. باي خۇشاللىقىدىن ئەقلىنى يوقتىپ، ئالىيىپ قاراشنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ ھەم ئۆزىگە بۇنى ئادەت قىلىۋاپتۇ. كۈنلەر ئۆتۈپ باي رەسمىي ئالغاي بوپقاپتۇ. بۇ چاغدا ھەر قانداق نەرسە ئىككى كۆرۈنمەيدىغان بولۇپ قاپتۇ. باي بۇنىڭدىن تولىمۇ تىت ـ تىت بوپتۇ ھەمدە ئۆزىنىڭ قىلغان ئىشىغا مىڭبىر پۇشايمان قىلىپ، زار ـ زار قاقشاپتۇ. بۇنىڭ ئالغاي بولۇپ قالغانلىقى يۇرت ئىچىگە تارقىلىپ، سۆز ـ چۆچەك بوپتۇ. يۇرت ئاقساقاللىرى بايغا لەنەت ئوقۇپتۇ.

«سېنىڭ نەپسىڭ بالادۇر، ئاخىرى ئوتقا سالادۇر» دېگەن ھېكمەتلىك گەپ شۇنىڭدىن قالغان ئىكەن.

قول يەتمىگەن ئۈزۈم ئاچچىق

باراڭلىق باغقا كىرىپ قالغان تۈلكە باراڭدىكى مەي باغلاپ پىشىپ شىرنىگە تولغان مەرۋايىتتەك ئۈزۈملەرنى كۆرۈپ، شۆلگەيلىرىنى ئېقىتقىنىچە:

ـ ئۇ ئۈزۈملەردىن بىر ساپاق يەۋالسام قانچە ھۇزۇرلىناتتىم ـ ھە! ـ

“你给我弄一捆苜蓿来，让我吃个饱，然后再给你犄角。”鹿说道。

乌鸦又到了苜蓿身边说：

“苜蓿朋友，给我捆苜蓿，我要得到犄角，去挖黏土，做罐子，好盛水漱口，吃掉雪鸡，长胖些。”

苜蓿说：

“你把镰刀拿来，我再给你。”

乌鸦飞到铁匠身边说：

“铁匠朋友，给我镰刀吧，我要割苜蓿，让鹿吃，它给我犄角，我好用犄角挖黏土做罐子盛水，吃掉雪鸡，长胖些。”

铁匠说“可以”，就把镰刀放在乌鸦的怀里。乌鸦高兴地飞向天空叫“呱呱”时，锋利的镰刀“咔嚓”一声割掉了乌鸦的头。

3. 寓 言

后 果

在一个地方曾经有一个巴依（富人），通过坑蒙拐骗的伎俩积累的财富不计其数，财富到底有多少，连他自己也不清楚。因为贪婪，为了欲望不惜干任何事情，脑子里老想着如何地让财富一个变两个。有一天，他正边走边想，在路边玩耍的孩子们中的一个说道：“哎，朋友们，你们对着眼睛看，能把一个东西看成两个，那个人让我看着是两个。”那个贪婪的巴依听到后非常高兴，回到家就对着眼睛看老婆，看见老婆是两个，巴依高兴得失去了理智，老是对着眼睛看，后来就习惯了对着眼睛看。长时间以后，巴依真变成了对视眼，看什么东西不再是两个了。巴依非常苦恼，对自己的行为很后悔，便嚎啕痛哭起来。巴依变成对视眼的消息传遍了乡里，人们议论纷纷，乡里的长者更嘲笑他：“贪欲如火，必自焚。”这条的谚语便由此产生。

够不到手的葡萄是酸的

一只狐狸走入搭着架子的葡萄园，看到熟透、汁足、像宝石般晶莹剔透的葡萄，流出口水说道：“如果吃一串葡萄，那该是多么美的享受呀！”

دەپتۇ ـ دە، باراڭ ئاستىغا كېلىپ بىر سەكرەپتۇ، ئىككى، ئۈچ سەكرەپتۇ. ھەر قانچە قىلىپمۇ ناۋاتتەك تاتلىق ئۈزۈملەرنى يېيەلمەپتۇ. چارچاپ، ھېرىپ ھالىدىن كەتكەن تۈلكە ساپاق ـ ساپاق ئۈزۈملەرگە قارىغىنىچە:

ـ بۇ چاغقىچە پىشمىغان بۈندىق ئاچچىق ئۈزۈملەرنى يەپ نېمە قىلاي، ـ دەپتۇ ـ دە، باغدىن چىقىپ كېتىپتۇ.

«قول يەتمىگەن ئۈزۈم ئاچچىق» دېگەن تەمسىل ئەنە شۇنىڭدىن قالغان ئىكەن.

ئۈخلىماي كۆرگەن چۈش

بىر بالا جاڭگالغا ئوتۇن كەسكىلى بېرىپ، بىر تۈپ جىگدە تۈۋىدە زۈڭزىيىپ ئولتۇرغان توشقاننى كۆرۈپ قاپتۇ ـ دە، ئويغا چۆكۈپتۇ:

ـ مۇشۇ تاپىنىڭ ئۈزىدە توشقاننى تۇتۇۋالسام، بازارغا ئاپىرىپ ساتسام، پۇلىغا بىر توخۇ ئالسام، توخۇم تۇغسا، چۈجە چىقارسا، چۈجىلەرنى سېتىپ بىر قوي ئالسام، ئىككىنى تۇغسا، قوزىلارنى سېتىپ، بىر ئات سېتىۋالسام، دېھقانچىلىق قىلسام بۇغداي، قوناقلىرىم ئوخشاپ كەتسە، ئاتام بىلەن ئاپام: «يارايسەن بالام!» دەپ كېتەتتى ـ دە، ـ دەپ خۇشاللىقدا قاقاقلاپ كۈلۈپ كەتكەن ئىكەن، توشقان ئۈركۈپ قېچىپ كېتىپتۇ.

«سانمای ئۈچنى كۆرۈڭ، ئۈخلىماي چۈشنى (كۆرۈڭ)» دېگەن ماقال شۇنىڭدىن قالغان ئىكەن.

4. تۇرپان پاراڭلىرى (لەتىپلەر)

كامادىن ئېيىق چىقىپتۇ

بىر كۈنى ۋاڭ ئوردىسىدا كاتتا چاي ئۆتكۈزۈلۈپتۇ. تاماقتىن كېيىن موللازەيدىننىڭ مەڭزىگە بىر تال گۈرۈچ چاپلىشىپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ قالغان ۋاڭ ئۇنى بىر زاڭلىق قىلماقچى بولۇپ:

ـ ھە موللازەيدىن، ئېڭىزغا كېيىك چىقىپتۇ، ـ دەپتۇ ۋە ئۆزىنىڭ بۇ سۆزىگە مەستلىكى كېلىپ، قاتتىق كۈلۈپ كەتكىنى ئۈچۈن بۇرنىنىڭ پوتلىسى كۆرۈنۈپ قاپتۇ. بۇنىڭغا سەپسالغان موللازەيدىن:

ـ ھە، ۋاڭ بېگىم، كامادىن ئېيىق چىقىپتۇ، ـ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

بۇ يول نەگە بارىدۇ

بىر كۈنى روزى قارىم① ئىشەك ئالدىدا ئولتۇرسا، بىر ئادەم كېلىپ روزى قارىمدىن:

ـ بۇ يول نەگە بارىدۇ؟ ـ دەپ سوراپتۇ. روزى قارىم:

① روزى قارىم ـ تۇقسۇن ناھىيىسىنىڭ شا بېزىدا ياشاپ ئۆتكەن پاراڭچى (1886 ~ 1971).

说着说着跳呀跳，但是怎么也没有吃到像冰糖一样甜的葡萄。累得发晕的狐狸看着一串串的葡萄说道："吃这种到现在也没有熟的青酸葡萄干什么呢？"说着便走出了园子。"吃不到嘴里的葡萄是酸的"谚语就是这么来的。

白日做梦

一个孩子到山上砍柴，看到一只兔子蹲在一棵沙枣树下就想：如果现在我抓住了兔子，拿到集市上去卖，用卖的钱再买一只鸡，鸡生蛋孵出一群小鸡；卖掉小鸡再买一只羊，羊生两只羔子，把羊羔卖掉买匹马；赶着马干好农活，麦子和玉米丰产了，母亲和父亲一定会夸我"真是好样的"。孩子为自己的想法不禁高兴得哈哈大笑起来，兔子受惊吓跑了。白日做梦的谚语从此也就流传开了。

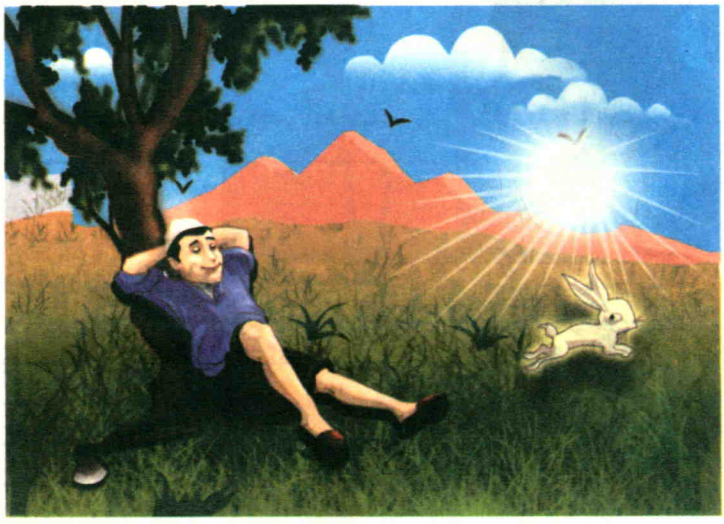

4. 吐鲁番笑话

洞里出熊

一天，王爷在王宫里举行了盛大的宴会，饭后王爷看到毛拉翟丁的脸上粘了一颗米粒，就想笑话他一番，说道："哎，毛拉翟丁，你的麦茬来了鹿。"并为自己的话感到非常有趣，不禁哈哈大笑起来，鼻子也流出了鼻涕。毛拉翟丁听到此话后，看到王爷的鼻涕就回答说："哎，我的大人，洞里出熊了。"

这条路到哪里？

一天，肉孜·卡日[①]坐在家门口，来了一个人问他："这条路到哪里？"肉孜·卡日回答道：

[①] 肉孜·卡日，（1886～1971年）生活在托克逊县夏乡的笑话能手。

ـ بۇ يول ھېچ يەرگە بارمايدۇ، سىز كېتىسىز يول قالمدۇ، ـ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

مېھمان ۋە ئوغرى

ئۇرۇمچىدىن بىر قانچە يازغۇچى، شائىرلار تۇرپانغا كېلىپ، ئابلىز خەلپىتىمنى① يوقلىماقچى بولۇپ، ئۇرۇمچىلىك يېزىسىغا بېرىپتۇ. خەلپىتىمنى سۇرۇشتۇرسە، باغقا چىقىپ كەتكەن ئىكەن. ئۇلار باغنىڭ ئىشىكىدە تۇرۇپ:

ـ خەلپىتىم، باغقا قانداق كىرىمىز؟ ـ دەپ چاقچاق قىپتىكەن، خەلپىتىم دەرھاللا:

ـ ئىشىكتىن كىرىشىڭلە مېھمان دەپ كۇتمىز، تامدىن ئارتىلىپ چۈشۈشىڭلە ئوغرى دەپ تۇتىمىز، ـ دەپتۇ.

ياز كۈنلىرىدىمۇ ھورى چىقىدىغان بوپتىغۇ

خەلپىتىمنىڭ ئوغلى ئاتىسىدىن يوشۇرۇن تاماكا چېكىدىكەن. بىر كۈنى خەلپىتىم مەھەللە دوقمۇشىدىن ئايلىنىپ ئۆتىشىگىلا، تاماكا چېكىۋاتقان ئوغلىنىڭ ئالدىغا چىقىپ قاپتۇ. ئوغلى دەرھال تاماكىنى تاشلاپ دەسسەپتۇ، لېكىن ئاغزىدىكى ئىسنى يوشۇرالماپتۇ. خەلپىتىم دەرھاللا:

ـ بالام، باشقىلارنىڭ ئاغزىدىن قىش كۈنى ھور چىقسا، سېنىڭ ئاغزىڭدىن ياز كۈنىمۇ ھور چىقىدىغان بولۇپ قاپتۇ ـ ھە؟ ـ دەپتۇ. ئوغلى ئىزا تارتقىنىدىن يەرگە كىرىپ كەتكۈدەك بوپتۇ.

كارىزنىڭ لېيىنى تارتىپ چىقىرىڭلار

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» يىللىرىدا كارىزغا ئىشلىمىگەنلىكتىن بىر ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدىكى كارىزنىڭ سۇيى ئازلاپ كېتىپتۇ. ئەترەت باشلىقى بۇ ئىشقا تىت ـ تىت بولۇپ ئۆيىدە ئولتۇرسا، بىر قانچە ئىسيانچىلار ئۇنىڭ ئۈيىگە باستۇرۇپ كىرىپ:

ـ سېنى تارتىپ چىقىرىمىز! ـ دەپ تەھدىت سالىپتۇ. ئەترەت باشلىقىنىڭ ئاچچىقى كېلىپ:

ـ مېنى تارتىپ چىقىرىمىز، دېگىچە كارىزنىڭ لېيىنى تارتىپ چىقىرىڭلار! ـ دەپ ۋارقىراپتۇ.

① ئابلىز خەلپىتىم (1919 ~ 1979) تۇرپان شەھىرىنىڭ ئۇرۇمچىلىك يېزىسىدا باشاب ئۆتكەن يازغۇچى.

“你走了路又要留下，这条路哪里也不去。”

客人与贼

从乌鲁木齐来的几个诗人、作家到吐鲁番拜访阿不里孜·海里甫汀[1]，就到他所在的乡村询问，得知他到果园去了。他们就站到园子门口开玩笑道：“海里甫汀，我们怎么进园子呀？”海里甫汀马上回答道：“从门进入，当客人接待；翻墙入园当贼抓。”

夏天也冒哈气吗？

海里甫汀的儿子瞒着父亲抽烟。有一天，海里甫汀在街道十字路口处走，遇上正在抽烟的儿子。儿子赶忙扔掉烟头踩灭了，但是没能隐藏住嘴里的烟。海里甫汀问道：“孩子，其他人嘴里冬天冒哈气，你嘴里怎么夏天哈气呀？”儿子羞得真想钻到地底下。

拉坎儿井的泥

在“文化大革命”的时候，因为长时间没有组织正常劳动维修坎儿井，一个生产队的坎儿井的水变少了。生产队长正为这事着急呢，却来了几个闹事者喊道：“要拉你（批斗）。”队长气愤地说：“我不如坎儿井的泥。”

[1]阿不里孜·海里甫汀（1919～1979年）生活在吐鲁番市葡萄乡的笑话能手。

5. خەلق قوشاقلىرى

ئورما قوشىقى

ئورماڭنى ئورۇپ قويدۇم،
ئونچەڭنى ئۆزۈك باغلا.
مەن ساڭا كۆيۈپ قالدىم،
چاغلاشنى ئۆزۈك چاغلا.

ئورماڭنى ئورۇپ قويدۇم،
ئېتىزىڭدا باغ قالدى.
ئاز كۈن ئويناپ ئايرىلدۇق،
يۈرەكلەردە داغ قالدى.

ئورمىنى تولا ئورۇپ،
بىلمىكىڭ تالدىمۇ يارىم؟
ئاز كۈن ئويناپ ئايرىلدۇق،
يۈرىكىڭ قالدىمۇ يارىم؟

يارنىڭ قولىدا كەتمەن،
مېنىڭ قولۇمدا ئورغاق.
يار تىكىپتۇ بوستان تال،
مېنىڭ تىككىنىم توغراق.

نوروز قوشىقى

يىل بېشى – نوروز كۈنى،
سېرىق چېچەكلەر ئاچىلۇر.
قىز - چوكانلار باشىغا،
قىزىل گۈللەر ساچىلۇر.

يىل بېشى – نوروز كۈنى،
ياساندى قىز، جۈۋانلار.
چۈشتى ئوغلاق تارتىشقا،
نۆۋەر يىگىت، پالۋانلار.

يىل بېشى – نوروز كۈنى،
تېرىقچىلىق باشلىدۇق.
كونا يىلنى ئۇزىتىپ،
يېڭى ئىشنى باشلىدۇق.

زىمىستان قىش ئورنىغا
گۈل - گۈلىستان باغ بولدى.
ئۇلۇغ - ئۇششاق، قېرى - ياش،
پۈتۈن خەلق شاد بولدى.

6. بالىلار قوشاقلىرى

لىڭگىر تاقتاق

لىڭگىر - لىڭگىر تاقتاق،
ئەيسا دېگەن پاپپاق.
ئەيسا دېگەن ئۆلۈپتۇ،
شورتاڭلىققا كۆمۈپتۇ.
يىغلايدىغان كىشى يوق،
ئۆزى قوپۇپ يىغلاپتۇ.

ئەللەي ناخشىسى

ئەللەي تاقاڭ بالاسى،
يېشىل ئۈزۈم قارىسى.
شۇنداق ئوبدان بالىنى،
تاشلىۋەتكەن ئاناسى.
ئەللەي تاقاڭ ئاناسى،
چىچىۋەتكەن بالاسى.
ئېرىتاي دېسەم لاتا يوق،
لاتا دېگەن ئۆگزىدە.

5. 民　谣

收麦歌

我为你收割在麦田，
你捆麦捆儿自己干。
我是真心爱上了你，
你自己就看着办。

我为你收割在麦田，
麦捆儿码放在田间。
我们没玩几天就离别，
心头上留下伤痕斑斑。

收割忙了好长时间，
情人呀，你肩膀可疲倦？
我们没玩几天就离别，
情人呀，你可意足心满？

情人你手提坎土曼，
镰刀握在我手间。
情人望着绿洲垂柳，
我却把胡杨观看。

诺肉孜歌

年初是诺肉孜天，
花儿开满花园。
红玫瑰插上了
姑娘少妇的头上边。

年初是诺肉孜天，
姑娘少妇巧打扮。
勇敢的小伙大力士，
叼羊玩得正欢。

年初是诺肉孜天，
我们开始播种在田间。
送别了过去的一年，
我们开始把新事办。

鲜花盛开的花园，
取代了严寒的冬天。
男女老幼所有的人，
人人快乐个个欢。

6. 童　谣

跷跷板谣

艾沙这个坏家伙，
在玩跷跷板。
艾沙他死了，
埋在盐碱地里边。
没人来哭唁，
他自己爬起哭个没完。

摇篮曲

睡吧，穿花绸的孩子，
绿色葡萄为你投下荫凉。
这样好的孩子，
他母亲却没好好抚养。
睡吧，穿花绸的孩子，
孩子拉屎拉尿也不放在心上。
我想撕吧，没有土布，
土布在房顶上。
我想上去吧，没有梯子，

چىقاي دېسەم شوتا يوق،
شوتا دېگەن تېرەكتە.
چاپاي دېسەم پالتا يوق،
پالتا دېگەن ساندۇقتا.
ئاچاي دېسەم كىلىت يوق،
كىلىت دېگەن ئاتامدا.
ئاتام كەتكەن بازارغا،
باراي دېسەم پۇلۇم يوق.
ئەللەي بالام، ئەللەي،
ئەللەي بالام، ئەللەي.

7. بالىلار ئويۇنلىرى

قارا ـ قارا قۇشلارىم ئويۇنى

بۇ ئويۇن بالىلاردا كوللېكتىپنى سۆيۈش ئېڭىنى يېتىلدۈرۈشنى نىشان قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا «ئايرىلغاننى بۆرە يەر» دېگەن ئىدىيە ئىلگىرى سۈرۈلگەن. بۇ ئويۇن مۇنداق ئويىنىلىدۇ: بالىلار ئارىسىدىكى چوڭراق بىرى «ئانا» بولىدۇ، قالغانلىرى «بالا» بولىدۇ. بالىلار «ئانا» نىڭ ئارقىسىغا تىزىلىپ، بىر ـ بىرىنىڭ چاپىنى ياكى كۆڭلىكىنىڭ ئارقا پېشىنى مەھكەم تۇتۇپ، زەنجىرسىمان سەپ ھاسىل قىلىدۇ. بالىلار ئارىسىدىكى چاققانراق بىرى ئاسماندىكى تۇرنىلار سېپىدەك رەتلىك تىزىلغان بالىلار سېپىنى يېرىپ پارچىلىۋېتىدىغان «لاچىن» ياكى «قۇرغۇي» بولىدۇ. «ئانا» بىلەن «لاچىن» بولغان بالا ئوتتۇرىسىدا سوئال ـ جاۋابلىق ئېيتىشىش باشلىنىدۇ.

بالا:قارا ـ قارا قۇشلارىم
ئارقاڭدىكى نېمىلەرنىڭ؟
ئانا: ئۇششاق ـ ئۇششاق بالىلارىم.
بالا: ماڭا بىرنى بەرسەڭچۇ؟
ئانا: كۆچۈڭ يەتسە ئالساڭچۇ؟

بۇنىڭ بىلەن «لاچىن» بالا قاتار تىزىلغان سەپكە «ھۇجۇم» باشلايدۇ. ئانا بالىلىرىنى جان تىكىپ قوغدايدۇ. ئانا قايسى تەرەپكە قانات قاقسا، بالىلىرىمۇ سەپتىن ئۈزۈلمەي ئانىغا ئەگىشىدۇ. ناۋادا، بالىلاردىن بىرەرسى بىخەستەلىك قىلىپ سەپتىن ئۈزۈلۈپ قالسا، ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىۋاتقان «لاچىن» بالا ئۇنى «ئولجا» قىلىۋالىدۇ. نەتىجىدە «لاچىن» غەلىبە قىلغان بولىدۇ. ئەگەر «ئولجا» ئالالمىسا، يېڭىلگەن ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئويۇن مۇشۇ شەكىلدە داۋاملىشىدۇ.

梯子没做好只有白杨。
我想砍吧，没有斧头，
斧头装在那木箱。
我想用钥匙打开吧，
钥匙在我父亲手上。
父亲去了集市，
我想去吧，却闹钱荒。
睡吧孩子，睡吧，
愿孩子快入梦乡。

7. 儿童游戏

老鹰捉小鸡游戏

这个游戏以培养孩子集体主义观念为主要目的，它体现了“离群就会被狼吃”的思想。这个游戏这样玩：孩子中比较大的孩子当“妈妈”，其他孩子当“孩子”，“孩子”们都排在“妈妈”的后面，拽着前面孩子的衣角或者裙边，形成链条状的队伍；孩子队伍中的一个动作敏捷的孩子如果能挣脱像天上的大雁一样整齐排列的孩子队伍，就作为“老鹰”。在作为“妈妈”和“老鹰”的孩子之间开始一问一答。

老鹰：“黑黑的鸟儿，你的背后是什么？”
妈妈：“我的小娃儿们。”
老鹰：“给我一个怎么样？”
妈妈：“有本事你就拿。”

对话完毕，“老鹰”就向排列的孩子们“攻击”，“妈妈”拼命保护孩子，“妈妈”往哪里扇动翅膀，孩子们就不掉队朝那边紧跟。如果孩子们中哪一个不注意掉队了，正在攻击他们的“老鹰”就会猎获他，结果“老鹰”获胜。如果没有猎获，那么就失败了。游戏接着继续。

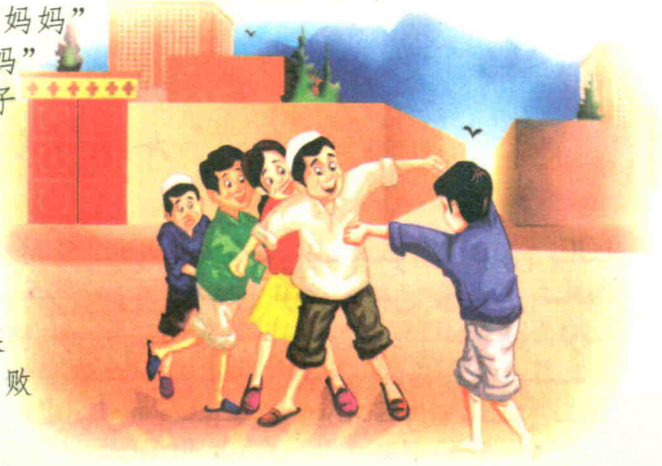

تاققا - تۇققا ئويۇنى

بۇ ئويۇن بالىلاردا باتۇرلۇقنى قەدىرلەش، ئىناقلىق روھىنى يېتىلدۈرۈش رولىغا ئىگە ئويۇن بولۇپ، تۆت ياشتىن ئالتە ياشقا قەدەر بولغان بالىلار ئىچىدە ئومۇملاشقان. بۇ ئويۇن ئادەتتە ئاتا - ئانىلار ياكى توققۇز - ئون ياشلاردىكى بىرەر بالىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئوينىلىدۇ. ئويۇن بالىلارنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىش يۈزىسىدىن پۈتلىرىغا «تاق - تۇق» قىلىپ ئۇرۇش بىلەن باشلانغاچقا، «تاققا - تۇققا» دەپ ئاتالغان. ئويۇن مۇنداق ئوينىلىدۇ: بالىلار ۋە يېتەكچىلىك قىلغۇچى پۈتلىرىنى ئوتتۇرىغا سۇنۇپ، يۇمىلاق بولۇپ ئولتۇرۇشىدۇ. ئاندىن يېتەكچى بولغۇچى يېنىدا ئولتۇرغان بالىنىڭ پۇتىدىن باشلاپ تا ئۆزىنىڭ پۇتىغا كەلگىچە، ھەر بىر پۇتنىڭ پاقالچىقىنىڭ ئۈستىگە «تاققا - تۇققا» دېگەن قوشاقنى ئېيتىشقاچ بىردىن بوش ئۇرۇپ چىقىدۇ. قوشاقنىڭ ئاخىرى كىمنىڭ پۇتىغا ئۇرۇلغاندا ئاخىرلاشسا، شۇنىڭ پۇتى «چىقتى» ھېسابلىنىپ، ئۇ شۇ پۇتىنى يىغىپ ئولتۇرىدۇ. پۇتلارنىڭ ھەممىسى چىقتى بولغۇچە ئويۇن شۇ تەرىقىدە داۋاملىشىدۇ. ئەگەر بىر ئۆيدە بىر ياكى ئىككى بالا بولغان تەقدىردىمۇ، ئاتا - ئانىلار بالىسى بىلەن مۇشۇ ئويۇننى ئويناىدۇ. ئويۇن قوشىقى:

تاققا - تۇققا، زەنجىر ھالقا،
ئاخشام باردىم ئەنجانغا،
قوينۇم تولدى مارجانغا،
مارجان سېتىپ پۇل قىلدىم،
سانىخاننى گۈل قىلدىم.
سانىخاننىڭ سانىمەن،
باغدا باققان غازىمەن.
دۇشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ،
ئۆلۈپ كەتسەم رازىمەن.

بۇ ئويۇن قوشىقىنىڭ باشقا ۋارىيانتلىرىمۇ بار.

دوم - دوم

بۇ ئويۇن «مۆكۈشمەك»، «مۆكۈمۆكۈلەك» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئويۇن بالىلار ئويۇنى بويىچە بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان ئويۇنلاردىن بولۇپ، ئادەتتە كەچقۇرۇن قاراڭغۇ چۈشكەندە ئوينىلىدۇ. ئادەم سانى چەكلەنمەيدۇ. ئويۇن جەريانى مۇنداق: ئۆيلىرىدىن ئوينىغىلى چىققان بالىلار بىر يەرگە توپلىشىپ ئىچىدىن چوڭراق بىرىنى «ئاتامان» قىلىشىدۇ. «ئاتامان» ئالدى بىلەن بالىلارنى تىزىلدۇرىدۇ. ئۆزى ئىشىك ئالدىدىكى سۇپىچاق ياكى شۇنداق

点腿游戏

这个游戏具有培养孩子崇尚勇敢、团结精神的作用，在4岁到6岁孩子中间比较普及。这个游戏一般在父母或者10岁左右的孩子的带领下进行。游戏为吸引孩子们的注意力，以用手点孩子们的腿开始，所以叫点腿游戏。游戏的玩法是：大家坐成一个圆圈，把腿伸到中间，包括孩子和带领者，然后带领者从自己身边的孩子的腿开始轻轻地点至到自己的腿，嘴里唱《游戏谣》，边点边唱。《游戏谣》唱到谁那里结束时谁的腿就算胜出，就把腿收起来。游戏按照此方式不断地进行，直到所有的腿都胜出收回。即便一个家里有一个或两个孩子，父母也能和孩子玩这个游戏。《游戏谣》的唱词是：

点腿用那链条环，
昨晚去了安集延。
珍珠塞满我怀里，
买了珍珠我弄到钱，
把莎尼汗打扮了一番。
我园中养的鹅，
莎尼汗说要清点。
与敌人殊死决战，
纵使死了我也心甘。

捉迷藏

这个游戏在孩子们中间比较普及，一般在傍晚时分进行。人数不限，游戏的玩法是：从家出来玩的孩子们聚集到一块儿，选其中一个较大一点的孩子当“首领”。他先让孩子们排成队，自己坐到门前的土炕座上或方便的地方，把站在前面的孩子叫来。这个孩子是第一个“咚咚”，游戏由此就正式开始。“首领”让“咚咚”的

ئەپچىل بىر يەردە ئولتۇرۇپ، باشتا تۇرغان بالىنى ئالدىغا چاقىرىدۇ. بۇ بالا بىرىنچى بولۇپ «دۇم - دۇم» بولۇپ بېرىدۇ. ئۇيۇن شۇنىڭ بىلەن رەسمىي باشلىنىدۇ: ئاتامان «دۇم - دۇم» بولغۇچى بالىنىڭ بېشىنى تىزىغا قويدۇرۇپ، ئىككى پېشى بىلەن پۇركەپ، دۇمبىسىگە بوش ئۇرۇپ تۇرۇپ سوئال سورايدۇ، بالا جاۋاب بېرىدۇ، ئاتامان ئۇنىڭدىن سوئال سورىغۇچە بالىلار كېلىپ ئۇنىڭ دۇمبىسىگە «دۇم» قىلىپ بىردىن ئۇرۇپ قويۇپ، ئەتراپقا تارىلىپ مۆكۈنىدۇ. شۇڭا، بۇ ئويۇن «دۇم - دۇم»، «مۆكۈشمەك» دەپ ئاتالغان. سوئال - جاۋاب مۇنداق:

دۇمدۇم - دۇمدۇم،
لەببەي، لەببەي،
ئاپاڭ نەدە؟
سامانلىقتا.
نېمە قىلىۋاتىدۇ؟
ئاش ئېتىۋاتىدۇ.
ماڭا قېنى؟
تاختا بېشىدىن قاغا چوقۇلاپ كېتىپتۇ،
ماڭ، ئەمسە تۇتۇپ كەل...

دەپ بۇيرۇق قىلىدۇ ۋە «بولدىمۇ؟» دەپ ۋارقىرايدۇ. مۆكۈنگەنلەرنىڭ بىرى «بولدى» دەپ جاۋاب بېرىدۇ، ئاندىن «دۇم - دۇم » بولغۇچى بېشىنى كۆتۈرۈپ ئەتراپىنى كۆزىتىدۇ. ئەگەر بىرىنىڭ مۆكۈنگەن يېرىنى سېزىۋالسا، شۇنىڭدەك ئۇنى تۇتۇۋېلىشقا كۆزى يەتسە، ئېتىلىپ بېرىپ تۇتۇۋالىدۇ. يا بولمىسا ئۇنىڭ يولىنى توسۇپ كۈتۈپ تۇرىدۇ. بۇ ئارىلىقتا بالىلار مۆكۈنگەن يېرىدىن يۈگۈرۈشۈپ چىقىپ، «ئەسسالام» دەپ ئاتامانىنىڭ ئالدىغا كېلىدۇ. «دۇم - دۇم» بولغۇچى ئاتامانىنىڭ ئالدىغا يۈگۈرگەنلەردىن بىرىنى تۇتۇۋالسىمۇ بولىدۇ، قانداقلا قىلىپ بولمىسۇن بىرىنى تۇتۇۋالسا، ئۇ «دۇم دۇم»لۈكتىن قۇتۇلىدۇ. بولمىسا داۋاملىق دۇم بولىدۇ. ئويۇن شۇ تەرىقىدە مەلۇم ۋاقىت داۋاملاشقاندىن كېيىن ئاخىرلىشىدۇ.

ئاق تېرەك - كۆك تېرەك ئويۇنى

بۇ بالىلارنىڭ كۆچ سىنىشىش ئويۇنى بولۇپ، «ئاق تېرەك - كۆك تېرەك» دېگەن قوشاق بىلەن باشلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن شۇ نامدا ئاتالغان. بۇ ئويۇن ۋاقىت چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ. سەككىز - ئون بالا بىر يەرگە توپلىشىپ كوللېكتىپ هالدا:

ئاق تېرەك - كۆك تېرەك،
تۇۋىدىن كەسمەك كېرەك.
تۇۋىدىن كېسىشكە،
مانا بىزدەك ئەر كېرەك.

头放到自己腿上，用胳膊捂住两边，边轻轻地敲打他的背边提问题，“咚咚”进行回答。“首领”对“咚咚”提问题时孩子们过来在他背上敲一下后朝四周散开躲藏起来，所以这个游戏叫做“捉迷藏”。问答如下：

“捉迷藏，捉迷藏，
“唉，唉，
“你妈妈在何方？”
“在草房。”
“她在干什么？”
“正在做饭忙。”
“哪个是给我的？”
“案板上被乌鸦已啄光。”
“那你给我去抓……”

“首领”下命令并问“准备好了吗？”躲起来的一个孩子回答“好了”后，“首领”抬起头观察四周，如果发现了某一个孩子躲藏的地方且自认为能够抓住他就会迅速奔跑过去逮住他，或者挡住他的路等他来。期间，其他的孩子从躲藏的地方出来跑到“首领”那里问候“艾萨拉木”（你好），“咚咚”抓住其他往“首领”那里跑的孩子也行。无论如何只要抓住一个孩子，那么他就能解脱了，不然就继续作“咚咚”，游戏则按此方式继续一段时间后结束。

白杨青杨游戏

这是比赛孩子力量的游戏，因为以唱《白杨青杨》的歌谣开始，所以叫做“白杨青杨游戏”。这个游戏没有时间限制，8个10个孩子聚集到一起集体唱道：

白杨青杨，
需要从根部砍；
从根部砍时，
需要我们这样的男子汉。

دېگەن قوشاقنى ئېيتىدۇ. ئەمما قوشاقنىڭ ئاخىرقى مىسراسىنى بالىلارنىڭ ئىچىدىن بىرى يالغۇز ئېيتىپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ئاندىن بالىلار ئۇنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ، ھالقا بولۇپ قول تۇتۇشۇپ تۇرىدۇ - دە، «نوچى بولساڭ كېسىپ باق!» دەپ ئۇنى دەيدىگە سېلىپ تۇرىدۇ. ئۇ ئۆزىچە ئاجىز ھالقا دەپ قارىغان بىر ئارىلىققا كۆكرىكىنى ئۇرىدۇ. ئەگەر شۇ ئارىلىقتىكى ئىككى قول ئاجراپ كەتسە، ئۇ «تېرەكنى كەسكەن» بولۇپ، قوللىرى ئاجراپ كەتكەنلەردىن بىرى مەيداندىن چىقىرىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن سەپتىن بىر ئادەم كەملەيدۇ، ئۇ داۋاملىق «تېرەك كېسىدۇ»، ئەگەر بالىلارنىڭ قولىنى ئاجرىتالمىسا، بالىلارنىڭ «مانا - مانا دېمىدىمۇ، ئۆزۈڭنى چاغلا دېمىدىمۇ» دەپ توۋلاشقان ساداسى ئىچىدە قاچان بىرەر ئارىلىقنى بۆسۈۋالغۇچىلىك ئۈياق - بۇياققا سوقۇلۇپ يۇرىدۇ. ئويۇن شۇ تەرىقىدە ئاخىرقى «تېرەك» كېسىلىپ بولغۇچە داۋاملىشىدۇ.

قارىغۇ چاشقان ئويۇنى

بۇ ئويۇن كۆزى تېڭىقلىق بالىنىڭ ئىككىنچى بىر بالىنى پەم بىلەن تۇتۇشى بويىچە ئويىنىلىدىغانلىقى ئۈچۈن «قارىغۇ چاشقان» دەپ ئاتالغان. ئويۇن مۇنداق ئويىنىلىدۇ: بالىلار (سان چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ) ھالقا بولۇپ ئولتۇرىدۇ، شۇ كۈنكى ئويۇن تەشكىللىگۈچىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئويۇن باشلاش نۆۋىتى بەلگىلىنىدۇ. رىياسەتچىلىك قىلغۇچى ئالقىنىغا ئىككى ياكى بىر تال تاش (ياكى قوناق، قۇمۇلاق، سەرەڭگە، كېسەك پارچىسى)نى ئېلىپ يۇمۇپ تۇرۇپ، ئۇدۇل كەلگەن بالىدىن «تاقمۇ، جۈپمۇ؟»، دەپ سورايدۇ. قايسىسىنىڭ ھۆكۈمى خاتا بولسا، شۇ قارىغۇ چاشقان بولىدۇ - دە، ياغلىقتا كۆزى تېڭىلىدۇ. ھەمراھى ئۇنىڭ پىشانىسىگە بىرنى چېكىپ ئارقىغا ياكى يانغا داجۇالىدۇ. «قارىغۇ چاشقان» قولىنى كېرىپ، ھاۋانى سىيلاپ ئۇنى تۇتماقچى بولۇپ، ئالدى - كەينىگە مېڭىپ تىمسىقلاپ كېتىدۇ. بۇ جەريانداا نەچچە قېتىم ھاۋانى قۇچاقلاپ سەنتۈرۈلۈپ كېتىدۇ، ھەتتا بالىلارنىڭ بېشىنىمۇ تۇتۇۋالىدۇ. بۇنىڭ بىلەن مەيداندا قاتتىق كۈلكە ساداسى ياڭرايدۇ. ئەگەر «قارىغۇ چاشقان» چېۋىر، پەملىك بولسا، قارشى تەرەپنىڭ ئايىغ تۇۋىشى ۋە قولىنىڭ شەپىسىگە ئاساسەن ئۆزۈن ئۆتمەيلا ئۇنى تۇتۇۋالىدۇ. قارشى تەرەپ تۇتۇلۇپ قالسا، ئىككىسى ئورۇن ئالماشتۇرىدۇ. ئىككىسىدىن كېيىن يەنە ئىككىسى چۈشىدۇ. ئويۇن شۇ تەرىقىدە داۋاملىشىپ، بىر - ئىككى مەيدان ئويىنىلىپ ئاخىرلىشىدۇ.

ئاق تاش - كۆك تاش ئويۇنى

بۇ كەچ - قاراڭغۇدا ئويىنىلىدىغان بالىلار ئويۇنىنىڭ مۇقەددىمە سىگنالى ھېسابلىنىدۇ. قايسى بالا كەچلىك تامىقىنى يەپ بولۇپ، دوستلىرىنى تېپىپ ئويىنىماقچى بولسا، «ئاق تاش - كۆك تاش، دەريادىكى سۇزۇك تاش،

这样唱着歌谣，歌谣的后面两句需要有一个孩子站出来站到中间唱，其他孩子则把他围在中间，手拉手形成环状，边围着他转边一起喊：“你有本事就来砍。”于是，他就朝认为薄弱的环节用胸脯去撞，如果他撞开了拉手树，就算树被砍倒了，那么其中一个被撞开手的孩子就要被罚出场，这样，队伍就少了一个人。如此这般，他继续“伐树”，如果撞不开孩子的手，那么其他孩子就会说：“不是对你说了嘛，掂量好自己嘛。”这个孩子只好继续冲撞，直到挣开某一个孩子的手，游戏就这样继续，直到最后一棵树被撞倒。

瞎老鼠游戏

因为这个游戏中一个眼睛被蒙住的孩子要想办法抓住其他的孩子，所以叫做“瞎老鼠游戏”。游戏的玩法是：孩子们（人数不限）围成一圈坐下，在那个组织游戏的孩子的指挥下确定开始游戏规则及秩序。组织游戏的孩子在手掌上放上两块或者一块小石头（或者玉米粒、羊粪蛋、火柴棒、小砖块），然后攥紧手随即问一个孩子：“单还是双？”谁的判断错误谁就当“瞎老鼠”，眼睛被用手巾蒙住，伙伴们则用手轻敲一下他的脑袋后就闪到侧面或后面站住，“瞎老鼠”张开双臂，在空中晃动着想抓住目标，小心翼翼地前后挪动脚步，期间几次扑空，甚至会抓住孩子的头，这样以来，场面就会充满孩子们的欢笑声。如果“瞎老鼠”敏捷、反应快，根据对方的脚步声和敲头时的手势能很快抓住对方。如果对方被抓住了，双方则相互交换角色，一对之后再换另一对，游戏照此玩法进行，玩上一两场后就可结束。

白石头青石头游戏

这个游戏算是傍晚孩子玩游戏之前的序幕。如果哪个孩子吃完晚饭想和伙伴们玩，就会喊“白石头，青石头，河里的透明石头，

ئويناپدىغان بالا بارمۇ؟» دەپ ۋارقىرايدۇ. بۇ سىگنالنى ئاڭلىغان بالىلار كەينى - كەينىدىن ئۆيلىرىدىن چىقىپ، بىر يەرگە توپلىشىپ مەسلىھەتلىشىپ، خالىغان ئويۇنلىرىنى ئوينايدۇ.

چۈنۇق ئات ئويۇنى

بۇ ئويۇننى تۆت - بەش ياشلىق بالىلار ناھايىتى قىزىقىپ ئوينايدۇ. چۈنكى بۇ ئويۇن مەخسۇس سورۇن، ۋاقىت، پەسىل چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان ئاددىي ۋە قىزىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە. ئويۇن ئۇچۇن بىر تال چۈنۇق ياكى ئىنچىكىرەك ياغاچ بولسىلا بولىۋېرىدۇ. ئويناش ئۇسۇلى مۇنداق: چۈنۇق ياكى بىر ياغاچنىڭ بىر ئۇچىغا ئات بېشىغا سىمۇزول قىلىنىپ، يىپ ياكى لاتىدا «نۇختا - يۇگەن» سېلىنىدۇ (باغلىنىدۇ). بەزىلەر «نۇختا - يۇگەن»لىرىنى بېزەپ، ئالىيېشىل يىپ ياكى لاتىلارنى ئېسىۋالىدۇ. ئاندىن ئۇنى بىر قولىغا «قامچا» ئېلىپ «مىنىپ» يورغىلىتىپ، چاپتۇرۇپ ئوينايدۇ ۋە چوڭلار ئات مىنگەندە قىلىدىغان ھەرىكەتلەرنى ھەم شاش ئاتلارنىڭ ھەرىكىتىگە سىمۇزول قىلىنغان ھەرىكەتلەرنى قىلىپ ئوينايدۇ. ئۇچ - تۆت بالا يىغىلىپ قالسا، «ئات»لىرىنى يورغىلىتىپ ۋە چاپتۇرۇپ مۇسابىقىلىشىدۇ. بۇ ئويۇن يىراق ئەجدادلىرىمىزنىڭ بالىلارنى كىچىكىدىنلا باتۇر، قەھرىمان قىلىپ يېتىلدۈرۈش ئەنئەنىسى بويىچە، ئۇلارنى جاندارلارغا مىنىدۈرۈپ چېنىقتۇرۇش ئۇسۇلىنىڭ بىزنىڭ دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلگەن شەكلى.

8. ئەنئەنىۋى ئالاھىدە بۇيۇملار

بۆشۈك

ئۇيغۇرلاردا ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان، يېڭى تۇغۇلغان بوۋاق بالىلار ئۇچۇن مەخسۇس لايىھىلەپ ياسالغان ئالاھىدە بىر «كارىۋات» بولۇپ، ئۇ «بۆشۈك» دەپ ئاتىلىدۇ. بۆشۈك قەدىمدىن باشلاپ ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك، تۈرك قاتارلىق خەلقلەر ئارىسىدا ئىنتايىن كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر بۆشۈكى قۇرۇلما جەھەتتىكى پۈختىلىقى، ھۇنەر - سەنئەت جەھەتتىكى نەپىسلىكى، ئومۇملىشىش دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئۆزگىچە گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ.

ئادەتتە بۆشۈكنىڭ ئېگىزلىكى 60 نەچچە سانتىمېتر، ئۇزۇنلۇقى بىر مېتر ئەتراپىدا، كەڭلىكى 50 سانتىمېتر ئەتراپىدا بولۇپ، پۈتۈنلەي ياغاچتىن ياسىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار بۆشۈككە بىر خىل مۇقەددەس ئىرىملىق نەرسە قاتارىدا مۇئامىلە قىلىدۇ. شۇڭا، بوۋاقنى بۆشۈككە سېلىشتىن ئىلگىرى «بۆشۈك توي مۇراسىمى» ئۆتكۈزىدۇ.

بۆشۈكنىڭ ياسىلىش شەكلى ۋە ئۇنىڭغا بالىنى بۆلەش مۇئەييەن ئىلمىي قائىدىگە ئاساسلانغاچقا، ئۇ مەلۇم ئەۋزەللىككە ئىگە:

有玩的孩子吗？”听到这个信号的孩子先后从家里走出来，聚集到一起便商量要玩的游戏。

枝条马游戏

通常四五岁的孩子对这个游戏非常感兴趣，因为这个游戏不受特别的场合、时间、季节的限制，具有简单和有趣的特点。游戏只需要一根枝条或者一根细木棒就可以了，玩法是：在象征马头的枝条或者细木棒的一段绑上线或者将布条当做“缰绳”，有些人把“缰绳”的各色线条或布条装饰系在上面，然后一只手拿上“鞭子”，骑上“马”转着跑着玩，大人则配合着模仿骑马时的各种动作和马的各种活泼的动作予以助兴。三四个小孩聚到一块时，就会相互比赛“赛马”。这个游戏是远古的祖先依照从小培养孩子勇敢的习俗让他们骑各种动物锻炼的方法，游戏源远流长，一直继承发展到现今。

8. 特色传统用品

摇 床

在维吾尔人中，从很久的年代以前就有给新生的婴儿专门设计制作的特别的“床”，叫做“摇床”。

在很早以前，“摇床”在维吾尔、哈萨克、柯尔克孜、乌孜别克等族人民中间广为普及，其中维吾尔人摇篮以结构完备、制作工艺的精美、普及面的广泛性等具有明显的独特性。

一般摇篮的高度是60几厘米左右、长1米左右、宽50厘米左右，完全是用木头制作。

维吾尔人把摇篮当做神圣的事物来看待，所以在 把孩子放入摇篮之前，要举行“摇篮礼”仪式。

摇篮因为制作结构和裹摇篮的方式具有一定的科学性，所以具有某种优势：

بىرىنچىدىن، بالىنىڭ ياتقان ئورنى پاكىز بولىدۇ. چۈنكى، بالىنى ھەر قېتىم بۆشۈككە سېلىشتىن بۇرۇن، بۆشۈك كۆرپىلىرى ئاپتاپقا سېلىنىدۇ ياكى ھاۋالاندۇرۇلىدۇ. بالىنىڭ ئاستى ھۆل بولۇپ قالىدىغان ئەھۋال سادىر بولمايدۇ. بالىنىڭ چوڭ ـ كىچىك تەرىتى خۇددى يەر ئاستى پاسكىنا سۇ تۇرۇبىسىدەك تەبىئىي ھالدا جاك (كۇلتۇك) قا قۇيۇلىدۇ. ئىككىنچىدىن، بالا ئېچىلىپ قېلىپ، سوغۇق تېگىپ قالىدىغان ئەھۋال يۈز بەرمەيدۇ. ئۈچىنچىدىن، كېچىلىرى ئانىنىڭ خاتىرجەم ئۇخلىشىغا ۋە دەم ئېلىشىغا پۈرسەت يارىتىلىدۇ. تۆتىنچىدىن، بالىنىڭ فىزىئولوگىيىلىك جەھەتتىن ساغلام ئۆسۈشىگە پايدىلىق. چۈنكى، ئادەمنىڭ بوۋاق مەزگىلى خۇددى يۇمران نوتىغا ئوخشىشىدۇ، بۆشۈككە بۆلەشتە بالىلارنىڭ مۇشۇ ئالاھىدىلىكى نەزەرگە ئېلىنىپ، قول، پۇت ۋە بەدەن رۇسلاپ قائىدىلىك تېڭىلغاچقا، بەدەن قۇرۇلمىسى ئۆلچەملىك ئۆسىدۇ. بۆشۈك يەنە ئىسسىق، ھەرىكەتچان، تۈز تېڭىلىدىغان بولغاچقا، بالىلار بۆشۈكتە چوڭ بولغاندا بوۋاقلاردا كۆرۈلىدىغان تۇرلۇك غەيرىي كېسەللىكلەرنىڭ، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئالغىلى، سوغۇق ئۆتۈپ قېلىشتىن ساقلانغىلى، نېرۋا سىستېمىسىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئەقلىي قابىلىيىتىنى ئاشۇرغىلى، ھەزىم قىلىش ئىقتىدارىنى ياخشىلىغىلى، قان ئايلىنىشنى ياخشىلاپ، يۈرەك، قان ـ تومۇرلارنىڭ خىزمەت ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرگىلى، تېرە رەڭ پىگمېنتلىرىنىڭ نورمال ئىشلىنىشىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. ئومۇمەن ئالغاندا، بۆشۈك ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان، پەرزەنتلەرنىڭ ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشىگە ئىنتايىن پايدىلىق بولغان ئەنئەنىۋى بۇيۇم بولۇپ، مەيلى يېزا ياكى شەھەرلەردە بولسۇن، بۆشۈك تەۋرەتمىگەن ئانىلارنى تېپىش تەس. ئۇيغۇرلار ئاربىسىغا كەڭ تارقالغان «ئەللەي ناخشىسى» (بۆشۈك ناخشىسى) ئەمەلىيەتتە خەلقىمىزنىڭ بۆشۈككە بولغان قەسىدىسىدۇر.

نان

نان ـ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېمەكلىكلىرى ئىچىدە ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇش بىلەن بىللە، يەنە ئاساسلىق ئەنئەنىۋى يېمەكلىكىنىڭ بىرى. ئۇيغۇر خەلقى ئۆرپىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ناندىن ئايرىلالمايدۇ. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ناننىڭ تۇرىمۇ كۆپەيدى. ناننىڭ ئاساسلىق تۇرلىرىدىن ئۆي نېنى، بازار نېنى، گىرده، گۆش گىرده، گۆش نان، ھەمەك نان (چوڭ نان دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، توقاچ، جۆۋەنده (بۇ نان بەزى يەرلەردە «قوشۇقلۇق نان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، قاتلىما قاتارلىقلار بار.

ئۇيغۇرلارنىڭ نان ھەققىدىكى چۈشەنچىسى باشقا ھەر قانداق شەيئى، ھادىسە ھەققىدىكى چۈشەنچىسىگە قارىغاندا ئىنتايىن چوڭقۇر ھەم مۇكەممەل. چۈنكى، ئۇيغۇرلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى، ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى،

第一，孩子睡觉的地方要干净卫生，因为用摇篮裹孩子之前，摇篮的垫子、被子都要晒太阳通风，确保孩子下面不会受潮。通过特制配套器具，孩子的大小便像经地下排污水管道一样被排除；第二，不会发生孩子蹬被子受凉的情况；第三，为孩子母亲安心睡觉休息提供便利条件；第四，有利于孩子身体的健康成长。因为人的婴儿期就像一棵幼小的树苗，把他放进摇篮裹时注重多方面的考虑，将其双手、腿脚、身体摆平裹起来，这样，孩子的体形就会标致；第五，摇篮保暖、适宜活动和能把孩子裹平整，能预防婴儿常见的各种疾病传染病和受凉，促进大脑发育，提高智力，改善消化功能，促进血液循环，提高血管机能，保证肌肤完美正常。从总体上讲，摇篮是适合维吾尔人生活方式的传统用品，无论在城市还是农村，很难找到没有用过摇篮的母亲。在维吾尔人中广泛流传的《摇篮曲》，实际上倾注了人们对摇篮的情。

馕

馕在维吾尔人民饮食中具有悠久的历史，而且是传统食物之一。维吾尔人在日常生活中离不开馕。随着时代的发展，馕的种类也日渐增多。馕的主要种类有：家馕、商品馕、窝窝馕、肉馕、薄馕、小油馕、勺子馕等。

维吾尔人对馕的理解比对其他任何事物都要深刻和全面得多。因为维吾尔人的日常生活、生产活动、社会关系、风俗习

ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتى، ئۆرپ ـ ئادەتتى، مەدەنىيەت سىستېمىسى، ئىدىيىۋى ئېتىقادى، قىسقىسى، پۈتكۈل مەۋجۇتلۇق شەكلى نان بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان. نان تونۇردا بىۋاستە قاقلاپ پىشۇرۇلىدىغان ئالاھىدە مەھسۇلات بولۇپ، ئۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدىن دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا ئۆتكۈشلۈق ئۆتكەنلىكى ۋە دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى كەڭ كۆلەمدە پىشىشقلاپ ئىشلەش تېخنىكىسىنى ئىگىلىگەنلىكىنىڭ مەھسۇلى. قومۇل، تۇرپان، نىيە، سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقلىرىدىن بۇنىڭدىن 3000 يىل بۇرۇنقى نان پارچىلىرى تېپىلغان. دېمەك، ناننىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، بۇنىڭدىن مىللىتىمىزنىڭ ناھايىتى بۇرۇنلا نان ئىستېمال قىلغانلىقىنى، نان مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ھازىر نان خاس ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەكلىكى بولۇپلا قالماستىن، باشقا مىللەت، باشقا دۆلەت كىشىلىرىنىڭمۇ ياقتۇرۇپ ئىستېمال قىلىدىغان يېمەكلىكىگە ئايلاندى. ئۇيغۇرلار ناننى تولىمۇ ئەتىۋارلايدۇ، ئۇنى بۇزۇپ ـ چېچىشنى، ئىسراپ قىلىشنى جىنايەت ھېسابلايدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ نۇرغۇن ئۆرپ ـ ئادەتلىرى، مەدەنىيەت شەكلى نان بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ھەتتا ئۇيغۇرلارنىڭ قەسەم شەكلى نان بىلەن مۇناسىۋەتلىك، بۇلارمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ناننى ئۇلۇغلايدىغان ئەنئەنىۋى ئېتىقادىنى ئىپادىلەيدۇ. شۇڭا، نان ئاددىي يېمەكلىك بولماستىن، بەلكى ئۇزاق زامانلاردىن بېرى ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى. ئۇ يېمەكلىك ئۇقۇمىدىن ھالقىپ، خەلقىمىزنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى ئىپادىلەيدىغان، فولكلور مەدەنىيىتىگە تەۋە بولغان، كىشىلەرنى بۇگۈن بىلەن ئۆتمۈشكە، ھازىر بىلەن كەلگۈسىگە نەزەر سالدۇرىدىغان، ئەدەپ ـ ئەخلاق، قائىدە ـ يوسۇن تەربىيىسى بېرىدىغان، بەخت ـ سائادەتكە سىمۋول قىلىنىدىغان مەنىۋى بايلىققا ئايلانغان.

دوپپا

دوپپا ـ ئۇيغۇرلارنىڭ سىمۋول خاراكتېرگە ئىگە، مىللىي مەدەنىيەتنىڭ ئاجايىپ مەزمۇنلىرى، مىللەتنىڭ پەلسەپىۋى چۈشەنچىلىرى كەشتىلەنگەن باش كىيىمىدۇر. دوپپا ئاساسلىقى تۆت چاسا بۇلۇڭ چىقىرىلغان دوپپا ۋە يۇمىلاق دوپپا شەكلىنى ھاسىل قىلغان. تۆت چاسا بۇلۇڭ تەبىئەت دۇنياسىنىڭ تۆت تەرىپىگە سىمۋول قىلىنغان. ئۇستى تەرىپى كۆكنى (ئاسمانىنى)، يان تەرىپى شىمال، جەنۇب، شەرق، غەربنى ئىپادىلەيدۇ. دوپپىغا كەشتىلەنگەن گۈل شەكىللىرى ۋەتەننىڭ تاغ ـ دەريالىرى، بوستانلىقلىرىدىكى گۈل ـ گىياھلارنى ئىپادىلەيدۇ. دوپپا ـ بادام دوپپا، چىمەن دوپپا، مەنپۇ گۈللۈك دوپپا، گۈلسىز دوپپا قاتارلىق شەكىل، تۇرلەرگە ئايرىلىدۇ. ئۇيغۇر دوپپىلىرى بىر خىل باش كىيىمى بولۇپلا قالماستىن، بىر خىل نەپىس ھۈنەر ـ سەنئەت بۇيۇمى بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەمگەكچان ئۇيغۇر قىز ـ ئاياللىرىنىڭ پاراسەتلىك، چېۋەر روھىي قۇدرىتى، مەغرۇر روھىي خىسلىتى، ساپ مۇھەببىتى

惯、文化系统、思想信念、全部事物的存在方式与馕有着千丝万缕的联系，它是先辈们由游牧生产向农业生产顺利转变、掌握了农业生产技术并把生产出来的资料进行深加工精细加工的结果。从哈密、吐鲁番、山普鲁古墓中已经找到了3000年前的馕碎片。由此可见，馕的历史相当悠久。我们的先人很早以前就食用馕，且形成了馕文化。现今，馕不仅仅是维吾尔人的食品，而且已成为其他民族和国家人们喜欢吃的食品。维吾尔人非常珍惜馕，视浪费馕为一种罪孽。维吾尔人的很多风俗习惯、文化形式与馕有关，甚至连他们的宣誓方式也与馕有着非常密切的关系。这些也表明维吾尔人崇尚馕的传统信仰。由此可见，馕不是一般的食品，而是长期以来传承下来的一种文化现象。它已经成为了连接超越食品概念、表现人民文化历史、属于民俗文化的范畴，是人们感怀过去与未来、给人以伦理道德教育、象征幸福美满的精神财富。

花 帽

花帽是维吾尔人具有象征性、用刺绣民族文化奇特内容和民族哲学概念的帽子。花帽有四方角形和圆形等几种。四方角象征大自然的四方，上方表示蓝天，四边分别表示东、西、南、北；绣在花帽上的各种各样的花则表示祖国的锦绣山川、无边绿洲里的各种花草。就质地而言，花帽有巴旦木花帽、齐满花帽、金丝绒花帽、无花花帽等种类。维吾尔花帽不仅仅是一种帽子，也是一种精致的工艺品，体现着勤劳的维吾尔姑娘智慧、勤快的品格和闪光的精神力量，高雅的风骨、神志和纯情。花帽以独特的制作形状、风格、美丽的内在蕴味和明

نامايان قىلىنىدۇ. دوپپا ئۆزىگە خاس تىكىش ئۇسۇلى، شەكلى، ئېستېتىك مەزمۇنى ۋە ياردەملىقى جەھەتتە باشقا باش كىيىملىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىدۇ. بادام دوپپا - شەكلى، رەڭگى، گۈلى ۋە ئېستېتىك مەزمۇنى جەھەتتە دوپپىلار ئىچىدىكى ئەڭ خاس، ئەڭ گەۋدىلىك باش كىيىمى. بادام دوپپىنىڭ تارىخى 1300 يىلدىن ئاشىدۇ. ئۇنىڭ ئاق ۋە قارا رەڭدە بولۇشى يورۇقلۇق بىلەن قارا‌ڭغۇلۇقنىڭ كۆرىنىشىنىڭ سىمۋولى بولۇپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ مانى دىنى ئەقىدىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، كۆك ئاسمان ۋە تۆت تەرەپنى سىمۋول قىلىشى ئەجدادلارنىڭ كۆك ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئەجدادلىرىمىز يۇقىرىقىدەك پەلسەپىۋى قاراشلارنى ئەنئەنىۋى تەبىئەت ئېتىقادى بىلەن يۇغۇرۇپ، بادام دوپپىنى كەشىپ قىلغان، يەنە بىر تەرەپتىن دوپپىنىڭ مۇنتىزم تۆت قىرلىق، پرامىدا شەكىللىك بولۇشى ماگنىت دولقۇنى ھاسىل قىلىپ، نېرۋا پائالىيىتىنى ياخشىلاپ ۋە تەڭشەپ، تەن سالامەتلىككە پايدىلىق تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئەجدادلارنىڭ قىلغان ھەر بىر ئىشىدا چوڭقۇر مەنە، گۈزەل غايە ۋە ئېتىقاد چېقىش قىلىنغان. دوپپىنىڭ بۇ خىل سىرلىق رولىنى ئەجدادلىرىمىز ئەينى دەۋرلەردىلا ھېس قىلىپ يەتكەن. تۇرپاننىڭ چوڭ قىزىل گۈللۈك دوپپىسى دوپپىلار ئىچىدە ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇيغۇر دوپپىلىرىغا ئىشلەنگەن بۇ سىمۋوللۇق شەكىللەردە باشنى ئۇلۇغلاش چۈشەنچىسى چېقىش قىلىنىدۇ. شۇڭا، ئۇيغۇرلار باشقا دوپپا كىيىشنى مىللەتنى سۆيۈش، ئۆز ئېتىقادى، غايىسىنى ئەتىۋارلاش بىلەن بىرلەشتۈرگەن.

كېمىر ئۆي

تۇرپاننىڭ ھاۋاسى قۇرۇق ئىسسىق، كىلىماتى قۇرغاق بولغاچقا، تۇرپان، توقسۇن، پىچان ئۇيغۇرلىرى ئىلگىرىكى دەۋرلەردە كېمىر ئۆيلەردە ئولتۇراتتى. بۇمۇ ئىسسىق رايونلاردا ياشىغۇچى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە خاس كەشپىياتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تۇرپان رايونىدا ئۆي ئىككى خىل بولىدۇ. بىرى، «كېمىر ئۆي» دەپ ئاتالسا، يەنە بىرى، «ياپما ئۆي» دەپ ئاتىلىدۇ. «كېمىر ئۆي» ئالاھىدە قۇرۇلمىلىق ئۆي ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئۆي كېسەك بىلەن ئەگمە قىلىپ ياسىلىدۇ. تۇرپان رايونىنىڭ يامغۇر ياغماسلىق ۋە قۇرغاق بولۇشتەك شارائىتىغا ماس كېلىدۇ. ئازادلىقتىن بۇرۇن تۇرپان رايونىدا ياغاچ ناھايىتى قىس بولغىنى ئۈچۈن بازار ۋە يېزىلارنىڭ ئۆيلىرى ئومۇمەن كېمىر ئىدى. ئازادلىقتىن كېيىن ئورمانچىلىق تەرەققىي قىلىپ، ياغاچ ماتېرىياللىرى ھەل بولغانلىقتىن كېمىر ئۆيلەرنىڭ ئورنىغا «ياپما ئۆي» (ئوستى ياغاچ بىلەن يېپىلىدىغان ئۆي) لەر ياسىلىشقا باشلىدى.

كېمىر ئۆي پوتونلەي كېسەك بىلەن ياسىلىپ، ئۆينىڭ شىپى (تورۇسى) ئەگمە شەكىلدە بولىدۇ. تاشقى كۆرۈنۈشى ياپما ئۆيگە ئوخشاش بولىدۇ. بۇنداق ئۆيلەر

快的得体性等特点，与其他帽子有着明显的差别。巴旦木花帽在形状、颜色、花纹和精致的做工等方面是众多花帽里面最独特、最抢眼的帽子。巴旦木花帽有着1300余年的历史。它之所以是黑色、白色，就是因为它象征着黑暗与光明的斗争，天空与周边与我们祖先摩尼教信仰有关，与我们祖先崇拜青天有关。我们祖先通过将上述哲学理念与传统大自然概念融为一体，绣出了花帽。另一方面，花帽之所以是正规四方形和棱锥形，是因为它产生的磁波，能调理精神活动，有利于身体健康。由此可见，我们祖先做每一件事都怀有深刻的、美好的理想和信仰。我们祖先很早就感悟到了花帽这神奇的作用。吐鲁番的大红花帽与其他的帽子有着显著区别。绣在维吾尔花帽上的象征性图案都以崇尚头脑为出发点，所以维吾尔人将戴帽子与热爱人民、推崇自己的信仰与理想紧密结合在一起。

拱顶屋

吐鲁番的天气自古以来炎热干燥，吐鲁番、托克逊、鄯善的维吾尔人一向住在拱顶屋，拱顶屋是生活在干热地区的维吾尔人的一种发明。

吐鲁番地区的房屋有两种，一种被称为“拱顶屋”，另一种被称为“木顶屋”。拱顶屋是一种特殊结构的房屋，该屋用土块建成拱形，这种房屋特别适宜吐鲁番下雨极少、干燥的气候特点。解放前，因木材紧缺，吐鲁番地区的乡镇大部分房屋是拱顶屋；解放后林业快速发展，木材紧缺问题也得以一定的解决，人们也开始盖建木顶屋（屋顶用木材盖的房屋）。

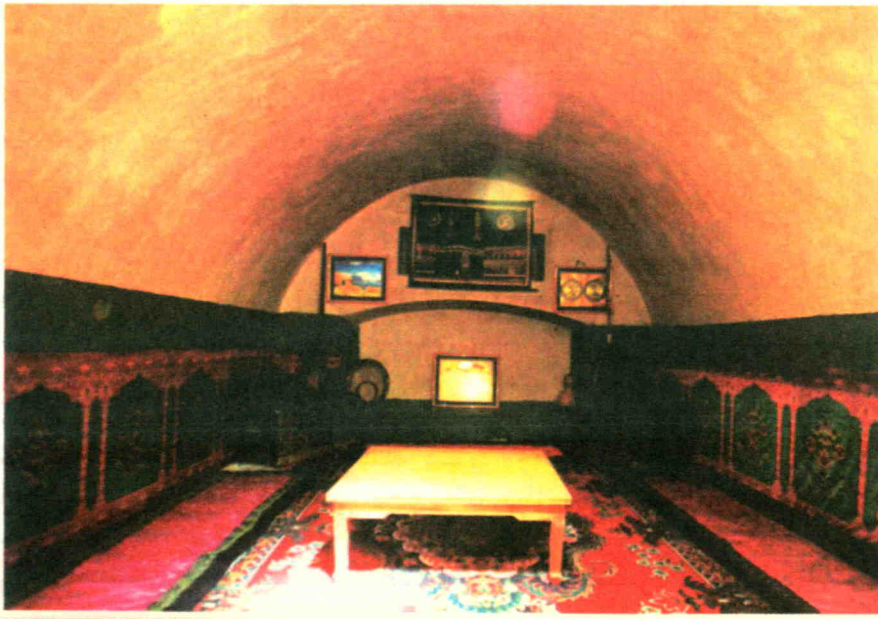

拱顶屋完全用土块盖建，屋顶是拱形，外形像木板顶屋。这种房屋有冬暖夏

قىشتا ئىسسىق، يازدا سالقىن بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە. كاك بىلەن ئوچاق بىر بولۇپ، غىزا ئېتىش ئارقىلىق ئۇي ئىسسىتىلىدۇ - دە، بىر ھەشەم بىلەن ئىككى ئىش ھەل بولىدۇ. يازلىقى ئۇي سىرتىدىكى ئارىلىقتا (كىچىك ھويلا) غىزا ئېتىلىدۇ. ئىشكىنىڭ ئۈدۈلىدىكى تامغا ئىككى مېتىر ئۇزۇنلۇق، بىرەر مېتىر كەڭلىكتە لىمتاق قويۇلىدۇ. باشقا تاملارغا ئويۇق قويۇلىدۇ. لىمتاقلا يوتقان، كۆرپە، ساندۇق قاتارلىق نەرسە - كېرەكلەر قويۇلىدۇ. ئويۇقلا چىنە - قاچا ۋە باشقا نەرسىلەر تىزىلىدۇ. تامغا زەدىۋال تارتىلىدۇ. كاڭغا كىگىز، پالاس، تەڭلىمات قاتارلىق نەرسىلەر سېلىنىپ زىننەتلىنىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان تەرەققىيات ۋە يەر تەۋرەشكە تاقابىل تۇرۇش ئېھتىياجىدىن كېمىر ئۆيلەر سېلىنمايدىغان بولدى.

كاك (قىشلىق سۇپا)

بۇ ھاۋا كىلىماتى بىر قەدەر سۇغۇق رايونلاردا قىش كۈنى ئىسسىنىش ئۈچۈن مەخسۇس ياسالغان قۇرۇلما. ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ: ئالدى بىلەن ئۆينىڭ تۆر تەرىپىگە بىر سۇپا ياسىلىدۇ. سۇپا ئوستىگە خام كېسەك بىلەن تۆتۈن يولى چىقىرىلىدۇ. بىر بۇلۇڭغا تۆرخۇن (مورا) چىقىرىلىدۇ. ئاندىن تۆتۈن يولىنىڭ ئوستىگە كاڭمەنزە (سۇپا كېسىكى) يېپىلىدۇ (كاڭمەنزە - ئون بەش سانتىمېتىر قېلىنلىق، يېرىم مېتىر ئۇزۇنلۇق ۋە كەڭلىكتىكى لاي بىلەن ياسالغان كېسەك). كاڭمەنزىنىڭ ئوستى نېپىز سۇۋاق بىلەن سۇۋۇلىدۇ. ئوچاقتا قالانغان ئوتۇننىڭ تۆتۈنى تۆتۈن يولى ئارقىلىق تۆرخۇنغا بېرىپ، سىرتقا چىقىپ كېتىدۇ. تۆتۈن ئارقىلىق كاڭمەنزە قىزىپ ئۆينى ئىسسىتىدۇ. كاڭنى ئىسسىتىش ئۈچۈن ئوچاق ياكى پىلتە سېلىنىدۇ.

كاڭغا كىگىز، پالاس ياكى زىلچە - گىلەم سېلىنىدۇ. قىش كۈنلىرى، بولۇپمۇ ئۇششاق بالىلىرى بار ئائىلىلەردە كاك مۇھىم رول ئويناىدۇ. بەل ئاغرىقى، ريماتىزم قاتارلىق سۇغۇق يەلدىن پەيدا بولىدىغان كېسەللىكلەر ئۈچۈن كاڭدا يېتىپ - قوپۇشنىڭ شىپالىق رولى بار.

دۇتار

ئۇيغۇرلار قەدىمدىن ناخشا - ئۇسسۇلغا ماھىر خەلق، ناخشا - ئۇسسۇل ۋە مۇزىكا ئۇلارنىڭ كۈندىلىك ھاياتى بىلەن زىچ باغلىنىپ كەتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بىرەر خىل مۇزىكىنى چېلىشنى بىلمەيدىغان كىشىلەر ئاز ئۇچرايدۇ. خەلق ئارىسىدا ھەتتا مۇزىكا چېلىشنى بىلمەيدىغان كىشىلەرمۇ ئۆينىڭ تۆرىگە بىرەر چالغۇ ئەسۋابىنى ئېسىپ قويۇش ئادەتكە ئايلانغان. دۇتار - خەلق ئارىسىدا ئەنە شۇنداق ئومۇملاشقان چالغۇلارنىڭ بىرى. چۈنكى دۇتار ئىككىلا تارلىق بولغاچقا، باشقا چالغۇلارغا قارىغاندا ئۇچۇقراق، ئاددىيراق، نوقۇل تار بىلەن كۈي چىقىرىلىدۇ. زەخمەك، چوكا قاتارلىق قوشۇمچە ۋاستىلەرنىڭ لازىمى بولمايدۇ، ئارتۇقچە ھەشەم كەتمەيدۇ. قولغا ئېلىپلا چالغىلى بولىدۇ،

凉的特点。炕和炉子相连，可以边做饭边取暖，真是一举两得。夏季在屋外的小院子里做饭，门对面的墙上留有两个大壁龛，其余墙上留有壁橱，被褥、箱子等东西放置于大壁龛上，碟、碗和其他东西放置于壁橱。墙上还要挂墙围子、地毯，炕上铺毡子、毯子等。近年来因发展和抗震需要，人们不再盖建拱顶房屋了。

炕

炕是在气候干燥地区为取暖专门建造的。它的建造方式是这样：首先在房屋的上席建造一个土榻，土榻上面用生土块建造一个烟道，然后将烟道上方用炕面子盖住（炕面子是厚15厘米、宽、长约50厘米的土块）；炕面子上面用墙泥薄抹，炉子里所产生的烟通过烟道排进烟囱，从烟囱冒出屋外。烟道里的烟使炕面子变热，为把炕弄热则需砌炉灶。

炕上可铺毡子或地毯，冬季，尤其小孩较多的家庭，炕的作用更大，在炕上睡觉，有利于治疗腰痛、风湿等由冷气引起的各种疾病。

都塔尔

维吾尔人自古以来能歌善舞，歌舞和音乐融入了他们的日常生活，所以维吾尔人里面不会弹奏乐器的人很少见。民间甚至有不会弹奏乐器的人也有将乐器挂在房子上席的习惯。都塔尔就是在民间普及的乐器之一。都塔尔之所以那么普及，因为它只有两根弦，比起其他乐器好弹，只用一根弦可弹出美妙的旋律，甚至不用拨片等附加工具，随手可弹拨，让旋动自动发出节奏

ئۆزى رېتىم، ئۆزى مېلودىيە چىقىرىدۇ. ئاممىباپ بولغاچقا، كىچىك سورۇنغىمۇ، چوڭ سورۇنغىمۇ لايىق كېلىدۇ.

دۇتار ــ پارسچە «قوشتار» (جۈپتار) دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئۇيغۇر چالغۇلىرى ئىچىدە ئوتتۇرا ئەسىردىن تا ھازىرغىچە ئۆز شەكلىنى ئۆزگەرتمەي كېلىۋاتقان بىردىنبىر چالغۇ. دۇتار ئۇزۇن دەستىلىك، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 125 سانتىمېتىر ئۆپچۆرىسىدە، بېشى يوغانراق بولۇپ، ئۇجمە ياغىچىنىڭ تالالىرىدىن چاپلىنىپ ياسىلىدۇ. دەستىسىگە كىرىچتىن پەدە باغلىنىدۇ. ئىككى تال ئۈچەي ياكى يىپەكتىن ئېشىلگەن (بىرى زىل، بىرى تۇم) تار سېلىنىپ، قول بارماقلىرى بىلەن سوقۇپ چېلىنىدۇ. ئاۋازى مۇڭلۇق، چالغۇچى ئۆزى چېلىپ، ئۆزى ئېيتىشقا قولايلىق. شۇڭا، كۆپىنچە تەمبۇر قاتارلىق چالغۇلار بىلەن ياكى يالغۇز ئورۇندىلىدۇ.

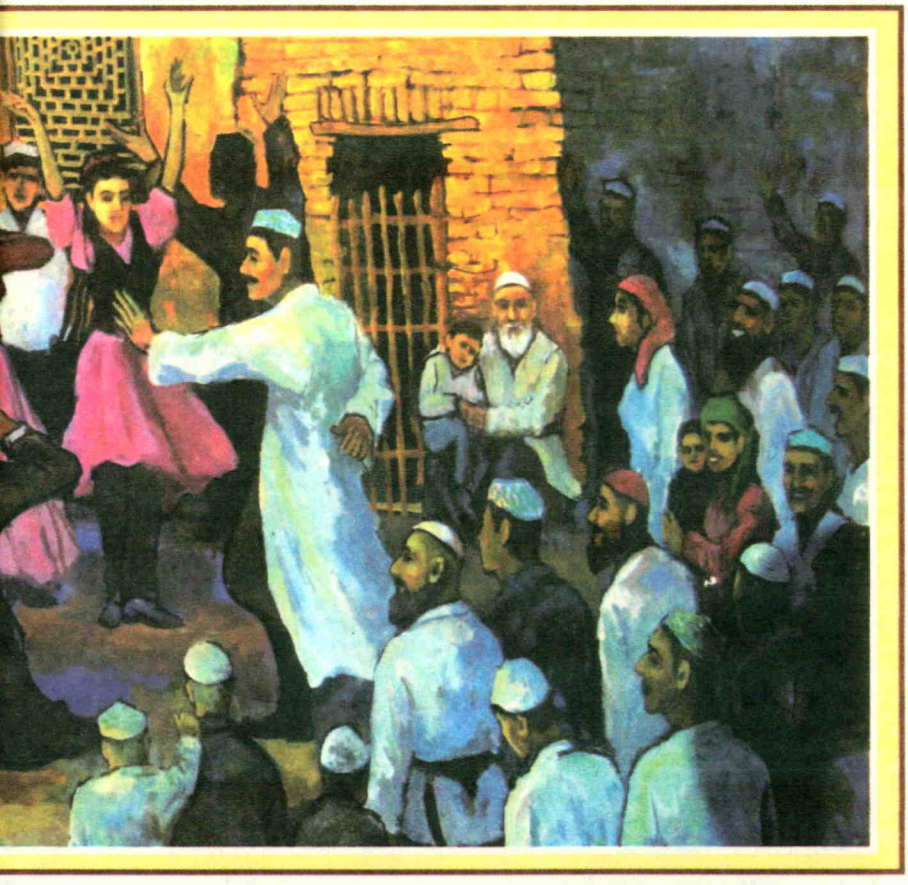

和旋律，其大众化特点非常适合在大小各种场所弹奏。

都塔尔在波斯语里的意思是“双弦”，是维吾尔人乐器中从中世纪至今、形状一直保持不变的唯一一种乐器。都塔尔长指板，长约125厘米，头较大，用桑木纤维制作。指板上用弦定弦，拉上两根用小肠或丝绸制作的（一细、一粗）弦，用手指弹奏。它声音忧郁，便于自弹自唱。所以经常和弹拨尔一起合奏或单独演奏。

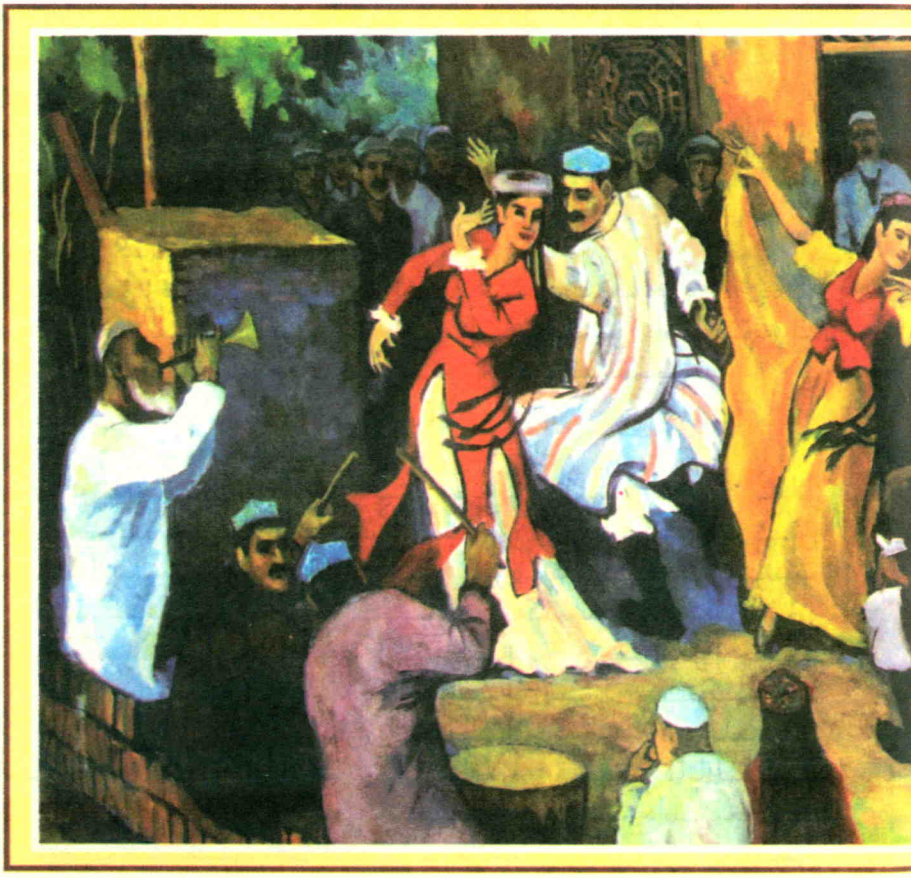

توققۇزىنچى باب ئىسسل ئۆرپ - ئادەتلەر

تۇرپان ئۇيغۇرلىرى

تۇرپان ئۇيغۇرلىرى قىياپەت جەھەتتىن سارغۇچ ئۆڭلۈك، باش سۆڭكى يۇمىلاققا مايىل، ئېگىز بوي، گەۋدىلىك، بۇرنى ياپىلاقراق ھەم قېلىنراق، بۇرۇن تۆشۈكلىرى سەل چوڭراق، كۆندىلەك شەكىلدە، يۇزلىرى كەڭ، يۇزىنىڭ داس سۆڭكى كۆرۈنەرلىك. كۆزلىرى قارامتۇل، ئەمما كىچىكرەك (چېقىر كۆز)، قاپىقى گۆشلۈك، چاچلىرى تۈز ۋە قارا، ساقال - بۇرۇتلىرى شالاڭ بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. تۇرپان ئۇيغۇرلىرى كەڭ قوللۇق، راست سۆزلۈك، تۈز كۆڭۈل، ھىيلە - مىكرى ۋە خىيانەتتى يوق، ئەقىدە - ئىخلاسلىرى ساپ، سۆزلىرى تۈز، كۆكسى - قارنى كەڭ، ئۆزئارا ئاداۋەت ساقلىمايدىغان، ئارتۇقچە تەكەللۇپنى خالىمايدىغان، ئەقىدىسى كۈچلۈك، خۇش پېئىل خەلقتۇر.

تۇرپانىنىڭ ھاۋاسى ئىسسىق، كىلىماتى قۇرغاق، سۇيى كەم بولغاچقا، تۇرپان ئۇيغۇرلىرى كارىز سۇيىگە تايىنىپ، دېھقانچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك بىلەن ھايات كەچۈرىدۇ. تۇرپان ئۇيغۇرلىرى پاراسەتلىك، ئەمگەكچان ۋە باتۇر خەلق بولۇپ، قىينىچىلىقتىن قورقمايدۇ. ئەمما، دېھقانچىلىقتىن باشقا ھۈنەر - كەسىپكە ئانچە كامىل ئەمەس، سودا - تىجارەتكىمۇ ئانچە قىزىقمايدۇ.

تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەتلىرى

ئۇيغۇرلار ئادەتتە ئەدەپ - قائىدىگە ناھايىتى رىئايە قىلىدۇ. ئەر - ئاياللار ئادەتتە كاڭ ياكى سۇپىدا، كارىۋاتتا ئولتۇرىدۇ ھەمدە ئۆزئارا ئەدەپ ساقلاپ ئىش كۆرىدۇ. داستىخاندا ئولتۇرغاندا بەداشقان قۇرۇپ ئولتۇرسىمۇ ياكى يۇكۇنۇپ ئولتۇرسىمۇ بولىدۇ. لېكىن، زۇڭزىيىپ ئولتۇرۇش چەكلىنىدۇ. غىزانى ئۆرە تۇرۇپ يېيىشنى بەكمۇ ئەدەپسىزلىك دەپ قارايدۇ. نەزىر - چىراقلاردا چوقۇم يۇكۇنۇپ ئولتۇرۇپ غىزالىنىش شەرت. ۋارقىراپ سۆزلەش، تۈكۈرۈش، مۇشقىرىش، باشقىلارغا قاراپ چۈشكۈرۈش، تاماكا چېكىش، مەيدىلىرىنى ئېچىپ ئولتۇرۇش، باشقىلارغا ئەدەپسىز چاقچاقلارنى قىلىش قاتارلىقلارمۇ چەكلىنىدۇ. غىزانى ئومۇمەن كاڭغا داستىخان سېلىپ، داستىخاننىڭ ئەتراپىدا ئولتۇرۇشۇپ يېيىشىدۇ. غىزالىنىپ بولغاندىن كېيىن ئۆي ئىگىسى قاچا - قوچىلارنى ئېلىپ كېتىشتىن بۇرۇن، كۆچىلىك دۇئا قىلىدۇ. ئاندىن مېھمانلار داستىخاندىن قوپۇپ كېتىدۇ. مۇنداق قىلمىسا ئەدەپسىزلىك دەپ

第九章　优良的风俗习惯

吐鲁番维吾尔人

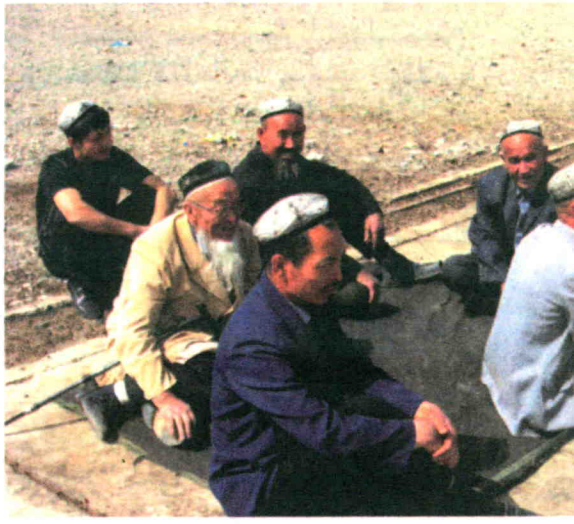

吐鲁番维吾尔人有肤色黄、颅骨偏圆、身子高大、鼻子较扁较厚、鼻孔较大、脸型较宽、脸骨较突出、眼睛黑、较小、厚眼皮、头发直黑、胡须稀少等特点。吐鲁番维吾尔人诚实，心直口快，心地纯净善良、大方，不记仇，不喜欢过于客套和过分友好的人。

因吐鲁番天气热，气候干燥，缺水，吐鲁番维吾尔人依靠坎儿井水从事农业和园艺业。吐鲁番维吾尔人智慧、勤劳、不怕困难，除了农业园艺业，不太善于和喜欢从事其他职业。

生活习惯

维吾尔人一般非常讲礼貌。男女平时坐在热炕、凉炕或床上，相互非常礼貌，谈吐颇有分寸。就餐时可以盘着腿坐，也可以跪着坐，但不能蹲着坐，他们将站着吃饭视为非常不礼貌的行为。人们举行祭祀时，必须要跪着坐就餐。禁忌大声喊叫、吸烟、裸着身坐、吐痰、擤鼻涕、跟他人开不礼貌的玩笑。他们在炕上铺开餐布，围坐在餐巾布边上就餐。餐后，主人将餐具收走之前要祷告，祷告后客人方可离开。如果不这样做，则被看作是一种不

قارايدۇ. داستىخاندا ئولتۇرغاندا چوڭلار، ياشانغانلار تۆرىدە ئولتۇرىدۇ. تاماقنى يالاڭ‌ئاياق ئولتۇرۇپ يېيىش، ئاخشىمى يالاڭ‌ئاياق يېتىش ئەدەپسىزلىك دەپ قارىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا باشقىلار ئۈستىدىن غەيۋەت - شىكايەت قىلىش قاتارلىقلارمۇ ئەدەپسىزلىك ھېسابلىنىدۇ. ئاتا - ئانىنىڭ، بالا - چاقىلىرىنىڭ قېينىچىلىقىرىغا ھەمدەم بولماسلىق، قېرىنداشلىرىنىڭ ئېغىر كۈنگە قالغانلىقىنى بىلىپ تۇرۇپ ياردەم بەرمەسلىك، ئاغىنە، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ ھاجىتىدىن چىقماسلىق ۋاپاسىزلىق ھېسابلىنىدۇ.

ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنە، قولۇم - قوشنىلىرى كېسەل بولسا يوقلاش، بالا تۇغقاندا يوقلاپ بېرىش، ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرىغا ياردەملىشىش، ئاڭلىغان ھامان پەتىلەپ بېرىش، بالىلارنى خەتنە قىلغاندا بېرىپ يوقلاش، كىشىلەرنىڭ ھاجىتىدىن چىقىش قاتارلىقلار ياخشى ئادەتلەردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ياشانغانلارنى ھۆرمەتلىمەسلىك، بالىلارغا كۆيۈنمەسلىك، ئاجىز - يېتىملارغا سەدىقە بەرمەسلىك، يېتىم - يېسىرلارنىڭ بېشىنى سىلىماسلىق ئىنسانلىق بۇرچىنى ئادا قىلمىغانلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يۇقىرىقىدەك ياخشى ئىشلار مەدھىيىلىنىدۇ. ناچار قىلىقلار خەلق ئىچىدە ئەيىبلىنىدۇ.

مېھماندوستلۇقى

ئۇيغۇرلارنىڭ مېھماندوستلۇقى كۆچلۈك بولۇپ، «ياخشى ئادەم داستىخان ئۈستىگە كېلىدۇ» دەپ ئالاھىدە خۇش بولىدۇ. ئۆيگە كەلگەن مېھماننىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن ئالاھىدە داستىخان ھازىرلايدۇ. ئۆيدىكى ئەڭ ياخشى يېمەكلىكلەرنى ئېلىپ چىقىپ مېھمان قىلىدۇ. بولۇپمۇ ھېيت - ئايەملەردە بۇ خىل ئادەت ئالاھىدە گەۋدىلىك بولىدۇ. مېھمانغا چاي تۇتقاندا ياكى تاماق سۇنغاندا پەتنۇس بىلەن تۇتىدۇ. نائىلاج قول بىلەن سۇنغاندا «بىر قولۇم بىلەن بولۇپ قالدى، ئەپۇ قىلسىلا» دەپ ئۆزرە ئېيتىپ، مېھماننىڭ كۆڭلىنى ئىزدەيدۇ. مېھمانغا چاي، تاماق سۇنغاندا ئوڭ قول بىلەن سۇنىدۇ. مېھمانغا چاي ياكى تاماق ئۈستۈلغاندا پىيالىنىڭ پاكىز بولۇشىغا، پۇچۇق ۋە دەز بولۇپ قالماسلىقىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ. ئەگەر دىققەتسىزلىكتىن دەز ياكى پۇچۇق قاچىدا چاي ياكى تاماق كەلتۈرۈلۈپ قالغان بولسا، سەزگەن ھامان يەڭگۈشلەپ، باشقا قاچىدا ئېلىپ چىقىدۇ ۋە مېھماندىن كەچۈرۈم سورايدۇ. كونا چاينى تۆكۈۋېتىپ چاينى يەڭگۈشلەپ تۇرىدۇ. مېھمان كاڭلىق ئۆيگە ياكى ئارىلىقتىكى (كىچىك ھويلىدىكى) سۇپىغا باشلانغان بولسا، مېھماننىڭ ئاستىغا كۆرپە سېلىنىدۇ. ئاندىن كېيىن سالام - سائەت قىلىشىدۇ ۋە ئۆي ئىچى، بالا - چاقىلىرىنىڭ ئامانلىقىنى سورايدۇ. ئۆزئارا مۇئامىلىدە چوڭلار سۆزلىسە، كىچىكلەر گەپكە قوشۇق سالمايدۇ. كەلگەن مېھماننى مېھمانخانىغا، تۆرگە تەكلىپ قىلىدۇ. چوڭلار تۆردە، كىچىكلەر تۆۋەندە ئولتۇرىدۇ. قولغا سۇ بېرىپ داستىخان سالىدۇ. ئۆيگە كەلگەن مېھماننى دەرۋازا سىرتىغىچە ئۇزىتىپ قويىدۇ. ئەگەر ئۆيگە ئۇلاغلىق مېھمان كەلگەن بولسا،

礼貌的行为。就餐时老年人、大人一般在上座，吃饭时脱帽、睡觉等行为也被视为非常不礼貌。除此之外，将在日常生活中议论别人也看作是一种不礼貌的行为。不帮父母和儿女解决困难，明知兄弟有困难不帮助，不给亲朋好友帮忙则更被看作是一种不孝行为。

看望生病的亲戚、邻居、亲朋好友、产妇、帮办丧事、看望割礼的孩子、解决他人困难等等行为，都被视为非常良好的行为。不尊老爱幼、不给残老、孤儿施舍、不给困苦者帮忙也被看作是丧尽人性天良。赞扬好事，鞭笞不良行为，一向是他们崇尚的道德准则。

热情好客

维吾尔人非常友好，他们普遍认为“好客人才赶上宴席”，来了客人特别高兴，为来客专门摆设宴席并请吃用最好的食品，尤其是在节假日，这种气氛倍加浓厚。倒茶或端饭时用托盘，用双手接物，不得不用一只手时会客气地说：“我用一只手了，对不起。”用右手给客人倒茶、递饭，给客人倒茶、盛饭时要特别留意饭碗是否干净、是否残缺，如果发现不留意用上残缺、破裂的饭碗时要立即更换，并向客人道歉，且给客人更换茶水。如果将客人引进有炕的房屋或凉炕跟前时，则给客人铺褥子，然后互致问候，互问家庭和家庭成员情况。大人说话时，岁数比他小的人不能插嘴。客人入席，大人坐上席，岁数小的人则坐在下席，为客人洗手倒水、款待。客人要走时，将其送到门口。如果客人赶毛驴车来，

ئۆي ئىگىسى مېھماننىڭ قولىدىن ئۇلاغنى ئېلىپ، ئوبدان جايلاشتۇرۇپ قويۇپ قورسىقىنى بېقىپ قويىدۇ. مېھمان يانار چاغدا ئۆي ئىگىسى ئۇلاغنى ئېلىپ چىقىپ، مېھماننىڭ قولتۇقىدىن يۆلەپ ئۇلاغقا مىندۈرۈپ، ھارۋىغا چىقىرىپ قويىدۇ.

يېمەك - ئىچمەك

يېمەك - ئىچمەك جەھەتتە تۇرپان ئۇيغۇرلىرى نان - چايىنى ئاساس قىلىپ، كۆكتات ۋە باشقا قوشۇمچە يېمەكلىكلەرنى ئازراق ئىستېمال قىلىدۇ. قىشلىقى بولۇپمۇ تۇرۇپ، يېسۈنلەك، كۈدە، سەۋزە قاتارلىق كۆكتاتلارنى تۇزغا چىلايدۇ. ئۇندىن نان ياساپ تونۇردا پىشۇرىدۇ. نانىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ، ئادەتتە قېلىن، نېپىز دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئاق قوناق ئۇندىن قوناق نان، قوشۇقلۇق نان يېقىپمۇ يەيدۇ. غىزانىڭ تۈرىمۇ ناھايىتى كۆپ، لېكىن غىزانىڭ ئىچىدە ئەڭ ياخشىسى پولۇ بولۇپ، پولۇنى گۈرۈچ، قوي گۆشى، سۇ يېغى ياكى قوي يېغى، سەۋزە، پىياز، قۇرۇق ئۈزۈم، پۇرچاق قاتارلىقلار بىلەن پىشۇرىدۇ. بۇنداق تاماقنى ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا يېمەيدۇ. كۆپىنچە مېھمان كۈتۈش، ئۇزىتىش ۋاقتىدا ۋە ھېيىت - بايرامىلاردا ئېتىپ يەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، لەڭمەن، مانتا، چۆچۈرە، تۇگرە (جۇۋاۋا)، پۈرە، ئۈگرە، كەسمە چۆپ، ياپما، جوتاك (زاك) قاتارلىق غىزالارنى يەيدۇ. ئۆي ھايۋانلىرىدىن قوي، كالا، ئات، توخۇ، ئۆردەك، غاز قاتارلىق ھالال دەپ قارىغان ماللارنىڭ گۆشىنى يەيدۇ. ھارام دەپ قارالغان چوشقا، ئىت، ئېشەك، قېچىر قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ گۆشىنى ھەرگىز يېمەيدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ھايۋانلارنىڭ قېنىنى ۋە مەكرو بولۇپ قالغان، يەنى ئۆزى ئۆلۈپ قالغان ھەر قانداق ھايۋاننىڭ گۆشىنى يېمەيدۇ (قوي، كالا، ئات قاتارلىقلارمۇ شۇنىڭ ئىچىدە). ئۇيغۇرلار ئادەتتە كۈندە ئۈچ قېتىم غىزالىنىدۇ. ئەتىگەنلىكى نان بىلەن چاي ئىچىدۇ. چۈشلۈكى ھەر خىل تاماقلارنى ئېتىپ يەيدۇ. كەچلىكى يەنە نان بىلەن قورۇما قورۇپ، تاماق قىلىپ يەيدۇ.

سالاملىشىش ئادىتى

ئۇيغۇرلار بالدۇر مەدەنىيەتكە كۆچكەن خەلق بولۇش سۈپىتى بىلەن، قەدىمكى ۋاقىتلاردىلا بىر يۇرۇش سالاملىشىش ئادىتىنى يېتىلدۈرگەن. بۇ ئادەتلەر زامانىدىن زامانغا ئۇلىنىش داۋامىدا تولۇقلىنىپ ۋە تەرەققىي قىلىپ، ئېستېتىك مەزمۇنى بارغانسېرى چوڭقۇرلىغان. ئەجدادلىرىمىز بەرپا قىلغان سالاملىشىشنىڭ ئېستېتىك مەزمۇنىدا بىر - بىرىنى ھۆرمەت قىلىش، ھۆرمەت - ئىززەتتە ئىنسانىي باراۋەرلىكنى ئىپادىلەش چېقىش قىلىنىدۇ. ئەجدادلىرىمىزنىڭ قارىشىچە، ئادەم ھەممىدىن ئۇلۇغ، ئادەملەر بىر - بىرىنى ھۆرمەت قىلىپ، بىر - بىرىنى ئۇچراتقاندا سالاملىشىشى زۆرۈر؛ ئۆزئارا سالاملىشىش يالغۇز باشقىلارنى ھۆرمەتلىگەنلىك بولۇپلا قالماستىن،

主人则要将毛驴拴好并给它喂草。客人要走时，主人还要将其扶上毛驴车。

饮 食

饮食方面，吐鲁番维吾尔人以食馕和饮茶为主，也少吃一些蔬菜和其他副食品。尤其在冬季，喜欢泡吃萝卜、白菜、韭菜、胡萝卜等蔬菜。他们用馕坑烤馕，馕的种类很多，一般分为厚、薄两种，此外还用高粱面制作粗粮馕吃。饭菜的种类也很多，不过最好的就是抓饭。做抓饭时用米、羊肉、食油或羊油、胡萝卜、洋葱、葡萄干、豆子等。这种饭平时不吃，多在接待客人的时候或节假日吃。此外还吃拌面、包子、馄饨、饺子、合子、面条、切面、焖饼、搅汤等饭。通常只吃清真的羊、牛、马、鸡、鸭、鹅等家禽肉，绝不吃以为是不清真的猪、狗、驴肉。此外还不吃动物的血和任何残缺动物的肉（包括羊、牛、马等）。维吾尔人一般一天三餐，早餐吃馕和菜，午餐吃各种饭菜，晚餐吃馕和炒菜。

互致问候习惯

维吾尔人作为较早接受文明的人民，自古就形成了一整套问候习惯。这些习惯在代代相传的过程中不断得到补充和发展，内容也不断加深。我们祖先创建的问候内容以互相尊重人、提倡人性平等为出发点。我们祖先认为人最伟大，人们要互相尊重，相遇时必须要互致问候；互致问候不但是尊重他人，

مۇھىمى ئۆزىنى ھۆرمەتلىگەنلىك، ئىسمى - جىسمىغا لايىق ئىش قىلغانلىق. شۇڭا، ئاتا - بوۋىلىرىمىز سالاملىشىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، باشقىلارغا سالام بېرىشنى گۈزەل ئەخلاق دەپ تونۇغان، ئۆزئارا سالاملاشماسلىقنى ئىنتايىن يامان كۆرۈپ، ئۇنى ئەدەپسىزلىك يىكى مەنمەنچىلىك دەپ ھېسابلىغان.

ئۇيغۇرلار ئادەتتە ئۆزئارا سالاملاشقاندا بىر - بىرىدىن «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم»، «تىنچلىقمۇ؟»، «تەنلىرى ساقمۇ؟»، «بالا - چاقىلىرى سالامەت تۇرۇۋاتامدۇ؟» دەپ سورىشىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ سالاملىشىش شەكلى: سالام بەرگۈچى ئوڭ قول ئالىقىنىنى سول كۆكرەككە قويۇپ باشنى سەل ئېگىپ، ئىككىنچى كىشىگە (جامائەتكە) سالام بېرىش. بۇ شەكىل بارلىق سالام تۇرلىرىگە ئومۇملاشقان.

كۆپكە سالام بېرىش - سالاملىشىشنىڭ ئومۇمىي شەكلى بويىچە ھەممىگە تەڭ سالام بېرىش بولۇپ، سەھنە ۋە چوڭ سورۇنلاردا بېشىنى ئېگىپ سالام بېرىش ئارقىلىق ئورۇندىلىدۇ. ياش پەرقى، جىنسىي پەرقتىكى سالام كىچىكلەر چوڭلارغا ئالدىن سالام بېرىش، ئايالالار ئەرلەرگە سالام بېرىش، ئەرلەر ئايالالارغا ئومۇمىي سالام بېرىش شەكلىدە ئورۇندىلىدۇ. ئايالالارنىڭ ئەرلەرگە قولىنى سول كۆكسىگە قويۇپ سالام بېرىشى مۇڭلۇق ئەمەس. ئەرلەر ئارا، ئايالالار ئارا، تەڭتۇشلەر ئارا سالام قىلىشتا ئۆزئارا ھۆرمەتلەش چىقىش قىلىنىدۇ. ئاتا - ئانا بىلەن پەرزەنتلەر ئارا سالام، ئۇرۇق - تۇغقانلار ئارا سالام، ئەر - خوتۇنلار ئارا سالاملاردا ھۆرمەتلەش، يېقىنچىلىقنى قەدىرلەش، ئۆزئارا كۆيۈنۈش، ۋاپادارلىقنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش چىقىش قىلىنىدۇ. تۇيۇ - مەرىكىلەردە سالاملىشىشتا مۇبارەكلەش، مەرىكىگە كەلگەنلىكىگە تەشەككۇر بىلدۈرۈش ئىپادىلىنىدۇ. ئۇلۇم، ھازا پەتىسىدىكى سالاملىشىشتا ھال سوراش، تەسەللى بېرىش، ھال سورىغانلىقىغا خۇرسەنلىك بىلدۈرۈش ئىپادىلىنىدۇ. زىيارەت، ئولتۇرۇشلاردا سالاملىشىشتا بىر - بىرىنى ھۆرمەتلەش، بىر - بىرىگە خۇشاللىق، بايراملىق تىلەش ئىپادىلىنىدۇ. دوست - بۇرادەرلەر ئارا سالاملىشىشتا دوستلۇقنى قەدىرلەش ئىپادىلىنىدۇ. يولدا ئۇچراشقاندا ئۆزئارا سالاملىشىشتا ئامان - ئېسەنلىكنى تىلەش ئىپادىلىنىدۇ. ئولتۇرغانلار بىلەن كېتىۋاتقانلارنىڭ سالىمدا بىر - بىرىنى ھۆرمەتلەش، تىنچلىق تىلەش چىقىش قىلىنىدۇ. ئۇستاز بىلەن شاگىرتلار ئارا سالاملىشىش ئۇيغۇرلارنىڭ سالاملىشىش ئادىتى ئىچىدىكى يەنە بىر خاس سالامنىڭ بىرى. ئوقۇغۇچى، شاگىرتنىڭ ئۆزىگە بىلىم بەرگەن، ھۈنەر - تېخنىكا ئۆگەتكەن ئۇستازلىرىغا سالام بېرىشى ئۇستازلارنىڭ ئەمگىكى ۋە كۆيۈنۈشىگە بىلدۈرگەن چوڭقۇر ھۆرمىتى بولۇپ، ئوقۇغۇچى، شاگىرت سالىمى ئارقىلىق ئۇستازىنى مەڭگۈ ھۆرمەت قىلىدىغانلىقى ئىپادىلىنىدۇ. ئۇستازنىڭ شاگىرتىغا بولغان جاۋاب سالىمدا ئۆزىنىڭ شاگىرتىنى ئىززەتلىشى ۋە ئۇنىڭغا

而且也是尊重自己，是做一件名副其实的好事。所以他们非常重视互相问候，并将向他人问候视为一种美德；反之，则被看作是一种与人性不相宜的兽行。

维吾尔人一般互致问候时说“艾萨拉木艾莱库木，还好吗，身体怎么样，家人都好吗”。维吾尔人互致问候的形式是：问好人，将右手掌放在胸口，略低头，这种问候方式非常普及。向众多人问候时以问候的普遍形式向众人问候，在舞台或其他场合通过略低头的方式表达。通常年纪小的人向年纪大的人、女人向男人问好；男人通过问好的普遍形式问候女人，女人则不能将手放在左胸问候男人，男人与男人、女人与女人、同龄人之间互致问候时要互相致意表达尊重；父母与子女、亲戚、夫妇之间问候时大都以尊重、关心、和睦为重。婚事上问候要表示庆祝、感谢来客，丧事上问候要表示慰问、安慰、感谢慰问；宴席上问好要表示相互尊重，互祝开心、幸福；朋友之间问候要表示珍惜友谊，路上问好要表示祝愿平安。静坐人与行走人之间问候要表示互相尊重、互祝平安；师长与学徒之间问候是维吾尔人问候习惯里面一种独特的问候方式，是学生、学徒对给自己传授知识、教授技艺者的问好，是对师长的劳动、关怀心的深切所表达的敬意，学生、学徒通过问好表示永远尊重师长，师长对学徒的问好则表示对学徒的爱戴和期望。

بولغان ئارزۇسى ئىپادىلىنىدۇ.

ئوسما قويۇش

قېشىغا ئوسما قويۇش ـ ئۇيغۇر خانىم ـ قىزلىرى شەكىللەندۈرگەن ھەم داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن ئەنئەنىۋى پەرداز ئادىتىنىك بىرى. بۇ ئادەت ئۆزىنىڭ تەبىئىي پايدىلىق بولۇشى ھەم ئىلمىيلىكى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوۋملار ئىچىدە مەشھۇر.

ئوسما ـ كۆك رەڭلىك، سوقۇچاق يوپۇرماقلىرى نۆۋەتلىشىپ ئۆسىدىغان ئىككى يىللىق ئۆسۈملۈك. ئادەتتە كۈزدە يىغۋالغان ئۇرۇق كۆكتاتلىقنىڭ قىرلىرى ۋە يازلىق گۈللەر ئارىسىغا تېرىپ ئۆستۈرۈلۈپ ئىشلىتىلىدۇ.

قېشىغا ئوسما قويۇش ـ ئۇيغۇرلارنىڭ كۆك رەڭ ۋە كۆك رەڭلىك ئۆسۈملۈكلەرنى ئۇلۇغلاش، ئۇنى ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىشتىن ئىبارەت كۆك رەڭ ئېتىقادىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتتە ئىپادىلىنىشى. ئەجدادلىرىمىزدىن ئايالارنىڭ سېخىي تەبىئەت ئاتا قىلغان نۇرغۇن ئۆسۈملۈكلەر ئىچىدىن ئوسما ئۆسۈملۈكىنى تاللىۋېلىپ، ئۇنى قاش بویاش ماتېرىيالى قىلغانلىقى كۆك رەڭ ئېتىقادى چۈشەنچىلىرى بىلەن بىۋاستە باغلانغان بولۇشى بىلەن بىرگە، يەنە ئوسما ئۆسۈملۈكىنىڭ قاشنى قارايتىش، قاش توكلىرىنىڭ ئۆمرىنى ئۇزارتىش، قاشنىڭ شالاڭلىشىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتەك رولىنىڭ بارلىقىنى بايقاشتەك ئەقىل ـ پاراسىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

ئوسما قويۇش ئۇيغۇر خانىم ـ قىزلىرىنىڭ يالغۇز پەردازلىنىش ئادىتى بولۇپلا قالماستىن، خانىم ـ قىزلارنىڭ ئەڭ خۇشال بولىدىغان ئىشلىرىنىڭ بىرى. چوكانتال مەۋسۇمىدىن تارتىپ كەچ كۈزگىچە بولغان ئارىلىقتا، پات ـ پات بىر ئائىلىدىكى خانىم ـ قىزلار قوشنا ئائىلىدىكى خانىم ـ قىزلارنى چاقىرىپ بىر ئۆيگە يىغىلىپ، ئوسمىنى ئىككى قول ئالقىنىغا ئېلىپ تاۋاق چىنە چەپچىكىگە سقىپ سۈيىنى ئېقىتىپ، پەلكۈچ بىلەن بىر ـ بىرىنىڭ قېشىغا قويىدۇ. ئوسما سۈيى ئىچكەندىن كېيىن سۇ بىلەن يەڭگىل يۇيىدۇ. كەچتە قويسا ئەتىسى ئەتىگەندە ئورنىدىن تۇرۇپ سۇدا يۇيىدۇ. يۇيۇلغاندىن كېيىن قاشقا ئىچكەن ئوسما رېڭى ئازراق سۈسلىشىپ، قاشنىڭ كۆك رېڭى تەبىئىيلىشىپ، خانىم ـ قىزلارنىڭ چىرايىنى گۈزەللەشتۈرىدۇ.

تارىنىش ئادىتى

تارىنىش ـ قىز ـ ئايالارنىڭ چاچ تاراش، چاچ شەكلى چىقىرىش، چاچ ئۆرۈش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پەردازلىنىش ئادىتى. ئۇيغۇر قىز ـ

奥斯蔓描眉

描眉是维吾尔妇女自古养成并延续下来的传统化妆习惯之一。这种习惯以自然融入和富于科学性闻名于中亚各国。奥斯蔓是蓝色、长圆形、叶子较长的两年生植物，一般生长在菜地埂边或夏季花草丛中。

描眉是维吾尔人崇尚并看重蓝色和蓝色植物的蓝色信仰风俗习惯的表现。维吾尔女先人从许多大自然赐予的植物中选用奥斯蔓植物是与蓝色信仰观念直接联系在一起的。当然了，这奥斯蔓草的使用原本愈能使眉毛变黑变多、延长生命、预防眉毛脱落的良好作用有关。

描眉不仅仅是维吾尔妇女的化妆习惯，也是使她们最开心的事情之一。从初春至深秋，一家维吾尔妇女经常将邻居妇女叫进家门聚在一起，用双手将奥斯蔓草汁捏出并将其滴在倒放的茶碗底沿。用棉花棍蘸上汁互描眉毛。奥斯蔓汁渗透眉毛之后又用水轻洗。晚上描眉，次日早晨用水轻洗，洗清之后，渗透眉毛的奥斯蔓颜色稍微变淡，眉毛的黑色则变得更自然，进而使妇女的容貌变得更加迷人。

梳发习惯

梳发是妇女们将梳发、造发型和编辫子包括在内的化妆习惯。维吾尔妇女的梳发习惯体现了其鲜明个性。

ئايالىلىرىنىڭ تارىنىش ئادىتى مىللىي خاسلىقى بىلەن گەۋدىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر قىز - ئايالىلىرىنىڭ تارىنىش ئادىتى ئۇلارنىڭ ئۆمۈر باسقۇچلىرىدىكى چاچ شەكلى پەرقى ئارقىلىق خاسلىق ھاسىل قىلىدۇ. يەنى بالىلىق، ئۆسمۈرلۈك، ياشلىق، چوكانلىق، جۈۋانلىق مەزگىلى ۋە قېرىلىق دەۋرلىرىدىكى چاچ شەكلى چاچنىڭ ئۇرۇمە سانى، پېشانە، ماڭلاي چاچ شەكلى ئۆزگىرىشلىرىنىڭ پەرقى ئارقىلىق ئايرىلىدۇ.

سېكىلەك چاچ. قىز بالا ئۇچ ياشتىن توققۇز ياشقىچە بولغان ئارىلىقتا سېكىلەك چاچ ئۆستۈرىدۇ. پەقەت قۇلاق ئۇستى تەرىپى ئاساس قىلىنىپ، باشنىڭ ئۇستى تەرىپىدىكى چاچ ئۆستۈرۈلىدۇ. ئاستى تەرىپى ئۆستۈرۈلمەي چۈشۈرۈلۈپ تۇرىدۇ. پېشانە چېچى كۆزىگە چۈشمىگەن ئۇزۇنلۇقتا ئۆستۈرۈلۈپ پېشانىسىنى يېپىپ تۇرىدۇ. بۇ ئۆسمۈرلۈك چېچى ھېسابلىنىدۇ.

قىرىق ئۇرۇمە چاچ. قىز بالا توققۇز ياشتىن ھالقىغاندىن كېيىن، نىكاھلانغىچە بولغان ئارىلىقتا چېچى ئۆسۈشىگە قويۇۋېتىلىپ، چاچ ئارقىغا تارىلىپ، 40 تال، (بەزىدە 41 تال دەپمۇ ھېسابلىنىدۇ) ئۇششاق ئۇرۇمە قىلىنىدۇ. پېشانە قىسمىغا كوكۇلا چاچ چىقىرىلىدۇ. بۇ قىزلىق بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ. چاچنى 40 تال ئۇرۇمە قىلىش ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى «40 خاسىيىتى» چۈشەنچىسى ئاساسىدىكى شەكىل بولۇپ، قىزلارنىڭ چېچىنىڭ تۇم بولۇشى ۋە جىق بولۇشىنىلا ئەمەس، بەلكى ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىشىنى تىلەشتىن كېلىپ چىققان ئادەت.

چوكان چاچ. قىز نىكاھلىنىپ تويىنىڭ كۈنى ئەتىگەندە يۇيۇنۇپ تارانغاندا، ئەسلىدىكى 40 تال ئۇرۇمە چېچى 15، 17، 21 تال قىلىنىپ ئۇرۇمە قىلىنىدۇ. بۇ چوكان چاچ دېيىلىدۇ. بۇ يەردىكى ئۇچ خىل ئۇرۇمە چاچ سانى نىكاھلىنىپ تويى بولغان قىزنىڭ يېشىنى ئاساس قىلغان. يەنى 15 ياشتىن ھالقىغان 17 ياشقا توشمىغانلارنىڭ 15 تال، 17 ياشتىن 20ياشقىچە بولغانلارنىڭ 17 تال، 20 ياشتىن ئاشقانلارنىڭ 21 تال ئۇرۇمە قىلىنىپ، تويى بولغان قىزلارنىڭ يېشىنى چاچنىڭ ئۇرۇمە سانى ئارقىلىق ئىپادىلىگەن.

تۆت تال ئۇرۇمە چاچ. چوكان بولغان ئايالار تۇنجى پەرزەنتىنى تۇغقاندىن كېيىن، بالىسىنىڭ «قىرىق تويى» ئۆتكۈزۈلىدىغان كۈنى چېچى تۆت تال ئۇرۇمە چاچ قىلىنىدۇ. بۇ مەزگىلە «چاچ قوشاق تويى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تۆت تال ئۇرۇمە چاچ پەرزەنتلىك ئايالىلىقنىڭ بەلگىسى بولىدۇ.

جۈۋان چاچ. چوكانلارنىڭ توي قىلغىنىغا توققۇز يىل توشقاندا «جۈۋان تويى» ئۆتكۈزۈلىدىغان چاغدا، چېچى ئىككى تال ئۇرۇمە چاچ شەكلىگە كەلتۈرۈلىدۇ. بۇ شۇ ئايالىنىڭ ۋايىغە يەتكەنلىكىنى ئايرىيدىغان بەلگە قىلىنغان.

维吾尔妇女们的梳发习惯通过她们生命周期的发型区别来形成个性，即童年、少年、青年、少妇、老年时代的发型往往通过辫子数量、额头、刘海发型的变化来区分。

童发：女孩3至9岁留的发。只是以耳朵上方为主留头顶头发，耳朵下方的头发经常剃掉。前额上的头发以不挡住眼睛之长，全盖额头为标准，这是她们的童女发型。

40根小辫子：孩子年龄超过9岁至结婚前留长发，往后梳头，将其编成40根（有时41根）小辫子，额头上则留出额头发。这是处女标志。这里将头发编成40根小辫子的习俗是源自本民族古代“40吉祥”观念而生的祈福崇尚，来自于祝愿女孩不仅头发又粗又多、而且要健康成长的企盼习惯。

少妇发：女孩结婚第二天早晨净身梳头时将40根小辫子编成15、17、21根，这就叫少妇发。这里的三种辫子数量以结婚女孩的年龄为主，即年龄超过15、不到17岁的15根，年龄在17至20岁的17根，20岁以上的21根，根据少妇辫子的数量可以知道少妇的年龄。

四根辫子：少妇初产之后坐满40天月子后举行庆祝满月子仪式，将头发编成4根小辫子，这是有孩子之妇的标志。

少妇发：少妇结婚9周年举行“绾发礼”时将头发编成两根辫子。这是该妇女成熟的标志。

يۇز يۇيۇش ئادىتى

يۇز يۇيۇش ـ ئەتىگەندە ئادەم ئورنىدىن تۇرغاندىن كېيىن ئورۇندىلىدىغان تازىلىق ئادىتى. ئۇ ئىنسانلارغا ئورتاق بولسىمۇ، ئىنسان تۇرمۇشىدىكى (مىللەتلەر) نىڭ بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىدىغان يۇز يۇيۇش مەزمۇنى، شەكلى بارلىققا كەلگەن.

يۇز يۇيۇشتىكى بەش مەرتىلىك ھەرىكەت مەزمۇنى ۋە شەكلى: بىرىنچى مەرتىمدە، سۇ قاچىسى (قاپاق، ئاپتاۋا ـ چىلاپچا، چەينەك، ئاۋرىق) نى ئېلىپ، ئۆينىڭ سىرتى (ھويلا، تالا، دالان ئۆي) گە چىقىپ زوڭزىيىپ ئولتۇرىدۇ. سۇ قاچىسىنى سول قولدا تۇتۇپ، ئوڭ قول ئالقىنىغا سۇ قويۇپ، سۇ قاچىسىنى يەرگە قويۇپ ئىككى قول يۇيۇلىدۇ، بۇ ھەرىكەت ئۈچ مەرتىم ئورۇندىلىدۇ؛ ئىككىنچى مەرتىمدە، ئوڭ قول ئالقىنىغا سۇ قويۇلۇپ، ئېغىزغا سۇ ئېلىنىپ ئېغىز چايقىلىدۇ ھەم كۆرسەتكۈچ بارماق بىلەن چىش يۇيۇلىدۇ. بۇ ھەرىكەت ئۈچ مەرتىم ئورۇندىلىدۇ؛ ئۈچىنچى مەرتىمدە، سول قول ئالقىنىغا سۇ قويۇلۇپ بۇرۇن چايقىلىدۇ، مىشقىرلىدۇ، بۇ ھەرىكەت ئۈچ مەرتىم ئىشلىنىدۇ؛ تۆتىنچى مەرتىمدە، ئوڭ قول ئالقىنىغا سۇ قويۇلۇپ (ئۈچ قېتىم) يۈزنىڭ ئوڭ پېشانە تەرىپىدىن باشلاپ سول تەرەپ، كۆز ئويمىنى، ئېڭەك قوشۇپ يۇيۇلىدۇ؛ بەشىنچى مەرتىمدە، ئىككى قول چايقىلىدۇ. بۇ بەش مەرتىملىك ھەرىكەتتە يۇز يۇيۇش تاماملىنىدۇ.

يۇز يۇيۇشتا مەخسۇس سۇ قاچىسى (ئاۋرىق) ئىشلىتىش ئۇيغۇرلارنىڭ يۇز يۇيۇش ئادىتىدىكى بىرىنچى خاسلىق. ئەجدادلىرىمىز ئىچىشكە، يۇيۇنۇشقا ئىشلىتىدىغان سۇنى دەريا ـ ئېقىندىن قاپاقلا ئېلىپ ئىشلىتىدىغان بولغاندىن تارتىپ، يۇز يۇيۇشقا مەخسۇس سۇ قاپىقى (سۇ ساقلايدىغان قاپاقتىن كىچىك) ئىشلەتكەن. سۇ قاپىقى ئىشلىتىش ئادىتى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇب ـ شىمالىدىكى يىراق، چەت يېزىلاردا ھازىرمۇ مەۋجۇت.

مەيلى ياز ياكى قىش بولسۇن، ئەتىگەندە سوغۇق سۇدا يۇز يۇيۇش ئۇيغۇرلارنىڭ يۇز يۇيۇش ئادىتىدىكى ئىككىنچى خاسلىق ۋە ئەنئەنىۋى ئادەت. بۇ ئادەت ھازىرمۇ يېزىلاردا ئومۇميۈزلۈك، شەھەرلەردە مەلۇم نىسبەتتە ساقلانغان. سوغۇق سۇدا يۇز يۇيغاندا يۇز تېرىسىنىڭ سوغۇققا چىداملىقلىقى ئاشىدۇ ھەم تېرىنىڭ رەڭگى ئۆزگەرمەيدۇ.

يۇزنى ساپ سۇ بىلەنلا يۇيۇش ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى خاس ئادىتى ھەم يۇز يۇيۇش ئادىتىدىكى ئۈچىنچى خاسلىق. ئەجدادلار قەدىمكى چاغلاردا يۇزنى ساپ سۇ بىلەنلا يۇيۇشقا ئادەتلەنگەن ھەم ئۇنى داۋاملاشتۇرغان. ساپ سۇ بىلەنلا يۇز، قول يۇيغاندا يۇز، قول تېرىسىنىڭ ئېلاستىكلىقىنى، پارقىراقلىقىنى ساقلىغىلى، تېرىگە تېز قورۇق چۈشۈشنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ. بۇ ئادەت شەھەر مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى بارمىغان جايلار ۋە قەدىمىي ئەنئەنىۋى ئادەتكە ۋارىسلىق قىلىۋاتقانلاردا ئادەت تۈسىدە ساقلانغان.

洗脸习惯

洗脸是人们早晨起床之后要完成的卫生习惯。虽然它是人类的共同习惯，但是各民族有各不相同的洗脸方法。

洗脸五回动作内容和形式：

第一回，拿起水壶（葫芦、净手壶、水壶、陶水壶）到屋外蹲坐，左手拿壶，将水倒入右手掌，将壶放下，洗双手。这动作要重复做三回。

第二回，将水倒入右手掌，用右手里的水漱口，并用食指洗牙，这动作也要重复做三回。

第三回，用左手掌里的水呛鼻孔、擤鼻涕，这动作也要重要做三回。

第四回，用右手里的水从脸的右额开始洗左边、眼窝和下巴等。

第五回，再洗双手。通过这五回动作，洗脸就算完成了。

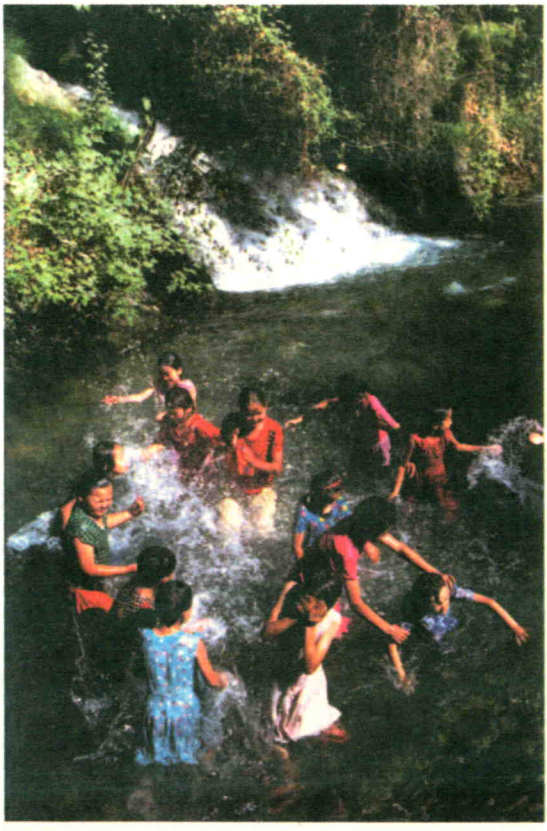

洗脸用专门的洗手壶是维吾尔人洗脸习惯方面的第一个特点。我们祖先从将饮用和洗澡用的水装入葫芦使用起就开始使用专用洗手壶了，天山南北偏远乡村至今也保持着这种习惯。不论夏季还是冬季，早晨用凉水洗脸是维吾尔人洗脸习惯方面的第二个特点和传统习惯。这种习惯目前也在乡村很普遍，城市里还局部存在。用凉水洗脸可以提高脸皮耐寒性，同时面色也会长期不变。只用纯水洗脸是维吾尔人富于古代个性的习惯和洗脸习惯方面的第三个特点。我们祖先过去习惯于用纯水洗脸，并将其延续至今。用纯水洗脸、洗手可以保持皮肤弹性、提高皮肤发光度，预防皮肤早衰。这习惯在未受城市文化影响和继承古老传统习惯的偏远地区依然普遍存在。

غىزالىنىش ئەدەپ - قائىدىلىرى

ئائىلىدە غىزالىنىشتىكى ئەدەپ - قائىدىلەر ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى مېھماندارچىلىق ئەدەپ - قائىدىلىرىنىڭ شەكىللىنىش مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ قول يۇيۇش، داستىخان سورۇنىدىن ئورۇن ئېلىش، تاماق سۇنۇش، تاماقنا قول ئۈزىتىش ۋە غىزالىنىشتىكى ئەدەپ - قائىدىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تاماقتىن ئىلگىرى قول يۇيۇش ئەڭ ئەھمىيەت بېرىلىدىغان ئادەت ۋە غىزالىنىش ئەدەپ - قائىدىلىرىنىڭ بىرى. تاماق تەييار بولۇپ، داستىخان سېلىنىشتىن ئىلگىرى غىزالانغۇچىلار قول يۇيىدۇ. ئايال ياكى پەرزەنتلەردىن بىرى سۇ ئېلىنغان ئاپتاۋا ۋە چىلاپچىدا چوڭىدىن باشلاپ قولىغا سۇ بېرىدۇ، يۇيۇپ بولغان قولنى پاكىز سۈرتۈش كېرەك. تاماق يېيىلىپ بولغاندا تاماق تۇرىگە ئاساسەن قول يۇيۇلىدۇ. قول يۇيغاندا ھۆل قولنى سىلكىشكە بولمايدۇ. قولنى ھۆل پېتى سىلكىگەندە قولدىكى سۇ باشقىلارغا ياكى باشقا نەرسىلەرگە چاچراپ كېتىپ ئەدەپسىزلىك ھەم، پاكىزلىق ئۆلچىمىگە خىلاپلىق قىلغانلىق بولىدۇ.

قولنى ئۇچ قېتىم يۇيۇش قەدىمكى ئەنئەنىۋى ئادەتلەرنىڭ بىرى. ئۇ ئەجدادلىرىمىز شەكىللەندۈرگەن «ئۈچ خاسىيەتلى» دىن كەلگەن ئادەت. ئايرىم ھاللاردا ئۈچ قېتىملىق سۇ بېرىشتە قول پاكىز بولمىدى دەپ قارالسا، بەش قېتىم سۇ قۇيۇلۇپ يۇيۇلىدۇ.

ئۇيغۇرلار غىزالىنىشتىن ئىلگىرى بىر توغرام نان يەپ، بىر ئوتلام چاي ئىچىشكە ئادەتلەنگەن. ئائىلىدە غىزالىنىش ياكى مېھماندارچىلىق سورۇنلىرىدا غىزالىنىش بولسۇن، داستىخانغا ئالدى بىلەن نان ۋە چاي كەلتۈرۈلىدۇ. غىزالانغۇچىلار بىر توغرام نان يەپ، بىر ئوتلام چاي ئىچىپ، ئاندىن تاماقنا قول ئۈزىتىدۇ. بۇ ئەجدادلىرىمىز تاماقنىڭ مىزاجىغا ماس كەلمەسلىكىدىن ساقلىنىش، ئاشقازاننى ئاسراشنى كۆزدە تۇتۇپ بارلىققا كەلتۈرگەن ياخشى، پايدىلىق ئادەت.

تاماق داستىخان تۆردىن باشلاپ قويۇلىدۇ (سۇنۇلىدۇ) . پىيالە ياكى تاۋاقنا ئۇسۇلمايدىغان تاماق بولسا، داستىخاندىكىلەرنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ تاۋاق (لېگەن) تا بىر قانچە جايغا تاماق قويۇلىدۇ. پىيالە ياكى تاۋاقنا ئۇسۇلىدىغان تاماق بولسا، ھەر بىر ئادەمگە ئايرىم پىيالە ياكى تاۋاقتا كەلتۈرۈلىدۇ.

غىزالىنىشتا تۆرە ئولتۇرغان ئاتا ئاۋۋال تاماقنا قول ئۈزىتىدۇ. ئارقىدىن پەرزەنتلەر قول ئۈزىتىدۇ. تۆرە ئولتۇرغان ئاتا تاماقنا قول ئۈزاتماي تۇرۇپ، پەرزەنتلەرنىڭ قول ئۈزىتىشى ئەدەپسىزلىك. ئاتا - ئانا (چوڭ) نى ھۆرمەتلىمىگەنلىك بولىدۇ.

ئائىلىدە غىزالىنىشتا، تاماق كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئاتا (ئەر) «خوش، تاماق يەيلى» دەپ ئائىلە ئەزالىرىغا غىزالىنىشنى باشلاپ بېرىدۇ. مېھماندارچىلىق سورۇنلىرىدا ھەممە ئادەمگە تاماق كەلتۈرۈلۈپ بولۇنغاندا،

用餐礼仪

家庭就餐礼仪源自维吾尔人传统作客礼仪形式，它包括洗手、就坐、端饭、伸手接餐和就餐礼仪等。

饭前洗手是维吾尔人最讲究的一种习惯，也是就餐礼仪之一。饭菜准备好之后，就餐前要洗手，妇女或子女要给洗手者倒水，洗完手之后还要擦干净。吃完饭后根据所吃饭的需要洗手，洗手时禁忌甩湿手。若将湿手甩动，手上的水会溅到他人或其他东西上，是一种不礼貌的行为，也不适于清洁标准。三次洗手是传统习惯之一，它是从我们祖先自古养成形成的“三”是吉祥数的观念演变而成的习惯。个别情况下当把手洗完三次之后认为还是不干净的话，还可以再洗两次。

维吾尔人有吃饭之前吃上一块馕、喝上一口茶的习惯。家庭就餐或请人作客，人们首先都要吃上一块馕、喝上一口茶水之后才会吃饭。我们祖先为了避免突然进食吃饭不适、保护肠胃，养成了这种好习惯。

饭菜端进来之后从上席依次递到下席。若准备的是不能用碗盛的饭菜，会按照就餐人群的多少将饭盛在大盘上，均匀地摆放在桌布上；若是能用碗，则给每一个人分别盛一碗。吃饭时，先由坐在上席的父亲或者长者动手，然后子女们方可用餐。父母进餐之前就餐是一种不礼貌的行为，也是对父母的不尊重。

家庭就餐时父亲要先说声：“请各位吃饭。”将在座的家庭

ساھىبخان مېھمانلارنى تاماققا بېقىشقا تەكلىپ قىلىدۇ. داستىخان تۆرىدە ئولتۇرغان كىشى «خوش، تاماققا باقايلى...» دەپ باشلاپ قول ئۇزىتىدۇ. تاماق ھەممە مېھماننىڭ ئالدىغا كەلتۈرۈلۈپ بولۇنماي تۇرۇپ تاماققا قول ئۇزىتىش ئەدەپسىزلىك بولىدۇ.

تاماقتىن كېيىن دۇئا قىلىش ئادىتى غىزالىنىش ئادىتى ۋە ئەدەپ - قائىدىلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ۋە شەكىللىرىنىڭ بىرى. ئادەتتە ئائىلىدە غىزالانغاندا تاماقنى بالدۇر يەپ بولغانلار باشقىلارنىڭ يەپ بولۇشىنى كۈتۈپ تۇرىدۇ. ھەممەيلەن تاماقتىن توختاپ، داستىخاندىكى يېمەكلىك، قاچىلار يېغۇېتىلگەندە، تۆردە ئولتۇرغان ئاتا (ئەر) نىڭ دۇئاغا قول كۆتۈرۈشى، باشقىلارنىڭ ئەگىشىشى بىلەن دۇئا قىلىنىدۇ. ئاندىن داستىخان قاتلىنىپ يېغۇېلىنىدۇ.

ئىشىك ئالدىغا جۈجەم (ئۈجمە) دەرىخى تىكىش

جۈجەم دەرىخى باراقسان ئۆسىدىغان، ئۆمرى ئۇزۇن مېۋىلىك دەرەخ. ئۇنىڭ مېۋىسى ياز پەسلىنىڭ بېشىدا، باشقا مېۋىلەر پىشىشتىن بۇرۇن پىشىدىغان، يۇمران ئەتلىك، سۇلۇق، شېرىن مېۋە. ئۇنىڭ تۇرى ئاق جۈجەم، قارا قىزىل رەڭلىك جۈجەم ۋە چېقىر جۈجەم دېگەندەك ئۈچ خىل بولىدۇ. ئۇنىڭ ئىچىدە ئاق جۈجەم دەرىخى ئەڭ كۆپ ئۆستۈرۈلىدۇ. مېۋىسى ئىنتايىن شېرىن ۋە شىپالىق.

جۈجەم خاسىيەتلىك دەرەخ. ئۇ كىشىلەر كۈزدە تەييارلىۋالغان ھۆل - قۇرۇق يەل - يېمىشلەر ئاخىرلاشقان، ئاشلىق تۇغەپ قالغان سېرىقتال مەزگىلدە پىشىپ، ئىنسانىنىڭ مېۋە يېيىش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ قۇۋۋەت تولۇقلايدۇ. ئەجدادلىرىمىزنىڭ جۈجەم دەرىخىنى ئىشىك ئالدىغا تىكىشىدە يەنە «ساۋاب» تېپىش قارىشىمۇ بار. جۈجەم پىشقاندا ئىشىك ئالدىدىن ئۆتكەن غېرىب - غۇرۇۋالار، يولۇچىلار، بالىلار جۈجەمنى ئىرغىتىپ يېسە ئۇسۇزلۇقى قانىدۇ. جۈجەم يېگەنلەر جۈجەم تىككۈچىگە «قولى دەرد كۆرمىسۇن، نازۇ نېمەتلىرى مول بولسۇن» دەپ تىلەكداشلىق بىلدۈرىدۇ. جۈجەم پىشقاندا، جۈجەم دەرىخى بار ئادەملەرنىڭ ئىشىك ئالدىغا مەھەللىدىكىلەر كېلىپ جۈجەم يېيىشىدۇ. شەھەرلەردىن كىشىلەر توپلىشىپ يېزىغا چىقىپ «جۈجەم سەيلىسى» قىلىپ، جۈجەم يەپ، جۈجەمنىڭ خاسىيىتىدىن بەھرە ئالىدۇ.

جۈجەم دەرىخى تىكىش يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ پىلە بېقىش ۋە پىلىدىن يىپەك چىقىرىپ «ئەتلەس»، «شايى - تاۋار» قاتارلىق نەپىس رەختلەرنى توقۇپ، ئۇنىڭدىن خاس كىيىملەرنى ئېلىپ كىيىشىگە ئاساس سالغان. جۈجەم دەرىخىنىڭ پوستىدىن قەغەز ياسىلىدۇ.

جۈجەم دەرىخى ياغىچى ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە ياغاچ. ئۇنىڭ ياغىچى چىڭ، چىداملىق ھەم ئويۇش، يۇنۇشقا ئەپلىك بولىدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭدىن تەڭنە، ئاياق، قوشۇق ئويۇلىدۇ. چالغۇلاردىن تەمبۇر، راۋاب، دۇتار، داپ كېرىكى، سۇناي دەستىسى، ناغرا قاتارلىقلارنى ياسىسا كۆركەم بولىدۇ.

成员引领进餐。在聚会上端好饭之后主人请客人先用餐，坐在餐布上方的人会说声：“请各位吃饭。”将客人引领进餐。没等将饭茶端完进餐也是一种不礼貌的行为。

饭后祷告是就餐习惯和礼仪的重要组成形式之一。一般在家里就餐时先吃完饭的人要等其他人吃完。人们都吃完饭，将桌布上的东西收拾干净之后，坐在桌布上席的父亲引领大家祷告，祷告完之后桌布方可收起来。

门前栽桑树

桑树是生长茂盛、寿命长的果树。它的果实桑子是在夏初其他水果成熟之前成熟的果实鲜嫩、汁足甘美的水果。根据果实的颜色，桑树分为白桑树、黑红桑树和介于二者之间的褐色桑子等三种。其中白色桑树种植普遍，果实非常甜美和滋补。

桑树是神奇的树。它的果实在秋天人们储备好的干水果食用完、粮食快吃完青黄不接时成熟，以满足人们对水果的食欲并补充能量。先辈们在门前种植桑树还有行善的理念。当桑子成熟时，路过门前的穷人、行人和孩子们摇桑子吃能解渴，吃了桑子的会祝福桑树的主人“手免受痛苦，美食丰盛”。桑子成熟时，附近的邻居到有桑树的人家门前吃桑子。城市里的人们结伴到乡下农村进行“桑子游”，吃桑子领受桑子的福气。

维吾尔人通过种植桑树养蚕，用蚕茧生产“艾提莱斯”绸缎等精美的面料，为穿着用绸缎做的衣物打下了基础，并用桑树皮制造纸张。

桑木具有特别的价值。它木质硬，结实，方便雕刻，所以用它来制作木盆、鞋子、勺子等，还用它来制作弹布尔、热瓦甫、都塔尔、手鼓圈架、唢呐管子、鼓等乐器，这些东西非常美观耐用。

هويلىنى كۆكەرتىش ۋە باغ بەرپا قىلىش

ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراقلىشىش ئادىتىدىكى بىر خاسلىق ـ هويلىنى كۆكەرتىش ۋە ئۆي ئارقىسىغا باغ قىلىشتىن ئىبارەت. بۇ ئادەت ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆسۈملۈك، دەرەخلەرنى ئەتىۋارلاشتەك ئېستېتىك چۈشەنچىسىدىن شەكىللەنگەن. شۇڭا، ھەربىر ئۇيغۇر مەيلى شەھەر ياكى يېزىدا بولسۇن، ھەممىسى هويلىنى كۆكەرتىش، باغ قىلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشنى ئادەتكە ئايلاندۇرغان.

هويلىنى كۆكەرتىش ئىككى خىل شەكىلدە بولىدۇ. بىرى، هويلىغا ئۆزۈم تېلى، يەنى تەك قىلىش. يەنە بىرى، هويلىغا گۈل تېرىپ ئۆستۈرۈش. ئۇنىڭ ئىچىدە بىرىنچى خىل كۆكەرتىش ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئىككىنچى خىل كۆكەرتىش قوشۇمچە ئورۇندا تۇرىدۇ. تەك تىكىشتە هويلا كىچىك كەلگەن بولسا، هويلا ئىچىگە مۇۋاپىق ئورۇن چىقىرىپ، ھەرخىل پۇراقلىق گۈللەر تېرىپ ئۆستۈرۈلىدۇ.

ھەر بىر ئۇيغۇر ئائىلىسى ئۆز شارائىتىغا قاراپ مېۋىلىك دەرەخلەرنى تىكىپ باغ قىلىشنى هاياتلىقنىڭ بىر بەلگىسى قىلغان. باغقا ئۈرۈك، شاپتۇل، ئانار، ئامۇت، ببهى، ئالما، چىلان قاتارلىق مېۋىلىك دەرەخلەرنى تىكىپ، ئۇنىڭ شېرىن ـ شەربەت مېۋىسىدىن بەھرە ئالىدۇ. باغنىڭ ئەتراپىغا نانجىگدە دەرىخى تىكىپ، ئۇنى باغنىڭ قاشا تېمى قىلىدۇ.

قوشنىدارچىلىق

قوشنىدارچىلىق ئۇيغۇرلاردىكى ئېسىل ئادەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، «يىراقتىكى تۇغقاندىن يېقىندىكى قوشنا ئەلا» دەيدىغان هېكمەتلىك سۆزگە بەكمۇ ئېتىبار بىلەن قارايدۇ. ئۇيغۇرلار مەھەللە بولۇپ ئۇيۇشۇشقا، بازار بەرپا قىلىشقا ماهىر خەلق. ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىشقا ئۆتكەندىن باشلاپ، قوشنا بولغۇچىلار ئۆزئارا ئىناق، ئىتتىپاق بولۇپ ئۆتۈشكە ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا بىر ـ بىرىگە تاماق سۇنۇش ئادىتى، كېسەل بولۇپ قالغانلارنى يوقلاش ئادىتى، بىرسىنىڭ بېشىغا كۈن چۈشسە باشقىلار يارەم بېرىش ئادىتى، باشقا يۇرتقا كۆچۈپ كەتسە، قوشنىلار بېرىپ يوقلاش ئادىتى، قوشنىسىنىڭ ئۆيىگە يىراقتىن مېهمان كەلسە، مېهمانلارنى چاقىرىپ مېهمان قىلىش ئادىتى، قوشنىسىنىڭ توي ـ تۆكۈن ۋە ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرىغا يېقىندىن يارەم بېرىش ئادىتى قاتارلىق قوشنىدارچىلىقنىڭ ئىككىلەمچى ئادەت تۇرلىرىنى شەكىللەندۈرۈپ، قوشنىدارچىلىقنى ناهايىتى يۈكسەك ئورۇنغا كۆتۈرگەن.

«ئۆي ئالماي قوشنا ئال»، «ئېشىكىڭ يامان بولسا سېتىپ قوتۇلارسەن، قوشنىڭ يامان بولسا كۆچۈپ قوتۇلارسەن» دېگەن ماقال ـ تەمسىللەر خەلقىمىزنىڭ ئۇزاق تارىخي هايات مۇساپىسىدە قوشنىدارچىلىقنىڭ مۇهىملىقىغا بولغان چۈشەنچىسىدە هاسىل قىلغان خۇلاسىسى.

绿化和建造果园

维吾尔人居住习俗的一个特点是绿化院子和在房后建造果园。这个习俗形成于维吾尔人珍惜植物的审美观，所以每个维吾尔人不管是在城市还是农村，都养成了对绿花园子、建造果园给予足够重视的习惯。绿化院子有两种形式，一是在院子栽葡萄树，二是在院子种植花草。其中第一种占主要的地位，第二种方式占据辅助地位。如果种植葡萄树院子不够大，则辟出适当的地方种植各种香味的花草。

每一户维吾尔人家庭根据自己院子的情况，把种植果树、建造果园当作生命的象征，在院子里种植杏树、桃子树、石榴树、梨子树、苹果树、枣树等果树，享受其鲜美果汁的果实，在果园的四周则栽种沙枣树以当围墙。

邻里和睦相处

邻里和睦相处是维吾尔人的一个非常优良的习俗，他们特别看重“远亲不如近邻”这句谚语。维吾尔人很善于与相邻居所形成村院，建设巴扎（集市）。维吾尔人在实行聚居后，非常注重邻里之间和睦团结的生活。在漫长的历史发展进程中形成了相互送饭、看望病人、遇到困难相互帮助的习俗。还有，如果有人搬迁到其他地方，邻居要去拜访；邻居家里来了远方的客人，要请到家里做客予以款待，帮助邻居办理红白喜事等，从而形成了相互往来的习俗，把邻里关系提高到了很高的高度。

“不要选房选邻居”、“倔驴子卖掉可以摆脱，坏邻居卖房子可以摆脱”的谚语就是人们在长期的历史生活中形成的对邻里关系重要性认识的总结。

ئائىلە ئىستىلى ۋە ئائىلە تەربىيىسى

ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن ئائىلە ئىستىلىغا يۈكسەك ئېتىبار بىلەن قاراشقا ئادەتلەنگەن. چۈنكى، ئۇلار ئائىلە ئىستىلىنىڭ توغرا ياكى خاتا بولۇشىنى ئۆز ئائىلىسىنىڭ رونىق تېپىشى ياكى ۋەيران بولۇشىغا بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ، دەپ قارايدۇ. شۇ سەۋەبتىن ھەرقانداق بىر ئائىلىنىڭ ئەزاسى شۇ ئائىلىنىڭ ئورتاق ئىستىلى بەلگىلىگەن دائىرىدە پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا ئائىلە تەربىيىسى مۇنداق ئىككى مۇھىم مەزمۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىرى، ئەخلاقىي تەربىيىگە ئەھمىيەت بىلەن قاراش: يەنە بىرى، ئائىلە شەجەرىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئەۋلادلارنىڭ ئەمەلىي ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈشكە دىققەت قىلىشتىن ئىبارەت.

ئائىلە ئەزالىرىغا ئەخلاقىي تەربىيە ئېلىپ بېرىش ئاتا - ئانىنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مۇقەددەس بۇرچى بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلە كۆز قارىشىدا «ئاتىنىڭ ئىزى بالىغا قالىدۇ» دېگەن ئەقىدە ناھايىتى كۈچلۈك. شۇ سەۋەبتىن قائىدە - يوسۇن بىلمەيدىغان ئەدەبسىز بالىلار چېلىقسا، كىشىلەر ئالدى بىلەن ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسىنى ئەيىبلەيدۇ. «چاقتا گۈناھ يوق، شادىسى بۇزۇق، قىزدا گۈناھ يوق، ئانىسى بۇزۇق» دېگەن ماقال ئەنە شۇ ئەنئەنىۋى قاراشتىن چىققان.

ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدە يۈرگۈزۈلىدىغان ئەخلاقىي تەربىيىنىڭ مەزمۇنى ۋە دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، ئومۇمەن ئائىلە ئەزالىرىنى ئەمگەكچان، راستچىل، ئۆزئارا كۆيۈمچان، ئاق كۆڭۈل، ئەقىل - پاراسەتلىك، ئىنساپلىق قىلىپ تەربىيىلەشنى مەقسەت قىلىدۇ. ئوغۇل بالىنى تەربىيىلەشنى ئاساسەن ئاتا، قىز بالىنى تەربىيىلەشنى بولسا ئانا ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاتا بولغۇچى ئوغلىنى كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ ئارقىسىغا ئەگەشتۈرۈپ، جەمئىيەت بىلەن كۆپرەك ئۇچراشتۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئەدەپ - ئەخلاق ئۆگىتىدىغان سورۇنلارغا بىرگە ئېلىپ بارىدۇ. ئۆيگە مېھمان كەلسە، بالىسىنى چاقىرىپ مېھمانغا ئەدەپ بىلەن سالام بېرىشكە دەۋەت قىلىدۇ. مېھماننىڭ قولىغا سۇ بېرىشنى مەقسەتلىك ھالدا بالىغا تاپشۇرىدۇ ۋە باشقىلار، ئۇيغۇرلار نەزەرىدە قىز بالا باشقا ئائىلىگە «بالا» بولىدىغان بولغاچقا، قىز بالىنىڭ تەربىيىسىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئانا بولغۇچى قىز بالىغا كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ ئۆي تازىلىقى، كىر - قات يۇيۇش، تاماق ئېتىش، تىكمچىلىك قاتارلىق ئىشلارنى ئۆگىتىدۇ.

دېمەك، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئائىلىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى پۈتكۈل ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك قائىدە - يوسۇنلار بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۇ ئائىلە ئەزالىرىنىڭ دىلىغا پۈتۈلگەن «خاتىرىسىز ئاساسىي قانۇن» دۇر. شۇ سەۋەبتىن ئۇ تارىختىن بۇيان بىر خىل ئەنئەنىۋى ئادەت سۈپىتىدە ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئائىلە قائىدە - يوسۇنلىرىغا خىلاپ ئىش - ھەرىكەتلىرىنى ئەيىبلەش ۋە چەكلەش رولىنى ئويناپ كەلگەن ۋە كەلمەكتە.

家风与家庭教育

维吾尔人从来都对家风非常重视。因为他们认为，家风的正与不正直接关系到自己家庭的兴旺与衰败。为此，每一个家庭成员都要在该家庭共同遵守家风规定的范围里活动。

维吾尔人家庭教育包含这样两个重要内容：一是重视道德教育；二是继承家谱，注重子孙后代实际能力的培养。

对子女进行道德教育是父母义不容辞的责任。在维吾尔人家庭观念中一向崇尚“父亲的足迹留给子女”的至理名言。基于此，当出现不懂规矩不懂礼貌的孩子时，人们首先责难的是孩子的父母。“轮子没错，是辕子的问题；女儿没有错，是母亲的问题”等谚语就来自上面所讲的传统观念。

在维吾尔人家庭中进行的道德教育内容和范围非常广，总的目的是教育家庭成员要勤劳、诚实、相互关心、善良、智慧、有良知。父亲承担对儿子的教育，母亲则承担对女儿的教育。所以作为父亲，对从小带着孩子接触社会非常重视，平日里出行，要把儿子带到接受道德礼貌教育的场合。家里来客人时，要把孩子叫来，教导孩子有礼貌地向客人问候行礼，有意识地让孩子给客人倒水洗手等。在维吾尔人观念中，女孩终归要给他人的家庭当媳妇，对女子的教育则倍加用心。为此，做母亲的对女儿要从小教给她打扫房子卫生、洗衣服、做饭、做针线等活儿。

这也就是说，在维吾尔人中间、家庭内外发生的所有事情，都应遵循家规祖训，它是刻在家庭成员心里的“没有成文的基本法”。因此，长久以来，作为一种传统习俗，对违犯家规祖训的行为则起着谴责和制约的作用。

ئىتتىپاقلىق - ئىناقلىق

ئۇيغۇرلاردا ئەڭ ياخشى ئادەتلەرنىڭ بىرى - ئىتتىپاقلىق - ئىناقلىق، ئۆزئارا ئاداۋەت ساقلىماسلىق.

ئىككى ئادەم ئوتتۇرىسىدا ئاداۋەت پەيدا بولۇپ قالغان بولسا، باشقا بىرى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئاداۋەت تۇتۇشقانلارنى ئەپلەشتۈرۈپ قويىدۇ. ئاداۋەتلەشكەنلەرنىڭ بىرى ئۆز خاتالىقىنى بويىنىغا ئېلىپ، يەنە بىر تەرەپكە چاي تۇتۇپ ناماقۇل بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرىدىكى ئاداۋەت يۇيۇلۇپ كېتىدۇ. ھېيت - ئايەم، ئۆلۈم - يېتىم ۋاقىتلىرىدا ئاداۋەت تۇتۇشقانلار بىر - بىرىنىڭ ئۆيىگە پەتىگە بېرىش، شۇنداقلا بىر - بىرىنىڭ كېسىلىنى يوقلاش ئارقىلىق ئاداۋەتنى يۇيىدۇ. ئاداۋەت تۇتۇشقانلارنىڭ بىرىنىڭ ئائىلىسى بىرەر كېلىشمەسلىككە يولۇققان بولسا، يەنە بىر تەرەپ شۇ ئائىلىگە كۆڭۈل سوراپ بېرىش يولى بىلەن ئوتتۇرىدىكى ئاداۋەتنى يۇيۇش - ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ ياخشى خىسلەتلىرىنىڭ بىرى.

كىتاب ئارقىلىق پەرزەنتلەرنى تەربىيىلەش

پەرزەنتلەرنى كىچىكىدىن باشلاپ كىتاب دۇنياسىغا باشلاپ كىرىش، ئۇلاردا كىتابقا مۇھەببەت تۇيغۇسىنى ئورنىتىش پەرزەنت تەربىيىسىدە قەتئىي ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك مۇھىم تەربىيىلەش ئۇسۇللىرىدىن بىرى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئاتا - ئانىلار كىتابنىڭ قىممىتى، ئۇنىڭ پەرزەنت تەربىيىسىدىكى رولىنى توغرا تونۇشى كېرەك.

بىرىنچى، كىتاب - پەرزەنتلەرگە ئاتا - ئانىلار بېرىشكە قادىر بولالمىغان ناھايىتى نۇرغۇن نەرسىلەرنى بېرىدۇ، ھەتتا مەكتەپ بېرەلمەيدىغان بىلىملەرنى بېرەلەيدۇ. كىتاب ئارقىلىق بالىلار دۇنيانى چۈشىنىدۇ، ئادەملەرنى چۈشىنىدۇ، ياشاشنى ئۆگىنىدۇ.

ئىككىنچى، كىتابنىڭ رولى نەزەرىيە جەھەتتىن ئەمەس، مۇھىمى ئەمەلىيەت جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. كىتاب بىلىش قىممىتىگە، تەربىيىلەش قىممىتىگە ۋە تەپەككۇرنى چېنىقتۇرۇش قىممىتىگە ئىگە.

ئۈچىنچى، كىتاب - ئىجاد قىلىش ۋە يېڭى بىلىملەرنى مەيدانغا چىقىرىشتىكى بۆشۈك.

تۆتىنچى، كىتاب - بۇرۇقتۇرمىلىق مۇھىتتىن سىرتلارغا ئېلىپ چىقىپ سايا‌ھەت قىلدۇرىدىغان ئۇچقۇر كېمە.

بەشىنچى، كىتاب - پەرزەنتلەرنىڭ كەيپىياتىنى تۇراقلاشتۇرۇش، ئەخلاقىي كەيپىياتىنى ساغلاملاشتۇرۇش، روھىنى ئۇرغۇتۇش، ئېغىر كۈنلەرگە قالغاندا ئۇلارغا سىرداش بولۇش رولىنىمۇ ئويناىدۇ.

ئالتىنچى، ياخشى كىتاب بالىلارنى بۇرۇقتۇرمىلىقتىن، ئۈمىدسىزلىكتىن، زېرىكىشتىن ئازاد قىلىدۇ.

团结和睦

维吾尔人的最好习惯之一就是崇尚团结和睦，相互不计恩怨。

如果两个人之间产生了怨恨，另外一个人会积极主动调解二者和好。结怨的一方认识到自己的错误，会给另一方端茶表示道歉，就此了却二者之间的怨恨。逢年过节、婚丧嫁娶时，结怨者相互到对方家里拜访，以相互看望病人等方式消除彼此间的怨恨和隔阂。结怨者之间谁家遇到不幸，对方通过慰问的方式消除怨恨，是维吾尔人优秀的道德追求。

用书教育子女

把孩子从小引入书的世界，培养他们爱书的感情是教育子女时必须遵循的重要方法。为此，首先要让父母认识到书的价值在教育子女中的作用。

第一，书能提供给子女父母没有能力给予的许多东西，甚至能给予学校提供不了的教育。通过书，孩子们了解世界，了解人生并学习生活。

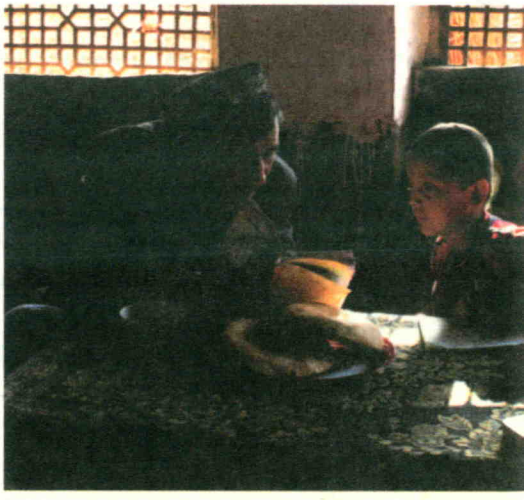

第二，书的价值不仅体现在伦理方面，更重要的是在实践方面书具有提供知识、教育和开启思维的价值。

第三，书是创新和产生新知识的摇篮。

第四，书是使人从封闭的环境走出畅游外部世界的飞船。

第五，书能稳定孩子的情绪，促进孩子品德健康、精神振奋，当孩子遇到困苦时，书具有与他们交流的功能。

第六，好的书籍能帮助孩子走出颓废、失望，从无聊中解脱出来。

يەتتىنچى، كىتاب ـ ھاردۇق چىقىرىش، ئېستېتىك زوق بېرىش، ھاياجانغا چۆمۈلدۈرۈش رولىغا ئىگە.

سەككىزىنچى، كىتابقا بېرىلگەن بالىلار ئەخلاقلىق، پەزىلەتلىك بولۇپ، تەمكىن خاراكتېرنى يېتىلدۈرەلەيدۇ. ئۇلار بىكار ۋاقىتنى مەنىسىز ئويۇنلار بىلەن ئەمەس، بەلكى كىتاب ئوقۇش بىلەن ئۆتكۈزىدۇ. نەتىجىدە، ئۇلار ئۆزىنىڭ يامان يولغا كىرىپ قېلىشىنى زور دەرىجىدە تىزگىنلەيدۇ.

بالىلارنىڭ ياسىنىش ۋە كىيىنىشى

ياسىنىش ۋە كىيىنىش جەھەتتە بالىلارغا قاتتىق تەلەپ قويۇش ۋە تەربىيەلەشمۇ ئىنتايىن مۇھىم. ئالدى بىلەن پەرزەنتلەرنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى پاكىز، تازا بولۇشى، رەتلىك كىيىنىشى، بولۇپمۇ ئاممىۋى سورۇنلارغا بارغاندا كىيىم ـ كېچەككە بەكمۇ ئەھمىيەت بىلەن قارىشى كېرەك. ئۇ شۇ سورۇندىكىلەرنى ھۆرمەت قىلغانلىق بولىدۇ. ئاممىۋى سورۇنغا ساقگىل ـ سۇچۈگۈل، مەينەت، قاسماق كىيىملەرنى كىيىپ بارسا، ئادەمنىڭ ئۆزىنىڭمۇ ئېتىبارى بولمايدۇ، سورۇننى كۆزگە ئىلمىغانلىق بولۇپ قالىدۇ. ئوغۇل بالا قۇرامىغا يېتىپ قالغاندىن كېيىن، مويىسپىتلارنىڭ ئالدىدا ۋە قىز ـ ئاياللارنىڭ ئالدىدا يېرىم يالىڭاچ ھالەتتە تۇرۇشى ئەدەپسىزلىك بولىدۇ. قىزلارنىڭ ئائىلىسىدە بولسۇن، ئاممىۋى سورۇنلاردا بولسۇن يەڭسىز، قولتۇقى ئوچۇق مايكىلارنى كىيىشى، تىزىدىن يۇقىرى، تار، مېڭىشتا قىينىلىدىغان يوپكىلارنى كىيىشى ھاياسىزلىق سانىلىدۇ. ئوغۇل بالا كىيىم ـ كېچەكلىرى ئارتۇق ھەۋەس قىلماسلىقى، قىزىل ـ تۇزۇل كىيىملەرنى كىيمەسلىكى، قولىغا ئۈزۈك، بويىنىغا زەنجىر سالماسلىقى ۋە باشقا زەرلىك نەرسىلەرنى زىننەت ئۈچۈن ئىشلەتمەسلىكى كېرەك. بۇ ھال ئاياللار بىلەن ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرغانلىق بولىدۇ ھەم كىشىلەرنىڭ غىدىقىنى قوزغايدۇ. ئېسىل كىيىملەرنى كىيىشكە بولىدۇ ، لېكىن ياسانچۇقلۇق، تەكەببۇرلۇق، مەنمەنچىلىك، ھاۋايى ـ ھەۋەس ئۈچۈن ياسىنىش ئەدەپسىزلىك، نورمالسىزلىق بولىدۇ.

ھەرقانداق مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس مىللىي خاسلىقى بولىدۇ. ئۆزىگە خاس مىللىي خاسلىقى بولمىغان خەلق ئۆزىنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكىنى يوقاتقان خەلقتۇر. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كىيىنىش، زىبۇ ـ زىننەت تاقاش ۋە پەرداز قىلىش جەھەتتە ئۆزىگە خاس گۈزەل ئەنئەنىسى بار. بۇ خىل ئەنئەنە بىزنىڭ ياشاش شارائىتىمىز، ئېستېتىك ئېڭىمىز، فىزىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكىمىزگە ماس ھالدا شەكىللىنىپ، مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىياتىمىزغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلىپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزىگە خاس مىللىي خاسلىقىنى تەشكىل قىلغان مۇھىم بىر تاشقى ئىپادىگە ئايلانغان.

ھازىر بەزى قىزلار بىر ئىلىك كەڭلىكتىكى، بىر ئىلىك ئۇزۇنلۇقتىكى يوپكىلارنى كىيىۋېلىپ، يا خاتىرجەم ماڭالمايدۇ يا خاتىرجەم ئولتۇرالمايدۇ، بۇ ھەرگىزمۇ گۈزەللىك ئەمەس. قىزلارنىڭ جەلپ قىلىش كۈچى بۇنداق ئاشكارىلىقتا ئەمەس، بەلكى ئەخلاق ۋە ھايادا.

第七，书具有解除疲劳、审美享受和使人激动的功能。

第八，喜欢书的孩子能养成良好的品德，培养自觉的学习习性。他们把闲暇的时间不是用来玩无聊的游戏而是用来读书，结果能有效防止他们误入歧途。

子女的着装打扮

在着装和打扮方面严格教育子女非常重要。首先，孩子们应该穿着干净整齐，特别是到公共场合更应该注重穿着，这是对所去场合公众的尊重。到公共场合穿着随便、不整洁，既是对他自己的不尊重也是对公众场合的不注重。男孩子到懂事的年龄后，在长者和妇女面前袒胸露背是没有礼貌的行为。女孩子在公共场合还是家里穿无袖漏腋的衣服、穿高于膝盖紧身既不方便走路又不方便坐起的裙子向来等于被视为羞耻。男孩子不应该注重追求穿着，不应该穿红色的衣物，不应以打扮为目的戴戒指、项链、耳环等饰物，否则就等于拿自己和女人比较，引起人们无比的愤怒。人们可以穿着高档的服装，但是一味以打扮、炫耀和傲慢为目的的装扮实则是失礼的行为。

任何一个民族都有自己独特之处，没有自己独特品性的人是失去特点的人。维吾尔群众在穿着、装饰和打扮方面有自己独特的审美传统，这种传统的形成符合维吾尔人的生存条件、审美观和生理特征，它随着文化的发展而共同发展，成为维吾尔人独特性的重要外部表现之一。

现在一些女孩穿一尺来长、一尺来宽的短裙子，既不方面走路，也不方便坐起，这决不是美的表现。女子的吸引力不是在于暴露而是在于品德和知廉耻。

قىزلار تەربىيىسى

ئانا قىزلار ئۈچۈن ئەڭ ياخشى پەزىلەت ئۈلگىسى بولۇشى كېرەك. ئۇيغۇرلاردا «قىزنى بۇزغان ئانىسى» دېگەن گەپ بار. ئانىنىڭ خۇلقى، مىجەزى قىز بالىغا ئىنتايىن چوڭقۇر ئىز سالغان بولىدۇ. قىز بالا ئانىنىڭ ھەربىر ھەرىكىتى، گەپ - سۆزلىرى ۋە يۈرۈش - تۇرۇشىغىچە بولغان ھەممە تەرەپلىرىنى دورايدۇ ۋە چوڭقۇر تەسىرگە ئۇچرايدۇ. شۇڭا، ئانىلار قىزى ئۈچۈن بولسىمۇ ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويۇشى كېرەك، گۈزەل خۇلۇق ۋە ياخشى نەمۇنىلىك پەزىلەت بىلەن قىزلارغا ئۈلگە بولۇشى كېرەك.

پەرزەنتنى ھەرگىز كىچىك چاغلاشقا بولمايدۇ. سەل بويىغا يەتكەندە تەربىيە بەرسەممۇ كېچىكمەيمەن دەپ قارىساق، يامان نەتىجە ئاللىبۇرۇن كېچىكىپ قالغانلىقىمىزنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. تەجرىبىلىك ئانىلار قىزلار بوۋاق چاغىدىلا، نومۇس قىلىش، ئىزا تارتىش، ھايالىق بولۇش تەربىيىسىنى ئېلىپ بېرىش بىلەن قىزلارنىڭ قىزلىق تەبىئىتىنى كۈچەيتىشكە تىرىشىدۇ. ئازراق يامان، ئەخلاقسىز گەپ - سۆزلەر ۋە قىلىقلارنى قىلىپ قالسا دەرھال «نومۇس، ئىزا ... ئىزا ... ئۇيات، ئۇيات» دېگەن سۆزلەر بىلەنلا گۆدەك قەلبىگە قانداق ئىشلارنىڭ پەزىلەتلىك ئىش، قانداق ئىشنىڭ ئۇياتلىق ئىش ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدۇرىدۇ.

قىزلار مەكتەپ يېشىغا توشقاندىن كېيىن، پەزىلەت تەربىيىسىنى تېخىمۇ كۈچەيتىشكە توغرا كېلىدۇ. مەكتەپ تەربىيىسى بىلەن ئائىلە تەربىيىسىنى بىرلەشتۈرۈپ، قىزلاردا ئۆزىنى تونۇش، ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويۇش، ئۆزىنىڭ قىزلارغا خاس پەزىلىتىنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىش لازىم. چۈنكى، بۇ چاغدا قىزلانىڭ سىرتقى تەسىرنى قوبۇل قىلىشى تېخىمۇ روشەن بولۇشقا باشلايدۇ. ھەردائىم قىزلاردىن ئەھۋال ئىگىلەپ تۇرۇش، ئۇلارنىڭ قانداق تەسىرلەرنى قوبۇل قىلىۋاتقانلىقىغا كۆز - قۇلاق بولۇپ تۇرۇش لازىم. كۆزىتىشلەرگە قارىغاندا، قىزلار مەكتەپكە كىرگەندىن كېيىنلا قىزلارغا خاس خاراكتېر ۋە خۇسۇسىيەتلەرنى يېتىلدۈرۈشكە بەك ئەھمىيەت بېرىدىكەن. ئۇلاردا نومۇس قىلىش، ئىزا تارتىشتەك پىسخىك ھالەت ئوغۇللارغا قارىغاندا خېلى گەۋدىلىك بولىدىكەن، قىزلار ساۋاقداشلىرىغا كۆيۈنۈش، ئۇلارغا يارەدەم بېرىش، ھېسداشلىق قىلىش جەھەتتىمۇ ئوغۇللاردىن ئۈستۈن تۇرىدىكەن. ئۇلارنىڭ بۇ خىل ياخشى خاراكتېرنى يېتىلدۈرۈشىگە ئىلھام بېرىش كېرەك. ھەرگىزمۇ «خەق بىلەن كارىڭ نېمە» دېگەندەك گەپلەر بىلەن ئۇلارنىڭ قىزغىنلىقىغا سوغۇق سۇ سەپمەسلىك لازىم.

قىزلار باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ يۇقىرى يىللىقلىرىغا چىققاندىن كېيىن، پەزىلەت تەربىيىسىدە خاراكتېرلىك ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، قىزلارنىڭ يۈرۈش - تۇرۇشى، جەمئىيەتكە ئارىلىشىشى، نەلەرگە بارغانلىقى، نېمە ئىشلارنى قىلغانلىقى قاتارلىقلارنى قاتتىق سۈرۈشتۈرۈپ

女子教育

母亲应该成为女儿最好的道德模范。维吾尔人有“女儿不好在于母亲”的格言。母亲的品行和习性对女儿产生着深刻的影响。女儿模仿母亲的每一个言行举止并从母亲那里受到重要影响，所以母亲为了女儿也应严格要求自己，以自己美好的品德和良好的模范行为给女儿树立榜样。

当孩子还小时，千万不能小看她，如果有等孩子长大一点再对其进行教育也不晚的思想，那么，发生不好的结果则会证实我们已为时过晚了。有经验的母亲当孩子还处在幼儿阶段，就会对她进行廉耻教育和努力强化女性的天性意识。如果孩子出现了一些不礼貌的言行，就应立即说“羞羞”让其幼小的心灵感知什么样的行为是有道德的，什么样的行为是羞耻的。

当女孩子到达入学年龄时更应该加强品行教育。把学校教育和家庭教育结合起来，重视对女孩自我认知，自我严格要求，强化女性特有品德意识。因为从这个时候开始，女孩接受外界影响更加明显，所以要时刻注意掌握女孩子的情况，关注她们接受什么样的影响。根据观察，女孩子自入学开始，就非常自觉重视女孩特有的性格特征。相比较而言，女孩的羞耻感心理比男孩更明显，在关心、帮助和同情同学等感情方面要高于男孩，应该重视引导她们这种良好性格的培养，决不能以“管别人干什么”这样的话对她们的热情泼凉水。

女孩子进入小学高年级的时候，需要对她们的品行进行转变性教育，所以需要对她们的言行举止、接触社会、来去交往等进行询

تۇرۇش لازىم. ئۇلارنى مەكتەپتىن كەچ قالماسلىققا، ئۆزى يالغۇز بىر يەرگە بارماسلىققا، تونۇمىغان ئادەملەر بىلەن باردى - كەلدى قىلماسلىققا، رېستوران ۋە باشقا ئويۇنخانىلارغا بارماسلىققا، باشقىلار بىلەن بېرىشقا قىزىقىپ كېتىپ قالماسلىققا ئاگاھلاندۇرۇش كېرەك.

قىزلاردا بىرەر ئىش سادىر بولغاندا ئەمەس، بەلكى ئىنتايىن توغرا ۋە مۇۋاپىق بىر پەيتنى تاللاپ، جەمئىيەتتە بولۇپ ئۆتكەن مەسىللەرنى ئۆرنەك كۆرسىتىش ۋاستىسى بىلەن جەمئىيەتتىكى مۇھەببەت تراگېدىيىلىرىنىڭ سەۋەبىنى سەمىگە سېلىپ تۇرۇش لازىم. بولۇپمۇ، پۇل ۋە بايلىققا، مەنسەپكە تايىنىپ قىزلارنىڭ ۋىجدانىنى بۇلغايدىغان، نۇرغۇن نادان، ئىرادىسىز قىزلارنىڭ ئاشۇ پۇلدار نائەھلىلەرنىڭ چاڭگىلىدا نابۇت بولۇپ، قەدىر - قىممىتىنى يەرگە ئۇرۇۋاتقانلىقىنى دارتمىلاش يولى بىلەن چۈشەندۈرۈش ۋە جەمئىيەتنى چۈشىنىش پۈرسىتىگە ئىگە قىلىش لازىم.

قىزلارغا بېرىلىدىغان پەزىلەت تەربىيىسىنىڭ بىرى، ئۇلارنى كىچىكىدىن باشلاپلا ئۆي ئىشىغا پۇختا، ئىشقا پىشقان، ئاش - تاماقنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان قىلىپ تەربىيىلەش لازىم. بۇمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ پەرزەنت تەربىيىسىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى بولۇپ كەلگەن.

بىلىش كېرەككى، ئۆي ئىشلىرىغا پۇختا، پىشقان بولۇش، پاكىز، تەرتىپلىك ۋە رەتلىك بولۇش كىشىلىك تۇرمۇشتىكى قەتئىي بىلىش زۆرۈر بولغان ئاددىي تەلەپ ھېسابلىنىدۇ.

نىكاھ توي

نىكاھ ـ ئىنسان ئۆمرىدىكى ئەڭ مۇھىم، ئەڭ ئەھمىيەتلىك ئىشلارنىڭ بىرى. نىكاھ توي ـ ئائىلە جامائەتچىلىكىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىشىنىڭ، ئۇرۇق - تۇغقانلار ئارىسىدىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنىڭ تىكلىنىشى ۋە كېڭىيىشىنىڭ مەنبەسى. شۇڭا، ئۇ تارىختىن بۇيان شەخسلەرنىڭ، ئائىلىنىڭ ۋە جەمئىيەتنىڭ يۈكسەك ئېتىبار بېرىشىگە ئېرىشىپ كەلدى.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى توي مۇراسىملىرى داغدۇغىلىق بولۇپ، توي كۈنىدىكى پائالىيەتلەرنىڭ دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ. ئۇيغۇرلار خۇش چاقچاق ۋە سەنئەتخۇمار خەلق بولغاچقا، ئۇلارنىڭ بۇ تەبىئىتى توي مۇراسىملىرىدا گەۋدىلىك ئەكس ئېتىلىدۇ. توي كۈنى يىگىت بىلەن قىز ئۆزلىرىنىڭ ئۆيىدە دوست - بۇرادەرلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا ھەر خىل كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزىدۇ. بۇلاردىن بىرى، قىزنىڭ ئۆيىدە بولىدىغان «يار - يار» ياكى «ئۆلەن» ناخشىسىنى ئېيتىشىشتىن ئىبارەت. «يار - يار» قوشاقلىرى قىزنى ئۆزىتىش ئاخشىمى كۆچىلىك تەرىپىدىن ئېيتىشىش شەكلىدە ئورۇندىلىدۇ. «يار - يار» قوشاقلىرىنىڭ مەزمۇنى شۇ تويىنىڭ ئەھمىيلى ئەھۋالىنى چىقىش قىلغان ھالدا ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. قىز ئۆز رازىلىقى

问。需要对放学不能晚归、独自一个人不能外出、不与陌生人来往、禁止到餐厅和娱乐场所、和他人喜欢外出等行为进行警告。

不应等到女孩出了什么意外后，而应选择一个恰当的时机以讲述在社会上发生的警示事例为手段，把社会上爱情悲剧原因分析清楚，让孩子产生意识。特别是要将任凭金钱、财富和地位污染女孩精神，把许多无知、意志薄弱女孩子被有钱的无知之徒摧残、贬低自身价值的事用委婉的方法加以讲解，多为她们创造理解社会的机会。

给女孩子进行品行教育之一，需要从小教育她们要善于做家务，勤快能干，能下厨房，这是维吾尔人教育子女的重要内容。要知道，精于家务、干净整洁，一向被看作是个人生活中必须明晓的一个简单要求。

婚 姻

婚姻是人类生命中最重要、最有意义的事情之一。结婚典礼是家庭成员的组成、不断发展以及树立和扩大亲戚之间关系的基础，所以有史以来得到个人、家庭和社会的高度重视。

维吾尔人之间的结婚典礼很隆重，结婚时的活动范围非常广泛。维吾尔人天性开朗活泼和喜欢艺术，他们的这一性格在婚礼上得到显著的体现。结婚那天，新郎和新娘于各自的家里在亲朋好友的陪伴下举行各种开心的活动，其中之一是在新娘家里进行唱《雅儿雅》（恋人啊恋人）或者《出嫁歌》等。《雅儿雅》歌谣在送新娘的晚上以众人一起欢唱的形式进行。《雅儿雅》歌谣的内容从婚礼的实际情况出发而变化。在新娘自愿

بىلەن بولغان تويلاردا، ئاساسەن قىزنىڭ مەدھىيىسى، گۈزەللىكى، قىزنىڭ بەخت - سائادىتى ھەققىدىكى ياخشى تىلەكلەر ھەمدە ئاتا - ئانىسى ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ ئارزۇ - تىلەكلىرى ئىپادىلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ تۇي ئادىتى كونكرېت مەزمۇنى بويىچە يىگىت تەرەپ قىز تەرەپكە ئەلچى ئەۋەتىش، تويلۇق بېكىتىش، نىكاھلاش، تۇي مۇراسىم كۈنىنى بېكىتىپ تۇي ئېشى بېرىش، قىز كۆچۈرۈش (يۆتكەش)، يۇز ئاچقۇ قىلىش قاتارلىق قائىدە - يوسۇنلار ئارقىلىق ئادا بولىدۇ.

ئەلچى ئەۋەتىش. يىگىت تەرەپ ئۆزى مۇۋاپىق دەپ تاللىغان قىزنىڭ ئائىلىسىگە تويلىشىش تەكلىپىنى قويۇشقا باردىغان ئەلچى ئەۋەتىدۇ. ئەلچى يىگىت تەرەپنىڭ ۋەكىلى بولۇپ، ئىككى تەرەپنىڭ تويلىشىشدا بارلىق مەسىلىلەرنى پىشىش ۋە بېكىتىش ئىشلىرىنى بېجىرىدۇ.

تويلۇق بېكىتىش. تويلۇق بېكىتىش نىكاھ ئادىتىدىكى تويلىشىشنىڭ ئىككىنچى قەدىمى. ئەلچى قويۇپ قىز تەرەپنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالغاندىن كېيىن، يىگىت تەرەپ ئەلچى ئارقىلىق قىز تەرەپكە بېرىلىدىغان تويلۇقنى بېكىتىدۇ. يەنى قىزغا بېرىدىغان مېھر (بېقىش) ھەققى، قىزنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى، تۇي ئېشىغا كېتىدىغان مال، ئاشلىق، ياغ قاتارلىقلارنى بېكىتىپ چىقىدۇ. تويلۇق ئەلچى ئارقىلىق قىز تەرەپكە تاپشۇرۇلىدۇ.

نىكاھلاش. يىگىت بىلەن قىزنىڭ بېشىنى باغلاش. يىگىت بىلەن قىزنىڭ بېشىنى باغلاپ قويۇش (نىكاھلاش) تويلىشىشقا پۈتۈشۈپ تۇي مەرىكىسى ئۆتكۈزۈلىدىغان كۈنى ئادا قىلىنىدىغان مۇراسىم. بۇ مۇراسىمغا يىگىت بىلەن قىز ۋە ئىككى تەرەپنىڭ گۈۋاھچىلىرى، يۇرت ئاقساقاللىرى، يىگىت بىلەن قىزنىڭ قولداش، دوستلىرى قاتنىشىدۇ.

تۇي مەرىكىسى ئۆتكۈزۈپ، تۇي ئېشى بېرىش. تۇي مۇراسىمى كۈنى تۇي مەرىكىسى ئۆتكۈزۈپ تۇي ئېشى بېرىش ئىنسانلارغا ئورتاق ئادەت. ئۇ ئىككى ياشنىڭ قانۇنلۇق ئەر - خوتۇن بولۇپ، بىر ياستۇققا باش قويىدىغانلىقىنى ئەل - جامائەتكە بىلدۈرۈشنى مەقسەت قىلىپ شەكىللەنگەن.

قىز (كېلىن) نى ياساندۇرۇش. ئۇيغۇرلار نىكاھنى مۇقەددەس بىلىش، تويىنى قۇتلۇق ئىش دەپ بىلىش چۈشەنچىسى بىلەن، تويى بولغان قىز (كېلىن) نى ياساندۇرۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدىغان ئادەتنى شەكىللەندۇرگەن.

قىز (كېلىن) كۆچۈرۈش. تۇي ئېشى بېرىپ مېھمانلارنى ئۇزاتقاندىن كېيىن، كۈن ئولتۇرغان مەزگىلدە قىز كۆچۈرۈش ئۈچۈن يىگىتنىڭ ئانىسىنىڭ باشلامچىلىقىدا يىگىتنىڭ ئايال مېھمانلىرى قىز تەرەپكە بارىدۇ. ئۇلار قىز تەرەپنىڭ تۇي داستىخىنىدا ئالاھىدە كۈتۈلۈپ مېھمان بولىدۇ. تۇي مەشرىپىدىن كېيىن يىگىت، قولداشلىرى بىلەن بىرلىكتە قىزنى كۆچۈرۈپ ئېلىپ كېتىدۇ. قىزنىڭ ئانىسى ۋە قىز (كېلىن) نىڭ ئايال تۇغقانلىرى، قولۇم - قوشنىلىرى، قولداشلىرى يۆتكەشكە قاتنىشىپ يىگىتنىڭ ئۆيىگە كېلىنىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، قىز يۆتكىگەنلەرنى كۈتۈۋېلىش داستىخىنىغا داخىل بولىدۇ.

结婚的婚礼上，基本上表达对新娘美丽、幸福美满的赞美和父母及亲人的希望和祝福。

维吾尔人的结婚习惯按照具体内容通过男方向女方家派媒人、确定结婚给女方的彩礼、念尼卡、确定结婚典礼的日子、给女方送结婚用品、揭面纱（接新娘）等仪式习惯完成。

派媒人是男方向自己选择的认为合适的姑娘家里派媒人表示结婚的建议。媒人作为男方的代表办理有关双方结婚的所有问题和需确定的事宜。

确定结婚给女方的彩礼是按照尼卡习俗结婚的第二步。派媒人取得女方同意后，男方通过媒人确定给女方的彩礼。即确定给女方的抚养费、新娘买服装、婚事上所需的牲畜、粮食、油等，通过媒人送到女方家里。

尼卡是指新郎和新娘确定夫妻关系，在完成婚礼准备结婚典礼那天进行的仪式。由男女双方的证人、居所的长者、男女双方的伴郎伴娘和朋友等参加。

举行结婚典礼，宴请客人。结婚典礼之日，举行结婚仪式宴请客人是人类的共同习俗，以让世人知道男女双方结为合法夫妻将以同床共枕为目的而形成。

打扮新娘是维吾尔人根据结婚是神圣的事、婚礼是喜庆的事的理解，养成了对打扮新娘给予非常重视的习惯。

接新娘是指宴请完客人之后，傍晚时分为接回新娘在男方母亲的带领下男方的女嘉宾一起到女方家里，她们在女方的宴席上得到特别的招待。婚礼麦西莱甫之后，新郎和伴郎等一起接新娘回家。新娘的母亲、亲人、邻居、朋友参加接新娘仪式到男方家安置好新娘，并要得到男方的招待。

يول توسۇش. قىز (كېلىن) كۆچۈرۈش - يۆتكەشتە، قىز (كېلىن) نى مەپىگە ئولتۇرغۇزۇپ يۆتكەپ، يىگىتنىڭ ئۆيىگە قىز كۆچۈرگۈچىلەر بىلەن بىرگە ئېلىپ بارىدىغان، قولداشلىرى ۋە ئايال مېھمانلار بىللە ماڭىدىغان ئادەت شەكىللەنگەن. قىز (كېلىن) يۆتكىگۈچىلەر يىگىتنىڭ ئۆيىگە يېقىنلاشقاندا، يىگىتنىڭ مەھەللىسىدىكى قوشنىلىرى يولغا ئارغامچا تارتىپ يول توسىدۇ. ئۇ تويى بولغان قىزنىڭ نىكاھنى قەدىرلەش ھېسسىياتىنى كۆچەيتىش رولىنى ئويناپدۇ.

گۈلخاندىن ئاتلاش. كۆچۈرۈپ كېلىنگەن قىز (كېلىن) ھويلىغا كىرگەندىن كېيىن، ئالدىغا تەييارلاپ قويۇلغان گۈلخانغا ئوت يېقىلىپ، قىز گۈلخان ئۈستىدىن ئاتلاپ ئۆتىدۇ. بەزىدە قىز (كېلىن) گىلەمگە ئولتۇرغۇزۇلۇپ، گىلەمنىڭ تۆت تەرىپىدىن تۆت ئادەم تۆتۈپ تۇرۇپ، گۈلخان ئۈستىدىن ئېلىپ ئۆتۈلىدۇ. ئۇ يىگىت بىلەن قىزنىڭ بىر - بىرىگە ئىجىل بولۇپ، بىر ئۆمۈر بەختلىك بولۇشى ئۈچۈن ئورۇندىلىدىغان ھەرىكەت. ئۇ ئاتەشپەرەسلىك دىنىدىن قالغان ئەنئەنە بولسىمۇ، ئۇنىڭدا نىكاھنى ئۇلۇغلاش، ئۆمۈرلۈك نىكاھنى تەشەببۇس قىلىشتەك چوڭقۇر مەزمۇن بار.

يەڭگە قوشۇش. ئۇيغۇرلار تويلاشقاندا، تويى بولغان قىزغا يەڭگە قوشۇپ يىگىتنىڭ ئۆيىگە يۆتكەپ بارىدۇ. يەڭگە بولغۇچى تويى بولغان قىزغا ھەمراھ بولۇپ، يىگىتنىڭ ئۆيىگە بېرىپ يېڭى كېلىننىڭ يېڭى تۇرمۇشقا كۆنۈۋېلىشىغا ياردەم بېرىدۇ.

يۈز ئاچقۇ. يۈز ئاچقۇ تويىنىڭ ئىككىنچى كۈنى يېڭى كېلىننى تەبرىكلەش يۈزىسىدىن ئۆتكۈزۈلىدىغان كىچىك مەرىكە. بۇ كۈنى يېڭى كېلىننىڭ يۈزىنى ئېچىش مەرىكىسى ئۆتكۈزۈش ئۇچۇن، كېلىننىڭ ئايال تۇغقانلىرى، ئانىسى ۋە يىگىتنىڭ تۇغقانلىرى، دوستلىرى يىگىتنىڭ ئۆيىگە يىغىلىدۇ. كېلىننىڭ بېشىغا شايى ياكى پەردە ياغلىق ئارتىلىپ يۈزى يېپىلىپ، قولداشلىرى بىلەن بىرگە سورۇندىكىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئولتۇرىدۇ. سورۇندىكىلەر ئۇلارنىڭ يېڭى تۇرمۇشقا قەدەم قويغانلىقىنى مۇبارەكلەيدۇ.

سالامغا بېرىش. يېڭى كېلىن ئاتا - ئانىسىغا سالامغا بېرىش تويىنىڭ ئاخىرقى پائالىيەتلىرىنىڭ بىرى. توي مەرىكىسى ئۆتكۈزۈلۈپ 10 ~ 15 كۈن ئۆتكەندە قېينانىنىڭ تۇغقانلىرى، يېقىنلىرىدىن بىرقانچە كىشىنىڭ ھەمراھلىقىدا ئاتا - ئانىسىنىڭكىگە سالامغا بارىدۇ.

«يامان بولىدۇ» قارىشى

ئۇيغۇر خەلقى مول مەزمۇن ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە بىر قاتار ئۆرپ - ئادەتلەرنى بارلىققا كەلتۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ ئۆرپ - ئادەتلەرنى مەنسۇي جەھەتتىن تولۇقلايدىغان «يامان بولىدۇ» قارىشىنى پەيدا قىلىپ، ئۇنى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋاملاشتۇرۇپ ئىشلىتىپ كەلمەكتە. «يامان بولىدۇ» قارىشى كىشىلىك مۇناسىۋەت، كۈندىلىك تۇرمۇشتا ياخشىلىق ۋە يامانلىقنى، گۈزەللىك ۋە رەزىللىكنى، پاكلىق ۋە ناپاكلىقنى، ھەق بىلەن ناھەقنى پەرقلەندۈرۈشتىكى مىزان دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ قاراتمىلىقى

设路障是指当接新娘回新郎家时，形成了让新娘坐上轿子，和新郎一起接新娘的人们、伴郎伴娘、女宾客一同回来的习俗。当接新娘的人群快接近新郎家时，新郎家的邻居们在路边拉上绳子，挡住路，以起到加强新娘珍惜婚姻感情的作用。

跳火堆是指当新娘到达新郎家里时，点着准备好的火堆，新娘从火堆上跳过去。有时候新娘坐在地毯上，地毯的四个角让四个人拉着从火堆上过去，它是为男女双方相互恩爱一生幸福而进行的活动。它虽是从拜火教遗留下来的习俗，但是具有珍视婚姻白头偕老的内容。

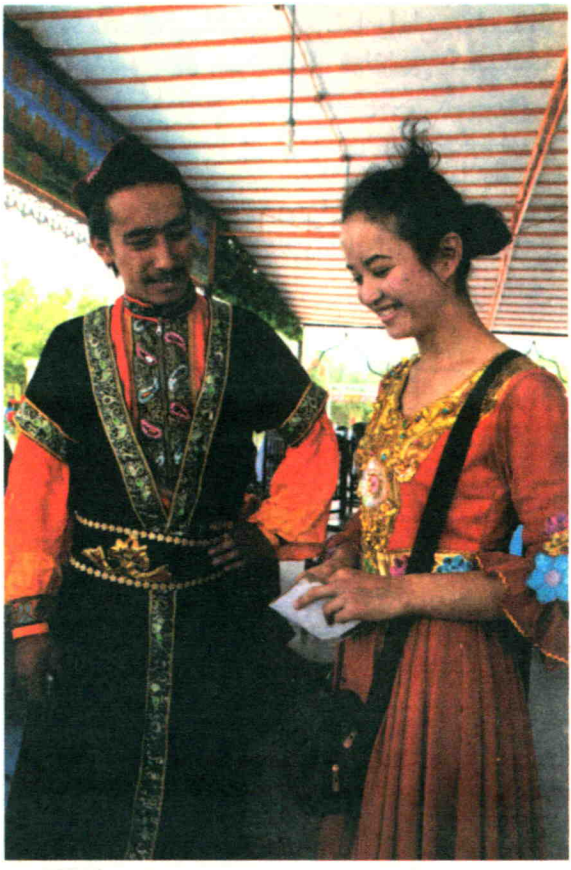

嫂子陪是指维吾尔人结婚时，嫂子陪着新娘一起到新郎家，嫂子陪着新娘帮助其适应新的生活。

揭面纱是指婚礼的第二天为欢迎新媳妇而举行的小型仪式。这一天为了进行揭开新媳妇面纱的仪式，新娘的母亲、女性亲戚和新郎的亲戚朋友聚集到新郎家里。新娘的头上披上纱巾遮住，与伴娘和女伴坐到场合的中间位置，到场的人们祝贺新娘结束少女时期，迈入妇女时代。

行礼是指新媳妇给父母行礼，是结婚的最后一项活动。结婚典礼结束10至15天后，新媳妇在岳母的几个亲人的陪同下去给父母行礼。

禁忌观

维吾尔族人民在形成内容丰富和民族特点鲜明的一系列风俗习惯的同时，又形成了在精神生活方面补充的风俗习惯的禁忌观，代代传承下来。

ئېنىق، چەكلەش، تەۋسىيە قىلىش كۈچى زور، چېتىلىش دائىرىسى كەڭ. مەزمۇنى مول ۋە چوڭقۇر بولۇپ، بەزىلىرى ھېكمەت تۈسىنى ئالغان. بۇ قاراشلارغا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇزاق زامانلاردىن بۇيانقى ئەقىل - پاراسىتى، مول كىشىلىك تۇرمۇش تەجرىبىلىرى ۋە ساۋاقلىرى سىڭگەن. شۇڭا، بۇ قاراشلارنىڭ ھازىرقى ئەۋلادلارنى ساغلام ئەخلاقىي پەزىلەتلەر بىلەن تەربىيىلەشتىكى رولى ئىنتايىن زور.

ياشقا چوڭراقلارنىڭ ئالدىدىن ئۆتسە يامان بولىدۇ: چوڭلار ئولتۇرغان يەرگە كىلىپ ياتسا، پۇتىنى سۇنۇپ ئولتۇرسا يامان بولىدۇ: ئاتا - ئانىسىنىڭ گېپىگە كىرمىسە، ئاتا - ئانىغا گەپ ياندۇرسا يامان بولىدۇ: ئاتا - ئانىدىن بىسوراق ئىش قىلسا يامان بولىدۇ: چوڭلارنىڭ يېشىنى سورىسا يامان بولىدۇ: ئادەمگە قاراپ ئەسنىسە، كېرىلسە، چۈشكۈرسە يامان بولىدۇ: قولىنى كەينىگە تۇتۇپ ماڭسا يامان بولىدۇ: چاپان، كۆڭلەكنىڭ تۈگمىسىنى ئېتمەي، مەيدىسىنى ئېچىۋالسا يامان بولىدۇ: ئادەم بار جايدا پۇتىنى مىنگەشتۇرۇپ ئولتۇرسا يامان بولىدۇ: چاپاننىڭ يېڭىنى ساپماي، يېپىنچا قىلىۋالسا يامان بولىدۇ: ئادەمدىن ئاتلىسا يامان بولىدۇ: ئادەمنىڭ ئېتراپىنى چۆرگىلىسە يامان بولىدۇ: ئادەمگە قاراپ تۈكۈرسە يامان بولىدۇ. بۇلاردا ئاتا - ئانىلارنى، چوڭلارنى ھۆرمەتلەش، ئادەمنى ئۇلۇغلاش مەزمۇن قىلىنغان بولۇپ، پايدىلىق ۋە ئىلمىي «يامان بولىدۇ» لاردۇر.

ئاياللارنىڭ كاسىسىغا، يوتىسىغا، مەيدىسىگە تىكىلىپ قارىسا يامان بولىدۇ: باشقىلارنىڭ ئەۋرىتىگە قارىسا يامان بولىدۇ: زىنا قىلسا يامان بولىدۇ: يالغان گەپ قىلسا يامان بولىدۇ. بۇلاردا ئەدەپ - ئەخلاقسىزلىق، ھايالىق بولۇش ئاساس قىلىنغان.

سۇغا تۈكۈرسە يامان بولىدۇ: ئادەم ماڭىدىغان يولغا يۇندا تۆكسە يامان بولىدۇ: كىر سۇيىدىن ئاتلىسا يامان بولىدۇ: بىتاھارەت تۇرۇپ كىشىلەرگە قارىسا يامان بولىدۇ: داستىخانغا دەسسىسە يامان بولىدۇ: چاچ - ساقال، بۇرۇتنى ئۆستۈرۈۋەتسە يامان بولىدۇ: قولىنى يۇيۇپ بولۇپ سلكىسە يامان بولىدۇ: قولتۇق، بۇرۇنلارنىڭ تۈكى ئۆسۈپ كەتسە يامان بولىدۇ: ئەخلەت، يۇندا ئۆيدە قونۇپ قالسا يامان بولىدۇ: ئاشلىق ۋە يېمەكلىك ئۈستىدىن ئاتلىسا يامان بولىدۇ. بۇلاردا تازىلىققا ھەر جەھەتتىن ئەھمىيەت بېرىش، شەخسىي، مۇھىت تازىلىقىنى ئەلا بىلىش تەكىتلەنگەن.

كېچىدە تىرناق ئالسا يامان بولىدۇ: كېچىسى يالاڭاش ئۇخلىسا يامان بولىدۇ: كېچىسى ئۈستىگە يېپىنچا ياپماي ئۇخلىسا يامان بولىدۇ: دەز كەتكەن، پۇچۇق قاچىدا تاماق يېسە يامان بولىدۇ: ئۆرە تۇرۇپ ئىشتان كىيسە يامان بولىدۇ: ئاچقۇچنى پىرقىراتسا يامان بولىدۇ: كېچىسى ئۇن سېلىپ يىغلىسا يامان بولىدۇ: ئوڭدىسىغا يېتىپ ئۇخلىسا يامان بولىدۇ: قولىنى مەيدىسىگە قويۇپ ئۇخلىسا يامان بولىدۇ: كۇن قىزىلغىچە ئۇخلىسا يامان بولىدۇ: ئۆي ئىچىدە ئىسقىرتسا يامان بولىدۇ: ئېڭىكىنى تۇتۇپ ئولتۇرسا يامان بولىدۇ: بالىنىڭ بېشىغا ئورسا يامان بولىدۇ. بۇلاردا تەن سالامەتلىكىنى ئاسراش كۆزدە تۇتۇلغان.

从长者面前路过不行礼、在长者坐的地方躺下、伸腿坐、不听父母的话、对父母顶嘴、做未经父母允许的事情、问长者的年龄、对着人打哈欠、伸懒腰、打喷嚏、手背在后面走路、穿衣服不系扣子、敞胸露怀、在人面前翘二郎腿、披着衣服不穿、从人身上跨腿、围着人周围转、对着人吐唾沫等都属于禁忌之列。这些都以尊敬长辈、尊敬父母、以人为本为内容，是有益和科学的禁忌。

注视妇女的臀部、大腿、胸部，看别人的私处，强奸、撒谎也都属于禁忌，这些以讲文明、有所顾忌为基本点。

往水里吐唾沫、往人行道上泼脏水、跨洗过衣服的脏水、未经洗漱注视别人、踩踏餐桌布、蓄胡子、洗完手后甩手、不及时清理腋毛和鼻毛、跨食物等都属于禁忌。这些禁忌强调了从各方面注意讲究环境卫生和个人卫生。

夜间剪指甲、睡觉时头上不戴帽子、身体不盖被子、用有缺口的碗吃食物、站着穿裤子、转钥匙玩、夜间放声哭泣、正仰着睡觉、把手放在胸上睡觉、睡到太阳老高、在家里吹口哨、托着下巴呆坐、打孩子的头等等都在禁忌之列，这些是基于身体健康的考虑。

ئاداۋەت ساقلىسا ياماڼ بولىدۇ؛ ئۆلۈپ كەتكەنلەرنىڭ غەيۋىتىنى قىلسا ياماڼ بولىدۇ؛ كىشىلەرگە لەقەم قويسا ياماڼ بولىدۇ؛ ھەسەت قىلسا ياماڼ بولىدۇ؛ ئوغرىلىقچە گەپ تىڭشىسا ياماڼ بولىدۇ؛ ئادەم چېقىشتۇرسا ياماڼ بولىدۇ؛ كىبىر قىلسا ياماڼ بولىدۇ. بۇلاردا سەممىي، كەمتەر ئادەم بولۇش يوللىرى كۆرسىتىلگەن.

ئۆتنە ئالغان نەرسىنى قايتۇرمىسا ياماڼ بولىدۇ؛ يېتىمنىڭ ھەققىنى يېسە ياماڼ بولىدۇ؛ كىشىنىڭ ھەققىگە قارا سانىسا ياماڼ بولىدۇ؛ تەمەخورلۇق قىلسا ياماڼ بولىدۇ؛ ھالال يېمىسە ياماڼ بولىدۇ. بۇلاردا توغرا بولغان ئىلىم - بىرىم مۇناسىۋىتى، ئادىللىق قاتارلىقلار كۆرسىتىلگەن.

بۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ھەر بىر ئىش - ھەرىكەتتىكى بولغۇسى ناچار ئىللەت، ناچار خاھىشنىڭ ئۆزىگە، باشقىلارغا، پەرزەنتلىرىگە زىيان يەتكۈزىدىغان، سالامەتلىككە زىيان يەتكۈزىدىغان، مۇھىتنى بۇزىدىغان ھادىسىلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن قوللانغان بىر خىل ئۇسۇلى بولۇپ، بۇ خىل ئۇسۇلنى تەڭرىگە ياكى دىنىي ئېتىقادنىڭ كۈچىگە باغلاپ خىتاب قىلغانلىقى ئۆز تەجرىبىلىرىنى، مەقسىتىنى سىرلىقلاشتۇرۇپ «ياماڼ بولىدۇ» دەپ ئىپادىلىگەنلىكىدىن ئىبارەت. «ياماڼ بولىدۇ» قارىشىدا ئەجدادلىرىمىز ئېتىقاد قىلغان دىنلارنىڭ تەسىرى بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ قاراشلار دىنىي ئەقىدىدىن كۆرە، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەمگەك، تۇرمۇش، ئالاقە جەريانىدا توپلىغان تەجرىبىلىرى، بىلىملىرى ۋە ئەخلاقىي قارىشى، تۇرمۇش قارىشى، بولۇپمۇ مىللىي پسىخىكىسى «ياماڼ بولىدۇ» ئارقىلىق ئىپادە قىلىنغان. «ياماڼ بولىدۇ» قارىشىغا غايەت زور ئىلمىي نۇقتىئىينەزەرلەر يوشۇرۇنغان، چوڭقۇر ۋە مول ھەقىقەتلەر مۇجەسسەملەنگەن. بۇ خىل قاراش بىزگە ئەجدادلىرىمىزنىڭ، ئاتا - ئانىمىزنىڭ ياخشى ئارزۇسىنى، بىرلىك - ئىتتىپاقلىقنى مۇھىم بىلىدىغان، ساختىلىق، رەزىللىكنى ياماڼ كۆرىدىغان ئەخلاقى، خۇلقى، مىجەزىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مانا بۇلار «ياماڼ بولىدۇ» قارىشىنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتى ۋە ئىدىيە مەنبەسىدىن ئىبارەت. شۇڭا، خەلقىمىز ئۆزۈن زامانلاردىن بۇيان «ياماڼ بولىدۇ» قارىشىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى قەدىرلەپ ئۆزىدە، ئەۋلادلىرىدا سەممىي، راستچىل خىسلەتنى، ئەدەپلىك، ھايالىق بولۇشتەك ئومۇمىي ئەخلاقنى، ئىقتىسادچىل، تېجەشلىك بىلەن ئىش كۆرۈشتەك ئادەتنى يېتىلدۈرگەن.

ئۇيغۇرلاردىكى «ياماڼ بولىدۇ» قارىشى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئورتاق ئەخلاق ئۆلچىمىنى ، ھەر بىر كىشىنىڭ خۇلق - مىجەزىنى، يەنى ئىنتىلىش ۋە ياخشى كۆرۈش، نەپرەتلىنىش، قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت ئاڭ ۋە بىلىش جەھەتتىكى پسىخىكىسىنى گەۋدىلەندۈرىدۇ. «ياماڼ بولىدۇ» غا مۇناسىۋەتلىك ئەنئەنىۋى ئەدەپ - ئەخلاق مىزانلىرىمىزغا يوشۇرۇنغان پۈتمەس - تۈگىمەس ھەقىقەتلەر بۈنىڭدىن كېيىنكى مەدەنىيەتلىك، زامانىۋى تۇرمۇشىمىزدىمۇ ئۆز قىممىتىنى يوقاتمايدۇ، ھەتتا تېخىمۇ زۆرۈر بولىدۇ.

心存怨仇、谈论死者的是非、给人起绰号、嫉妒、偷听、告别人的状、傲慢等是禁忌，这些指出做人要诚实和谦虚。

以上这些都是祖先们为了防止每件事和行为可能产生的不良后果会影响和危害他人、自己、子孙的身心健康和破坏环境而规定的践行法则，以便借助上天或者宗教的力量把这些有益的经验和目的通过禁忌而神秘化地加以体现。

禁忌观里有宗教信仰的影响，但与其说是宗教思想不如说是先辈们劳动、生活、交往过程中积累总结的经验、真知灼见、道德观、生活观，尤其是民族心理特质以禁忌形式的体现。这种禁忌观体现了要珍视先辈和父母的美好愿望和团结统一、反对虚伪欺诈的道德行为规范，这才是禁忌观的本质和思想基础。所以长期以来人们继承和重视禁忌观，以培养自己和子孙诚实诚信的品德、文明且有所顾忌的基本美德和勤俭节约的习惯。

维吾尔人的禁忌观体现了维吾尔人共同的道德标准和每个人的性格、追求、爱憎等方面的思想和认知方面的心理。因此正确认识和研究禁忌观对研究维吾尔人心理潜意识具有重要的价值。

ئوننىچى باب ناخشا ـ ئۇسسۇل ماكانى

1. ئەنئەنىۋى بايراملار

نوروز بايرىمى

نوروز بايرىمى ـ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى يېڭى يىل بايرىمى. «نەۋروز» سوغدى تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان ئاتالغۇ بولۇپ، «نەۋ» يېڭى دېگەنىنى، «روز» كۈن دېگەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇ «يېڭى كۈن» مەنىسى بىلەن يېڭى يىلنىڭ بىرىنچى كۈنى دېگەنلىك بولىدۇ. ئەجدادلىرىمىز بۇنىڭدىن نەچچە مىڭ يىللار ئىلگىرى ئۆزى تۇرۇپ چىققان قۇياش كالېندارى (شەمسىيە كالېندارى) بويىچە، ئەتىيازلىق كۈن توختىغان كۈنىدە (مىلادىيە 3 ـ ئايىنىڭ 21ـ، 22 ـ كۈنلىرىگە توغرا كېلىدۇ) بۇ بايرامنى ئۆتكۈزۈشنى باشلىغان.

نوروز بايرىمى ـ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ كاتتا بايرىمى. بۇ كۈن كېلىشتىن ئىلگىرى «نوروز» لۇق تەييارلىقلار باشلىنىدۇ. ئۆيلىرىدە «كۆك» ئۆستۈرىدۇ. ئۇنى نوروز ئېشى قىلىشقا تەييارلايدۇ. نوروز كۈنى نوروز مۇراسىم پائالىيىتىگە ئېلىپ بارىدىغان دان تەييارلايدۇ. نوروز كۈنى كېيىشكە يېڭى كىيىم، پاكىز كىيىملەرنى راسلايدۇ. يۇرت، مەھەللە ئاقساقاللىرى باش بولۇپ، نوروز پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزىدىغان مەيدان، پائالىيەت ئەسلىھەلىرىنى تەييار قىلىشىدۇ.

نوروز كۈنى نوروز مەيدانىدا ناغرا ـ سۇناي چېلىنىپ، بايرام ساداسى ياڭرايدۇ. يۇرتتىكى ياش ـ قېرى، ئەر ـ ئايالنىڭ ھەممىسى نوروز مەيدانىغا توپلىنىدۇ.

نوروز بايرىمى ـ ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئەتنى سۆيۈش، تەبىئەت ئاتا قىلغان نېمەتلەرنى قەدىرلەش بايرىمى. بۇ كۈندە شائىرلار، يازغۇچىلار ـ ئەدىبلەر ئۆزى يازغان نوروزنامىلەرنى ئوقۇپ، يېڭى يىلنىڭ، تەبىئەتنىڭ ئۆزلىرىگە بەخت ـ قۇت ئېلىپ كېلىشىنى، دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىكتىن، ئىلىم ـ ھۈنەردىن مول ـ ھوسۇل، بەرىكەت يېغىشىنى تىلەيدۇ.

نوروز بايرىمى ـ ئۇيغۇرلارنىڭ مەرىپەت بايرىمى. نوروز كۈنىدە ئىلىم ئەھلىلىرى، شائىرلار، ئىلىم تەھسىل قىلىۋاتقانلار ئۆزلىرى يازغان نوروزنامىلەرنى بۇلاق سۈيىدە ئېقىتىپ، ئىلىم ـ بىلىمنىڭ تېخىمۇ گۈللىنىشىنى، بۇلاق سۈيىدەك ئۇزۇلمەسلىكىنى تىلەيدۇ. شاگىرتلار ئۇستازلىرىنى يوقلايدۇ. پۇلى بارلار مەكتەپ، مەدرىسىلەرگە مەبلەغ ئاجرىتىدۇ. ياخشى كىتابلارنى كۆچۈرۈپ چىقىشقا ئادەم ئورۇنلاشتۇرىدۇ. كۆۋرۈك، يول ياساشقا پۇل چىقىرىشىدۇ.

第十章　歌舞之乡

1. 传统节日

诺肉孜节

诺肉孜节是维吾尔族的传统新年。“诺肉孜（newruz）”是从粟特语借入的名称，“new”是新的意思，“ruz”是日子的意思，合起来是“新日子”的意思，表示新年的第一天。先辈们早在几千年前按照自己制定的太阳历法（阳历），把每年春天到来的日子（相当于公历3月21或者22日）定过诺肉孜节。

诺肉孜节是维吾尔族的隆重节日。在这一天到来之前，要进行诺日孜节前的准备。每家种植绿色蔬菜，准备诺日孜节的饭食，为诺肉孜节举行活动准备带去的谷物。为诺肉孜节准备新的衣服或者干净的服装。乡村里的长者带头准备过节的场地和活动设施。

诺肉孜节那天敲鼓吹唢呐，奏响节日的乐声。乡村的男女老少都集中到过节的场地。

诺肉孜节是维吾尔族表达对自然的热爱和珍惜自然赋予的馈赠的节日。这一天，诗人、作家、文艺家宣读为诺肉孜节准备的作品，希望在新的一年里大自然带来幸福快乐，给农业、园艺、手工等事业带来丰收和好运。

诺肉孜节是维吾尔族的文化节日。在这一天，学者、诗人、研究者把自己写的关于节日的诗赋诵读像泉水喷涌，希望知识更加丰富，像泉水一样源远流长。徒弟们要看望师傅，有钱的人要给学校文化教育和修桥筑路以捐助，节日里还要安排人手抄经典佳作。

نورۇز بايرىمى ـ ئۇيغۇرلارنىڭ تەنتەربىيە بايرىمى. نورۇز كۈنىدە چېلىشىش، بەيگە، ئوغلاق تارتىشىش پائالىيەتلىرى ئۆيۈشتۇرۇلىدۇ. ئىت تالاشتۇرۇش، توخۇ، قوچقار، بۇقا سوقۇشتۇرۇش، ئىلەڭگۈچتە ئۇچۇش، چاقپەلەكتە ئايلىنىش ئويۇنلىرى ئويناپلىدۇ. كىچىك بالىلار ھەرخىل بالىلار ئويۇنلىرىنى ئويناپىدۇ.

نورۇز بايرىمى ـ سەنئەت بايرىمى. نورۇز كۈنىدە نورۇز مەشرىپى ئۆتكۈزۈلۈپ، سازەندىلەر مۇقام مۇزىكىلىرىنى ئورۇندايدۇ. ئەر ـ ئايال ئۈسسۇلچىلار ئۈسسۇلغا چۈشۈپ، نورۇز ئەھلىنى شادلاندۇرىدۇ.

نورۇز ئېشى يېيىش نورۇز پائالىيىتىنىڭ يەنە بىر خاس مەزمۇنى. نورۇز ئەھلى ئېلىپ كەلگەن يەتتە خىل دان: بۇغداي، گۈرۈچ، قوناق، نوقۇت، ماش، تېرىق، ئارپا دانلىرى ۋە قوي، كالا، ئۆچكە، توخۇ، كەپتەر گۆشلىرى داشقازانغا سېلىنىپ، نورۇز ئېشى ئېتىلىدۇ. ئاش پىشقاندىن كېيىن نورۇز ئەھلى نورۇز ئېشىنى بىللە يېيىشىدۇ.

نورۇز بايرىمى ـ ئەدەپ ـ ئەخلاق، ئەنئەنە بايرىمى. نورۇز بايرىمى مەزگىلىدە ياشلار، بالىلار نورۇز ئەھلىدىن ئىلىم ـ ھېكمەت، ئەدەپ ـ ئەخلاق، ئېسىل ئۆرپ ـ ئادەتلەر، ياخشى كىشىلىك قاراش جەھەتلەردە نۇرغۇن تەربىيىۋى بىلىملەرگە ئىگە بولىدۇ.

نورۇز بايرىمى ـ ئىتتىپاقلىق بايرىمى. نورۇز كۈنىدە يۇرت ـ مەھەللىدە كېسەل بولغانلارنى يوقلاش، ئارازلىشىپ قالغانلارنى ياراشتۇرۇش ئىشلىرى ئۆيۈشتۇرۇلىدۇ.

نورۇز بايرىمىنىڭ ئاخىرقى كۈنىدە نورۇز سەيلىسى بولۇپ، يۇرتتىكى چوڭلار توپلىشىپ ئېتىز ـ ئېرىق، باغ ـ كۆللەرنى ئارىلاپ چىقىپ، تۇزەشتۇرىدىغان جايلارنى بەلگىلەپ، ئەتىيازلىق تېرىلغۇنى باشلاشنىڭ تەييارلىقىنى قىلىدۇ.

نورۇز بايرىمى ـ ئۇيغۇرلارنىڭ كونا يىلىنى ئۇزىتىپ، يېڭى يىلنى كۈتۈۋېلىش، كۆڭۈللەرنى شادلاندۇرۇپ، كەلگۈسىگە يېڭى ئىشەنچ، يېڭى ئىرادە تىكلەپ ئاتلىنىشقا سەپەرۋەر قىلىش بايرىمى. قىسقىسى، نورۇز بايرىمى دىندىن خالىي بولغان، ئۇزۇن مەزمۇنلارنى مۇجەسسەملىگەن، ساپ تەبىئەت، پەسىل بايرىمى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ھازىرقى ئىلغار مەدەنىيەتكە ۋەكىللىك قىلىش، ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىش، پۇقرالار ئەخلاق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش، ئەۋلادلارنى ساغلام روھتا تەربىيەلەش، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت، تەنھەرىكەت مەزمۇنلىرى ئارقىلىق ساياھەتچىلىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇش جەھەتلەردىمۇ مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

قۇربان ھېيت

قۇربان ھېيت ـ ئۇيغۇرلار مىلادىيە 10 ـ ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن ئىسلام دىنىنىڭ، جۈملىدىن ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇر ھېيت ـ

诺肉孜节是维吾尔族的体育盛会。这一天要举行摔跤、赛马、叼羊、斗狗、斗鸡、斗羊、斗牛、荡秋千、转盘游戏等比赛。少年儿童们也要进行各种游戏。

诺日孜节是艺术节日，这一天举行诺肉孜节买西莱甫，演奏者弹奏木卡姆音乐，男女舞者翩翩起舞，充满欢乐的气氛。

吃诺肉孜节食物是该节日另一个独特的内容。把参加诺肉孜节的人们带来的七种谷物：麦子、大米、玉米、鹰嘴豆、豆子、小米、高粱和羊、牛、山羊、鸡、鸽子等肉放到大锅里做诺肉孜节饭，煮熟后众人分享美餐。

诺肉孜节是传统文化礼仪的节日。过节期间，青少年和儿童能从参加诺肉孜节的众人那里获得关于知识、文明、道德、风俗习惯、正确的人生观等方面的教育。

诺肉孜节是团结的节日。过节时乡村的长者带领看望孤寡病残者，协调邻里间的不和睦者。

诺肉孜节的最后一天是郊游。这一天，乡里的长辈们聚集在一起走访田间地头、果园鱼塘，确定修正的地方，为春耕生产做准备。

诺肉孜节是维吾尔族辞旧迎新、振奋精神、鼓舞信心，以崭新的姿态跨入新一年的节日。简言之，诺日孜节是与宗教无关、集丰富内容、纯自然文化于一体的季节性节日，对现今代表先进文化传播、和谐社会建设、强化公民道德建设、教育子女健康成长、以传统文化体育内容发展旅游事业等的推进具有重要意义。

古尔邦节

古尔邦节是维吾尔族在公元10世纪前后信仰伊斯兰教以后，受伊斯兰教即阿拉伯伊斯兰教文化的影响而进入维吾尔族节日文化

بايراملىرى تەركىبىگە كىرگەن بايراملارنىڭ بىرى. قۇربان ھېيىت ھەجرىيە يىل ھېسابى بىرلىكى بولغان قەمەرىيە 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى باشلىنىدىغان داغدۇغىلىق بايرام. قەمەرىيە يىل ھېسابى بويىچە بىر يىل 354 كۈن بولغاچقا، مىلادىيە يىلى 365 كۈندىن 10 ~ 11 كۈن قىسقا بولىدۇ. شۇڭا، قۇربان ھېيىت ھەر يىلى ئالدىنقى قېتىمقىدىن 10~ 11 كۈن ئالدىغا سۈرۈلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن بۇ ھېيىتنىڭ ۋاقتى مۇقىم بولمايدۇ. ئۇ 33 يىلدا (ھەجرىيە يىلى بويىچە 34 يىلدا) بىر قېتىم دەۋر قىلىدۇ. قۇربان ھېيىتتا ھەر بىر ئائىلە ئۆز ئەھۋالىغا يارىشا بىردىن مالنى قۇربانلىق قىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار بۇ بايرام پائالىيىتىنى ئۆز پېتىچە قوبۇل قىلماستىن، ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ ئەنئەنىۋى مۇراسىم ئۆتكۈرۈش ئادىتىنى يۈغۇرۇپ، ئۆزىگە خاس مىللىي بايرامغا ئايلاندۇرغان. ئادەتتە ھېيىتتىن بىر - ئىككى ھەپتە ئىلگىرىدىن باشلاپ، كىشىلەر ئۆي - ئارامىلرىنى، كىگىز - كېچەكلىرىنى پاكىز تازىلايدۇ، يېڭى كىيىم تىكتۇرۇپ تەييارلايدۇ. ھېيتلىق قەنت - گېزەك، مېۋە - چېۋە تەييارلاش بىلەن بىرگە، ھېيتقا ئاتاپ پوشكال، ساڭزا، قېيىقچا، قۇيماق، بۇغۇرسىقلارنى، خىلمۇخىل پېچىنە - پىرەنىكلەرنى پىشۇرىدۇ. پوتۇن خەلق ئاددىي بولسىمۇ يېڭى كىيىم كىيىشىدۇ، «ھېيت كۈنى ھەربىر كىشى بىر تال يېڭى يىپنى بولسىمۇ ئۈچىسىغا ئارتىۋالمىقى زۆرۈر» دەيدىغان گەپ بار. جامائەت ھېيتنىڭ ھارپا (ئايەم) كۈنىدىن باشلاپ، مۇسىبەت يەتكەن ئائىلىلەردىن، يېتىم - يېسىر، مېيىپلاردىن ھال - ئەھۋال سوراپ، ئۇلارغا «پىتىر» (سەدىقە) بېرىدۇ. ھېيت كۈنى جامائەت ئاقساقاللارنىڭ باشچىلىقىدا پوتۇن مەھەللىنى ھېيتلاپ، مەھەللىدىكى ئەل - قېرىنداشلار ئەھۋال سوراپ چىقىدۇ. ناۋادا ئۆزئارا ئارازلىشىپ قالغانلار بولسا، ئۇلۇغ ھېيىت بايرىمىدىن پايدىلىنىپ، جامائەت ئارىغا چۈشۈپ ئۇلارنى يارىشتۇرۇپ قويىدۇ. ئۇرۇق - تۇغقانلار مەيلى قانچە يىراقتىن بولسۇن چوقۇم ئۆيىگە قايتىپ كېلىپ، قېرىنداشلىرى بىلەن ھېيتلىشىدۇ. يېتىم - يېسىرلار، ياشانغانلار، مۇسىبەت يەتكەن ئائىلىلەر، ئاجىزلارنىڭ ئۆيىلىرىگە ئالدى بىلەن پەتە ئوقۇلۇپ، ئۇلارغا مېھرىبانلىق يەتكۈزۈلىدۇ. ھېيتلاش ئاساسەن دىدارلىشىش، ھال - ئەھۋال سوراش، ئىناقلىقنى كۈچەيتىشنى مەقسەت قىلىدۇ. ھېيتنى كۆڭۈللۈك ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ھەر خىل مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى ئۇيۇشتۇرۇلىدۇ.

روزى ھېيت

روزى ھېيت ــ ئۇيغۇرلارغا ئىسلام دىنى ئارقىلىق قوبۇل قىلىنغان بايراملارنىڭ بىرى. ئۇ ئىسلام دىنىدا ھەر يىلى رامىزان ئېيى (ھەجرىيە 9 - ئاي) دا 30 كۈن روزا تۇتۇپ، شەۋۋال ئېيى (ھەجرىيە 10 - ئاي) نىڭ بىرىنچى كۈنى ئېغىز ئېچىپ، ھېيت نامىزى ئوقۇلغاندىن كېيىن ئۆتكۈزۈلىدىغان بايرام. روزى ھېيتنىڭ ھېيتلاش پائالىيەتلىرى قۇربان ھېيت بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

系列的节日之一。古尔邦节是按照太阳历（伊斯兰教历）12月10日开始进行的隆重节日。按照伊斯兰教历一年有354天，比公历一年365天少10~11天推算，古尔邦节每年比上一年往前要推10至11天，过节日不固定。公历每33年（伊斯兰教历每34年）轮转一个周期。过古尔邦节，每个家庭则要根据自己的条件进行宰牲。

维吾尔族没有照搬这一节日，而是将之融入自己的过节习俗，转变成具有独特内容的民族节日。一般在过节一两周前，人们开始打扫家里的卫生，清理地毯毡子，准备新衣服；购买过节的糖果甜点，为过节准备油香、馓子、油饼、油炸包子、各式各样的甜点。全体民众都要穿新衣，即使有些比较简单也无妨。维吾尔族民众中有“过年即使有一根新线也应该搭在身上”的说法。民众从过节除夕（大年日）开始对有人去世的家庭、孤寡老人、残疾人等家庭进行慰问，给他们送去穆斯林的捐赠。过年的第一天由在民众中威望高的人带领邻里给大家拜年。如果有邻里不和的家庭，借助神圣的节日通过民众出面，使两家重归于好。亲戚之间无论相距多远，过年的时候也要回到父母家团聚过年。给孤寡残疾、老人、有丧事的家庭拜年为他们送去温暖。过年主要以相会、慰问、加强团结为目的。为欢度过年，通常还举行各种文化娱乐活动。

肉孜节

肉孜节是维吾尔族信仰伊斯兰教后而传入的节日。按照伊斯兰教历法，每年的斋月（伊斯兰教历每年9月）要封斋30天，在斋月（伊斯兰教历每年10月）结束后的第一天开斋，聚礼完之后开始过节。肉孜节的过节礼仪同古尔邦节相似。

2. مەشرەپلەر

مەشرەپ ئۆتكۈزۈش ئادىتى

مەشرەپ ـ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا مىللىي مەۋجۇتلۇق ئۇچۇن بۇيۇك تۆھپىلەرنى قوشۇپ كېلىۋاتقان زور، مۇكەممەل، كلاسسىك يادنامە سۈپىتىدىكى مەدەنىيەت قاتلىمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «مەشرەپ» ئەرەبچىدىن قوبۇل قىلىنغان، «سۇ بويى، سۇ ئىچىدىغان جاي» دېگەن مەنىدىكى سۆز. ئۇيغۇر خەلقى بۇ سۆزنى سىمۋوللۇق قىلىپ، «كۆڭۈل كۆڭۈلدىن سۇ ئىچىدىغان جاي، دىلكەشلىكتىن دىل سۇ ئىچىدىغان جاي» دېگەن مەنىلەردە قوبۇل قىلغان. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ دوستلۇقنى، جامائەتلىشىشنى، ئۆملۈكنى قەدىرلەيدىغان روھى، دائىم بىر يەرگە يىغىلىپ، سىردىشىپ، مۇڭدىشىپ، ھايات پەيزىنى سۈرۈشكە ئىنتىلىشى مەشرەپنى شەكىللەندۈرگەن بىرىنچى ئامىل. ئۇيغۇر خەلق مەشرەپلىرى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تۇرمۇش، پەلسەپە، سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ـ مائارىپ، دىن، ھەربىي ئىشلار، ھۇنەر ـ سەنئەت، ئەدەپ ـ ئەخلاق قاتارلىق پۈتكۈل ساھەسىنىڭ ھۇجەيرە، يىلتىزلىرىغىچە تەسىر كۆرسەتكەن ۋە سىڭگەن. شۇڭا، مەشرەپتىن ئىبارەت بۇ مەنىۋى قۇرۇلما ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ مەۋجۇتلۇق تۈۋرۈكلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇرلاردا «مەشرەپ كۆرمىگەن ئەر ئەر ئەمەس»، «مەشرەپتە پىشمىغان ئىش ئىش ئەمەس، مەشرەپتىن ئۆتمىگەن ئىش ئەلنىڭ كېڭىشىدىن ئۆتمەس» دېگەن ئەقىدە، ھېكمەتلەر ساقلىنىپ كەلگەن. مەشرەپ ئۆگىنىش ـ ئۆگىتىشتىن ئىبارەت مائارىپچىلىق خاراكتېرىنى، ناھايىتى ئادىل، قاتتىق تەرتىپ، قائىدىگە ئىگە بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن قانۇنچىلىق خاراكتېرىنى، ئادىل، ھەققانىي، باراۋەر جەمئىيەت قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىش ھەم ئەل ـ ئاۋامنى شۇنداق بىر غايىگە يېتەكلەش ئالاھىدىلىكى بىلەن مەسئۇلىيەت، بۇرچ خاراكتېرىنى، كىشىلەرگە ئەخلاق ـ پەزىلەتنى تەشەببۇس قىلىشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن ئەخلاق ـ پەزىلەت روھىنى، بالىلارنى بىلىم ـ ھۇنەرلىك قىلىپ تەربىيىلەشنى تەشەببۇس قىلىش ئالاھىدىلىكى بىلەن مەرپەتچىلىك روھىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملىگەن.

ئۇيغۇر مەشرەپلىرى ـ كۆك مەشرىپى، نوروز مەشرىپى، مول ھوسۇل مەشرىپى، توي مەشرىپى، باغ سەيلىسى مەشرىپى قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

مەشرەپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆلادلىرىغا ئەدەپ ـ ئەخلاق، قائىدە ـ يوسۇن ئۆگىتىدىغان مەكتەپ. ئۇيغۇرلاردا «بالاڭنى چوڭ قىلىپ مەكتەپكە بەر، مەكتەپتىن يانغاندا مەشرەپكە بەر» دەيدىغان ئەقىلىيە سۆز بار. ئۇيغۇرلار پەرزەنتلىرىنى ئوقۇتۇشقا ئەھمىيەت بېرىش بىلەن بىرگە، مەشرەپكە ئاپىرىپ ئەدەپ ـ ئەخلاق، قائىدە ـ يوسۇن ئۆگىتىشكە ئادەتلەنگەن. بۇ خىل

2. 麦西莱甫

举行麦西莱甫习俗

麦西莱甫被认为是在维吾尔族历史上为民族的存在做着巨大贡献的大型、经典和世代相传的高层次文化。“麦西莱甫”这个词是从阿拉伯语中借用来表示“在水边”和“喝水的地方”的意思，维吾尔族人们将其增加象征具有“干渴的心灵畅饮甘露的地方，受伤的心儿相互慰藉的地方”的含义。维吾尔族民众崇尚友好、集体、团结的精神和喜欢时常聚集到一起畅谈交流享受生命乐趣、追求幸福是形成麦西莱甫的首要原因。维吾尔族麦西莱甫影响和渗透到维吾尔族社会的生活、哲学、政治、经济、文化、教育、宗教、艺术、道德等所有领域的细胞和深层根部，所以麦西莱甫这一精神建筑被认为是维吾尔族社会存在的支柱之一。维吾尔族中流传着“没有参加过麦西莱甫的男人不是真正的男人”、“没有在麦西莱甫商量过的事情不牢靠，没有在麦西莱甫商议过的事情，通不过群众的表决”等谚语。麦西莱甫集中体现出来：教育和受教育等的教育性特点，非常公平、要求严格、具有规则等法规性特点，倡导建设公平、正义、平等的社会和引导人们为这样的理想社会而努力所具有的责任、使命感特点，提倡人们要有讲文明讲道德的道德功能以及提倡教育孩子们要有知识和技术的教育功能。

维吾尔族麦西莱甫分为阔克麦西莱甫、诺肉孜麦西莱甫、丰收麦西莱甫、婚庆麦西莱甫、游园麦西莱甫等。

麦西莱甫是维吾尔族的艺术熔炉。维吾尔族麦西莱甫通过传承前辈的乐器演奏、音乐演奏、跳舞表演等技艺，形成本民族特有的艺术观、艺术习俗、艺术形式。

麦西莱甫是维吾尔子孙后代学习文明习惯和行为规范的学校。维吾尔族有“孩子长大要去学校学习知识，放学回家要学习麦西莱甫”的谚语。维吾尔族形成了重视让孩子去学校学习的同时并带领他们到麦西莱甫学习文明行为的习俗。这是

تەربىيىلەش ئۇسۇلى ئائىلىدە ئەدەپ ـ ئەخلاق تەربىيىسى بېرىش بىلەن كوللېكتىپ پائالىيەتتە تەربىيىلەشنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇنۇمى ياخشى بولغان. پەرزەنتلەر مەشرەپلەردىكى مېھمان كۈتۈش، داستىخان سېلىش، داستىخان سورۇنىدىكى قائىدە ـ يوسۇن، ئەدەپ ـ قائىدىلەر، مۇزىكا ئورۇنداش، ناخشا ئوقۇش، بىر ـ بىرىنى ئۇسسۇلغا تارتىش، سورۇن ئىنتىزامى قاتارلىقلاردىن بىۋاستە تەربىيە ئالغان. ئۇلاردا ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلىش، چوڭلارنى ھۆرمەتلەش، گۈزەل ئەخلاقلىق، ئەدەپلىك، قائىدە ـ يوسۇنلۇق بولۇش، ئۆزئارا ئىناق، ئىجىل بولۇش ئېڭى پېتىلگەن.

مەشرەپلەر تۇرى بويىچە بىر يىلنىڭ تۆت پەسلىگە ماسلاشتۇرۇلغان. قارلىق مەشرىپى قىش پەسلىدە، كۆك مەشرىپى قىشنىڭ ئاخىرىدا، نوروز مەشرىپى باش ئەتىيازدا، مول ھوسۇل مەشرىپى كۈزدە، توي مەشرىپى تويلاشقۇچىلار تاللىغان ۋاقىتتا، باغ سەيلىسى مەشرىپى ئۈجمە پىشىشقى، ئۆرۈك پىشىشقىدا، كۈزدىكى مېۋە ـ چېۋىلەر پىشقان مەزگىلدە ئۆتكۈزۈلگەن.

مەشرەپتە قوشاق ئېيتىش، مۇقام مۇزىكىسىنى ئورۇنداش، قىزىقچىلىق قىلىش، ئەرلەر ئايالارنى ئۇسسۇلغا تارتىپ ئۇسسۇل ئويناش قاتارلىق پائالىيەتلەر ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا چوڭ كۆلەملىك مەشرەپلەردە قوچقار، خوراز سوقۇشتۇرۇش، ئىت تالاشتۇرۇش، چېلىشىش، ئوغلاق تارتىشىش، بەيگە پائالىيەتلىرىمۇ ئۇيۇشتۇرۇلىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق مەشرەپلىرى كىشىلەرنى بارلىق ياخشى ئىشلارغا يېتەكلەپ تەشكىللەيدىغان، بارلىق يامان ئىشلاردىن توسۇپ، ئۇنىڭغا قارشى تۇرىدىغان بىر تۈرلۈك ئاممىۋى پائالىيەت. بۈگۈنكى كۈندە بىز ئەدەپ ـ ئەخلاق باغچىسى، ئىلىم ـ ھۈنەر ئۆگىنىش تەشەببۇسچىسى، باراۋەرلىك ۋە ھەققانىيەت جارچىسى بولغان مەشرەپنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىشىمىز، ئۇنى سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت قۇرۇش نىشانى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز لازىم.

قارلىق مەشرىپى

قارلىق مەشرىپى ئۆتكۈزۈش ـ تۇنجى قار ياغقاندا «قارلىق» تاشلاش ئارقىلىق ئۆتكۈزۈلىدىغان قىشلىق كۆڭۈل ئېچىش ئادىتى. قىش پەسلى تۇنجى قار ياغقاندا «خاسىيەتلىك قار» نى قۇتلۇقلاش ئۈچۈن، ئۇيغۇرلار «قارلىق» تاشلاپ قارلىق مەشرىپى ئۆتكۈزۈش ئادىتىنى شەكىللەندۈرگەن. ئەجدادلارنىڭ قارىشىچە، ئاق قار تەڭرىنىڭ ئىنسانلارغا قۇت ياغدۇرغىنى، قىش كىرگەن ھامان قار ياغسا، شۇ يىلى قىش ياخشى كېلىدۇ. كېسەلگە گىرىپتار بولۇش ئاز بولىدۇ. كېيىنكى يىلى مول ھوسۇللۇق بولىدۇ. بۇ قاراشنىڭ تۇرتكىسىدە ئۇيغۇرلار ئىزچىل تۇرده قارلىق مەشرىپى ئۆتكۈزۈشنى ئادەت قىلىپ، مەشرەپ ئارقىلىق ئۆملۈك، باياشادلىق ۋە خۇشاللىق، سالامەتلىك تىلىگەن.

把家庭文明习惯教育同集体活动结合起来所取得的很好的效果。后辈们通过麦西莱甫直接接受请客、摆宴、宴会礼仪习俗、演奏、歌唱、相互邀请跳舞、聚会规矩等教育。

麦西莱甫按照一年四季分类。白雪麦西莱甫在冬季，青苗麦西莱甫在冬季结束之时，诺肉孜麦西莱甫在春季，收获麦西莱甫在秋天。选择以麦西莱甫方式结婚的人多通过园艺麦西莱甫在桑子成熟、杏子成熟、秋季瓜果成熟的时节举行。

麦西莱甫以对诗、演奏木卡姆音乐、娱乐表演、男士邀请女子跳舞等形式进行。另外在大型的麦西莱甫上还举行斗鸡、斗狗、民族式摔跤、叼羊、赛马等活动。

维吾尔族人民的麦西莱甫是倡导和组织人们行善事、阻止和反对一切坏事的一项群众性活动，今天我们应该继续继承麦西莱甫道德文明的乐园，学习技艺的倡导者、平等和诚实创造者等的优秀传统，使其为建设社会主义和谐社会服务。

雪信麦西莱甫

“雪信麦西莱甫”顾名思义是每年冬天下第一场雪时通过投雪信的方式决定（雪信的意思是：每年冬天下第一场雪时，一个人通常要求对方将举行麦西莱甫的字条以隐蔽的方式放到对方的身上或放进其住所，如果对方发现字条并追上写字条的人并在写字条的人回家之前抓住他，那么就由写字条者兑现字条的条件；如果被写字条者回家之前还没有发现字条或者追上写字条的人，那么由对方兑现字条上的条件）。为纪念第一场神圣的雪，维吾尔族形成了通过举行雪信麦西莱甫庆祝的习惯。根据先辈的解释，如果一入冬雪神让天下雪就下雪，那么具有瑞雪兆丰年之意，病虫害少，预示着明年丰收。在这一观念的推动下，维吾尔族民众长期养成了举行雪信麦西莱甫的习惯，以通过麦西莱甫形式希望得到团结、富裕、快乐、健康。

تۇنجى قار ياغقان كۈنى قارلىق مەشرىپى بىلەن كۆڭۈللەرنى شادلاندۇرۇش ئۈچۈن «قارلىق» تاشلاشنى پىلانلىغۇچىلار قايسى كىشى (مەھەللىسىدىكى قول ئىلكىدە بار كىشىلەر ياكى كۆڭلى يېقىن كىشىلەر) نىڭ ئۆيىگە قارلىق تاشلاشنى مەسلىھەتلىشىپ، بىر - ئىككى كىشىنى ۋەكىل قىلىپ، «قارلىق» نى تۇنۇقۇرۇپ ئەۋەتىدۇ. ئۇلار شۇ ئۆيگە كىرىپ ئۆي ئىگىسىنىڭ داستىخىنىغا داخىل بولغىچە، ئۇيان - بۇياننىڭ گېپىنى قىلغاچ ئەپچىللىك بىلەن «قارلىق» نى گىلەم ياكى داستىخاننىڭ ئاستىغا باستۇرۇپ قويۇپ خوشلىشىپ يېنىپ چىقىدۇ. تالاغا چىقىپ ئاتقا مىنىپ بولۇپ، ئۆي ئىگىسىگە «خەت تاشلىدۇق، ئىزدەپ تېپىپ ئالغايلا» دەپلا ئېتىغا قامچا ئۇرىدۇ. «قارلىق» تاشلانغۇچى «قارلىق» تاشلىغۇچىلارنى يولدا تۇتۇۋالالمسا، «قارلىق» تاشلىغۇچىنىڭ يۈزىگە قارا سۈركەپ، ئاتقا تەتۇر مىندۈرۈپ، ئۇلارنىڭ قارلىق مەشرىپى ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغانلىقىنى جاكارلايدۇ.

«قارلىق» تاشلانغۇچى «قارلىق» تاشلىغۇچىلارنى تۇتۇۋالالمسا، قارلىق مەشرىپىنى «قارلىق» تىكى تەلەپ بويىچە ئۆزى ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ. «قارلىق» تاشلاش ۋە «قارلىق» تاشلىغۇچىلارنى قوغلاش بىر تۈرلۈك كۆڭۈللۈك ئويۇن بولۇپ، كىشىلەرنى قىزىقتۇرىدۇ.

قارلىق مەشرىپى ئۆتكۈزۈش داۋامىدا يۇرتلاردا بىر - بىرىگە ئوخشاپ كېتىدىغان «قارلىق» نەزمىلىرى، بېيىتلار توقۇلغان ۋە ئېغىزدىن - ئېغىزغا كۆچۈپ ئومۇملاشقان.

«قارلىق» نەزمىسى:

قار يېغىپتۇ، قار يېغىپتۇ، قارلىق ئەتمەمدۇ كىشى؟
جەم بولۇپ ئۆز دوستى بىرلە، مەشرەپ ئەتمەمدۇ كىشى؟
نەغمىچى لازىم دېسە، دۇتار - راۋابنى تەقلىدۇق،
خاسىيەتلىك قارنى قۇتلاپ، بۇ ئويۇننى باشلىدۇق.
كۆڭلىمىز بولغاچ يېقىن، دوستلارغا «قارلىق» تاشلىدۇق.
ئۇشبۇ «قارلىق» نى ئېلىپ كەتتى ۋەكىل ئاگاھ بولۇڭ،
ئالدىغا داستىخان سېلىپ، مەزە تىزىپ سىنچاي قويۇڭ.
ئۈزىتىپ چىققاندا ئۆيدىن سەپسېلىپ چىرايىغا،
ئارقىدىن تاپ باستۇرۇپ قوغلاشقا سىز تەييار تۇرۇڭ.
يول ئېگىز - پەس، تېيىلغاق ھەم يىراق پەخەس بولۇڭ.
بولسا بار بۇ ئويۇنىڭ ياخشىلىقى، ئويلاپ قويۇڭ.
بۇ ئويۇنىڭ ئويۇنى، مەقسىتى قىزىقچىلىق،
تاتلىق - ئاچچىق ھەممىسى دوستلۇق ئۈچۈن، بىلىپ قويۇڭ.
ئالمادىس ۋەكىلگە يولدا يېتەلمەي قالسىڭىز،
ئوتتۇز ئوغۇل باربىمىز، كەچتە بۇگۈن تەييار تۇرۇڭ.
تاپقىنى گۇل كەلتۈرەر، تاپالمىغىنى بىر باش پىياز،
ئايماي ھەم كايماي، ئوچۇق چىراي كۈتۈپ تۇرۇڭ.

冬天下第一场雪时，为了通过雪信麦西莱甫表达心情的快乐，雪信麦西莱甫的建议者们便商量往谁家投雪信，一般选择关系好的家庭条件好的人为目标，派一两个人为代表携带雪信前往。代表们到达目标家庭后，在其家里做客期间在聊天的过程中趁主人不注意将雪信藏到地毯或者宴席的某一个地方，然后道别时骑上马后向主人告知雪信，说一声“请寻找”就离开。目标家庭主人如果在途中逮住投雪信者，往投雪信者面上抹锅黑让其倒着骑马，以宣布让投雪信者举行雪信麦西莱甫。

如果被投雪信者抓不住投雪信者，被投雪信者则要按照雪信的条件举行麦西莱甫。被投雪信者追逐投雪信者非常有意思，吸引了许多民众去关注。

常常在举行雪信麦西莱甫的过程中形成的对唱歌谣通过口头相传，广为传播。

《雪信歌谣》

下雪啦，下雪啦，
怎么不投雪信？
朋友们团聚在一起，
为何不举行麦西莱甫？
要说演奏者，
都塔尔、热瓦甫已备好，
我们开始了欢乐，
为了纪念神圣的雪。

亲朋好友心贴得近，开始投雪信，
代表们带着雪信已出发，请注意。
别忘了准备招待，倒好茶，
临行前别忘了观其眼色，
备好马，准备追投雪信者。
路滑、且高低不平遥远，要注意，
如果你有更好的游戏，请想好。
玩游戏的目的是为了欢乐，
酸甜苦辣都是为了友谊，要明白。
如果追不上代表，
三十个男子今晚将要去，请准备。
组织得好像朵花，不行的像把葱。
不要奢侈也不要浪费，
要你坦然地等待。

3. تۇرپان مەشرەپلىرى

مەشرەپلەر كىشىلىك جەمئىيەتتىكى ئىناقسىزلىق، ھەسەتخورلۇق، كەيپىخورلۇققا ئوخشاش ناچار ئىللەتلەرنى قامچىلاپ، كىشىلەرنى ياخشى ئىش، ياخشى ئادەتلەرگە يېتەكلەيدۇ، تەربىيىلەيدۇ. ئەمگەكنى قەدىرلەش، يۇرتنى سۆيۈش، پاك سۆيگۈ، چىن مۇھەببەتنى قەدىرلەش، يۇرتنى قوغداش، يۇرتنى گۈللەندۈرۈش قاتارلىق ئاكتۇال تېمىلاردا كىشىلەرنى گۈزەللىككە، ئەخلاق - پەزىلەتكە، ياخشى قائىدە - يوسۇنلارغا رىئايە قىلىشقا ئۈندەيدۇ. ئۇيغۇر مەشرەپلىرى ئىختىيارىي ئۇيۇشۇشچانلىقى بىلەن سورۇن ھازىرلاپ، ئەمگەكتىن، ئىشتىن قايتقان كىشىلەرنىڭ روھىي ۋە جىسمانىي جەھەتتىكى ھاردۇقىنى چىقىرىپ، مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتىدۇ.

تۇرپان رايونىدىكى مەشرەپلەر «قارلىق مەشرىپى»، «دادۇر مەشرىپى»، «نوروز مەشرىپى»، «مېلىس مەشرىپى»، «ھۇجرا مەشرىپى»، «قېيىت مەشرىپى»، «كۆك مەشرىپى»، «قاتار مەشرەپ» قاتارلىق تۇرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

«دادۇر مەشرىپى» ــ كۆزنىڭ مول - ھوسۇللۇق، بايلىقاتلىق چاغلىرىدىكى دادۇر پىشىش مەۋسۇمىدە تەڭ ياشتىكى ئوقۇمۇشلۇق، پىشقەدەم زاتلار، بىلىم ئەھلىلىرى ئىختىيارىي جەم بولۇپ ئۆتكۈرىدىغان مەشرەپ بولۇپ، ئۇلار ئالدىن تەييارلانغان ياغلىق دادۇرنى يېگەچ، ھەرخىل تېمىلاردا ئىلمىي مۇھاكىمە قىلىشىدۇ. تارىخىي ۋەقەلەرنى سۆزلىشىدۇ، داستانلارنى ئوقۇيدۇ. مۇقامچى، داپچى (سازاندە) لەرنى تەكلىپ قىلىپ. مۇقام كۈيلىرىگە تەڭكەش قىلىشىدۇ. دادۇر مەشرىپى ئەينى يىللاردا ئاممۇي خاراكتېرلىق مىللىي سەنئەت ئادىتى بولۇپ شەكىللەنگەن.

«مېلىس مەشرىپى» ــ بۇ قائىدە - تەرتىپلىرى مۇكەممەل، تۇراقلاشقان، كۆڭۈللۈك، سەنئەتلىك ئويۇن تۈرى بولۇپ، تۈي - تۆكۈن ۋە تۇرلۇك بايرام كۈنلىرىدە ئاساسلىق ئوتتۇرا ياش ۋە ياشلار ئىختىيارىي تەشكىللىنىپ ئۇيۇشتۇرىدۇ. قىشتا كەڭ مېھمان - سارايلاردا، يازدا كەڭ ھويلا، ئارامىلاردا ئورۇنلىنىدۇ.

«ھۇجرا مەشرىپى» نىكاھ تۈي مەرىكىسىنىڭ قىز كۆچۈرۈش پائالىيىتە كۈنىنىڭ كەچلىكى يىگىتنىڭ ھۇجرا ئۆيىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ.

قېيىت مەشرىپى

تۇرپان خەلقىنىڭ ئۇزۇن تارىخقا، يەرلىك ئۆزگىرىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە مىللىي مەدەنىيەت ئويۇن تۈرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنى تۇرپانلىقلار ئۆزلىرى ئىجاد قىلىپ، ئۇزاق زامانلاردىن بېرى ئۆزلىرى ئوينىاپ، ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇپ، تەدرىجىي ھالدا تېخىمۇ تولۇقلاپ، مۇكەممەل ئاممۇي مىللىي مەشرەپكە ئايلاندۇرغان.

3. 吐鲁番麦西莱甫

麦西莱甫鞭苔社会中不团结、嫉妒、沉沦等不良的行为，引导人们做好人好事，培养良好习惯。麦西莱甫以热爱劳动、珍爱感情、热爱家乡等为积极主题，号召人们向往真善美，遵守规矩。维吾尔族麦西莱甫通过自由组织聚会场所，使从劳动归来的人们消除精神和身体上的疲劳，以丰富人们的精神生活为目的。

吐鲁番地区的麦西莱甫分为雪信麦西莱甫、大豆麦西莱甫、诺肉孜麦西莱甫、米力斯麦西莱甫、家庭麦西莱甫、克依提麦西莱甫、阔克麦西莱甫、轮流麦西莱甫等。

大豆麦西莱甫是在秋天大豆成熟丰收时，由同龄学者、有威望者、知识分子自由聚集在一起举行的麦西莱甫，他们在吃着新鲜的大豆时，以各种题目进行学术交流、谈论历史事件，读史诗，邀请“木卡姆”表演和乐器演奏者，弹奏“木卡姆”曲子。大豆麦西莱甫在当年已形成了以群体性为特点的民族艺术习俗。

米力斯麦西莱甫，是规则严格、形式固定、欢快无比的艺术种类，多在婚礼和各种节日中以中年和青年为主自由组织举行的麦西莱甫，冬天在大的宾馆酒店、夏天在宽广的庭院表演。

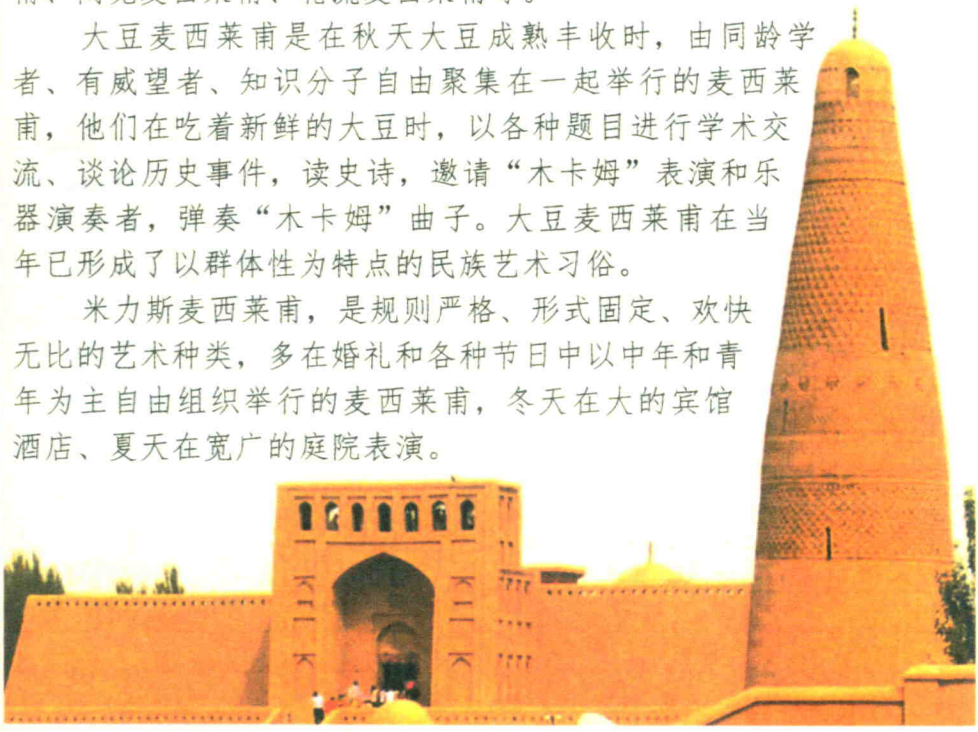

克依提麦西莱甫

克依提麦西莱甫是吐鲁番民间一种历史悠久和颇具地方变化特色的民族文化活动，是吐鲁番人民自己创作的、长久以来不间断举行和不间断创新、丰富发展、最终变成了有规范的群体性民族麦西莱甫。

«قېيىت مەشرىپى» (قەيت قىلماق، ھۆكۈم قىلماق) ـ تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ مىللىي ناخشا ـ ئۇسسۇل، مۇزىكا، ئەلنەغمە، تەۋى، ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە تەۋە بولۇپ، داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلىدىغان مەشرەپتۇر. ئۇنىڭدا تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى، ئېستېتىك قاراشلىرى، گۈزەل غايىسى، ئۇمىد ـ ئارزۇلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

«قېيىت مەشرىپى» دە كىشىلەرنى ئىجتىمائىي ئەخلاق، كەسپىي ئەخلاق، ئائىلە گۈزەل ئەخلاقىغا ھۆرمەت قىلىپ، سەممىي، راستچىل بولۇش، لەۋزىدە تۇرۇش، ياشانغانلارنى ھۆرمەتلەش، كىچىكلەرنى، ئاجىز ـ مىسكىنلارنى ئاسراش، ئۆزئارا ئىناق ئۆتۈش، ئۆزئارا ياردەم بېرىش، كەسىپنى قەدىرلەش قاتارلىق ئەنئەنىۋى گۈزەل ئەخلاق، پەزىلەتلەرنى يېتىلدۈرۈشكە تۇرتكە بولىدۇ.

«قېيىت مەشرىپى» يەنە كىشىلەرنىڭ ئېغىر ئەمگەكتىن كېيىن ھاردۇقىنى چىقىرىش، دەم ئىلىش، كۆڭۈل ئېچىش، گۈزەللىكتىن بەھرىمەن بولۇشتەك ئارزۇ ـ تەلەپلىرىنى قاندۇرىدۇ. ئۇ خەلقنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى داۋاملاشتۇرۇپ نۇرغۇنلىغان خەلق سەنئەتچىلىرىنى، سازەندىلەرنى، ئەلنەغمىچىلەرنى، كۆپلىگەن مەدەنىيەت ـ سەنئەت ئىزباسارلىرىنى يېتىشتۈرۈپ چىقىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، چۆچەكچى، قوشاقچى، دورامچى، قىزىقچىلارغا ئوخشاش خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قوشۇنىنى يېتىشتۈرىدۇ.

«قېيىت مەشرىپى» دە سايلانغان مەشرەپ باشقۇرغۇچىلار قەدىمكى دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ تەقلىدىي كۆرۈنۈشى بولۇپ، مەشرەپ جەريانىدا مەشرەپ قائىدە ـ يوسۇنلىرىغا بويسۇنماي، ئەدەپسىزلىك قىلمىشلىرىنى سادىر قىلغۇچىلارغا نەق مەيداندا پادىشاھ، ۋەزىر، قازى، مۇپتىلارنىڭ ھۆكۈمى بويىچە جازا بېرىدۇ، تۇرلۇك ناچار ئىللەتلەرگە تۇرلۇك جازا تۇرلىرىنى قوللىنىپ يامان ئىش، يامان ھەرىكەتلەرنى چەكلەپ، ياشلارنى ھەرۋاقىت، ھەر قانداق ئۇرۇندا يامان ئىشلارغا قارشى كۆرەش قىلىدىغان ياخشى ئادەملەردىن بولۇپ چىقىشقا ئۇندەيدۇ. مەشرەپ دراماتىك تۈس ئالغان بولغاچقا، ناھايىتى قىزىقارلىق، مول مەزمۇنلۇق، جەلپكار بولۇپ، كىشىلەرگە زور ئېستېتىك زوق بېغىشلايدۇ.

«قېيىت مەشرىپى» ھاۋارايى، پەسىلگە، ئورۇن، شارائىتقا قاراپ، قىش كۈنلىرى ئۈستى يېپىق، ھەم، چوڭراق ھويلىلاردا، ياز كۈنلىرى بولسا كۈندۈزى چوڭ مەيدانلاردا، باغلاردا، گۈزەل مەنزىرىلىك جايلاردا ئۆتكۈزۈلىدۇ.

نازىركوم

نازىركوم ـ پەقەت تۇرپان ئۇيغۇرلىرىغىلا خاس بولغان، روشەن رايون خاراكتېرىگە، تىرەن ئاممىۋى مەدەنىيەت تىندۈرمىسىغا ئىگە ناخشا ـ ئۇسسۇللۇق خەلق مۇزىكىسى بولۇپ، «نازىركوم» دېسە كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىغا شۇئانلا تۇرپانلىقلار، يۇمۇرلۇق خەلق ئۇسسۇلى كېلىدۇ. ئادەتتە تۇرپاندا قانداقلا سورۇن، زامانىۋى رېستورانda بولسۇن كۆڭۈل ئېچىش، سەنئەت پائالىيەتلىرى قىزغىن، شوخ، يۇمۇرلۇق نازىركوم ئۇسسۇلى بىلەن

克依提麦西莱甫是吐鲁番人民在举行民族歌舞音乐表演、民间演奏和婚礼习惯时隆重举行的麦西莱甫，它反映了吐鲁番人民对生活的感受及其美好愿望和理想。克依提麦西莱甫促使人们崇尚社会公德、职业道德、家庭美德、真善美、讲信誉、尊老爱幼、和睦相处、相互帮助、热爱本职等传统美德。

克依提麦西莱甫满足人们繁重劳动后休息、娱乐、艺术享受的需要，延续人民的文化传统，培养了许多民间艺术者、演奏者和文化艺术接班人。除此之外还培养了民间故事传承、歌谣、逗乐、模仿等群众口头文学队伍。

被选为克依提麦西莱的领头者通常都是当时国家政权的虚拟执行者，在麦西莱甫举行期间，对不遵守正统规矩者，在现场根据“国王”、“宰相”、宗教人士的旨意给予惩罚，对不同程度的违规行为给予不同的惩罚，以杜绝不良行为，引导青年做同坏人坏事作斗争的好人。这种麦西莱甫非常有趣，内容丰富，吸引人，往往给人们以很大的精神享受。

克依提麦西莱甫根据天气季节、环境条件，冬天在上面封顶的大院子里、夏天白天在大的场地、院子、风景美丽的地方举行。

那孜尔库木

那孜尔库木是属于吐鲁番维吾尔人具有鲜明地域特色、具有深厚群众文化基础的民间歌舞艺术。只要一提那孜尔库木，人们眼前就会呈现出吐鲁番幽默的民间舞蹈。一般来说，不管在吐鲁番什么场合和多么现代的宴会厅，文艺活动总会在热烈风趣的那孜尔库木舞蹈中结束。从中我们可以看出，那孜尔库木在吐鲁番人们的心目中占有的文艺地位多么重要。

ئاخىرلىشىدۇ. بىز بۇنىڭدىن نازىركومنىڭ تۇرپان كىشىلىرىنىڭ مەدەنىيەت قاتلىمىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

نازىركوم كۆپىنچە نىكاھ توي، سۈننەت توي ۋە ھېيت ـ بايرام كۈنلىرى، مەشرەپلەردە ئورۇندىلىپ، شاد ـ خورام‌لىق، تەنتەنىلىك سورۇنلاردا كىشىلەرنىڭ كەيپىياتىنى ئۆتجىگە كۆتۈرىدۇ. بۇ ھەقتە «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»دە: «نازىركوم ـ ئۇيغۇر خەلق كۈيلىرىدىن بىرى ۋە شۇ كۈيگە ئويناپىدىغان بىر خىل ئۇسسۇل، ئۇ ئاساسەن تۇرپان ۋىلايىتىدە ئومۇملاشقان» دېيىلگەن.

نازىركوم ئۇسسۇلىنىڭ دەسلەپكى بىخلىرىنى ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردىن ئىزدەشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى بولغان ئورقۇن ئۇيغۇر خانلىقى (مىلادىيە 740 ~ 840 ـ يىللىرى) ۋە مىلادىيىنىڭ 866 ـ يىلى تۇرپاندا قۇرۇلغان قوچو ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرلىرىدىلا «نازىركوم» ئۇسسۇلىنىڭ دەسلەپكى ئىپادىلىرى شەكىللىنىشكە باشلىغان. خانلىقلار ـ بەگلىكلەر ئارا ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇش ـ جەڭلەردە سەپ تۈزۈش، ھۇجۇمغا ئۆتۈش، ئات بەيگىسى قاتارلىق ھەربىي ئىش ـ پائالىيەتلەردە ناغرا ـ سۇنايلار چېلىنىپ، ھەربىر كىشىلىك ۋە جۇشقۇن كەيپىيات پەيدا قىلىنىپ، ئۇرۇش ياكى مۇسابىقىنىڭ غەلىبىسى قولغا كەلتۈرۈلگەن. ئۇرۇشتىن كېيىن جەڭ غەلىبىسىنى، يىللىق مول ھوسۇلنى تەبرىكلەش، ئۇۋ غەنىيمەتلىرىگە تەنتەنە قىلىش قاتارلىق چوڭ يىغىلىشلاردا ئۇرۇش جەريانىدىكى ئوق تېگىپ يارىلانغان دۈشمەنلەرنى، ئۇۋ مەزگىللىرىدىكى ئوقتا يارىلانغان يىرتقۇچ ھايۋانلارنى، ياۋايى قۇشلارنى ھەجۋي قىلىپ دوراپ، ئۇسسۇل ھەربىكىتى بىلەن ھېسسىياتىنى ئىپادىلىگەن. مانا شۇلارنىڭ ھەممىسىنى نازىركومنىڭ دەسلەپكى بىخلىرى دېيىشكە بولىدۇ.

تۇرپان خەلق ئۇسسۇللىرىدىن بىرى بولغان «نازىركوم» دەۋردىن دەۋرگە، ئەۋلادتىن ئەۋلادقا، رايوندىن رايونغا كۆچۈپ تارقالغان (مەسىلەن: «نازىركوم» ئىلى رايونىدا «قارا يورغام» دەپ ئاتىلىشى بۇنىڭ بىر مىسالى). بۇ ئۇسسۇلدا خەلقىمىز ئۆزىنىڭ ئىچكى ھىسسىياتىنى پۈت ـ قول ۋە بەدەن ھەربىكىتى بىلەن ئىپادىلەپ بېرىدۇ. دەۋرلەر مابەينىدە ئۇسسۇلنىڭ تۇرمۇشچانلىقى بارغانسېرى ئېشىپ، كۆچىيىپ تەرەققىي قىلىپ، دەۋردىن دەۋرگە ئۆتۈش جەريانىدا پىشىشقىلىنىپ، تاۋلىنىپ، مۇكەممەللىشىپ، مۇئەييەن بىر كوللېكتىپ ئۇسسۇلغا، يەنى ھەممە ئادەم ئۆزىنىڭ ھىسسىياتىنى ئىپادىلەيدىغان ئۇسسۇلغا ئايلانغان. بۇ ئۇسسۇلدا ھەر خىل ھەربىكەت، قىياپەتلەر بىلەن زالىم بەگ، ئەمەلدارلار، ئەركە ـ نايناق بەگزادىلەر، ھەر خىل سەلبىي خاھىشلار ھەجۋي قىلىنىدۇ، توخۇ، تۆگە، ئات، ئىت قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ ھەربىكەتلىرى تەقلىد قىلىنىدۇ.

نازىركوم ئۇسسۇلى مەلۇم نۇقتىدىن ئېيتقاندا، «خىرس» ئۇسسۇلى بولۇپ، نازىركوم ئۇسسۇلىنى ھەرگىزمۇ يالغۇز ئادەم بىر ـ بىرى بىلەن «خىرس» قىلىشىپ ئويناپىدۇ.

那孜尔库木一般多在婚礼、割礼和节日麦西莱甫中表演，欢快热烈的场合，使人们的情绪达到高潮。《现代维吾尔语词典》里对“那孜尔库木”的解释是：那孜尔库木是维吾尔族艺术的一种曲调和伴着这个曲调跳的舞蹈，基本上在吐鲁番地区得到了普及。

那孜尔库木最初的萌芽需要从很久以前的年代寻觅，维吾尔族祖先鄂尔浑回鹘王朝（公元740～840年）和公元866年在吐鲁番建立的高昌畏兀儿王朝时代就形成了那孜尔库木的最初表演形式。在王朝争霸战争、列队、进攻、赛马等军事行动中敲鼓吹唢呐，形成行动一致和高昂激奋的精神状态，取得了战争或比赛的胜利，或为庆祝战后的胜利、庆祝每年的丰收、收获的猎物等，模拟在战争中受伤的敌人、打猎时受伤的禽兽等，以舞蹈的动作表现情感，这些都可以看作是那孜尔库木的最初的萌芽。

作为吐鲁番民间舞蹈的那孜尔库木，通过代代相传和在不同地区传播。例如那孜尔库木在伊犁哈萨克自治州被称为“卡拉育干”，在这个舞蹈里面把内心情感通过手脚和身体的动作表达出来。随着时代的变迁，舞蹈的生活化逐渐强化，不断充实，完整规范，日渐变成集体舞和每个跳舞者表达自己情感的舞蹈。各种舞蹈动作形态，以喜剧性表现出恶霸地主、贪官、公子等的各种行为以及模仿鸡、狗、马、骆驼等各种动物的动作。

那孜尔库木舞蹈从某种角度说，是一种互动性舞蹈，单独一个不能跳那孜尔库木，需要两个或者两个以上的人相互跳。

«نازىركوم» ئاھاڭى ئالتە بۆلەكتىن تەركىب تاپقان. «نازىركوم» نىڭ 1 ـ بۆلىكىنىڭ خۇسۇسىيىتى ـ لەرزان، مەردانە، سالماق بولۇپ، بۇ كۈي چىقىشى بىلەنلا ئادەمنىڭ زوقىنى ئۇرغۇتۇپ، ھەممە ئادەمنىڭ ئۇسسۇل ئوينىغۇسى كېلىدىغان بىر خىل قىزغىن كەيپىيات ھاسىل بولىدۇ. 2 ـ بۆلىكىنىڭ خۇسۇسىيىتى ـ 1 ـ بۆلىكىگە قارىغاندا قىزغىن كەيپىيات يەنە بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ. 3 ـ بۆلىكىنىڭ ئالاھىدىلىكى ـ ئاھاڭ رەڭدارلىقى تاماشىبىنلارغا يېڭىچە تۇيغۇ بېغىشلايدۇ. 4 ـ بۆلىكىنىڭ ئالاھىدىلىكى ـ ئۇدار شەكلىدە ئالاھىدە پەرقلىق بولۇپ، ئالدىنقى بۆلەكلەرگە ئوخشىمىغان ئاساستا ھەربىرىتە شوخ، تېتىك بولغان كەيپىياتنى ھاسىل قىلىدۇ، بۇ ۋاقىتتا ئۇسسۇلچىدا كېيىنكى بۆلەككە ئىختىيارسىز ئىنتىلىدىغان بىر خىل كەيپىياتنى پەيدا قىلىدۇ. ئەڭ ئاخىرقى بۆلىكى، يەنى 5 ـ بۆلىكى «نازىركوم» نىڭ ئەۋجىگە چىققان بۆلىكى بولۇپ، بۇ بۆلەك «نازىركوم» نىڭ ئاساسلىق بۆلىكى بولۇپ گەۋدىلىنىدۇ. بۇ بۆلەك ئورۇندالغاندا ئەتراپتىكى تاماشىبىنلار ئىختىيارسىز ھالدا سۇرەن ـ چۇقان كۆتۈرۈپ، سورۇنغا ئالاھىدە بىر خىل كۈچ ئاتا قىلىدۇ. ئۇسسۇلچىلارمۇ ئالاھىدە زوقمەنلىك بىلەن خىلمۇخىل ھەربىرىكەت ئىپادىلىرى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ماھارەتلىرىنى ئالاھىدە نامايان قىلىدۇ. ئۇگەللىمە قىسمى «جاققا ـ جۇمبۇرجاق» ئاھاڭى بولۇپ، بۇ قىسمىدا ئۇدار «ئالالمايسەن، ھە ـ ھە» دېگەن ئۇندىگۈچى، دەيدىگە سالغۇچى سۆز بىلەن كۈچلەندۈرۈلىدۇ. بۇ قىسىم مەيداندا نازىركوم ئويناپ ئەڭ ئاخىرى باشقىلارنى شاللاپ، تاللىنىپ چىقىقان ياكى باشقىلارنى ئۆزىنىڭ ھەزىل قىلىقى، كۈچلۈك دوراش ھەربىرىتى ئارقىلىق يېڭىپ كەلگەن نازىركومچىلاردىن ئىككى كۈچلۈك رىقابەتچى تەڭ كېلىپ قالغاندا ئورۇندىلىدۇ. ئادەتتە كۆپىنچە ھاللاردا ئەگەر كۈچلۈك ماھىرلار بولمىسا، «نازىركوم» بۇ قىسمىغا بارمايلا ئاخىرلىشىدۇ.

تۇرپان مۇقامى

تۇرپان مۇقامى ـ ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ ۋاريانتى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆزگىچە خاسلىق، روشەن ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئۇ تۇرپان رايونىدا كەڭ ئومۇملاشقان، نەچچە يۈز يىللار مابەينىدە ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ئۇلىنىپ، ئىزچىل ئېيتىلىپ، خەلقنىڭ پسىخىك قاتلىمىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان ۋە دۇنيا مەدەنىيىتى خەزىنىسىدىكى نۇر چاقناپ تۇرىدىغان گۈھەرگە ئايلانغان. تۇرپان مۇقامىنىڭ ئەڭ كۆرۈنەرلىك ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭدا «داپسىز ناخشا ئېيتىلمايدۇ، داپسىز ئۇسسۇل ئوينالمايدۇ، داپ ئۆزگەرسە مۇزىكىمۇ ئۆزگىرىدۇ، مۇزىكا ئۆزگەرسە ئۇسسۇلمۇ ئۆزگىرىدۇ.»

ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى ـ ئۇيغۇر خەلقى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ پارلاق مەدەنىيىتىگە قوشقان زور تۆھپە؛ ئۇلۇغ ۋەتەنىمىزنىڭ سەنئەت خەزىنىسىدىكى مىسلىسىز چاقناپ تۇرغان گۈھەر. ئۇنىڭدا ئۇيغۇرلار

那孜尔库木的曲调由六段落构成。第一段落的特点是优雅、稳重，随着这一曲调的开始激起每个人跳舞的欲望形成热烈的氛围；第二段落的特点是比起第一段显得更热烈；第三段落的特点是曲调丰富多彩，给人新奇的感觉；第四段落的特点是形式有重大的区别，与前面的段落不同，使人的动作欢快。这时舞者情不自禁地产生进入下一阶段的愿望；第五段落为那孜尔库木达到高潮的阶段，是那孜尔库木的主旋律，当这一段演奏时，周围的观众会情不自禁地欢呼雀跃以增加欢乐气氛。跳舞者以特别的灵感作出各种各样的动作表现自己的技巧；结束部分为节奏紧凑的音乐，这一部分在不断的“阿拉勒马义森，哎哎”（你拿不到）的呼喊声中不断加强节奏。在这段音乐中通过竞争性舞蹈动作，最后出现两个强者时才算演奏告终。一般情况下，如果没有强有力的两个竞争者，那孜尔库木不到最后阶段也就结束了。

吐鲁番木卡姆

“吐鲁番木卡姆”作为《维吾尔十二木卡姆》的重要组成部分，具有自己鲜明的特点，已在吐鲁番得到普及，近百年来通过代代相传，在人们心目中产生了一定的影响，堪称为世界文化宝库中一颗璀璨的明珠。

“吐鲁番木卡姆”的显著特点是无鼓不成歌，无鼓不成舞，音乐随鼓而变，舞随音乐而变。

《维吾尔十二木卡姆》是维吾尔人民对中华民族璀璨文化的重要贡献，伟大祖国的艺术宝库的璀璨的珍珠，她表现了维吾尔族人

تۇرمۇشىنىڭ رەڭدارلىقى ۋە گۈزەل مەنزىرىسى، ئىستەك ـ ئىنتىلىشلىرى، تارىخىي ربئاللىقتىن ھاسىل بولغان مۇھەببەت ـ نەپرەتلىرى مۇزىكا، ئەدەبىيات، ئۇسسۇل قاتارلىق خىلمۇخىل شەكىللەر بىلەن ئىپادىلەپ بېرىلگەن. مۇقامنىڭ تارىخى ئۇزۇن، ئارقا كۆرۈنۈشى كەڭ ھەم چوڭقۇر، ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق تارىخىي دەۋرلىرى بىلەن ھەمقەدەمدۇر. 2005 ـ يىلى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى مائارىپ، پەن، مەدەنىيەت تەشكىلاتى ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنى ئىنسانىيەتنىڭ جىسمسىز مەدەنىيەت مىراسى دەپ ئېلان قىلدى. ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ دۇنيا جىسمسىز مەدەنىيەت مىراسىغا ئىلتىماس قىلىشىنىڭ ئۈتۈقلۇق بولۇشىدا تۇرپان مۇقاممۇ ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىدى.

تۇرپان مۇقاملىرى «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» نىڭ ۋاريانتى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئاساسىي لىنىيە جەھەتتىن ئۆزئارا ئوخشىسىمۇ، خاسلىق جەھەتتىن روشەن پەرقلىنىدۇ. «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» راك، چەببەييات، مۇشاۋىرەك، چارىگاھ، پەنجىگاھ، ئۆزھال، ئەجەم، ئۇششاق، ناۋا، بايات، سىگاھ، ئىراق قاتارلىق ئون ئىككى مۇقامدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ھەربىر مۇقام چوڭ نەغمە، داستان، مەشرەپ دېگەن ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنگەن.

تۇرپان مۇقاملىرى بولسا راك، چەببەييات، مۇشاۋىرەك، چارىگاھ، دولان، پەنجىگاھ، ئىراق، بايات، سابا، ناۋا، ئۇششاقتىن ئىبارەت ئون بىر مۇقامدىن تەركىب تاپقان. ھەربىر مۇقام مۇقەددىمە، چېكىت، يالاك چېكىت، قوش چېكىت، جۇلا، سەنەم، سەلىقە قاتارلىق قىسىملارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. مۇقاملار ئاساسەن تۇرپان خەلق ناخشىلىرىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، تېكىستلىرى چۈشىنىشلىك، ئاممىباب.

تۇرپان مۇقاملىرىنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، ئۇنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى شەكىللىرى قوچو خانلىقىنىڭ 7 ـ ئەسىردىكى خاقانى كۈي سەنئىتىگە، يەنى ماختاش، مەدھىيىلەش، كۈيلەش دېگەن مەنىدىكى «قوچو كۈيلىرى» گە تۇتىشىدۇ. تۇرپان مۇقاملىرىنىڭ ئەڭ چوڭ ئالاھىدىلىكى ناغرا ـ سۇنايىنىڭ گەۋدىلىك رولىدا بولۇپ، باشقا مۇقاملاردا ناغرا ـ سۇنايى چېلىنمايدۇ، تۇرپان مۇقاملىرىنى بولسا ناغرا ـ سۇنايى بىلەنمۇ، باشقا ھەرقانداق چالغۇ بىلەنمۇ ئورۇندىغىلى بولىدۇ. مۇقاملارنىڭ رېتىمى بىر قەدەر تېز، شوخ بولۇپ، باشلىنىشى بىلەنلا ئۇسسۇل ئوينىغىلى بولىدۇ. ئاھاڭدارلىقى، تەسىرچانلىقى، رېتىمدارلىقى كۈچلۈك. ئاڭلىغۇچىلارنىڭ قەلبىنى ئىختىيارسىز لەرزىگە سالىدۇ، ئاجايىپ پاساھەتلىك، چوڭقۇر مەنىلىك، ئوبرازلىق تېكىستلەر كىشىنى چوڭقۇر ئويلارغا غەرق قىلىدۇ. مۇقاملارنىڭ ۋاقتىمۇ بىرقەدەر ئۇزۇن بولۇپ، ئەڭ قىسقىلىرىنى ئورۇنداشقا يېرىم سائەت، ئۇزۇنلىرىنى ئورۇنداشقا بىر يېرىم سائەت ۋاقىت كېتىدۇ. ئاساسەن ناغرا ـ سۇنايى، ساتار، تەمبۇر، دۇتار قاتارلىقلار بىلەن ئورۇنلىنىدۇ. تېكىستلەردە مۇھەببەت، سېغىنىش، ئارزۇ ـ تىلەك قاتارلىق مەزمۇنلار ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

民群众生活的丰富多彩、美好愿望、历史发展中形成的爱憎、音乐文化、舞蹈等。

《维吾尔十二木卡姆》历史悠久、背景深厚，她与维吾尔族人民的长久历史相随。2005年联合国教科文组织把《维吾尔十二木卡姆》宣布为人类非物质文化遗产，《新疆十二木卡姆》能成功入选世界非物质文化离不开“吐鲁番木卡姆”的重要作用。

“吐鲁番木卡姆”是《维吾尔十二木卡姆》的组成部分，基本的构架虽然相同，但不同特点比较明显。《维吾尔十二木卡姆》由《拉克木卡姆》、《且比亚特木卡姆》、《木夏吾莱克木卡姆》、《恰尔尕木卡姆》、《潘吉尕木卡姆》、《乌孜哈勒木卡姆》、《艾介姆木卡姆》、《乌夏克木卡姆》、《纳瓦木卡姆》、《巴雅特木卡姆》、《斯尕木卡姆》、《伊拉克木卡姆》等12部分组成，每一个木卡姆由《琼乃格曼》、《达斯坦》、《麦西莱甫》三部分组成。

“吐鲁番木卡姆”由《拉克木卡姆》、《且比亚特木卡姆》、《木夏吾莱克木卡姆》、《恰尔尕木卡姆》、《潘吉尕木卡姆》、《乌夏克木卡姆》、《纳瓦木卡姆》、《萨巴木卡姆》、《伊拉克木卡姆》、《巴雅特木卡姆》、《多郎木卡姆》等11个木卡姆组成，每一个木卡姆包括《木凯迪曼》、《且克特》、《亚郎且克特》、《阔西且克特》、《朱拉》、《赛乃姆》、《赛勒克》等。木卡姆主要由吐鲁番民歌组成，歌词通俗易懂。

“吐鲁番木卡姆”历史很长，最早的形态和高昌回鹘时期7世纪的麴氏王朝和高昌曲调（赞美歌颂曲调）相联系，“吐鲁番木卡姆”的最大特点是鼓和唢呐具有显著的作用，而其他地方的木卡姆不使用鼓和唢呐。“吐鲁番木卡姆”能用鼓、唢呐和其他乐器演奏，木卡姆的节奏比较欢快，一开始就可以跳舞，曲调感、影响力、节奏感强，使听者情不自禁想跳舞。意义特别深刻、形象的歌词易使人陷入深思。木卡姆演奏时间比较长，最短的需要半个小时，最长的需要一个半小时，基本上通过鼓、唢呐、萨塔尔、弹不尔、都塔尔等演奏；歌词以表达爱情、思念、愿望等为主要内容。

لۇكچۇن ـ تۇرپان مۇقاملىرىنىڭ بۆشۈكى بولۇپ، بۇ يەر شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ پايتەختى بولغان مەزگىللەردىلا مۇقاملار رەتلىنىشكە باشلىغان. لۇكچۇندە 16 ـ ئەسىردە ياشىغان ئىمىننىياز شەيخ تۇنجى ئەۋلاد مۇقامچى سۈپىتىدە داڭق قازانغان. ئۇنىڭدىن كېيىن نازىراخۇن، جانانلار، ھەسەن بالا، ئابدۇللا بالا، ئەمەت بالاگزا، ئىسمايىل مەزىن، نۇرسۇۋاڭ، شېرىپ ساۋۇت ئۇستا، يۈسۈپ سىيىتنىياز پەنباش، ئاۋۇت روزىمەت تۇڭ قاتارلىق بىرقانچە ئەۋلاد مەشھۇر مۇقام ئۇستازلىرى يېتىشىپ چىقىپ، مۇقاملارنىڭ بۈگۈنكى كۈنگىچە يېتىپ كېلىشىگە يۈرەك قانلىرىنى سەرپ قىلغان.

دەرد ـ داغ مۇقامى

دەرد ـ داغ مۇقامى ـ توقسۇن خەلقىنىڭ ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە يەرلىك مۇقامى.

«دەرد ـ داغ» ئاتالغۇسى لۇغەت مەنىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، «دەرد ـ ئەلەم دېگەندىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ توقسۇن خەلقىنىڭ تارىخىدا ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن دەرد ـ ئەلەملىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن. زۇلمەتلىك يىللاردىكى نادامەتلىك ئۆتمۈشىنى، ئەركىنلىك، ئازادلىق، چىن مۇھەببەتكە بولغان ئارزۇ ـ ئىستەكلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن.

مۇقامدا بىر مۇقەددىمە، 27 نەغمە، ئالتە چۈشۈرگە، يەتتە مەرغۇل بار. «دەرد ـ داغ» مۇقامىنى پېشقەدەم مۇقامچىلار «توققۇز چېكىت»، «جۇلا»، «چۈشۈرگە»، «قوش دۇم»، «دۇمباق دۇم» دېگەندەك يەرلىك نەغمە ئاتالغۇلىرى بىلەن ئاتاپ كەلگەن. مۇقام مۇقەددىمىسىنى ساتار ياكى داپ بىلەن مۇقام ئۇستازى ئورۇندىداپ بولغاندىن كېيىن، ھەمراھلىرى قوللىرىدىكى داپ ۋە باشقا چالغۇلىرى بىلەن تەرتىپلىك، ئوخشاش رېتىمدا مۇزىكا ۋە ناخشىغا ماسلىشىدۇ. مۇقام تاماملانغان باسقۇچقا كەلگەندە، مۇقام مۇقەددىمىسىنى ئورۇندىغۇچى ئۇستاز مۇقامنىڭ ئاياغ ـ خاتىمىسىنى ئورۇنداپ تاماملايدۇ. سورۇندىكىلەر نەغمە باشلانغان مەزگىلدە ئەر ـ ئايال، ياش ـ قېرى دېمەي ئۇسسۇلغا چۈشۈپ، سورۇننىڭ كەيپىياتىنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈۋېتىدۇ.

鲁克沁是“吐鲁番木卡姆”的摇篮，它曾是东察哈台汗国的首都，那时木卡姆刚开始被整理。生活在16世纪的鲁克沁依民尼亚孜以第一代表演木卡姆而著称。之后，那孜拉洪、加南拉的尔、艾山巴拉、阿不都拉巴拉、艾麦提巴郎孜、司马义麦曾、努尔素王、西日甫沙吾提吾斯塔、玉素甫斯义提尼亚孜潘巴士、阿吾提肉孜买提童等几代木卡姆著名大师为木卡姆的发展到今天付出了心血。

代尔特塔格木卡姆

《代尔特塔格木卡姆》具有托克逊地方特色。“代尔特塔格”从《维吾尔文字典》查知意思是“悲痛、痛苦的痕迹”，她是托克逊人民历代亲身经历的痛苦的缩影。她表达托克逊人民在艰苦年代对自由、解放、爱情的美好愿望。演奏《代尔特塔格木卡姆》的过程中，乐器由手鼓、单弦或双弦的艾杰克、萨塔尔演奏，还有其他音乐节奏，她用阿库尔特编排，开始曲和结束曲、演奏乐器方法等特点显著。她是具有歌曲、节奏、民族风格独特的木卡姆。木卡姆有一个“序幕”、27个“乃个曼”、6个“曲秀尔盖”、7个“买尔古乐”。木卡姆大师们以9个“其克提”、“朱拉”、“曲秀尔盖”、“阔西敦”、“敦巴克敦”等地方曲调称呼代尔代合。木卡姆的序曲用萨塔尔或者手鼓表演完后，伴奏者用鼓和其他乐器以有序的节奏配合音乐或者歌唱，当木卡姆即将结束时，还是演奏序曲的乐师演奏的结尾部分。观众在演奏期间不管男女老少都翩翩起舞，使演奏和歌舞达到高潮。

تۇرپان خەلق ناخشىلىرى

تۇرپان خەلق ناخشىلىرى مېلودىيەسىنىڭ ئۆزگىچىلىكى، ئەنئەنىۋى يەرلىك پۇرىقىنىڭ كۈچلۈكلىكى، مەلۇم ئېپىك ۋەقەلىكىنى بايان قىلىشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى ئىچىدە ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. تۇرپان خەلق ناخشىلىرىمۇ بارلىق ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرىغا ئوخشاش ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئەسىرلەر مابەينىدە خەلقنىڭ قەسمەت، كەچۈرمىشلىرىنى، مۇھەببەت ـ نەپرىتىنى، سۆيگۈ ـ خۇشاللىقىنى، ئازاب، دىلخەستىلىكلىرىنى، ئايرىلىش، ۋىسال تۇيغۇلىرىنى، ۋەتەن، يۇرت سېغىنىشلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ كەلگەن. تۇرپان خەلق ناخشىلىرىنىڭ يەرلىك پۇرىقى كۈچلۈك بولۇپ، خۇددى تۇرپان خەلقىنىڭ تۇز، ساددا، ياسالمىلىقتىن خالىي خاراكتېرىگە ئوخشاش ناخشىلاردىكى پىكىر ئىپادىلەش، مەزمۇنىنى ئەكس ئەتتۈرۈش جەھەتلەردىمۇ مۇشۇ خىل ئالاھىدىلىك ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. يەرلىك شېۋە ئالاھىدىلىكى بىر قەدەر قويۇق. مېلودىيىسى راۋان، ئاھاڭى مۇڭلۇق، رېتىم ئالاھىدىلىكى روشەن، ھەر بىر ناخشىدا ئوخشىمايدىغان رېتىم بار، كۈيلىرى ئۆزگىرىشچان.

تۇرپان خەلق ناخشىلىرىدىن «زېمىن»، «گۈلىيار»، «ئايارەي»، «ھەيرانكۆمەن»، «دەردىڭنىز يامان»، «بالىلار كېچىك»، «چىنە چاققان يالىرىم»، «ئاچىل»، «ئانانۇرخان»، «سۇ بولۇپ ئاقتىم» قاتارلىقلار ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە.

吐鲁番民歌

吐鲁番民歌以节奏的独特性、强烈的地域特色、一定的情节表现，区别于其他维吾尔族民歌。吐鲁番民歌和其他维吾尔族民歌一样具有悠久的历史，表达历代以来群众的生活经历、爱憎、离别、爱国爱家乡等感情。吐鲁番地区民歌地域特色鲜明，就像吐鲁番人民耿直、纯洁、毫无做作的性格一样，在歌曲的形式和内容上也找到了表现自己的独特表达方式。方言特点明显，节拍畅快，曲调悠扬，节奏感明显，每一支歌曲都有不同的节奏，变化明显。

吐鲁番民歌《大地》、《古丽亚尔》、《阿亚热爱》、《爱热能曼》、《你的情深》、《孩子还小》、《砸碗的情人》、《阿其力》、《阿那努尔汗》、《似水流》等均具有代表性。

ئون بىرىنچى باب سۇ ئىنشائاتىدىكى ئابىدە ـــ كارىز

سۇ قۇرۇلۇشى ۋە مەدەنىيەت ئابىدىسى

كارىز ـ تۇرپان دىيارىدا ياشاپ كەلگەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ يۈكسەك ئەقىل ـ پاراسىتىنىڭ مەھسۇلى، سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇش تارىخىدىكى بۈيۈك ئابىدە ھەم دۇنياۋى ئۇلۇغ كەشپىيات، خەلقىمىز دۇنيا مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قوشقان ئۆچمەس تۆھپە.

كارىز قۇرۇلۇشى زور پەم ـ پاراسەت، يۇقىرى تېخنىكا. كۆپ ئەمگەك كۈچى، كۆچلۈك ئىرادە ۋە سەۋرچانلىقنى تەلەپ قىلىدىغان ئىنچىكە قۇرۇلۇش بولۇپ، سۇلۇق قاتلامدىكى يەر ئاستى سۈيىنى يەر يۈزى يانتۇلۇقىدىن پايدىلىنىپ، يەر ئاستى ئېرىقلىرى ئارقىلىق يەر يۈزىگە ئېلىپ چىقىدىغان سۇ ئىنشائاتى سەمەرىسىدۇر. ئۇ تۇرپانغا ئوخشاش ئەتراپىنى بۇغدا تېغى، تۇزتاغ، قۇمتاغ، چۆلتاغ قاتارلىق تاغلار ئوراپ تۇرغان، يەر تۇزۇلۇشى قازانغا ئوخشايدىغان، ھاۋاسى قۇرغاق، يەر ئۈستى سۈيى كەمچىل، ھۆل ـ يېغىن ئاز، يەر ئاستى سۈيى مول ۋە سۇ تەركىبى ياخشى، يەر يۈزى يانتۇلۇقى بىر قەدەر چوڭ، يەر ئاستى تۇپراق قۇرۇلۇشى مۇستەھكەم جايلارغا باب كېلىدۇ. ئەجدادلىرىمىز مۇشۇنداق يەر شارائىتىدا تەڭرىتاغ قار ـ مۇز سۇلىرىنى تۇرپان ئويمانلىقىغا قانداق باشلاپ كېلىش ھەققىدە نۇرغۇن ئىزدەنگەن، چۈنكى، شىمال تەرەپ ئېگىز، جەنۇبقا قاراپ ماڭغانسېرى پەسلەيدىغان، يانتۇلۇق پەرقى چوڭ بولغان شارائىتتا تاغ سۇلىرىنى بىۋاستە باشلاپ كېلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن ئىدىقۇت تېغى باغرىغا ھەر قايسى غوللاردىن ئېقىپ كەلگەن تاغ سۇلىرى مول يەر ئاستى سۈيى جۇغلانمىسىنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، بۇ سۇلارنى باشلاپ چىقىشقىمۇ بىر ئىلمىي سۇ ئىنشائاتى بولمىسا بولمايتتى. مۇشۇنداق شارائىتتا ئەجدادلىرىمىز كارىزنى كەشىپ قىلغان.

كارىزنىڭ تارىخى

1986 ـ يىلى توقسۇن ناھىيىسىنىڭ كۆرجەي بازىرىدىن قىيا تاشقا ئويۇلغان بىر تاش خەرىتە، يەنى قەدىمكى زامان سۇ سىستېمىسى خەرىتىسى بايقالدى. بۇ تاش خەرىتىگە ئېقىنلار، كۆللەر ۋە ئىپتىدائىي كارىزلارنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن. بۇ تاش خەرىتىنى ئالىملار «قەدىمكى زامان ئۇۋچىلىقىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى، يەنى بۇنىڭدىن 4000 ~ 6000 يىللار بۇرۇنقى مەزگىلدىن تارتىپ، ھون ئىمپېرىيىسى دەۋرى ـ مىلادىيىدىن

第十一章　水利工程的奇迹——坎儿井

水利工程与文化碑铭

坎儿井是是世代生活在吐鲁番地区劳动人民的智慧结晶，水利工程史上的宝贵遗产和世界性的创造，是伟大先辈们给世界文化宝库的光辉贡献。

挖掘坎儿井是需要高超的智慧、技术、劳动力、坚强的意志和坚定毅力的精细工程，是利用地表斜面，通过地下河把深层的地下水引导到地表的水利工程。它适合于像吐鲁番这样四周被博格达峰、盐山、沙山、荒山等包围，地形呈盆地结构、气候干燥、地表水缺乏、降水量少、地下水丰富和水质好、地面斜度大、地下土壤结构坚固的地方。在这种地理条件下，先辈们对如何引来天山雪水进行了许多探索。因为北面地势高，越往南走地势越低，在斜度大的条件下，引来雪水根本不可能。而且火焰山下聚集了从各个山谷流来的天山雪水，形成了丰富的地下水，引出这些水也是一个需要相当技术的水利工程。在这种情况下，先辈们创造了坎儿井。

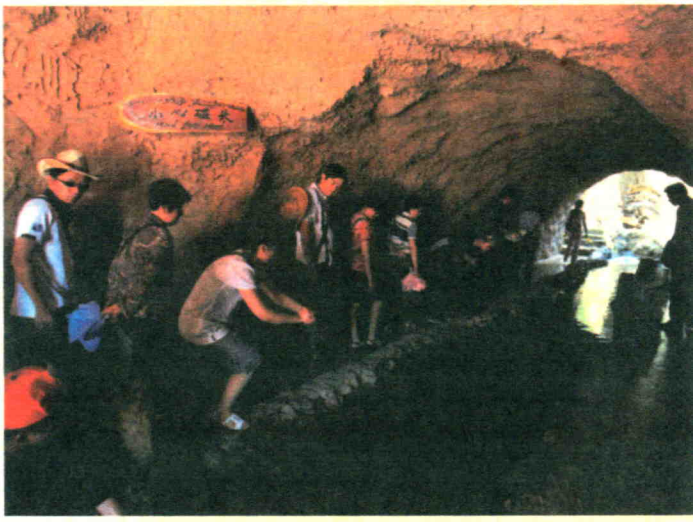

坎儿井的历史

1986年在托克逊县的克尔碱镇发现了一块刻在岩石上的地图，这也就是古代水利系统地图。在这个石刻地图上雕刻着河流、水塘、原始坎儿井图形。这个石刻地图经专家预测，是古代打猎时代的鼎盛时期，即距今4000至6000年前开始的匈奴时代，从公元前

بۇرۇنقى 7 - ئەسىرىدىن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 - ئەسىرلەر ۋە قەدىمكى تۈرك خانلىقى دەۋرىگىچە داۋاملاشقان، دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ» («شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى 1989 - يىلى 5 - سان) دەپ كۆرسەتتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئۆتكەن تارىخشۇناس ۋاڭ گوۋېي ئۆزىنىڭ «غەربىي رايونلاردىكى كارىزلارنى تەكشۈرۈش» ناملىق كىتابىدا:«شىنجاڭدىكى كارىزلار بۇنىڭدىن 2000 يىل بۇرۇنقى خەن دەۋرىدىلا بار ئىدى» دەپ يازغان. «تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنىڭ 2001 - يىللىق 2 - سانىدىكى «يىپەك يولىدىكى جۇڭگو كارىزلىرى» ناملىق ماقالىدە: «ياپونىيە مىيازاكى ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى مۇراكامى يوخارا تەكشۈرگەندىن كېيىن جۇڭگودىكى شىنجاڭ كارىزلىرى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 102 - يىلى، يەنى خەن ۋۇدى زامانىسىدا قېزىلىشقا باشلىغان، دەپ قارىدى» دېيىلگەن. دېمەك، يۇقىرىقىلاردىن كارىزلارنىڭ ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. 1980 - يىلى ئامېرىكىلىق بىر ئاتاقلىق ئالىم ئۆزىنىڭ ماقالىسىدا «دۇنيادا ئۈچ كەشپىيات بار، ئۇلار: مىسىردىكى ئەلئېھرام پىرامىداسى، جۇڭگودىكى سەددىچىن سېپىلى ۋە كارىز. ئالدىنقى ئىككىسى ئۆز ۋاقتىدا تارىخىي ۋەزىپىسىنى ئورۇنداپ بولغان، ئۇلار ھازىر ئاسار - ئەتىقىگە ئايلاندى. لېكىن ‹كارىز›دىن ئىبارەت بۇ مۇقەددەس قۇرۇلۇشنىڭ ۋەزىپىسى تېخى ئاياغلاشمىدى، بەلكى تا ھازىرغىچە تۇرپان بوستانلىقىنى كۆكەرتىپ تۇرماقتا» دەپ يازغان. كارىزنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدە خەلق ئارىسىدا كۆپلىگەن رىۋايەتلەر بار بولۇپ، بۇ رىۋايەتلەردە «كارىز» دېگەن سۆز ئۇيغۇرچە «كار» (ئىش، ئەمگەك) نىڭ «ئىزى» يەنە «ئەمگەكنىڭ نەتىجىسى» دېگەن مەنىدىكى «كارئىز» دېگەن سۆزدىن ئۆزگەرگەن دەپ قارايدۇ.

كارىزنىڭ قۇرۇلمىسى

كارىز چېپىشتا ئالدى بلەن پېشقەدەم كارىزچىلار كەڭ دالىغا چىقىپ، كارىزنى قايسى يۆنىلىشتە چېپىشنى بەلگىلەيدۇ. ئاندىن كېيىن كارىز چاپماقچى بولغان دائىرىنى تەكشۈرۈپ، كارىزلارنىڭ سۇلۇق قاتلىمىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، دەريا، كۆل قاتارلىق يەر ئاستى سۇ مەنبەلىرىنىڭ يىراق - يېقىنلىقى ۋە يەر يۈزىدىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئەھۋالى قاتارلىق ئامىللارغا ئاساسەن شۇ جاينىڭ يەر ئاستى يوشۇرۇن ئېقىمىنىڭ چوڭقۇرلۇقى مۆلچەرلىنىپ، كارىزنىڭ يۆنىلىشى بەلگىلىنىدۇ. ئاندىن سۇلۇق قاتلامنى تېپىش ئۈچۈن بەلگىلەنگەن يۆنىلىش بويىچە ئۈچ قۇدۇق چېپىلىپ، يىغىلغان سۇ كۆزىتىلىدۇ. سۇلۇق قاتلام مۇقىملاشتۇرۇلغاندىن كېيىن تۆۋەنگە قاراپ قۇدۇق چېپىلىدۇ. قۇدۇقلار تەشمە ئارقىلىق تۇتاشتۇرۇلىدۇ. مۇشۇ ئاساستا قېزىشنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئاياغ قۇدۇققا بارغاندىن كېيىن تىلما چېپىلىدۇ. سۇ چىقىش يولىنى تاپقاندىن كېيىن باشقا قاراپ قۇدۇق چېپىلىپ، تەشمە تېشىلىپ، كارىز ئۈستىگە قاراپ ئۇزارتىلىدۇ. مۇشۇ ئاساستا بىر تەرەپتىن

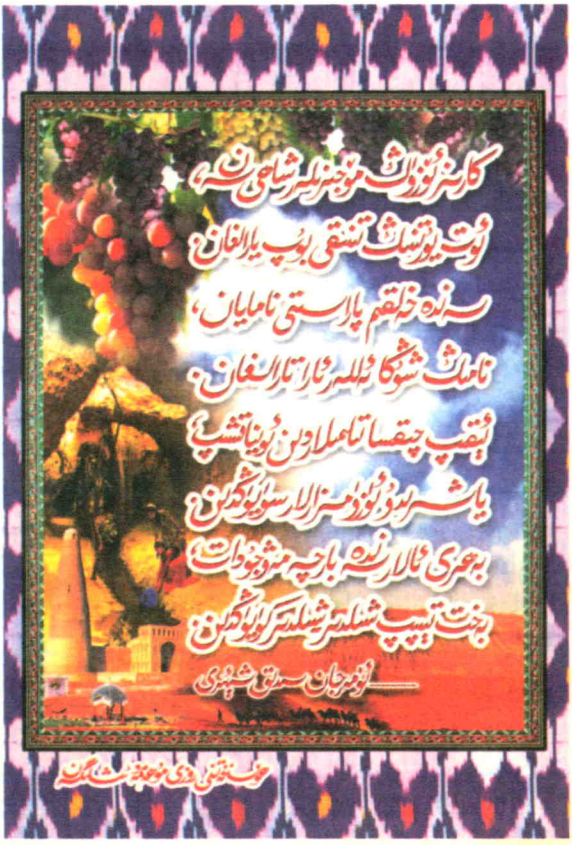

7世纪延续至公元前2世纪的古代突厥时代（《新疆文化》1989年第5期）。清朝末年的历史学家王国维在其著作《西部地区坎儿井调查》中写道：“新疆的坎儿井早在2000年前的汉朝就存在。”《吐鲁番学研究》2001年第二期《丝绸之路上的中国坎儿井》一文中说：“经过日本宫崎大学教授树上良原调查认为，中国新疆的坎儿井公元前102年汉朝开始挖掘。”从上面的分析我们可以知道，坎儿井具有非常悠久的历史。1980年一位非常著名的美国专家在其文章中写道：“世界上有三大发明创造，它们是古代埃及金字塔、中国的万里长城和坎儿井。前面两个已经完成其历史使命变成了历史文物，但是坎儿井这一伟大工程的历史使命还没有结束，直到现在还滋养着吐鲁番这片绿洲。”对于坎儿井的产生，民间有许多传说。在传说中，据古维吾尔语查知，“坎儿井”的意思是“劳动的记录”或者是“劳动的成果”，后来逐渐演变成现今的发音。

坎儿井的构造

挖掘坎儿井时，有经验的坎儿井匠，爬上地势较高视野宽阔的地方，决定从哪条路线挖掘，然后检查要挖掘的领域，查看坎儿井水层的深度、河流水塘等地下水资源远近和地面植被情况，判断该地方下暗流的深度，决定坎儿井的挖掘路线。为了挖掘地下水层，按照计划好的路线挖三个竖井，观察其积水情况。确定了水层以后，开始往下面挖竖井，竖井间通过暗渠来连接。按照这个办法进行挖掘，等到达后面的竖井时挖明渠，找到出水口后，往上游挖竖井和暗渠，让坎儿井往上游延伸，照这样子，一边

قۇدۇق چېپىپ، يەنە بىر تەرەپتىن تەشمە تېشىپ، يۇقىرىسىغا قاراپ ئىلگىرىلەيدۇ ۋە سۇ مىقدارى كۆپەيىپ كۆزلىگەن نىشانغا يەتكەندە قېزىش توختىتىلىدۇ. كارىز ئادەتتە قۇدۇق، تەشمە، تىلمەدىن تەركىب تاپىدۇ. قۇدۇق تەشمىدىن قېزىلغان توپا ۋە لايلارنى ئۈستىگە چىقىرىش، تەشمىگە يورۇقلۇق ۋە ھاۋا يەتكۈزۈپ بېرىش، كارىزچىلارنىڭ تەشمىگە چىقىپ ـ چۈشۈشى، تەشمىنىڭ يۆنىلىشىنى بەلگىلەش قاتارلىق روللارنى ئويناىدۇ. تەشمە كارىزنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولۇپ، چوڭقۇر قاتلامدىكى يەر ئاستى سۇيىنى يىغىش ۋە يەر ئۈستىگە ئېقىتىپ چىقىرىپ بېرىش روللىنى ئويناىدۇ. تىلما تەشمە بىلەن كۆلنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدۇ. قۇدۇق چېپىشتا بىر كىشى چېپىشقا، بىر كىشى چېپىلىپ چىققان توپىنى غالتەك بىلەن ئارغامچىدا تارتىشقا، يەنە بىر كىشى توپىنى تۆكۈشكە مەسئۇل بولىدۇ. غالتەك كارىزچىلار قۇدۇققا چۈشۈپ چىقىش ۋە توپا بىلەن لاينى تارتىپ قۇدۇق ئاغزىغا چىقىرىشتا مۇھىم رول ئويناىدۇ. تەشمە چوڭقۇر يەر ئاستىدىكى قۇرۇلۇش بولۇپ، لىنىيىسى ئۇزۇن، يورۇقلۇق چۈشىدىغان جايى ۋە ھاۋا كىرگۈزۈش ئۇسكۇنىلىرى يوق، قاپقاراڭغۇ بولغاچقا، ئىش شارائىتى ئىنتايىن جاپالىق بولىدۇ.

ئادەتتە قىسقىراق كارىزلاردا 70 ~ 80 قۇدۇق، ئۇزۇن كارىزلاردا 200 ~ 300 قۇدۇق بولىدۇ. قۇدۇقلارنىڭ چوڭقۇرلۇقى كارىزنىڭ ئايىغ تەرىپىدە 20 مېتىر، يۇقىرىسىدا 60 ~ 70 مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. تەشمە كەسمە يۇزىنىڭ شەكلى ئات تاقىسىغا ئوخشاش بولۇپ، ئېگىزلىكى 1.5 ~ 1.7 مېتىر، كەڭلىكى 0.6 ~ 0.7 مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. بىر كارىزنى چېپىشقا بىر قانچە يىلدىن نەچچە ئون يىلغىچە ۋاقىت كېتىدۇ. كارىزنىڭ ئۆمرىمۇ ئون نەچچە يىلدىن نەچچە يۈز يىلغىچە بولىدۇ.

كارىزنىڭ مەدەنىيەتتىكى رولى

نەچچە مىڭ يىللار مابەينىدە كارىز زېمىنىمىزنىڭ، خەلقىمىزنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتى، گۈللىنىش ۋە خارابلىشىشى، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى، مەدەنىيەت تۇرمۇشى بىلەن زىچ باغلانغان بولۇپ، پەقەت كارىز بولغاچقىلا، كارىزلارنىڭ زېمىنىنى ياشارتقۇچى ئابىھايات سۇيى ئەسىرلەردىن ئەسىرلەرگە ئۇلىنىپ ئۇزۇلمەي ئېقىپ تۇرغاچقىلا، تۇرپان دىيارىنىڭ گۈزەل، پاراۋان، باغۇ بوستانلىق، تەرەققىي قىلغان بۈگۈنى بولالىغان. ئەسىرلەردىن بۇيان كارىزنى مەركەز قىلغان ھالدا تالاي ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلگەن بولۇپ، تۇرپان مەدەنىيىتى ئەمەلىيەتتە كارىز مەدەنىيىتى ھېسابلىنىدۇ. كارىز بويلىرى تاريختىن بۇيان تالاي ئاشىق ـ مەشۇقلارنىڭ ۋىسال ئارامگاھى، قەھرىمانلارنىڭ جەسۇرلۇق مەيدانى، مويسىپىت بوۋايلارنىڭ ياشلارغا ئېتىقاد، غۇرۇر تەربىيىسى بېرىشنى مەقسەت قىلغان مەددادلىق، مەشرەپ سورۇنى،

挖竖井一边挖暗渠，朝上前进，随着水量的逐步增加，达到预定的水量时，挖掘就停止了。

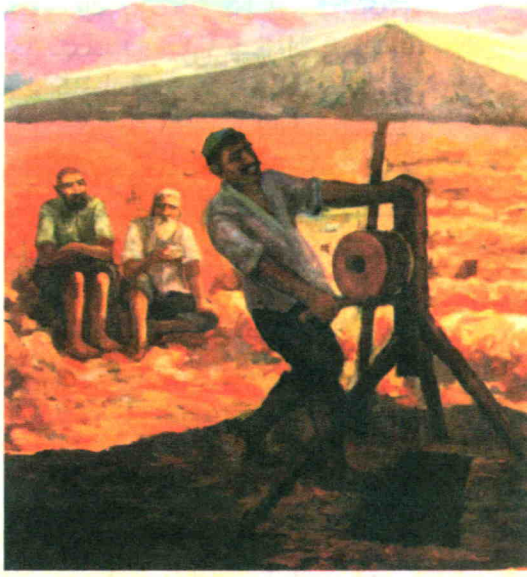

坎儿井由竖井、暗渠、明渠三部分构成。从竖井和暗渠挖出的泥土拉到地面，具有使暗渠通光和通气、方便坎儿井匠进出坎儿井、决定暗渠路线等作用。暗渠是坎儿井的主要部分，具有聚集深层的地下水引导到地表的功能。明渠连接着竖井和暗渠，挖井时一个人负责挖土，一个人负责用轱辘把挖出的泥土拉上来，一个人负责倒土。轱辘具有方便坎儿井匠进出坎儿井和拉土的重要功能。暗渠在地下深处，路线长，没有通风和通光的地方，劳动条件非常艰苦。一般短的坎儿井有70～80个竖井，长的坎儿井有200～300个竖井，竖井浅的有20米，深的有60～70米，暗渠的切面像马蹄形，高1.5～1.7米，宽0.6～0.7米。

坎儿井的文化作用

几千年来，坎儿井和吐鲁番地区人民的社会、经济同生产的兴衰发展联系紧密。因为坎儿井的存在，坎儿井的生命之水世代不断地源源流淌才有今天美丽、繁荣、发展的吐鲁番绿洲。世代以来围绕坎儿井发生了许多社会变迁，坎儿井在吐鲁番人民心中占有重要的地位，坎儿井至今成为情侣约会的幽境，英雄的豪情战地，德高望重老者向青年灌输信念、精神教诲的麦西莱甫场所，

باللارنىڭ غەرەزسىز ئويۇن ـ تاماشىلىرىدىكى گۈزەل جەننەتتى، خانىم ـ قىزلارنىڭ پاكىزلىق، پاكلىق، قىزغىن سۆھبەت بازىسى بولۇپ كەلگەن. شۇڭا، خەلقىمىز ئارىسىدا كارىزغا مۇناسىۋەتلىك نۇرغۇن گۈزەل رىۋايەت، قىسسەلەر، ناخشا ـ قوشاقلار مەيدانغا كەلگەن، كۆپلىگەن يەر، جاي ناملىرى كارىزلارنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتالغان، كارىزلارنى مەركەز قىلغان ھالدا يېڭىدىن يېڭى بوستانلىقلار، ئېكىنزارلىقلار، مەھەللىلەر شەكىللەنگەن. شۇڭا، كارىز ئۇلۇغ مەدەنىيەت مىراسى ھەم ئانتروپولوگىيىلىك، گىدرولوگىيىلىك قىممەتكە ئىگە سايامەت بايلىقى بولۇپ، ئۇ ھازىرمۇ ئۆزىنىڭ سېھرىي كۈچىنى، تارىخىي قىممىتىنى، سايامەتچىلىكتىكى مۇھىم ئورنىنى جارى قىلىپ كەلمەكتە. كارىز ئەجدادلىرىمىزنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق ئەقىل ـ پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ھازىرمۇ ياش ئەۋلادلارنى ئىلھاملاندۇرۇپ، ئىپتىخارلاندۇرۇپ كەلمەكتە.

كارىزنىڭ ئەمەلىي قىممىتى

كارىز سۇيى ئۇستى يېپىق قۇدۇقلاردىن ئېقىپ كېلىدىغان بولغاچقا، تومۇز ئىسسىقلاردا پارغا ئايلىنىش نىسبىتى تۆۋەن، پايدىلىنىش ئۈنۈمى يۇقىرى بولىدۇ. شۇڭا، تۇرپانغا ئوخشاش ھاۋا كىلىماتى ئىسسىق جايلارغا ئىنتايىن باب كېلىدۇ. كارىز سۇيىنىڭ ماشىنىلاشقان قۇدۇق سۇيىگە قارىغاندا ئەۋزەللىكى كۆپ بولۇپ، كارىز سۇيى يىراقلاردىن، مۇقەددەس تەكرىتاغ تىزمىلىرىنىڭ خاسىيەتلىك ئېتەكلىرىدىن ئېقىپ كېلىدىغان، ھەم تەشمە ئىچىدە ئاقىدىغان ھەم قۇدۇقلاردىن قۇيىاش نۇرى چۈشىدىغان «ئەركەك سۇ» بولغاچقا پاكىز، سۈزۈك، سوغۇق ۋە ساپ بولۇپ، تەركىبىدە مىنېرال ماددىلارمۇ كۆپ بولىدۇ. شۇڭا، كارىز سۇيى بىلەن سۇغىرىلغان يەرلەر ئاسان ئۈسسىمايدۇ، شورلاشمايدۇ، ئادەم ئىچسە قورساقنى كۆپتۇرۇپ قويمايدۇ، ئادەمگە ئاجايىپ راھەت بېغىشلايدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ماشىنىلاشقان قۇدۇق سۇيىدىن پايدىلىنىش ئۈچۈن غايەت زور ئېلېكتر توكى سەرپ قىلىنىدىغان بولغاچقا، بۇ سۇنىڭ تەننەرخى يۇقىرى بولىدۇ، دېھقانلارغا زور بېسىم ئېلىپ كېلىدۇ. كارىزنى بولسا بىر مەبلەغ سېلىپ كولاپلا قويسا، ۋاقتى ـ ۋاقتىدا ريمونت قىلىپ تۇرسىلا، سۇيى ئۆزلۈكىدىن ئېقىپ كېلىۋېرىدۇ. ماشىنىلاشقان قۇدۇق سۇيى سۇ پومپىسى ئارقىلىق يەر ئاستىدىكى سۇنى مەجبۇرىي تارتىپ چىقىرىدىغان بولغاچقا، يەر ئاستى سۇيىنىڭ خورىشى ئىنتايىن ئېغىر بولىدۇ. كارىز سۇيى ئۆزلۈكىدىن سىرغىپ چىقىدىغان بولغاچقا، يەر ئاستى سۇيى ئۇدۇللۇق تولۇقلىنىپ، ئانچە زىيانغا ئۇچرىمايدۇ، قىشتا كارىز سۇيى بىنەملەرگە سىڭىپ، ئۆزىنى ئۆزى تولۇقلايدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، كارىز ھازىر تەكىتلىنىۋاتقان ئىلمىي تەرەققىياتقا، ئىناق ئېكولوگىيىگە ئىنتايىن ئۈيغۇن بولغان، تەبىئەتنىڭ قانۇنىيىتىگە ھۆرمەت قىلغان، ئىلمىي سۇ ئىنشائاتى ئابىدىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . كارىز سۇيىنىڭ تېمپېراتۇرىسى

是天真少年游玩的美丽天堂，姑娘媳妇纯洁情感热烈的交流之地，所以民间流传着许多有关坎儿井的美丽传说、传奇、歌谣，而且许多地方的名字都连带着“坎儿井”，围绕坎儿井形成了许多新的田园、绿洲和乡村。所以坎儿井成为伟大的历史文化遗产，成为具有人类和水文学价值的旅游胜地，她到现在还展现着自己的魅力和历史价值，在旅游业中发挥着重要作用。坎儿井是先辈们几千年智慧的结晶，现在仍激励和养育着年轻的后辈。

坎儿井的现实价值

坎儿井是上面封闭的流动的井水，在炎热的夏天蒸发量低，可利用率高，所以坎儿井非常适用于像吐鲁番这样气候炎热的地方。和机井水相比，坎儿井具有许多优点。它从遥远神秘的天山峡谷出发，通过暗渠流淌，在竖井得到阳光照射之后变成了“阳水”，水质干净、清澈、冰凉，具有许多有益的矿物质成分，所以坎儿井浇灌的田地耐干渴不易碱化；人饮用不会胀肚子，给人以力量。另一方面，为打机井取水需要大量的电力，水的成本高，给农民带来经济负担，但坎儿井一次投入后，坚持保养，水会源源不断地流淌。机井水因为通过抽水机抽取地下水，地下水减少速度快；但坎儿井因为自然流出，地下水随时得到补充，损失会很少。坎儿井

ئۆزگىرىشچان بولماستىن، نورمال تۇرىدىغان بولغاچقا، زىرائەتلەرگە پايدىلىق، كارىز سۇيى بىلەن سۇغىرىلغان يەرلەرنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى بىرقەدەر يۇقىرى ۋە مۇقىم بولىدۇ. كارىز سۇيى يەنە يۇقىرىقى ئالاھىدىلىكى بىلەن تۇرپان خەلقىنىڭ باتۇر، ھەققانىيەتچىل، ئەمگەكچان، ئېتىقادلىق، سەممىي، ئەستايىدىل، ئاق كۆڭۈل، كارىز سۇيىدەك ساپ، يېڭىلىقپەرۋەر خاراكتېرىنىڭ يېتىلىشىدە مۇھىم رول ئويناغان، بۇ زېمىندىكى ئەزىمەتلەرنى ھەقىقىي، چىن، ساپ نىيەتلىك، كارىز قۇدۇقلىرىدەك تۇز كۆڭۈل خاراكتېرگە ئىگە قىلغان. دەل مۇشۇ كارىز سۇيىنىڭ خىسلەتلىك كارامىتىدىن بۇ يەردىكى خەلق ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئاجايىپ نادىر مەدەنىيەت، مېھنەت ئۇلگىلىرىنى يارىتقان، سەلتەنەتلىك شەھەرلەرنى بەرپا قىلغان، ئۆزلىرىنىڭ يۈكسەك مەدەنىيىتى، ئۆزگىچە خاراكتېرى، يۇقىرى شان ـ شۆھرىتى بىلەن پۈتۈن دۇنياغا تونۇلغان. شۇڭا، كارىز خەلقىمىز يارىتقان ئۇلۇغ مەدەنىيەت مىراسى، ئۇستى ئوچۇق مۇزېي، تىرىك تارىخ بولۇش سۈپىتى بىلەن تارىخىمىزنى، مەدەنىيىتىمىزنى، قەدىمكى دېھقانچىلىق، سۇچىلىق ئىگىلىكىمىزنى، خەلقىمىزنىڭ پىسخىك مۇساپىسىنى، خاراكتېر ئالاھىدىلىكىنى تەتقىق قىلىشتا، ياش ئەۋلادلارغا ئەنئەنە تەربىيىسى بېرىشتە، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەقىل ـ پاراسەتلىك، ئەمگەكچان، باتۇر خاراكتېرىنى ئۆگىنىشتە مۇھىم رول ئويناىدۇ.

كارىزنىڭ تەقدىرى

سۇ ئىشلىتىش كۆلىمىنىڭ شىددەت بىلەن كېڭىيىپ، يەر ئاستى سۇ ئورنىنىڭ كۆنسېرى تۆۋەنلىشى، ماشىنىلاشقان قۇدۇقلارنىڭ توختاۋسىز قېزىلىشى، سۇ سىڭمەس ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنىڭ كۆپلەپ ياسىلىپ، يەر ئاستىغا سىڭدۈرۈلۈش سۇ مەنبەسىنىڭ ئۇزۇلۇشى نەتىجىسىدە، كارىزلارنىڭ سۇيى تېز سۈرئەت بىلەن قۇرۇپ، كارىزلار پەقەت ئاسار ئەتىقىگە ئايلىنىپ قېلىش گىردابىغا يېقىنلاشماقتا. 1957 ـ يىلىدىكى مەلۇمات بويىچە تۇرپاندىكى كارىزلارنىڭ سانى 1237 بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 6000 كىلومېتىردىن ئاشاتتى. شۇڭا، كارىز جۇڭگودىكى ئۇچ چوڭ قۇرۇلۇش بولغان سەددىچىن سېپىلى، بېيجىڭ ـ خانجۇ قانىلىنىڭ قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ، ئۇزۇنلۇقى 6700 كىلومېتىرلىق سەددىچىن سېپىلى بىلەن تەڭلىشىپ قالغاندى. لېكىن، ئازادلىقتىن كېيىنكى 50 يىلدا كارىزلارنىڭ سۇيى توختاپ قېلىش سۈرئىتى % 30 كە يېتىپ، 53% كارىزنىڭ سۇيى قۇرۇپ كەتكەن. تۇرپاندا سۇيى بار كارىزلار 1987 ـ يىلى 824، 1990 ـ يىلى 725، 2000 ـ يىلى 443 بولۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر يىلى 20 دىن كارىز ئازلاپ ماڭغان. ناۋادا قوغداشنى كۈچەيتمىگەندە يەنە 20 نەچچە يىلدا كارىزلار پۈتۈنلەي قۇرۇپ كېتىش خەۋپىگە دۇچ كېلىدۇ.

2007 ـ يىلىغا قەدەر تۇرپان ۋىلايىتىدىكى كارىزلارنىڭ سانى 1091، سۇيى بار كارىز 331، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 3736 كىلومېتىر، يىللىق ئېقىن مىقدارى 210 مىليون كۇبىمېتىر، ئومۇمىي سۇغىرىش كۆلىمى 132 مىڭ مو بولغان. بۇ تۇرپان ۋىلايىتى ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ% 22.3 نى ئىگىلەيدۇ.

的水温稳定，对农作物有益，坎儿井浇灌的田地产量较高且稳定。最重要的方面是，坎儿井如上所说，从山脚下流出用坎儿井浇水，田地耐干渴，庄家长势旺盛，土壤不易盐碱化。坎儿井对吐鲁番人民勇敢、诚实、勤劳、信念、认真、善良、像坎儿井一样纯洁、勇于创新的性格形成具有重要的影响，它使这片土地上的人们具有了像坎儿井一样纯洁的心。正是因为坎儿井水的神奇功效，这里的人民在长期的历史发展过程中创造的非常优秀的文化和劳动典范——建造了繁荣的城市，以高度发达的文明、独特的品性享誉世界。所以坎儿井是吐鲁番人民创造的伟大民族遗产，作为露天博物馆和活的历史，作为文化、古代农业和水利、人们的心理历程、性格特点的研究载体，坎儿井对年轻一代进行传统教育、对他们学习先辈的聪明智慧、培养勤劳勇敢的品格有着重要的作用。

坎儿井的命运

随着用水量的迅速扩大，地下水位日益下降，机井的大量使用，防渗渠的大规模建造，往地下渗透的水源的不断枯竭，坎儿井的水加速减少，坎儿井濒临成为文物的危险。根据1957年的统计，吐鲁番坎儿井的数量是1237条，总长6000多公里，所以坎儿井作为并列中国三大建筑万里长城、京杭大运河之一，可以和全长6700多公里的长城相比。但是解放后的50年，坎儿井的水断流情况达到30%，53%的坎儿井水已枯竭。1987年，吐鲁番有水的坎儿井有824条，1990年有725条，2000年降到443条，平均每年减少20条坎儿井。如果不加强保护，再过20多年，坎儿井将面临完全枯竭的危险。截至2007年，吐鲁番地区坎儿井的数量是1091条，其中有水的是331条，全长3736公里，年流量21亿立方米，总浇灌面积为13.2万亩，占吐鲁番总种植面积的22.3%。

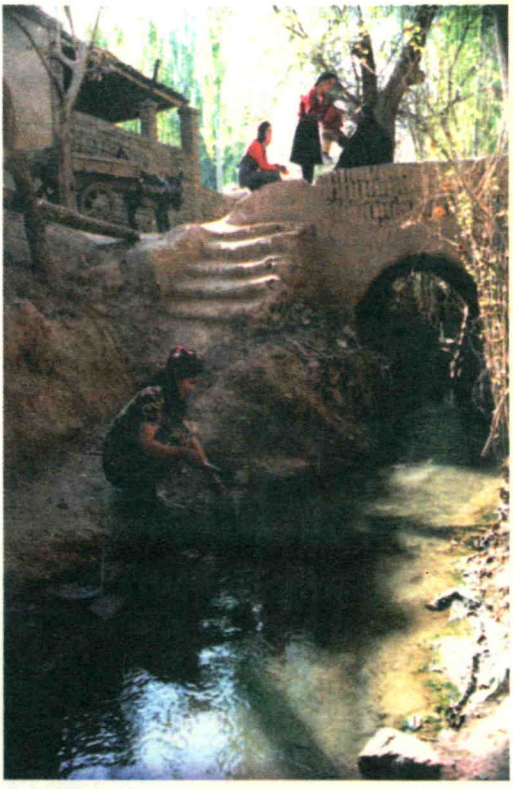

كارىزلار شىددەت بىلەن قۇرۇپ كېتىۋاتقان بۇگۈنكى كۈندە پارتىيە، ھۆكۈمەت ۋە ھەر دەرىجىلىك سۆچىلىق تارماقلىرى كارىزلارنى قوتقۇزۇش جەھەتتە ئاز بولمىغان خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. 1989 ـ يىلى شىنجاڭ كارىز تەتقىقات جەمئىيىتى قۇرۇلدى. تۇرپان شەھىرىنىڭ يار يېزىسى تەۋەسىدە سۇيى ئۇلۇغ ئىككى چوڭ كارىزنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلغان كارىز سەيلىگاھى بىلەن كارىز مۇزېيى ھەر يىلى دۆلەت ئىچى، سىرتىدىن كەلگەن نۇرغۇن ساياھەتچىلەرنى كوتۇۋالماقتا. 2005 ـ يىلى تۇرپان كارىزلىرى مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق نۇقتىسى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى. 2006 ـ يىلى 12 ـ ئايدا «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ كارىزلارنى قوغداش نىزامى» يولغا قويۇلۇپ، كارىزلارنى قوغداش رەسمىي قانۇنىي كاپالەتكە ئىگە بولدى. «نىزام» دا ئادەمنى ئاساس قىلىش، ئىلمىي تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئادەم بىلەن سۇنىڭ ئىجىللىقى، ئادەم بىلەن تەبىئەتنىڭ ئىناقلىقى، ھازىرقى زامان سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى بىلەن كارىزلارنىڭ ئىناق بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، كارىزلارنىڭ جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ سۇ مەدەنىيەت مىراسى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى ئارقىلىق بىزگە قالدۇرغان قىممەتلىك بايلىقى ئىكەنلىكى، كارىزلارنى قوغداشتا بىز بىر ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مەسئۇلىيىتى بارلىقى ئىنتايىن گەۋدىلىك، مۇپەسسەل شەرھىلەندى. نۆۋەتتە كارىزنى دۇنيا مەدەنىيەت مىراسىغا ئىلتىماس قىلىش خىزمىتى جىددىي ئىشلىنىۋاتىدۇ، مۇشۇنداق ياخشى پۇرسەتتە سۇ ئىشلىرى، مەدەنىيەت ئىشلىرى، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تارماقلىرى ۋە دېھقانلار ئاممىسى كارىزلارنى قوتقۇزۇش جەھەتتە ئورتاق كۈچ چىقىرىپ، بۇ مەدەنىيەت مىراسىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى قايتا ئۇرغۇتۇشنىڭ ئومىدى تۇغۇلدى. نۆۋەتتە تۇرپان ۋىلايىتى يۇقىرى دەرىجىلىك تارماقلارنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ، كارىزلارنى قوتقۇزۇش، ياشارتىش خىزمەتلىرىنى جىددىي ئېلىپ بارماقتا.

在坎儿井急剧干涸的今天，党和政府、各级水利部门在抢救坎儿井方面做了大量工作。1989年，新疆坎儿井协会成立，以吐鲁番市亚尔乡境内的两条水量充沛为重点建立的坎儿井乐园和坎儿井博物馆每年接待大量来自国内外的游客。2005年，吐鲁番坎儿井成为国家级重点保护文物。2006年12月《新疆维吾尔自治区坎儿井保护条例》颁布实施，保护坎儿井获得了法律上的保护，《条例》强调以人为本，科学发展，人与水和谐、人与自然和谐、现代水利建设与坎儿井和谐相处，坎儿井是中华民族水利文化的遗产，劳动人民留下的宝贵财富。很明显，在保护坎儿井方面，我们这一代具有不可推卸的责任。目前，坎儿井申请世界非物质文化遗产工作正在加紧进行中，在这样利好的形势下，水利、文物管理部门和农民群众在抢救坎儿井方面共同努力，得到了使这一文化遗产重新焕发生命活力的良机。当前，吐鲁番地区已得到上级部门的支持，正积极抓紧开展保护和绿化坎儿井方面的工作。

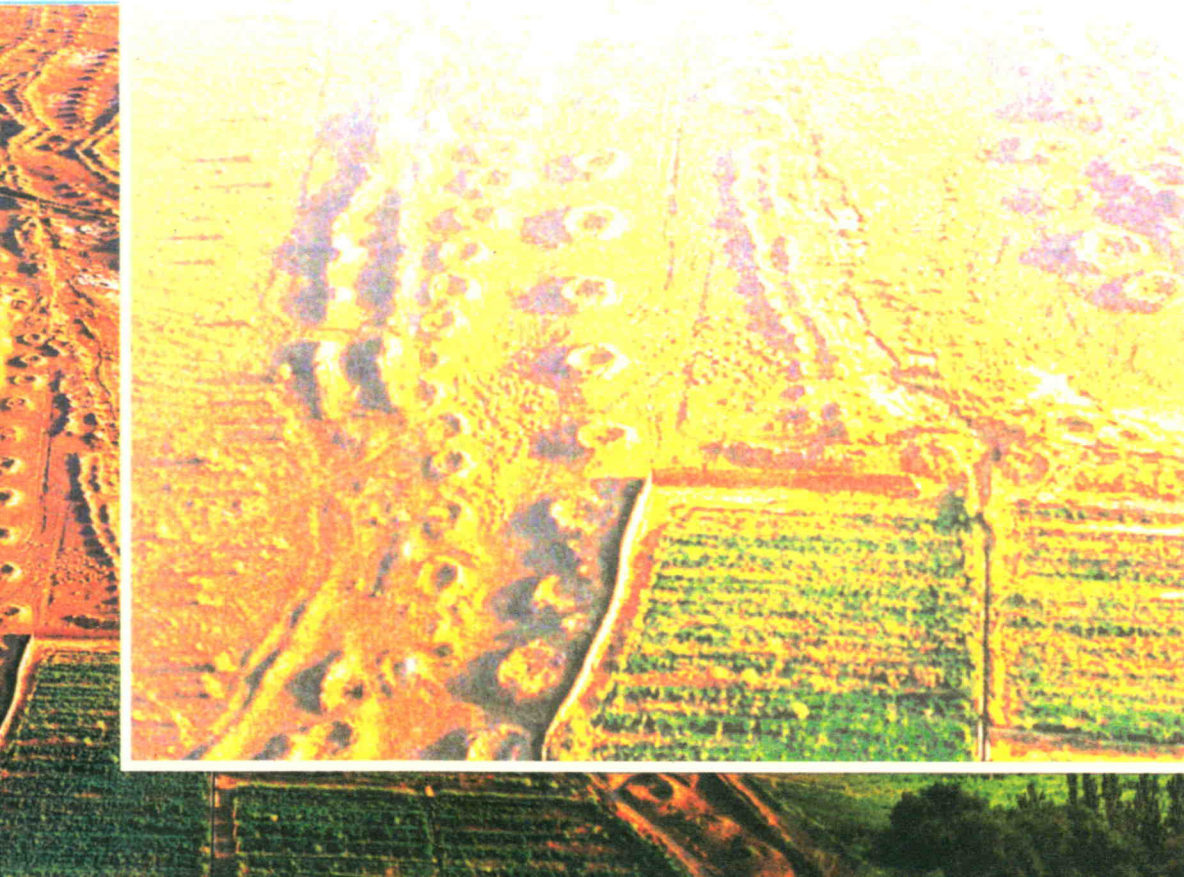

ئون ئىككىنچى باب ياراملىق ئەۋلاد بولۇڭ

1. پۇقرالار ئەخلاق قۇرۇلۇشى ۋە مەنىۋى مەدەنىيلىك بىلىملىرى

ئاساسىي ئەخلاق قائىدىسىنىڭ مەزمۇنى نېمە؟

ۋەتەننى سۆيۈپ، قانۇنغا رىئايە قىلىش، ئەدەپلىك، سەممىي بولۇش، ئىتتىپاقلىشىپ دوستانە ئۆتۈش، تېجەشلىك بولۇپ ئۆزىنى كۆچەيتىش، كەسپىنى قەدىرلەپ، ئۆزىنى بېغىشلاش.

سوتسىيالىستىك ئەخلاق قۇرۇلۇشىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى نېمە؟

خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىشنى يادرو، كوللېكتىۋىزملىقنى پرىنسىپ، ۋەتەننى، خەلقنى، ئەمگەكنى، ئىلىم ـ پەننى، سوتسىيالىزمنى سۆيۈشنى ئاساسىي تەلەپ، ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئەخلاق، كەسپىي ئەخلاق ۋە ئائىلە گۈزەل ئەخلاقىنى ئۆلچەم قىلىشتىن ئىبارەت.

سوتسىيالىستىك ئومۇمىي ئەخلاقنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى نېمىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؟

مەدەنىي، ئەدەپلىك بولۇش، باشقىلارغا يارەدەم بېرىشنى خۇشاللىق دەپ بىلىش، ئومۇمنىڭ مۈلكىنى، مۇھىتنى ئاسراش، قانۇن ـ ئىنتىزامغا رىئايە قىلىش.

كەسپىي ئەخلاقنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى نېمە؟

ئىش ئورنىنى سۆيۈپ كەسپىنى قەدىرلەش، سەممىي بولۇپ لەۋزىدە تۇرۇش، ئىش بېجىرىشتە ئادىل بولۇش، ئامما ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىش، جەمئىيەتكە تۆھپە قوشۇش.

ئائىلە گۈزەل ئەخلاقىنىڭ مەزمۇنى نېمە؟

ياشانغانلارنى ھۆرمەتلەش، كىچىكلەرنى ئىززەتلەش، ئەر ـ ئاياللار باراۋەر بولۇش، ئەر ـ خوتۇن ئىناق ئۆتۈش، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئائىلە تۇتۇش، قۇشنىلار ئارا ئىتتىپاق ئۆتۈش.

第十二章　做合格的接班人

1. 公民道德建设和精神文明知识

公民道德基本纲要的内容是什么？

爱国守法、明礼诚信、团结友善、勤俭自强、敬业奉献。

社会主义道德规范的基本内容是什么？

第一，社会主义道德建设的核心，是树立和培养为人民服务的思想；

第二，社会主义道德建设的基本原则是集体主义；

第三，社会主义道德建设的基本要求是爱祖国、爱人民、爱劳动、爱科学、爱社会主义；

第四，加强社会公德、职业道德、家庭美德教育，是社会主义道德建设的重要内容。

社会公德规范的基本内容是什么？

文明礼貌、助人为乐、爱护公物、保护环境、遵纪守法。

社会主义职业道德规范的基本内容是什么？

爱岗敬业、诚实守信、办事公道、服务群众、奉献社会。

社会主义家庭美德规范的基本内容是什么？

尊老爱幼、男女平等、夫妻和睦、勤俭持家、邻里团结。

شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ مەدەنىيلىك ئەھدىنامىسىنىڭ مەزمۇنى نېمە؟

1) شەھرىمىز ـ نوموسنى بىلىمىز، پارتىيىنى، ۋەتەننى سۆيۈمىز، سوتسىيالىزم يولىدا مېڭىمىز.

2) داڭلىق شەھەرنى ئاسراپ، ئىلمىي تەرەققىي قىلىمىز، ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىمىز.

3) ئەمگەكنى، ئىلىمنى ـ پەننى قەدىرلەيمىز، ئەمگەك ئارقىلىق بەيىشنى قەدىرلەيمىز.

4) مىللەتلەر ئىتتىپاق بولۇپ، ئۆزئارا ھۆرمەت قىلىمىز، ئورتاق ئىلگىرىلەيمىز ۋە گۈللىنىمىز.

5) پۇقرالار ئەخلاق ئۆلچىمىنى ئۆگىنىمىز ۋە يولغا قويۇپ، ئەخلاق ئارقىلىق تەربىيىلىنىشتە چىڭ تۇرۇمىز.

6) مەدەنىيلىك قائىدە ـ يۇسۇنلىرىدىن ھەممە كىشى خەۋەردار بولۇپ، مەدەنىي ئوبراز يارىتىمىز.

7) قانۇن ـ ئىنتىزامغا رىئايە قىلىمىز، قانۇن بويىچە ئىش كۆرۈپ، قانۇنسىز قىلمىشلارنى توسىمىز.

8) قاتناش قائىدىسىگە ھەممە كىشى رىئايە قىلىمىز، قاتناش تەرتىپىنى قوغدايمىز.

9) ئاممىۋى سورۇنلاردا تەرتىپلىك، مەدەنىي بولۇپ، مەدەنىي شەھەر ئاھالىسى بولىمىز.

10) چوڭلارنى ھۆرمەتلەپ كىچىكلەرنى ئىززەتلەيدىغان، ئارمىيىنى ھىمايە قىلىمىز، ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىدىغان ياخشى كەيپىياتنى يارىتىمىز.

11) ئومۇمنىڭ مۈلكىنى ئاسراپ ۋە مەدەنىي ئىشلىتىپ، ئاممىۋى ئەسلىمىلەرنى قوغدايمىز.

12) تازىلىققا ئەھمىيەت بېرىپ، گۈل ـ گىياھ ئۆستۈرۈپ، كۆچەت تىكىپ گۈزەل مۇھىت يارىتىمىز.

13) جاپاغا چىداپ كۆرەش قىلىمىز، تىرىشچان ـ ئىقتىسادچىل بولۇشتەك ئېسىل ئەنئەننى ساقلايمىز.

14) تويىنى يېڭىچە قىلىمىز، ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرىنى ئاددىي ئۆتكۈزۈپ، ناچار ئۆرپ ـ ئادەتلەرنى ئۆزگەرتىشنى تەشەببۇس قىلىمىز.

15) پىلانلىق پەرزەنت كۆرۈپ، ئاز تۇغۇپ سۈپەتلىك تەربىيىلەپ، ئاھالىلەرنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈمىز.

شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ مەدەنىي ھەرىكەت ئۆلچىمىدىكى «10 نى قىلماسلىق» نىڭ ئاساسىي مەزمۇنى نېمە؟

1) مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا پايدىسىز ئىشلارنى قىلماسلىق.

市民文明公约有哪些内容？

一、知荣明耻，爱党爱国，走社会主义路。
二、爱护名城，科学发展，构建和谐社会。
三、热爱劳动，热爱科学，崇尚勤劳致富。
四、民族团结，互相尊重，共同进步繁荣。
五、公民道德，学习践行，坚持以德修行。
六、文明礼仪，人人知晓，塑造文明形象。
七、遵纪守法，依法办事，杜绝违法行为。
八、交通规则，人人遵守，维护交通秩序。
九、公共场所，秩序文明，争当文明市民。
十、尊老爱幼，拥军优属，树立良好风尚。
十一、爱护公物，文明使用，保护公共设施。
十二、讲究卫生，种花种树，营造优美环境。
十三、艰苦奋斗，勤俭节约，保持优良传统。
十四、婚事新办，丧事简办，提倡移风易俗。
十五、计划生育，少生优育，提高人口素质。

市民文明行为规范“十不要”有那些内容？

一、不要做不利于民族团结的事。

2) قانۇن - ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلماسلىق.
3) ئاممىۋى ئەسلىھەلەرگە زىيان يەتكۈزمەسلىك.
4) قوپال، سەت گەپلەرنى قىلماسلىق.
5) خالىغان يەرگە تۈكۈرمەسلىك، تەرەت قىلماسلىق ۋە قالايمىقان ئەخلەت تۆكمەسلىك.
6) قائىدىگە خىلاپ يول يۈرمەسلىك، يولنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتمەسلىك.
7) گۈل - گىياھ، دەل - دەرەخلەرگە زىيان يەتكۈزمەسلىك.
8) ھاراق ئىچىپ جېدەل چىقارماسلىق.
9) ئاممىۋى سورۇنلاردا تاماكا چەكمەسلىك، ژاراڭ - چۇرۇڭ قىلماسلىق.
10) فېئودال خۇراپاتلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانماسلىق.

2. ئامانلىق قوغدىلىشى بىلىملىرى

ئامانلىق قوغدىلىشى دېگەن نېمە؟

ئىناق جەمئىيەت قۇرۇشنىڭ ئاساسى ۋە كاپالىتى بولۇپ، يېڭى ۋەزىيەتتە ئىجتىمائىي قوغدىلىش ۋە ئىجتىمائىي باشقۇرۇشنى كۈچەيتىشنىڭ ئۇنۇملۇك تەدبىرى، يېڭى ۋەزىيەتتە جەمئىيەت ئامانلىقىنى ھەر تەرەپلىمە تۇرغۇزۇش خىزمىتىدىكى يېڭى تەدبىر، شۇنداقلا ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئىشلارنىڭ ماس تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە كاپالەتلىك قىلىدىغان قوغدىلىش، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ جانجان مەنپەئىتىنى قوغدايدىغان ئەلرايى قوغدىلىشى، پارتىيىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ئىقتىدارى ۋە ئورنىنى مۇستەھكەملەيدىغان ئۇل قوغدىلىش.

ئامانلىق قوغدىلىشنىڭ نىشانى نېمە؟

سىياسىي جەھەتتە تىنچ بولۇش، جەمئىيەت مۇقىم بولۇش، ئىقتىسادنىڭ ئايلىنىشى بىخەتەر بولۇش، مەدەنىيەت پائالىيەتلىرى ساغلام بولۇش، قانۇن - تۈزۈم مۇكەممەل بولۇش ۋە ئامما رازى بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت.

تىنچ - ئامان ئائىلىنىڭ ئۆلچىمى نېمە؟

قانۇننى ئۆگىنىش، قانۇنغا رىئايە قىلىش؛ سەممىي، ئەخلاقلىق بولۇش؛ ئىتتىپاق، دوستانە بولۇش؛ بىخەتەرلىك ۋە ئالدىنى ئېلىشقا دىققەت قىلىش؛ مەدەنىي، ئىلمىي بولۇش؛ ئاجىزلارغا كۆڭۈل بۆلۈش؛ بېيىشقا ئىنتىلىش، تۆھپە قوشۇش؛ جامائەت ئىشلىرىغا ئاكتىپ قاتنىشىش؛ ئاقىلانە ۋە تەدبىرلىك بولۇش؛ پاكىز، ساغلام بولۇش.

二、不要违法乱纪。
三、不要损坏公共设施。
四、不要讲粗话脏话。
五、不要随地吐痰、便溺、乱倒垃圾。
六、不要违章行驶、横穿马路。
七、不要损坏花草树木。
八、不要酗酒闹事。
九、不要在公共场所吸烟、大声喧哗。
十、不要搞封建迷信。

2. 平安建设常识

什么是平安建设？

平安建设是和谐社会的基础和保证，在新形势下加强社会建设和社会管理的有效措施，在新形势下加强社会治安综合治理的新措施，也是保证社会经济发展事业协调发展、保护广大人民群众切身利益的民心工程，更是提高党的执政能力和巩固执政基础的工程。

平安建设的目标是什么？

以实现政治安定、社会稳定、经济运行安全、文化活动健康、法律法规健全和让群众满意为目标。

平安家庭的标准是什么？

学习法律，遵守法律；诚信文明，团结友善；注意安全和预防；关心弱势群体，勤劳致富，努力做贡献；积极参加社会公益事业，卫生健康。

3. ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ ئىدىيە - ئەخلاق قۇرۇلۇشىنى يەنمۇ كۈچەيتىش ۋە ئىلگىرى سۈرۈش توغرىسىدا

1) قۇرامىغا يەتمىگەنلەرنىڭ ئىدىيە - ئەخلاق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ۋە ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇنۇ پرىنسىپلارغا ئەمەل قىلىش كېرەك: (1) «تۆتتە بار» يېڭى ئادەم تەربىيىلەش نىشانى بىلەن بىردەكلىكنى ساقلاش، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى بىلەن ماسلىشىشنى ساقلاش، سوتسىيالىستىك قانۇن - نىزاملار بىلەن ماسلىشىشنى ساقلاش، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى گۈزەل ئەخلاقىغا ۋارىسلىق قىلىشنى ساقلاش پرىنسىپى. ھەم ياخشى ئەنئەنىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، ھەم دەۋر ئالاھىدىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، باشتىن - ئاخىر ھاياتىي كۈچنى ساقلاش. (2) ئەمەلىيەتكە يېقىنلىشىش، تۇرمۇشقا يېقىنلىشىش، قۇرامىغا يەتمىگەنلەرگە يېقىنلىشىش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش. ھەم ئىدىيە - ئەخلاق قۇرۇلۇشىنىڭ ئومۇميۈزلۈك قانۇنىيىتىگە ئەمەل قىلىش، ھەم قۇرامىغا يەتمىگەنلەرنىڭ پسىخىكا جەھەتتىكى ئۆسۈپ يېتىلىش ئالاھىدىلىكى ۋە قوبۇل قىلىش ئىقتىدارىغا مايىللىشىپ، ئۇلارنىڭ ئىدىيە ئەمەلىيىتى ۋە تۇرمۇش ئەمەلىيىتىنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ، تونۇشنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش كېرەك. يېڭى، جانلىق، ئاممىباب تىللارنى ۋە ئۇنۇملۇك ئۇسۇللارنى كۆپرەك ئىشلىتىپ، خىزمەتنىڭ قارا تەمىلىقى ۋە ئەمەلىي ئۇنۇمدارلىقىنى يەنمۇ ئىلگىرى سۈرۈش. (3) بىلىش بىلەن ھەرىكەتنىڭ بىردەكلىكى پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش. ھەم دەرسخانا ئوقۇتۇشىغا ئەھمىيەت بېرىپ، ھەم ئەمەلىي تەربىيە، سالامەتلىك تەربىيىسى، ئۆسۈپ يېتىلىش تەربىيىسىگە ئەھمىيەت بېرىپ، قۇرامىغا يەتمىگەنلەرنى ئەخلاق بىلىملىرىنى ئۆگىنىشكە يېتەكلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاڭلىق ھالدا ئەخلاق قائىدىلىرىگە ئەمەل قىلىش. (4) تەربىيە بىلەن باشقۇرۇشنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش. ئىدىيە - ئەخلاق تەربىيىسى بىلەن جەمئىيەت باشقۇرۇش، ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويۇش بىلەن باشقىلارغا قاتتىق تەلەپ قويۇشنى ئۆزئارا تولۇقلىما قىلىشتىن ئىبارەت ھەرىكەت مېخانىزمىنى ئۇزلۇكسىز مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ئوقۇتۇش، قانۇن، مەمۇرىي، جامائەت پىكرى قاتارلىق ۋاستىلەرنى ئۇنۇمبرسال قوللىنىپ، قۇرامىغا يەتمىگەنلەرنىڭ ئىدىيىسىنى ئۇنۇملۇك يېتەكلەپ، ئۇلارنىڭ ھەرىكىتىنى قىلىپلاشتۇرۇش كېرەك.

2) قۇرامىغا يەتمىگەنلەرنىڭ ئىدىيە - ئەخلاق قۇرۇلۇشىدىكى مۇھىم ۋەزىپە: (1) ۋەتەننى سۆيۈش ھېسسىياتىنى كۈچەيتىشتىن قول سىلپ، ۋەتەنپەرۋەرلىكنى يادرو قىلغان ئۇلۇغ مىللىي روھنى تەشەببۇس قىلىش ۋە تەربىيىلەش. (2) ئۇلۇغۋار غايە تۇرغۇزۇشتىن قول سىلپ، توغرا بولغان غايە، ئېتىقاد تىكلەش ۋە تەربىيىلەش. (3) ھەرىكەت ۋە ئادەتنى

3. 加强和改进未成年人思想道德建设

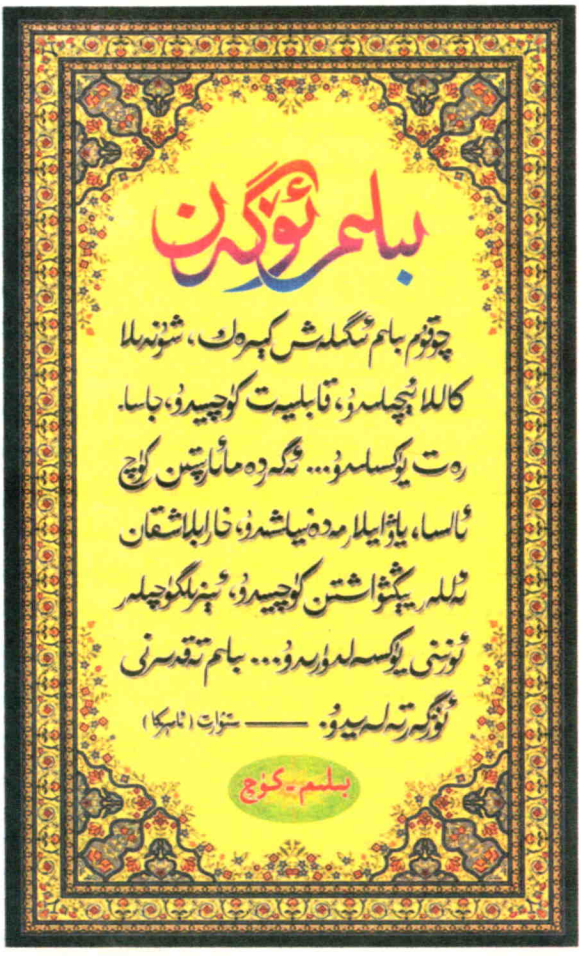

一、加强和改进未成年人思想道德建设要遵循以下原则：（1）坚持与培育“四有”新人的目标一致、与社会主义相适应、与社会主义法律规范相协调、与中华民族传统美德相承接的原则。既要体现优良传统，又要反映时代特点，始终保持生机与活力。（2）坚持贴近实际、贴近生活、贴近未成年人的原则。既要遵循思想道德建设的普遍规律，又要适应未成年人身心成长的特点和接受能力，从他们的思想实际和生活实际出发，深入浅出，寓教于乐，循序渐进。多用鲜活通俗的语言，多用生动典型的事例，多用喜闻乐见的形式，多用疏导的方法、参与的方法、讨论的方法，进一步增强工作的针对性和实效性，增强吸引力和感染力。（3）坚持知与行相统一的原则。既要重视课堂教育，更要注重实践教育、体验教育、养成教育习惯，注重自觉实践，自主参与，引导未成年人在学习道德知识的同时，自觉遵循道德规范。（4）坚持教育与管理相结合的原则。不断完善思想道德教育与社会管理、自律和他律相互补充和促进的运行机制，综合运用教育、法律、行政、舆论等手段，更有效地引导未成年人的思想，规范他们的行为。

二、未成年人思想道德建设的主要任务是：（1）从增强爱国感情做起，弘扬和培养以爱国主义为核心的伟大民族精神。（2）从确立远大志向做起，树立和培育正确的理想信念。（3）从规范行为规

قبلىپلاشتۇرۇشتىن قول سىلىپ، ياخشى ئەخلاق ساپاسىغا ۋە مەدەنىي ھەربىرتەكە ئىگە قىلىپ تەربىيىلەش. (4) ئاساسىي ساپانى يۇقىرى كۆتۈرۈشتىن قول سىلىپ، قۇرامىغا يەتمىگەنلەرنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش.

3) مەكتەپ ـ قۇرامىغا يەتمىگەنلەرگە ئىدىيە ـ ئەخلاق تەربىيىسى ئېلىپ بارىدىغان ئاساسىي سورۇن. پارتىيىنىڭ مائارىپ فاكۇلتېتىغا ئاساسەن، ئەخلاق تەربىيە خىزمىتىنى ساپا مائارىپىنىڭ بىرىنچى مۇھىم ئورنىغا قويۇپ، مائارىپ ئوقۇتۇشىنىڭ ھەر قايسى ھالقىسىغىچە سىڭدۈرۈش كېرەك. مىللىي روھنى تەشەببۇس قىلىش ۋە تەربىيىلەشنى ئاساس قىلغان ئىدىيە ـ ئەخلاق قۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت مۇھىم ۋەزىپىنى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتۇشىنىڭ پۈتكۈل باسقۇچىغا كىرگۈزۈش كېرەك.

4) ئوخشاش بولمىغان ياشتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، «ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى رىئايە قىلىدىغان تەرتىپلەر» ۋە كۈندىلىك ھەربىر ئۆلچىمىنى جىددىي قايتىدىن تۈزۈش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش كېرەك. باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا قارىتىلغان مۇھىم نۇقتا ـ ئاساسىي گەپ ـ سۆز ۋە يۈرۈش ـ تۇرۇشنى قېلىپلاشتۇرۇپ، ياخشى ئادەتنى يېتىلدۈرۈش. ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا قارىتىلغان مۇھىم نۇقتا ـ ۋەتەننى سۆيۈش، خەلقنى سۆيۈش، ئەمگەكنى سۆيۈش، ئىلىم ـ پەننى سۆيۈش، سوتسىيالىزمنى سۆيۈش تەربىيىسىنى كۈچەيتىپ، ئۆلارنى توغرا بولغان غايە، ئېتىقاد ۋە دۇنيا قاراش، كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى، قىممەت قارىشى تۇرغۇزۇشقا يېتەكلەش. ھەربىر ئۆلچىمى بېكىتىش ۋە كېڭەيتىشتە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشنى چىقىش نۇقتىسى ۋە ئاخىرلىشىش نۇقتىسى قىلىپ، دەۋر ۋە جەمئىيەت قەدىمىنىڭ تەلىپىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ، ئوقۇغۇچىلارغا بولغان ھۆرمەت ۋە ئىشەنچنى گەۋدىلەندۈرۈپ، ئوقۇغۇچىلارنى ئاكتىپلىق ھالدا ئىنتىزام ۋە قائىدە ـ نىزاملارغا رىئايە قىلىشقا يېتەكلەش كېرەك.

5) ئوقۇتقۇچىلار كەسپىي ئەخلاق قۇرۇلۇشىنى ھەقىقىي كۈچەيتىش كېرەك.

6) ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ ئىتتىپاق تەشكىلاتى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، ئىتتىپاق تەشكىلاتى خىزمىتىنى مەكتەپلەرنىڭ ساپا مائارىپىنىڭ ئومۇمىي ئورۇنلاشتۇرۇشىغا كىرگۈزۈپ، مۇنەۋۋەر، ياش ئوقۇتقۇچىلارنى ئىتتىپاق خىزمىتىگە قويۇش كېرەك.

7) پىئونېرلار ئەترىتى خىزمىتىنى مائارىپ تەرەققىيات پىلانىغا كىرگۈزۈپ، پىئونېرلار ئەترىتى خىزمىتىگە بولغان يېتەكچىلىك، تەكشۈرۈش، باھالاشنى مائارىپ مەمۇرىي تارماقلىرىنىڭ تەپتىش قىلىش، تەكشۈرۈش دائىرىسىگە كىرگۈزۈش كېرەك.

8) ئائىلە تەربىيىسى قۇرامىغا يەتمىگەنلەرنىڭ ئىدىيە ـ ئەخلاق قۇرۇلۇشىدا ئالاھىدە مۇھىم رول ئويناىدۇ. ئائىلە تەربىيىسى بىلەن جەمئىيەت تەربىيىسى، مەكتەپ تەربىيىسىنى زىچ بىرلەشتۈرۈش كېرەك. ھەر دەرىجىلىك

范做起，培养良好的道德品质和文明行为。（4）从提高基本素质做起，促进未成年人的全面发展。

三、学校是对未成年人进行思想道德建设的主渠道，必须按照党的教育方针，把德育工作摆在素质教育的主要位置，贯穿于教育教学的各个环节。要把弘扬和培育民族精神作为思想道德建设极为重要的任务，纳入中小学教育的全过程。

四、要依据不同年龄段学生的特点，抓紧修订和完善中小学生《守则》和日常行为规范。对小学生重点是规范其基本言行，培养良好习惯；对中学生重点是加强爱祖国、爱人民、爱劳动、爱科学、爱社会主义教育，引导他们树立正确的理想信念和世界观、人生观、价值观。制定和推行行为规范，要以促进学生全面发展为出发点和落脚点，反映时代和社会进步要求，体现对学生的尊重与信任，引导学生自觉遵纪守法。

五、切实加强教师职业道德建设。

六、加强中学团组织建设，把中学共青团工作纳入学校素质教育的总体布局，推荐优秀青年教师做团的工作。把青少年工作纳入教育发展规划。

七、把对少先队工作的指导、检查、考核纳入教育行政部门的督导、评估范畴。

八、家庭教育在未成年人思想道德建设中具有特殊重要的作用。要把家庭教育与社会教育、学校教育紧密结合起来。各级

ئايالار بىرلەشمىلىرى، مائارىپ مەمۇرىي تارماقلىرى ۋە ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەر ئائىلە تەربىيىسىگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان ۋە ئۇنى ئىلگىرى سۈرىدىغان مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئېلىشى كېرەك. مەھەللىلەر بىلەن بولغان ھەمكارلىقنى كۈچەيتىپ، ئائىلە باشلىقلىرى مەكتىپى، ئائىلە تەربىيىسىگە يېتەكچىلىك قىلىش مەركىزىنى ياخشى قۇرۇپ، ئاخبارات ۋاستىلىرى ۋە تۇردىن ئۇنۇملۈك پايدىلىنىپ، جەمئىيەتكە كەڭ تۈردە ئائىلە تەربىيىسى تەشۋىقاتى ئېلىپ بېرىپ، ئائىلە تەربىيىسى ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ، بۇ جەھەتتىكى ئىلغار تەجرىبىلەرنى كېڭەيتىپ، ئائىلە باشلىقلىرىنىڭ توغرا بولغان ئائىلە تەربىيىسى قارىشىنى تۇرغۇزۇپ، ئىلمىي بولغان ئائىلە تەربىيىسى ئۇسۇلىنى ئىگىلىۋېلىشىغا يارىدەم بېرىپ، پەرزەنتلەرنى ئىلمىي تەربىيىلەش ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش كېرەك.

9) پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى، كارخانا، كەسىپي ئورۇنلار ۋە مەھەللە، كەنت (بازار) قاتارلىق شەھەر - يېزىلاردىكى ئاساسىي قاتلام ئورۇنلىرى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئاھالىلەرنىڭ ئائىلە تەربىيىسى مەسلىسىگە كۆڭۈل بۆلۈشى، ئۇلارنى ئوقۇش يېشىغا يەتمىگەن پەرزەنتلەرنى تەربىيىلەش ۋە ئىدىيە - ئەخلاق ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە، پەرزەنتلەرنىڭ ئەمەلىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىشىنى قوللاشقا يېتەكلىشى كېرەك. قۇرامىغا يەتمىگەنلەرگە بولغان ئىدىيە - ئەخلاق تەربىيىسىنى كۈچەيتىشكە ئەھمىيەت بېرىپ، ئائىلە باشلىقلىرىنى پەرزەنتلەرگە ياخشى بولغان ئىدىيە - ئەخلاق تەربىيىسى بېرىشكە يېتەكلەش كېرەك. ئاقما نوپۇسلۇق ئائىلىلەردىكى پەرزەنتلەرنىڭ مەجبۇرىيەت مائارىپى مەسلىسىگە يۈكسەك ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. شەھەرگە كىرىپ ئىشقا ئورۇنلاشقان دېھقان ئىشلەمچىلەر بار يەرلىك ھۆكۈمەتلەر دېھقان ئىشلەمچىلەر پەرزەنتلىرىنىڭ مەجبۇرىيەت مائارىپىدىن بەھرىمەن بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش خىزمەت تۈزۈمى ۋە مېخانىزمىنى تۇرغۇزۇشى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشى كېرەك.

10) قانۇندا بەلگىلەنگەن تۇرلۇك بايرام كۈنلىرى، ئىنقىلابىي رەھبەر، مىللىي قەھرىمان، داڭلىق شەخس قاتارلىق تارىخىي شەخسلەرنىڭ دۇنياغا كەلگەن ۋە ۋاپات بولغان خاتىرە كۈنلىرى، پارتىيە قۇرۇلغان كۈن، قىزىل ئارمىيە ئۇزۇن سەپەرگە ئاتلانغان كۈن، شىنخەي ئىنقىلابى بولغان كۈن قاتارلىق تارىخىي ۋەقەلەر بولغان خاتىرە كۈنلىرى ھەم قۇرامىغا يەتمىگەنلەرنىڭ مەكتەپكە كىرىش، پىئونېرلار، ئىتتىپاق ئەترەتلىرىگە كىرىش قاتارلىق ئالاھىدە خاتىرە كۈنلىرى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى قىممەتلىك ئىدىيە - ئەخلاق تەربىيىسى بايلىقى ھېسابلىنىدۇ. پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، بايلىقلارنى رەتلەپ، ئىدىيە - ئەخلاق ئاساسىي تېمىا قىلىنغان تەشۋىقات - تەربىيە پائالىيەتلىرىنى مەركەزلىك قانات يايدۇرۇش كېرەك. مول مەزمۇنلۇق، شەكلى ھەرخىل بولغان سىنىپ يىغىنلىرىنى، پىئونېرلار، ئىتتىپاق تەشكىلاتلىرى پائالىيەتلىرىنى، دالا پائالىيەتلىرىنى، قىشلىق، يازلىق لاگېر پائالىيەتلىرىنى تەشكىللەش

妇联组织、教育行政部门和中、小学校要切实担负起指导和推进家庭教育的职责。要与社区密切合作，办好家长学校、家庭教育指导中心，并积极运用新闻媒体和互联网，面向社会广泛开展家庭教育宣传，普及家庭教育知识，推广家庭教育的成功经验，帮助和引导家长树立正确的家庭教育观念，掌握科学的家庭教育方法，提高科学教育子女的能力。

九、党政机关、企事业单位和社区、村镇等城乡基层单位，要关心职工、居民的家庭教育问题，教育引导职工、居民重视对子女特别是学龄前儿童的思想启蒙和道德品质教育，支持子女参与道德实践活动。注意加强对未成年人的思想道德教育，引导家长以良好的思想道德修养为子女做表率。要把家庭教育的情况作为评选“文明职工”、“文明家庭”的重要内容。特别要关心单亲家庭、困难家庭、流动人口家庭的未成年子女教育，为他们提供指导和帮助。要高度重视流动人口家庭子女的义务教育问题。进城务工就业农民流入地政府要建立和完善保障进城务工就业农民子女接受义务教育的工作制度和机制。

十、各种法定节日，传统节日，革命领袖、民族英雄、杰出名人等历史人物的诞辰和逝世纪念日，建党纪念日，红军长征、辛亥革命等重大历史事件纪念日，“九一八”、“南京大屠杀”等国耻纪念日，以及未成年人的入学、入队、入团、成人宣誓等有特殊意义的重要日子，都蕴藏着宝贵的思想道德建设教育资源。要抓住时机，整合资源，集中开展思想道德主题宣传教育活动。要组织丰富多彩的主题班会、队会、团会，举行各种庆祝、纪念活动和必要的仪式，

قۇرامىغا يەتمىگەنلەرنىڭ مىللىي روھىنى ئۇرغۇتۇپ، ۋەتەننى سۆيۈش ھېسسىياتىنى كۈچەيتىپ، ئەخلاق ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرىدۇ. ھەر يىلقى «يۇقرالار ئەخلاق تەشۋىقات كۈنى»دە، ئاممىغا ئەخلاق تەربىيىسىنى كەڭ قانات يايدۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، قۇرامىغا يەتمىگەنلەرگىمۇ تەشۋىقات - تەربىيىنى قانات يايدۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك.

11) ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيە بازلىرىنىڭ قۇرامىغا يەتمىگەنلەرنى تەربىيىلەش رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش كېرەك. تۇرلۇك مۇزېي، خاتىرە سارايلىرى، كۆرگەزمە ئورۇنلىرى، ئىنقىلابىي قۇربانلار قەبرىستانلىقى قاتارلىق ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيە بازىلىرىنى جەمئىيەتكە ئېچىۋېتىش، ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى كوللېكتىپ ئېكسكۇرسىيە قىلسا ھەقسىز كىرگۈزۈش، ئوقۇغۇچىلار يالغۇز كىرسە يېرىم باھادا بىلەت ئېلىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش كېرەك.

12) ياشلار - ئۆسمۈرلەر سارىيى، بالىلار پائالىيەت مەركىزى قاتارلىق قۇرامىغا يەتمىگەنلەر مەخسۇس پائالىيەت سورۇنلىرى قۇرۇلۇشىنى ۋە بۇلارنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش كېرەك. قۇرامىغا يەتمىگەنلەر مەخسۇس پائالىيەت سورۇنلىرىدا ئىجتىمائىي ئۇنۇمنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇش ۋە قۇرامىغا يەتمىگەنلەرگە يۈزلەندۈرۈش، مۇلازىمەت قىلدۇرۇش نىشانىدا چېڭ تۇرۇپ، ئوقۇتۇش، پەن - تېخنىكا، مەدەنىيەت، سەنئەت، تەنتەربىيە قاتارلىق قۇرامىغا يەتمىگەنلەر ياخشى كۆرىدىغان پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇرۇپ، ئىدىيە - ئەخلاق قۇرۇلۇشى مەزمۇنىنى بۇنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈپ، قۇرامىغا يەتمىگەنلەرگە بولغان تەربىيىلەش، يېتەكلەش ئىقتىدارىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش كېرەك.

13) تۇرلۇك ئىنتېرنېت تور پونكىتلىرى ئۆز زىممىسىدىكى ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەتنى چوڭقۇر تونۇپ، ئىلغار مەدەنىيەتلەرنى ئاكتىپ تارقىتىپ، مەدەنىي، ساغلام بولغان تور ئىستىلىنى تەشەببۇس قىلىشى كېرەك. نۇقتىلىق ئاخبارات تور پونكىتلىرى بىلەن تەربىيىلەشنى ئاساس قىلغان تور پونكىتلىرى ئاساسىي قوشۇنلۇق رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، قۇرامىغا يەتمىگەنلەرنىڭ ئىدىيە - ئەخلاق تەربىيىسىگە ئائىت مەخسۇس تور بېتى ۋە سالونى تەسىس قىلىپ، تۇرلۇك شەكىلدىكى تور ئىدىيە - ئەخلاق تەربىيىسى پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇشقا تەشكىللىشى كېرەك.

14) ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ مەدەنىيەت - سەنئەتنى گۈللەندۈرۈش ساغلاملىق تەرەققىياتىنى پائال ئىلگىرى سۈرۈش كېرەك. ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ ئىجاد قىلىش، ئورۇندىش قوشۇن قۇرۇلۇشىنى زورايتىپ، ئەدەبىيات - سەنئەتكە ئىشتىياق باغلىغان زور بىر قىسىم غوللۇق قوشۇننى تەربىيىلەشكە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك.

15) «سېرىق مەزمۇندىكى نەرسىلەرنى تازىلاش»، «قانۇنسىز نەشر قىلىنغان نەشر بۇيۇملىرىغا زەربە بېرىش» كۈرىشىنى قەتئىي بوشاشماي قانات يايدۇرۇپ، مەدەنىيەت بازارلىرىنى نازارەت قىلىپ باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، شەھۋانىي، ۋەھشىي، خۇراپىي مەزمۇندىكى ۋە ئىلمىي بولمىغان نەشر بۇيۇملىرىنى قەتئىي تازىلاش كېرەك.

引导未成年人弘扬民族精神，增进爱国感情，提高道德素养。每年的“公民道德建设宣传日”，在面向社会公众开展道德教育的同时，要注意组织好面向未成年人的宣传教育活动。

十一、充分发挥爱国主义教育基地对未成年人的教育作用。各类博物馆、纪念馆、展览馆、烈士陵园等爱国主义教育基地，要创造条件对全社会开放，对中、小学生集体参观一律实行免票，对学生个人参观可实行半票。

十二、要加强青少年宫、儿童活动中心等未成年人专门活动场所建设和管理。已有的未成年人专门活动场所，要坚持把社会效益放在首位，坚持面向未成年人、服务未成年人的宗旨，积极开展教育、科技、文化、艺术、体育等未成年人喜闻乐见的活动，把思想道德建设内容融于其中，充分发挥对未成年人的教育引导功能。

十三、各类互联网站都要充分认识所肩负的社会责任，积极传播先进文化，倡导文明健康的网络风气。重点新闻网站和主要教育网站要发挥主力军作用，开设未成年人思想道德教育的网页、专栏，组织开展各种形式的网上思想道德教育活动。

十四、要积极推动少儿文化艺术繁荣健康发展。加强少儿文艺创作、表演队伍建设，注重培养少儿文艺骨干力量。

十五、坚持不懈地开展“扫黄”、“打非”斗争，加强文化市场监管，坚决查处传播淫秽、色情、凶杀、暴力、封建迷信和伪科学出版物。

16) تورخانا ۋە ئېلېكترونلۇق ئويۇنچۇق سورۇنلىرىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش كېرەك. «ئىنتېرنېت تور مۇلازىمىتى سورۇنلىرىنى باشقۇرۇش نىزامى» نى ئەستايىدىل ئىجرا قىلىپ، قاتتىق كونترول قىلىش، باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش، تۈزۈلمىدە يېڭىلىق يارىتىش تەلىپىگە ئاساسەن، تورخانىلارنى رەتلەش ۋە باشقۇرۇشنى ھەقىقىي كۈچەيتىش كېرەك.

17) ساغلام بولغان مەكتەپ، ئائىلە، جەمئىيەت ئۆزئارا بىرلىككەن قۇرامىغا يەتمىگەنلەرنىڭ ئىدىيە ـ ئەخلاق تەربىيە سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرۈپ، مەكتەپ تەربىيىسى، ئائىلە تەربىيىسى ۋە جەمئىيەت تەربىيىسىنى ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇپ، ئۆزئارا ئىلگىرى سۈرۈش كېرەك. شەھەرلەردىكى مەھەللىلەر، يېزا (بازار) ۋە مەھەللە كومىتېتلىرى، شۇنداقلا باشقا بارلىق ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى قۇرامىغا يەتمىگەنلەرنىڭ ئىدىيە ـ ئەخلاق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشتىكى ئۆز مەسئۇلىيەتلىرىنى ئۈستىگە ئېلىپ، تۈرلۈك مائارىپ بايلىقلىرى ۋە پائالىيەت سورۇنلىرىدىن ئۇنۇملۇق پايدىلىنىپ، جەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە، قىزىقارلىق ئىدىيىۋى تەربىيە ۋە مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىنى كەڭ قانات يايدۇرۇپ، قۇرامىغا يەتمىگەنلەرنى تەربىيىلەش خىزمىتىنى ئاساسىي قاتلاملارغىچە ھەقىقىي ئەمەلىيلەشتۈرۈشى كېرەك.

ـ «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەننىڭ قۇرامىغا يەتمىگەنلەرنىڭ ئىدىيە ـ ئەخلاق قۇرۇلۇشىنى يەنىمۇ كۈچەيتىش ۋە ئىلگىرى سۈرۈش توغرىسىدىكى بىر نەچچە پىكرى» (2004 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى) دىن قىسقارتىپ ئېلىندى.

4. «ئۇچنى قوغداپ، ئىككىگە قارشى تۇرۇش» تەربىيىسى ساۋاتلىرى

«ئۇچنى قوغداپ، ئىككىگە قارشى تۇرۇش»

«ئۇچنى قوغداپ، ئىككىگە قارشى تۇرۇش» پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىنى كۈچەيتىشتىكى بىر تۈرلۈك سىياسىتى، مۇقىملىقنى كۈچەيتىشتىكى تۈپ تەلىپى. بۇ ئارقىلىق، ئوقۇغۇچىلارغا بولغان ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش تەربىيىسى، مۇقىملىق، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى تېخىمۇ كۈچەيتىلىپ، ئۇلاردا ۋەتەننى پارچىلايدىغان ھەرىكەتلەرگە قەتئىي قارشى كۈرەش قىلىش روھىنى يېتىلدۈرگىلى بولىدۇ.

بۇ يەردە تەكىتلەنگەن «ئۇچنى قوغداپ، ئىككىگە قارشى تۇرۇش» نىڭ مەزمۇنى مۇنداق: ئۇچنى قوغداش ـ ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى، ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى قوغداشنى كۆرسىتىدۇ. ئىككىگە قارشى تۇرۇش ـ مىللىي بۆلگۈنچىلىككە، قانۇنسىز دىنىي پائالىيەتكە قارشى تۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ.

مىللىي بۆلگۈنچىلىك دېگىنىمىز ـ ئادەتتە بىر ئىگىلىك ھوقۇقلۇق، مۇستەقىل، زېمىنى پۈتۈن بولغان كۆپ مىللەتلىك دۆلەت ئىچىدىكى بەزى چېكىدىن ئاشقان ئەسەبىي كۈچلەرنىڭ مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشنى تەبەببۇس قىلىشى بولۇپ، مىللىي بۆلگۈنچىلىك مىللەتلەر ئارىسىدا زىددىيەت پەيدا قىلىپ، ۋەتەننىڭ

十六、加强对互联网上网服务营业场所和电子游戏经营场所的管理。严格执行《互联网上网服务营业场所管理条例》，要按照取缔非法、控制总量、加强监管、完善自律、创新体制的要求，切实加强对网吧的整治和管理。

十七、要建立健全学校、家庭、社会相结合的未成年人思想道德教育体系，使学校教育、家庭教育和社会教育相互配合，相互促进。城市社区、农村乡镇和村民委员会，以及其他一切基层组织要切实担负起加强未成年人思想道德建设的社会责任，整合利用各种教育资源和活动场所，开展富有吸引力的思想教育和文体活动，真正把教育引导未成年人的工作落到基层。

——*摘选自《中共中央国务院关于进一步加强和改进未成年人思想道德建设的若干意见》（2004年2月26日）*

4. “三个维护两个反对”教育

“三个维护两个反对”是党和国家强化社会稳定的一项重要政策，强化稳定的根本要求。通过此政策，进一步强化对学生维护祖国统一、稳定和民族团结教育，培养他们与分裂祖国行径作坚决斗争的精神。

“三个维护两个反对”的内容是：“三维”，即维护祖国统一、维护民族团结、维护社会稳定；“两反”，即反对分裂、反对非法宗教活动。

民族分裂一般是指在一个拥有主权独立、领土完整的多民族国家里，某些极端势力妄图建立独立国家，在分裂势力和民族之间制造矛盾

بىرلىكىنى بۇزۇشنى مەقسەت قىلغان بىر خىل ئەكسىيەتچىل سىياسىي تەشەببۇس، ئەكسىيەتچىل ئىجتىمائىي پىكىر ئېقىمى ۋە ئەكسىيەتچىل رېئال ھەرىكەت.

شىنجاڭدىكى مىللىي بۆلگۈنچىلەرنىڭ ئەكسىيەتچىل سىياسىي تەشەببۇسى تۆت ئاساسىي پرىنسىپقا قارشى تۇرۇش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىگە قارشى تۇرۇش، مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىكىگە قارشى تۇرۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا قارشى تۇرۇش.

مىللىي بۆلگۈنچىلەر مارکسىزمنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، مىللەتلەرنىڭ بىرلىشىش نۇقتىئىينەزىرىنى ئىنكار قىلىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى بۇزدى. ھەر قايسى مىللەتلەرنى ئۆز ئارا قارشىلىشىش ۋە ئۆچمەنلىشىشكە قۇتراتتى. بارلىق ئىجتىمائىي، تارىخىي ھادىسىلەرنى ۋە رېئال ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى مىللىي زىددىيەت، مىللىي كۈرەش نۇقتىسىدىن ئىزاھلىدى. مىللىي بۆلگۈنچىلەرنىڭ ئەكسىيەتچىل ماھىيىتى – بىر قىسىم كىشىلەرنى ئالداپ ۋە قايمۇقتۇرۇپ، ھەر مىللەت ئەمگەكچى خەلقى ئارىسىدا قارشىلىق ۋە بۆلۈنۈش پەيدا قىلىپ، خەلق ئاممىسىدىن ئىبارەت بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرغۇچى ئاساسىي كۈچنى پارچىلاپ، شۇ ئارقىلىق مىللىي بۆلگۈنچى كۈچلەرنى كېڭەيتىپ، بۆلۈنمە دۆلەت ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ چىقىشتىن ئىبارەت.

قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەت دېگىنىمىز – ئومۇمەن، ئاساسىي قانۇن، قانۇن – نىزاملارغا خىلاپ بولغان دىنىي پائالىيەتلەرنى كۆرسىتىدۇ. قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەتلەر دۆلەتنىڭ قانۇنىغا خىلاپ كېلىدىغان بولغاچقا، قوغدالمايلا قالماستىن، ئەكسىچە قانۇن بويىچە قاتتىق چەكلىنىدۇ.

مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش

«ئۇچ ئايرىلالماسلىق» – مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا، يەكۈنلەپ چىقىلغان چوڭقۇر ھەم كەڭ مەنىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان تارىخىي يەكۈن.

بىرىنچىدىن، «ئۇچ ئايرىلالماسلىق» نى مەملىكىتىمىزنىڭ سىياسىي، تارىخىي شارائىتى بەلگىلىگەن. چىن، خەن سۇلالىلىرىدىن بۇيان، جۇڭگو بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلەت بولۇپ شەكىللەنگەن. ھەرقايسى مىللەتلەر ۋەتەننى ئېچىش ۋە قۇرۇش جەريانىدا مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشقان. ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، خەنزۇ مىللىتى بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۆزئارا ئالاقە قىلغان، ھەر قايسىسىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئارتۇقچىلىقىنى ئۆز ئارا ئەينەك قىلغان، ھەتتا قانداش بولۇپ بىر – بىرىگە سىڭىشىپ كەتكەن، ئاخىرقى ھېسابتا بۈگۈنكى جۇڭخۇا مىللەتلىرى چوڭ ئائىلىسى بولۇپ شەكىللەنگەن.

以破坏国家统一为目的的一种反动政治主张、反动社会言论和反革命的现实行为。

新疆民族分裂势力的反动主张是反对四项基本原则，反对祖国统一，反对民族平等，反动民族团结。民族分裂势力否定马克思主义民族团结、民族统一。他们破坏民族团结，煽动各民族间的敌对和仇视，从民族矛盾和民族斗争的角度看待所有社会历史事件和现实社会问题。民族分裂分子的反动本质是欺骗和迷惑部分群众，在各民族劳动人们之间制造敌对和分裂，破坏人民群众反对民族分裂的基本力量，以此扩大分裂势力，妄图建立分裂的国家政权。

非法宗教活动一般是指违反法律和法规的宗教活动，非法宗教活动违反国家法律，不仅不受到法律保护，而且应该按照法律严格限制。

加强民族团结　维护祖国统一

“三个离不开”是国内各民族人民在历史发展过程中总结出来的具有深刻而广泛意义的历史结论。

第一，“三个离不开”是我国政治和历史条件决定的。自秦、汉以来中国形成了统一的多民族国家，各民族在国家的开发和建设过程中做出了重要的贡献。在长期的历史发展中，汉族和各少数民族在经济方面开展了相互往来、相互取长补短、轮流执掌了国家政权，甚至血脉交融，最后才形成了今天的中华民族大家庭。

ئىككىنچىدىن، «ئۇچ ئايرىلماسلىق» نى مەملىكىتىمىزنىڭ ئىقتىساد، نوپۇس، بايلىق قاتارلىق جەھەتلەردىكى رېئال شارائىتى بەلگىلىگەن. ئۇزاقتىن بۇيان مەملىكىتىمىزنىڭ ھەر قايسى رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادى تەرەققىي قىلىش جەريانىدا بىر خىل تەبىئىي باغلىنىشنى، يەنى رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئۆزئارا تولۇقلاشچانلىق بىر قەدەر كۈچلۈك بولۇشنى شەكىللەندۈردى.

دۆلىتىمىز بولسا ئەزەلدىن بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك، خەلق دېموكراتىيە دىكتاتورلىقىدىكى سوتسىيالىستىك دۆلەت. خەلق دۆلەتنىڭ خوجايىنى بولۇپ، ھەر مىللەت خەلقى ئۆزۈن مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا قان بىلەن گۆشتەك مۇناسىۋەت ئورنىتىپ كەلگەن، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ۋەتىنىمىزنىڭ كەڭ زېمىنىنى بىرلىكتە ئېچىپ، جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنى بىرلىكتە بەرپا قىلىپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكى ئۈچۈن بىرلىكتە كۈرەش قىلغان. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ ئاساسىي تارىخىي لىنىيىسى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىشىش تارىخى، كۈرەش تارىخى، ئۆزئارا ئۆگىنىش تارىخى، ئورتاق تەرەققىي قىلىش تارىخىدىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن، دۆلىتىمىزنىڭ بىرلىكىنى قوغداش جۇڭگودىكى ھەر بىر گرۇپپانىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مەسئۇلىيىتىدۇر.

سوتسىيالىستىك يېڭى جۇڭگودىكى مىللىي مۇنىپەئەت بىلەن دۆلەت مۇنىپەئىتى بىردەك بولۇپ، مىللەتنىڭ گۈللىنىشى ۋە خاراب بولۇشى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان، ھەر قايسى مىللەتلەر ئىناق ـ ئىتتىپاق بولغاندىلا ئاندىن دۆلەتنى مۇقىم تەرەققىيات شارائىتىغا ئىگە قىلغىلى بولىدۇ. شۇڭا، دۆلەت مۇنىپەئىتى ھەممىدىن ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدۇ، شۇ سەۋەبتىن ھەر مىللەت خەلقى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش يولىدا ھاياتىنى قۇربان قىلىشتىن باش تارتماسلىقى لازىم.

بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك دۆلىتىمىزنىڭ شەكىللىنىشى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ كەڭ دائىرىدە ئاربلىشىپ ئولتۇراقلاشقانلىقى، شۇنىڭدەك يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىپ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدە چېگرا رايونىنى بىرلىكتە قوغدىغانلىقىنىڭ نەتىجىسى.

ئىتتىپاقلىق كۈچ، ئىتتىپاقلىق غەلبە، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بۇيۇك ئىتتىپاقلىقى ـ مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداشنىڭ كۈچ مەنبەسى، بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ تۈپ كاپالىتى.

ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش ـ دۆلەتنىڭ ئەڭ ئالىي مەنپەئىتى

ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئەنئەنىسى. جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغدىغانلىقى ـ جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسى ۋە ئەڭ ئالىي مەنپەئەتىنى قوغدىغانلىقى بولىدۇ. جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ سىرتقا قارىتا

第二，“三个离不开”是由我国经济、人口、资源等现实条件决定的。长期以来国内各省区在经济发展过程中形成了一种自然联系，各地之间的经济互补性很强。我国自古以来形成了统一的多民族国家，新中国成立后建立了人民民主专政的社会主义国家，人民是国家的主人，各族人民在长期的历史发展中建立了血肉联系，共同开发了国家的广大领土，共同创造了中华文明，为祖国的统一并肩作战。可以说，中华民族的历史是各民族团结的历史、共同奋斗的历史、相互学习的历史，共同发展的历史，因此维护祖国统一是中国每个公民义不容辞的职责。

在社会主义新中国，各族人民的利益和国家的利益是统一的，与民族的兴衰成败紧密联系在一起。只有各民族的团结和睦，才有国家的稳定和发展，因此国家的利益至高无上，各民族人民在维护民族团结的道路上应该不惜牺牲自己的生命。统一的多民族国家的形成是各民族人民长久以来广泛交往聚居、团结奋斗和在中国共产党的领导下共同保卫边境的结果。

团结是力量，团结是胜利，各族人民的紧密团结是反对民族分裂、维护祖国统一的力量基础和反分裂斗争胜利的根本保证。

维护祖国统一是国家的最高利益

维护国家的统一是中华民族的爱国主义优良传统，各民族维护祖国统一就是维护中华民族的整体利益和最高利益。中华民族团结起来共同抵御外来

تاجاۋزچىلىققا تاقابىل تۇرۇپ، ئىگىلىك ھوقۇقىنى، مۇستەقىللىقنى قوغداشتىن ئىبارەت بۇ خىل ۋەتەنپەرۋەرلىك ئەنئەنىسى بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇپ، ئىتتىپاقلىقنى قوغداش، دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى مۇستەھكەملەش، قىيىنچىلىق ۋە خەۋپ - خەتەردىن قورقماي تاغ - دەريالارنى ئۆزگەرتىپ، مەدەنىيەت بەرپا قىلىش، بىرلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش قاتارلىق تەرەپلەردە ئىپادىلىنىدۇ. ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا جۇڭخۇا مىللەتلىرى سانسىز قېتىم ئېچىكى - تاشقى جەھەتتە قىيىن سىناقلارنى باشتىن كەچۈردى. لېكىن جۇڭخۇا مىللەتلىرى مۇستەھكەم ئىتتىپاقلىق ۋە تولۇپ - تاشقان ھاياتىي كۈچىنى ئىزچىل ساقلاپ باتۇرانە كۈرەش قىلىپ، دۇنيادىكى مىللەتلەر قاتارىدا مەزمۇت قەد كۆتۈردى. مەيلى روناق تېپىپ بېيىغاندا بولسۇن ياكى ۋەتەن خارابلاشقان قىيىن پەيتتە بولسۇن، دۆلىتىمىز خەلقى ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداشتەك ۋەتەنپەرۋەرلىك ئەنئەنىسىنى زادىلا ئۇزۇپ قويمىدى. ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداشتا تۆۋەندىكىلەرگە ئەھمىيەت بېرىش لازىم.

بىرىنچى، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداشتا تاشقى تاجاۋۇزچىلىققا قارشى تۇرۇش كېرەك.

ئىككىنچى، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداشتا «ئۇچ خىل كۈچ» كە بايرىقىمىز روشەن ھالدا قارشى تۇرۇشىمىز كېرەك. «ئۇچ خىل كۈچ» - مىللىي بۆلگۈنچىلەر، دىنىي ئەسەبىي كۈچلەر، زوراۋان، تېررورچى كۈچلەر بولۇپ، مىللىي بۆلگۈنچىلىك، دىنىي ئەسەبىيلىك، زوراۋان تېررورچىلىق ئىدىيىسىنى ئاساس قىلىپ، بۆلگۈنچىلىك، بۇزغۇنچىلىق قىلىدۇ. يولداش جياڭ زېمىن 1998 - يىلى 7 - ئاينىڭ 9 - كۈنى شىنجاڭدا خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرگەندە: «مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش دۆلەتنىڭ ئالىي مەنپەئەتى، شۇنداقلا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چىقىش نۇقتىسى» دەپ كۆرسەتكەن. ۋەتەننىڭ بىرلىكى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى دۆلەتنىڭ گۈللەپ رونىق تېپىشى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلىشىنىڭ مۇھىم كاپالىتى. ئەكسىچە، بۆلگۈنچىلىك ۋە مالىمانچىلىق دۆلەتنىڭ، مىللەتنىڭ خارابلىشىشىدىكى ئاساسىي خەۋپ. شۇڭا، ۋەتەننىڭ بىرلىكى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە ئىجتىمائىي مۇقىملىقتا تەسىر يەتكۈزىدىغان بارلىق ئىشلارغا بايرىقىمىز روشەن، مەيدانىمىز مۇستەھكەم ھالدا قارشى تۇرۇشىمىز كېرەك.

ئۈچىنچى، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداشتا دۆلەت مەنپەئەتى ھەممىدىن ئۈستۈن بولۇشتا چىڭ تۇرۇش شەرت. بۈنىڭدا مىللەت مەنپەئەتى بىلەن دۆلەت مەنپەئەتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى توغرا تونۇش ۋە بىر تەرەپ قىلىش كېرەك. لېكىن، سوتسىيالىستىك جۇڭگودا دۆلەت مەنپەئەتى بىلەن مىللەت مەنپەئەتى بىردەك بولۇپ، دۆلەت مەنپەئەتى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۈپ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئىككىلىسى بىر - بىرىنى شەرت قىلىدۇ، بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، بىر - بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ. يىغىنچاقلىغاندا، ۋەتەننىڭ بىرلىكى، مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقى، دۆلەتنىڭ ھايات -

侵略，维护独立自主的爱国主义传统集中体现在反对分裂、维护团结、巩固国家统一、不畏艰难险阻改造自然、创建文明和增进统一等方面。在长期的历史发展中中华民族经历了无数次国内外的考验，中华民族始终保持了坚决维护民族团结蓬勃的生命力，英勇奋斗屹立于世界民族之林。不管是在国家繁荣富强还是艰难困苦时期，我国各族人民要始终保持维护祖国统一的爱国主义传统。为维护祖国统一应该做到以下几点：

第一，维护祖国统一必须共同抵御外来侵略。

第二，维护祖国统一必须旗帜鲜明地反对“三股势力”。“三股势力”是民族分裂势力、宗教极端势力和暴力恐怖势力，以民族分裂、宗教极端和暴力恐怖为思想基础，从事分裂破坏活动。1998年7月9日江泽民同志在视察新疆工作时指出：反对民族分裂、维护祖国统一是国家的最高利益，也是新疆各族人民的出发点。国家的繁荣发展是各族人民安居乐业的根本保证，相反，分裂和动乱是国家和民族衰败的主要危险。因此我们应该旗帜鲜明、立场坚定地反对一切影响祖国统一、民族团结和社会稳定的行径。

第三，维护祖国统一必须坚决坚持国家利益至上。需要正确认识和处理民族利益和国家的利益关系。在社会主义中国，国家利益和民族利益是统一的，国家的利益代表各族人民的最根本利益，互为条件，相辅相成，不可分割。总之，国家的统一、民族的团结事关国家的

ماماتىغا مۇناسىۋەتلىك زور ئىش بولۇپ، ئەلدە بىرلىك، خاتىرجەملىك بولسا خەلقتىمۇ تىنچ، خاتىرجەم تۇرمۇش بولىدۇ. خەلقتە ئىتتىپاقلىق، بىرلىك بولمىسا، دۆلەتتە يۇكسىلىش بولمىدۇ.

شۇڭا، ھەممىمىز ئۆزىمىزنىڭ سىياسىي سەزگۈرلۈكىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، مەيدانىمىز مۇستەھكەم، بايرىقىمىز روشەن ھالدا ھەر خىل بۆلگۈنچى كۈچلەرگە ئەملىي ھەرىكىتىمىز بىلەن تاقابىل تۇرۇپ، يۇكسەك مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسى بىلەن بۈگۈنكى بەختىيار كۈنلىرىمىزنى قەدىرلەپ، يەنمۇ تىرىشىپ، ئۆزئارا ئىتتىپاقلىق كەيپىياتىنى جانلاندۇرۇپ، بۈنىگىدىن كېيىنكى تىنچ، خاتىرجەم ۋەزىيەتنى يارىتىش ئۈچۈن ئاساس ھازىرلىشىمىز كېرەك.

مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش پۇقرالارنىڭ مۇقەددەس بۇرچى

مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش ئىشلىرىمىزنىڭ غەلىبە قىلىشىنىڭ تۈپ كاپالىتى. شۇڭا، دۆلىتىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇنىدا «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى پۇقرالىرىنىڭ ۋەتەننىڭ بىرلىكى ۋە پۈتۈن مەملىكىتىمىزدىكى مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش مەجبۇرىيىتى بار» دەپ بەلگىلەنگەن. مەملىكىتىمىزدە ھازىر 56 مىللەت بار بولۇپ، بۇ 56 مىللەتنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى دېگەندە، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىك ئاساسىدا بىرلىشىپ، ئورتاق دۈشمەنگە قارشى تۇرۇش، ئورتاق نىشانىنى بىرلىكتە ئەملىگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەملىكىتىمىزدە، مىللىي باراۋەرسىزلىكنىڭ مەنبەسى يوقىتىلغانلىقتىن، ھەر قايسى مىللەتلەر ئۆز ئارا باراۋەرلىك مۇناسىۋىتى ئورنىتىپ، ئورتاق مەنپەئەتكە ئىگە بولدى. شۇڭا، ھەر قايسى مىللەتلەر ۋەتەننىڭ بىرلىككە كەلگەن چوڭ ئائىلىسىدە ئىتتىپاقلىشالىدى. مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقى ۋە ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئىچكى ئۇيۇشۇش كۈچىنىڭ كۈچلۈك ۋە ئاجىزلىقى كۆپ مىللەتلىك دۆلەتنىڭ تەرەققىيات ئىستىقبالى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. چۈنكى، ئۇ بىرەر دۆلەتنىڭ ئۇنىۋېرسال كۈچىنى ئۆلچەيدىغان كۆرسەتكۈچلەرنىڭ بىرى. شۇڭا، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ بۈيۈك ئىتتىپاقلىقى دۆلىتىمىزنىڭ بىرلىككە كېلىشى، گۈللىنىشى ۋە روناق تېپىشىنىڭ مۇھىم كاپالىتىدۇر.

ئەگەر مىللەتلەر ئىتتىپاقلاشمىسا، خاتىرجەملىك بولمايدۇ. كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى بىلەن شۇغۇللانغىلى بولمايدۇ. ھەر قايسى مىللەتلەرمۇ تاينىدىغان كۈچىدىن مەھرۇم قېلىپ تەرەققىي قىلالمايدۇ. شۇڭا، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش ــ جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەڭ ئالىي مەنپەئەتى.

安危，国家统一安定，则人民安居乐业；民族团结，则国家昌盛。

因此，我们需要提高政治敏锐性，旗帜鲜明、立场坚定地以实际行动坚决反对各种分裂势力，以高度的责任感倍加珍惜今天的幸福生活，共同努力，不断维护团结的局面，为今后社会的更加安定创造条件。

加强民族团结维护祖国统一是公民神圣的义务

加强民族团结维护祖国统一是我们事业胜利的根本保证，因此《宪法》规定：中华人民共和国公民具有维护祖国统一、维护全国各族人民团结的义务 。我国现有56个民族，加强56个民族的团结具有非常重要的意义。

民族团结是指各民族平等团结，反对共同的敌人，为实现共同理想而奋斗。我国消除了民族不平等的根源，建立了各民族平等，取得了共同的利益，因此各民族能够在统一的祖国大家庭中团结起来。民族的团结和各民族内部凝聚力的强弱直接关系多民族国家的发展前途命运，它是衡量一个国家综合国力的指标之一。因此各民族的伟大团结是国家统一、繁荣和发展的重要保证。

没有民族团结就没有安定，就不能集中精力进行社会主义现代化建设，各族人民也就失去了依靠的力量，停止发展。因此加强民族团结维护祖国统一是中华民族的最高利益。

5. زەھەر ۋە زەھەر چەكلەش بىلىملىرى

زەھەر دېگەن نېمە؟

«جىنايى ئىشلار قانۇنى» نىڭ 357 - ماددىسىدىكى بەلگىلىمىگە ئاساسلانغاندا، زەھەر — ئەپيۇن، خىروئىن، مېتىلىم، فېتامىن (مۇزسىمان زەھەر)، مورفىن، نەشە، كوكائىن ۋە دۇلەتنىڭ بەلگىلىملىرى بويىچە قاتتىق باشقۇرۇلىدىغان باشقا خۇمار قىلىدىغان ناركوز دورىلىرى ۋە روھىي كېسەللىك دورىلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

زەھەر چېكىش دېگەن نېمە؟

زەھەر چېكىش — قانۇنسىز زەھەر چېكىش ۋە زەھەرنى ئوكۇل قىلىپ ئۇرۇش قىلمىشىنى كۆرسىتىدۇ. مەملىكىتىمىزدە ئىلگىرى ئەنئەنىۋى ئىشلىتىلگەن زەھەر ئاساسلىقى ئەپيۇن بولۇپ، ئەڭ دەسلەپ ئەپيۇن چېكىشنىڭ ئۇسۇلى ئېغىز ۋە بۇرۇندىن سۈمۈرۈش بولغاچقا، كىشىلەر بۇ خىل زەھەر چېكىش ئۇسۇلىنى «چېكىش» دەپ ئاتىغان. خەلق ئارىسىدا «زەھەر چېكىش» بىلەن «ئەپيۇن چېكىش» ئوخشاش بىر مەنىدىكى گەپ دەپ قارالغان. ھازىر «زەھەر چېكىش» نىڭ مەنىسى كەڭ دائىرىدە، يەنى: بىرىنچىدىن، زەھەرنىڭ دائىرىسى كەڭ، ئومۇمەن داۋالاشنى مەقسەت قىلمىغان ھالدا ناركوز دورىسى ۋە روھىي كېسەللىك دورىلىرىنى قالايمىقان ئىشلىتىشلەرنىڭ ھەممىسى زەھەر چېكىش دائىرىسىگە كىرىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، زەھەر چېكىشنىڭ ئۇسۇللىرى كۆپەيدى. ئىلگىرىكى بىرلا خىل بولغان زەھەرنىڭ ئىسىنى سۈمۈرۈش ھازىر ئېغىز ئارقىلىق ئىستېمال قىلىش، بۇرۇن ئارقىلىق سۈمۈرۈش، مۇسكۇلغا ئوكۇل قىلىپ ئۇرۇش ۋە تومۇرغا ئوكۇل قىلىپ ئۇرۇشقا قاراپ تەرەققي قىلدى.

زەھەر چېكىش قانداق خەۋپلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ؟

زەھەر چېكىشنىڭ جەمئىيەتكە بولغان خەۋپى:

(1) ئائىلىگە بولغان خەۋپى: ئائىلىدە زەھەر چەككۈچى پەيدا بولسا، ئۇ ئائىلە ئائىلىگە ئوخشىماي قالىدۇ. زەھەر چەككۈچى ئۆز - ئۆزىنى خاراپ قىلىش بىلەن بىرگە ئۆز ئائىلىسىگمۇ بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، ئائىلىسىنى ئىقتىسادي جەھەتتە ۋەيران بولۇش، قېرىنداشلار ياتلىشىش، ھەتتا ئادەم ئۆلۈشتەك خەتەرگە سۆرەپ كىرىدۇ.

(2) ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە بولغان زور بۇزغۇنچىلىقى: بىرىنچىدىن، زەھەر چېكىش بەدەنىدە كېسەللىك پەيدا قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىشقا تەسىر يەتكۈزىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ئىجتىمائىي بايلىقنىڭ زور دەرىجىدە زىيانغا ئۇچرىشى ۋە ئىسراپ بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، زەھەر چېكىش مۇھىتنىڭ ناچارلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ئىنسانىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش بوشلۇقىنى تارايتىۋېتىدۇ.

5. 毒品和戒毒知识

什么是毒品？

根据《中华人民共和国刑法》第357条的规定：毒品是指鸦片、海洛因、甲基苯丙胺（冰毒）、吗啡、大麻、可卡因以及国家规定管制的其他能够使人形成瘾癖的麻醉药品和精神药品。

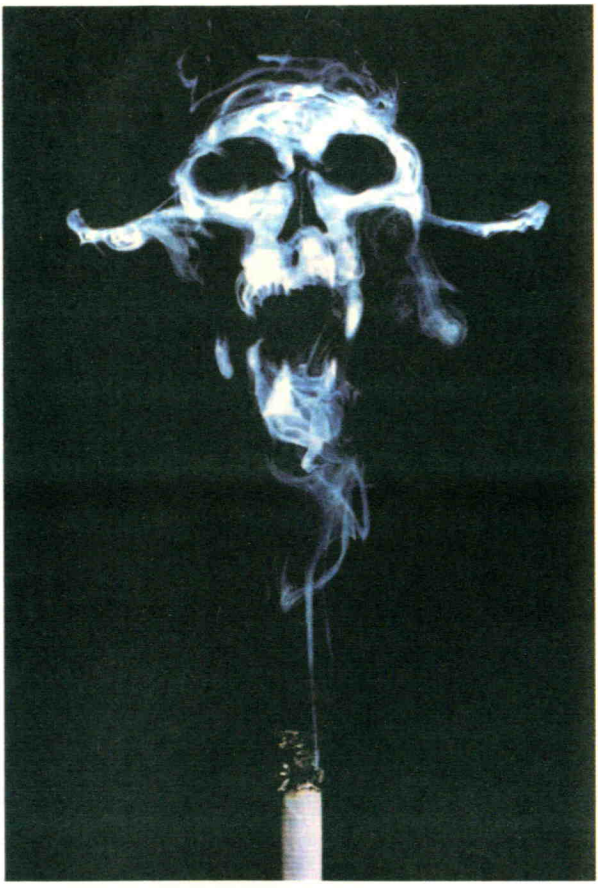

什么是吸毒？

是指非法使用毒品和通过注射器注射毒品。我国以前传统使用的毒品主要是鸦片，刚开始吸食鸦片的方式通过嘴和鼻子，人们把这种使用毒品叫做吸毒，人们以为吸毒和抽鸦片是同样意思的话。第一，现今吸毒的含义广泛，而且毒品的范围也广，一般把非法使用以治疗为目的的麻醉品和治疗精神病的药品也列入吸毒；第二，吸毒的方法增多。以前只是吸入鸦片烟一种，现在发展到用口吸食、鼻子吸入、肌肉注射和静脉注射。

吸毒带来的危害有哪些？

（1）对家庭的危害：家里如果有一个人吸毒，那么家庭就不会是正常的家庭。吸毒者不仅自己身陷毒瘾不能自拔，同时还会带来经济贫困和家破人亡的危险。

（2）对社会生产生活的危害：第一，吸毒会导致得病，丧失劳动能力；第二，使社会财富遭到重大损失和浪费的同时，吸毒会导致环境恶化，缩小人类生存空间。

(3) زەھەر چېكىش جەمئىيەت ئامانلىقىنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋېتىدۇ: زەھەر چېكىش تۇرلۈك قانۇنغا خىلاپ جىنايى قىلمىشلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، جەمئىيەت ئامانلىقىنى قالايمىقانلاشتۇرۇپ، ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى زور تەھدىت ئېلىپ كېلىدۇ. مەيلى قانداق ئۇسۇلدا زەھەر چېكىشتىن قەتئىينەزەر، ھەممىسى ئادەم بەدىنىگە زور زىيان ئېلىپ كېلىدۇ.

6. ساغلام تەندە ساپ ئەقىل

نادانلىق ــ سالامەتلىكنىڭ كۈشەندىسى

كۆپلىگەن ئادەملەر دۇنياغا كۆز ئېچىپ ھاياتلىق مۇساپىسىنى تولۇق باسا ـ باسمايلا بىقارار ئۆلۈپ كېتىدۇ ياكى ئازاب چېكىپ ئۆمۈرلۈك مېيىپ بولۇپ قالىدۇ. بۇ ئاساسەن تەبىئىي كېسەللىك سەۋەبىدىن بولماستىن، بەلكى دىققەتسىزلىكتىن، نادانلىق ۋە بىلىمسىزلىك سەۋەبىدىن بولىدۇ.

دۇنيا سەھىيە تەشكىلاتىنىڭ مەلۇماتىدىن قارىغاندا، كىشىلەر تۇرمۇشتا مۇداپىئە تەدبىرلىرىنى كۈچەيتمىشكە ئەھمىيەت بەرگەندە ھازىر كۆرۈلۈۋاتقان ئۆلۈم ـ يېتىم ھادىسىسىنىڭ 50% دىن ساقلانغىلى بولىدىكەن. بىز كۈندىلىك تۇرمۇشتا «ئۇنى تېخى تۇنۇگۈنلا كۆرگەنتىمغۇ؟»، «بىللە چاي ئىچىپ پاراڭلاشقانتۇق، قانداق بولۇپ ئۆلۈپ كەتكەندۇ؟» دەپ قالىمىز. بۇنىڭغا مەزكۇر تاجسىمان يۇرەك كېسەللىكىگە گىرىپتار بولۇپ تۇرۇقلۇق، ئېغىر نەرسە كۆتۈرگەن ياكى بىردىنلا جىددىي ھەرىكەت قىلغان ياكى كېچىدە ھاجەتكە چىققاندا ئورنىدىن بەك تېز قوپۇپ كەتكەنلىكى سەۋەب بولغان. شۇنىڭ بىلەن مېڭىسىگە قان يېتىشمەي، بېشى قېيىپ يىقىلىپ چۈشۈپ، مېڭىسىگە قان چۈشكەن، يۇرەك ھەرىكىتى بىردىنلا توختاپ قالغان. بۇنداق مەسىلىلەردە ئالىملار «ئۇچ يېرىم مىنۇت، ئۇچ يېرىم سائەت» كە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك، دېگەننى تەكىتلەيدۇ.

«ئۇچ يېرىم مىنۇت، ئۇچ يېرىم سائەت»

«ئۇچ يېرىم مىنۇت»: بۇ كېسەللىككە گىرىپتار بولغان بىمارلار ئويغانغاندا دەرھال ئورنىدىن تۇرماي، يېرىم مىنۇت يېتىۋىلىش، قوپۇپ يېرىم مىنۇت ئولتۇرۇۋىلىش، كېيىن ئىككى مىنۇت پۇتنى ساڭگىلىتىپ، يەنە يېرىم مىنۇت ئولتۇرۇۋىلىشنى كۆرسىتىدۇ، مۇشۇ ئۇسۇل ئۇچ يېرىم مىنۇت داۋاملاشتۇرۇلسا، بىر تىيىن خەجلىمەي، مېڭىگە قان يېتىشمەسلىك كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ.

«ئۇچ يېرىم سائەت»: ھەر كۈنى ئەتىگەن ئورنىدىن تۇرۇپ، يېرىم سائەت ھەرىكەت قىلىش، ھەرىكەت ئۆز ئەھۋالىغا قارىتا مۇۋاپىق بولۇشى شەرت. چۈشتە يېرىم سائەت ئۇخلاش ھاياتلىقتىكى فىزىئولوگىيىلىك ئېھتىياج، بولۇپمۇ ياشانغانلار كەچتە بالدۇر ئۇخلاپ سەھەر تۇرىدۇ. شۇڭا، چۈشتە ئۇخلاش تولىمۇ زۆرۈر. كەچ سائەت 6 ~ 7 گىچە يېرىم سائەت پىيادە يول ماڭسا

（3）吸毒会导致社会治安混乱。吸毒会导致各种违法行为，给社会稳定带来重大威胁。无论何种形式的吸毒，都会给人的身心健康带来巨大损害。

6. 智慧来自健康的体魄

无知是健康的枷锁

许多人睁开眼睛来到世上，在生命旅程没有完全开启之前就会死去或者身患残疾痛苦终生。这不是人类的自然疾病原因造成的，而是由忽视、无知和愚昧导致的。

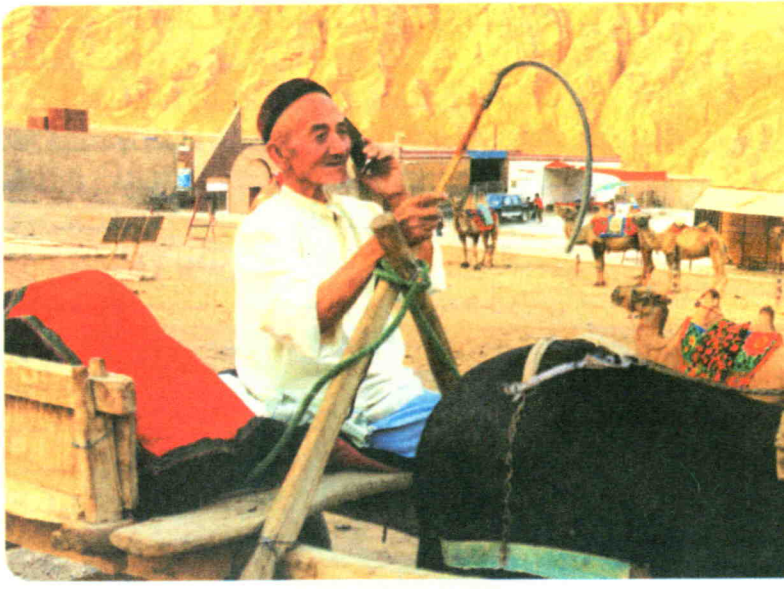

世界卫生组织的报告指出，如果人们在生活中重视预防措施，能避免50%现今产生的各种伤亡事件。我们在每天的生活中会感叹道："我不是昨天还见到他么？"、"我们在一起喝茶聊过天，他怎么会去世呢？"这是因为得了冠心病后，举了重东西、进行了激烈运动、晚上方便时蹲起过快，造成脑部缺血，头昏摔倒后脑部淤血，心脏停止跳动所致。针对这种问题，专家提出了"三个半分钟，三个半小时"的建议。

"三个半分钟，三个半小时"

"三个半分钟"是当患者早晨醒来时，不要立即起床，躺上半分钟后再起床，起床后在床上坐半分钟，然后再在床边两腿垂直半分钟。通过这样"三个半分钟"，可以不花一分钱，预防脑淤血的发生。

"三个半小时"，是每天早晨起来锻炼半个小时，运动量根据自身条件适当确定；每天中午睡觉半个小时，是人的生理需要，特别是对早睡早起的老年人，午睡很重要；每天晚上8至9点期间锻炼

ئۇيقۇنى ياخشىلاپ، يۇرەك مۇسكۇل تىقىلمىسى، يۇقىرى قان بېسىمىنىڭ قوزغىلىش نىسبىتىنى ئازايتىشقا پايدىلىق.

تۆت ئىشقا ئەمەل قىلىڭ

نوپۇزلۇق ئەربابلارنىڭ دەللىلىشىچە، كۆپلىگەن كىشىلەرنىڭ ياشلا ئۆلۈپ كېتىشى تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ ئىلمىي بولماسلىقىدىن، نادانلىق ۋە بىلىمسىزلىك سەۋەبىدىن بولىدىكەن.

هازىرقى زامان بىئولوگىيە ئىلمى شۇنى دەللىلەيدۇكى: سۈت ئەمگۈچى هايۋانلارنىڭ ئۆمرى ئۇنىڭ يېتىلىش دەۋرىنىڭ 4 ~ 5 هەسسىسىگە تەڭ بولسا، ئۇنداقتا ئادەمنىڭ يېتىلىش يېشى 20 ~ 25 ياشقىچە بولغاندا، ئادەمنىڭ ئەڭ قىسقا ئۆمرى 100 ياش، ئەڭ ئۇزاق تەبىئىي ئۆمرى 170 ياشقىچە بولۇشقا تېگىشلىك ئىكەن.

قانداق قىلغاندا ئوتتۇرا ياش (65 ياشتىن تۆۋەنلەر) ۋە ياشانغانلار (65 ياشتىن يۇقىرىلار) نىڭ كېسەللىككە قارشى تۇرۇش ئىممۇنىتېت كۈچىنى ئۆستۈرۈپ، ساغلام هالدا ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈشنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ؟

بۇ يەردىكى هالقىلىق مەسىلە كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا، تۇرمۇشتا مۇۋاپىق ئوزۇقلىنىشقا، مۇۋاپىق بەدەن چېنىقتۇرۇشقا، تاماكىنى تاشلاپ، هاراقنى تىزگىنلەشكە، ئومىدۋار، خۇشال - خۇرام روهىي هالەتنى ساقلاشقا ئەمەل قىلىشتىن ئىبارەت. شۇنداق قىلغاندىلا هەر خىل كېسەللىكلەرنىڭ يۈز بېرىشىنى 30% تۆۋەنلەتكىلى بولىدۇ؛ شۇنداق قىلغاندىلا كېسەللىكنى پەيدا قىلغۇچى خەتەرلىك ئامىللارنى تۇگىتىپ، قېرىپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئالغىلى، يۈرەك - مېڭە قان تومۇر كېسەللىكىنىڭ ئۆز بەدىنىدە كۆرۈلۈشىدىن، ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى پەيدا قىلىشىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ.

ئەڭ ياخشى دوختۇر — ئۆزىڭىز

تەكشۈرۈش، تەتقىقاتتىن مەلۇم بولۇشىچە، ئادەمنىڭ ساغلاملىقىنىڭ 15%ى تېببىي ئىلىم ۋە دورىغا باغلىق بولسا، قالغان 85% ى تۇرمۇش ئۇسۇلىغا باغلىق ئىكەن. شۇڭا، ئەڭ ياخشى دوختۇر — ئۆزىڭىز: ئەڭ ياخشى دورا — ۋاقىت؛ ئەڭ ياخشى روهىي هالەت — خاتىرجەملىك؛ ئەڭ ياخشى هەرىكەت — مۇۋاپىق چېنىقىش ۋە پىيادە يول مېڭىشتىن ئىبارەت.

ئوزۇقلۇق مەسىلىسى ناهايىتى مۇهىم. كىشىلەر دائىم «كېسەل ئېغىزدىن كىرىدۇ» دېيىشىدۇ. بۇ يالغۇز تازىلىقى ناچار، چىرىگەن، بۇلغانغان، سۈپەتسىز ئوزۇقلۇقنى يېمەسلىكنى تەكىتلىگەنلىك بولۇپلا قالماستىن، يەنە زۆرۈر بولمىغان ئوزۇقلۇقنى يەۋالماسلىقنى تەشەببۇس قىلغانلىقتۇر.

مۇۋاپىق ئوزۇقلانسىڭىز ئورۇقلاپمۇ، سەمرىپمۇ كەتمەي مۇۋاپىق تۇرىسىز. بەدىنىڭىزدىكى خولېستېرىننىڭ مىقدارى ئۆرلەپمۇ، تۆۋەنلەپمۇ كەتمەيدۇ، قانىنىڭ ئايلىنىش سۈرئىتى، يېپىشقاقلىق دەرىجىسى نورمالللىشىدۇ. ئۇنداقتا،

半个小时，能有效降低心肌梗塞和高血压的发作。

遵守四件事情

根据权威人士研究，多数人的死亡原因是生活方式不科学、愚昧和无知造成的。

现代生物知识证明，哺乳动物的生命是其生长成熟期的4至5倍，人的成熟年龄在20至25岁。这样计算，人的自然寿命最短的是100岁，最长的寿命能达到170岁。那么怎样才能让中年（65岁以下）和老年（65岁以上）人增强抗病免疫能力，以健康的状态保持长寿呢？

这里的关键是：预防疾病、营养合理、锻炼身体、戒烟控酒、保持精神愉悦、对生活充满信心，这样能有效降低30%的患病发生的可能性，消除致病的危险因素，预防衰老、预防心脑血管疾病和消耗导致重大危险的后果。

最好的医生是您自己

根据调查研究证实，人的健康15%依靠医学和药物，剩下的85%则依靠生活方式，因此最好的医生是您自己。最佳的药是时间，最好的精神状态是放心，最好的运动是适量的运动和步行。

营养非常重要，人们常说“病从口入”，这不仅强调不卫生、发霉、变质的食物，也包括不要营养过剩。适当的饮食能保持标准的体重和身材，体内的激素水平不会升高和降低，血流速度和黏稠度正常。怎样才能

قانداق قىلغاندا مۇڭاپىق ئوزۇقلىنىشنى ئەملىگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ؟ بۇنىڭ ئۈچۈن «بىر، ئىككى، ئۈچ، تۆت، بەش: قىزىل، سېرىق، يېشىل، ئاق، قارا» دىن ئىبارەت ئىككى جۈملە سۆز دۇنيا بويىچە ئەڭ ئىلمىي، ئەڭ مۇڭاپىق ئوزۇقلىنىش ئۇسۇلىدۇر.

«بىر، ئىككى، ئۈچ، تۆت، بەش» دېگەن نېمە؟

«بىر» دېگەننىڭ مەنىسى: ھەركۈنى بىر ئىستاكان سۈت ئىچىشنى كۆرسىتىدۇ. ھەر كۈنى بىر ئىستاكان سۈت ئىچىپ بەرگەندە، كالتسىي كەملىكتىن كۆرۈلىدىغان ھەرخىل سۆڭەك كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ. بىر ئادەم تۇغۇلۇشىدىن باشلاپ تاكى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە سۈت ئىچىپ بېرىشى كېرەك.

بالىلار ھەركۈنى ئىككى ئىستاكان سۈت ئىچىپ بەرسە، شۇنداقلا ۋىتامىن C بىلەن بىر تال ئارىلاشما ۋىتامىن B يېسە بوي ئېگىزلىكى، تەن ئېغىرلىقى نورمال، كېسەللىككە قارشى تۇرۇش ئىقتىدارى كۈچلۈك بولىدۇ.

ئۆستۈرۈش ھورمۇنلىرى كېچىسى ئاجرىلىپ چىققاچقا، سۈتنى كەچقۇرۇن ئۇخلاشتىن ئىلگىرى ئىچكەن ياخشى. سۈت گەرچە ئاددىي نەرسە بولسىمۇ، لېكىن بالىلارنىڭ بويىنىڭ ئۆسۈشى، ئەقىل ـ ئىدراكىنىڭ يېتىلىشى جەھەتتە غايەت زور رول ئويناىدۇ. شۇڭا، ھەركۈنلۈكى بىر ئىستاكان سۈت ئىچىپ بېرىشنى ھەرگىز ئۇنتۇپ قالماڭ.

«ئىككى» دېگەننىڭ مەنىسى: ھەر كۈنلۈكى 250 ~ 350 گرامغىچە كاربون ـ سۇ بىرىكمىلىرى (گۆش، كۆكتات شورپىسى) نى ئىستېمال قىلىش دېگەنلىك. بۇ تەخمىنەن 5 ~ 7 سەرگىچە بولغان تاماققا باراۋەر بولۇپ، تاماقنى كونترول قىلىشقا پايدىلىق. قەدىمكىلەرنىڭ «تاماقتىن بۇرۇن ئىچىسەڭ شورپا، بولۇرسەن سالامەت ۋە زىلۋا» دېگەنلىرى ھەرگىز ئارتۇقچە سۆز ئەمەس (بۇ يەردە دېيىلۋاتقىنى كۆكتات شورپىسى). ئورۇق ئادەم سەمىرىش ئۈچۈن تاماقتىن كېيىن شورپا ئىچسە، سېمىز ئادەم ئورۇقلاش ئۈچۈن تاماقتىن بۇرۇن شورپا ئىچىپ بەرسە بولىدۇ: شورپا بولمىسا، قورۇمىدىن ئازراق ئېلىپ ئۇستىگە قاينىتىپ سۇ قۇيسىڭىز شورپا بولىدۇ.

«ئۈچ» دېگەننىڭ مەنىسى: كۈندىلىك ئوزۇقلۇقتا ئۈچ ئۇلۇش ئاقسىل بولۇش كېرەك، دېگەنلىكتۇر. ئادەم نوقۇل ھالدا گۆشكىلا ياكى گۆشسىز تاماققىلا بېرىلىپ كەتمەسلىكى لازىم. تاماقتىكى ئاقسىلنىڭ تەركىبى زىيادە كۆپ بولۇپ كەتمەسلىكى يەك ئاز بولۇپ قالماسلىقى، كۈندىلىك ئوزۇقلۇقتا 1 سەردىن ئورۇق گۆش ياكى چوڭراق بىر تۇخۇم ۋە ياكى 2 سەر پۇرچاق بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

«تۆت» دېگەننىڭ مەنىسى: ئوزۇقلۇق تەركىبىنىڭ مۇڭاپىق بولۇشى، يېرىك بىلەن يۇمشاق ئارىلىشىپ كېلىشى، بەك تاتلىق ياكى بەك تۇزلۇق بولماسلىقى. كۈنلۈكى 3 ~ 4 ۋاق ئوزۇقلانسىمۇ، بەك تويۇپ كېتىشتىن

实现合理饮食呢？“12345，红、黄、绿、白、黑”被认为是世界上最科学的饮食方法。

“12345”是什么？

1是指每天一杯鲜牛奶，每天一杯牛奶能预防因钙缺乏而导致的各种骨质疾病。一个人从生至死每天都需要一杯牛奶。儿童每天喝两杯牛奶、吃一片维生素C和B能使孩子身高和体重正常并增强免疫能力。

生长激素晚上分泌，晚上睡觉之前喝牛奶效果好。牛奶虽然是简单的食物，但是对孩子的生长和大脑细胞的发育具有重要的作用，应每天坚持喝牛奶。

2是指每天摄取250至350克碳水化合物（肉和蔬菜汤），这相当于5至7两的食物，有利于控制饮食。古人说“饭前喝汤（蔬菜汤）会使人健康苗条”是非常有道理的。瘦人想长胖饭后喝汤，胖人想减肥先喝汤。这个汤非常简单，就是往炒好的菜里面加些开水。

3是指每天的食物中要保证有三种蛋白质。人不应该一味地吃肉食或者素食，饮食中的蛋白质不能太多也不能太少，每天的食物中要有1两瘦肉或者1个大一点的鸡蛋或者2两豆类。

4是指饮食要合理搭配，粗细结合，甜咸相宜，每天吃3至4顿饭，每顿不要吃得太饱

ساقلىنىش لازىم دېگەنلىكتۇر. بولۇپمۇ ياشانغانلار شۇنىڭغا دىققەت قىلىشى كېرەككى، تاماقنى بەك كۆپ يېمەسلىكى، تويۇش نىسبىتى 7 ~ 8 ئۇلۇشكىچە بولۇشى كېرەك. بۇ دېگەنلىك تاماق يەپ ئاشخانىدىن چىققاندا قورسىقىنىڭ تويمىغانلىقىنى، يەنە ئازراق تاماق بولسا ياخشى بولاتتى دېگەننى ھېس قىلىش كېرەك دېگەنلىكتۇر.

«بەش» دېگەننىڭ مەنىسى: ھەر ئادەم كۈنىگە 500 گرام سەي ـ كۆكتات بىلەن مېۋە ـ چېۋە ئىستېمال قىلىش دېگەنلىكتۇر. راك كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىشنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى كۈنلۈكى يېگى كۆكتات، مېۋە ـ چېۋىلەرنى كۆپرەك يەپ بېرىشتۇر. شۇنداق قىلغاندا يۇقىرى قان بېسىمى بولۇش، بەدەنده ماينىڭ ئېشىپ كېتىشىدىن ساقلىنىپ، راك كېسەللىكىنىڭ 50% ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ.

«قىزىل، سېرىق، يېشىل، ئاق، قارا» دېگەن نېمە؟

«قىزىل» دېگەننىڭ بىرىنچى مەنىسى: كۈنلۈكى 1 ~ 2 تال قىزىل شوخلا (پەمىدۇر) يەپ بېرىش دېگەنلىكتۇر. ئەرلەر كۈنلۈكى بىردانە قىزىل شوخلا يەپ بەرسە مەزى بېزى راكىنىڭ كۆرۈلۈشىنى 50% توسۇپ قالالايدۇ. چۈنكى قىزىل شوخلا بەدەندىكى ماينى ئېرىتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە.

«قىزىل» دېگەننىڭ ئىككىنچى مەنىسى: ساغلام كىشىلەر مۇڭاپىق ئۇزۇم ھارىقى (كۈنلۈك ئىستېمال مىقدارى 100 گرامدىن ئېشىپ كەتمەسلىكى كېرەك) ئىچىپ بەرسە ساغلاملىققا پايدىلىق، دېگەنلىكتۇر. زىيادە كۆپ ئىچىلگەن ھاراق سالامەتلىكنىڭ كۇشەندىسى بولۇپ قالىدۇ.

«سېرىق، يېشىل، ئاق، قارا»: جۇڭگولۇقلارنىڭ يېمەكلىكى تەركىبىدە كالتسىي بىلەن ۋىتامىن A كەمچىل. ۋىتامىن A كەمچىل بولسا، بالىلار ئاسانلا زۇكام بولۇپ قىزىپ قالىدۇ. ئانگىنا بولۇپ قالىدۇ. ئوتتۇرا ياشلىقلار ئۇڭايلا راك ياكى قان تومۇر قېتىش كېسەللىكىگە، ياشانغانلار كۆزى تورلىشىش، كۆرۈش سېزىمى ئاجىزلاش قاتارلىق كېسەللىكلەرگە گىرىپتار بولىدۇ. ئۇنداقتا، قايسى يېمەكلىكتە ۋىتامىن A كۆپرەك بولىدۇ؟ سەۋزە، تاۋۇز، سېرىق كۆمەقوناق، گۈش، لازا، يەرلىك كاۋا قاتارلىقلاردا ۋىتامىن A كۆپرەك بولىدۇ.

«يېشىل» دېگىنى ـ يېشىل كۆكتات ۋە مېۋە ـ چېۋىلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئىچىملىكلەردىن يېشىل چاي ئەڭ ياخشى. چۈنكى، يېشىل چاي تەركىبىدە بىر خىل ئوكسىدلىنىشقا قارشى ماددا بولۇپ، قېرىشنى كېچىكتۇرىدۇ. شۇڭا، ھازىرقى دۇنيادا كىشىلەرنىڭ يېشىل يېمەكلىكنى ئىستېمال قىلىشى تەكىتلەنمەكتە.

«ئاق» دېگىنىمىز: سۈلۈ تالقىنى ۋە سۈلۈ پارچىسىنى كۆپرەك ئىستېمال قىلىش دېگەنلىك. سۈلۈ ـ دىئابېت كېسەللىكىنىڭ شىپالىق دورىسى. ئۇنى مۇڭاپىق مىقدارىدا ئىستېمال قىلىپ بەرسە، خولېستېرىننىڭ مىقدارىنى تۆۋەنلەتكىلى بولىدۇ، يەنە ئۇنىڭ بىلەن ياشانغانلاردا بولىدىغان قەۋزىيەت كېسەللىكىنىمۇ داۋالىغىلى بولىدۇ.

或者太少，特别是老年人更应该注意，不要吃得太多太饱，7至8成饱，感觉如果再有一点就好的程度就可以了。

5是指每天消费500克水果和蔬菜，防治癌症的最好方法就是每天多吃新鲜水果和蔬菜，能防止高血压、高脂肪和降低患癌症50%的机会。

“红、黄、绿、白、黑”指的是什么？

红的第一层意思是每天吃1至2个西红柿，男人每天吃1个西红柿能阻止50%前列腺癌的机会。因为西红柿具有燃烧体内脂肪的功能。第二层意思是健康的人每天饮适量的红酒（每天不多于100克）有利于健康，超量的酒是健康的大敌。

“黄、绿、白、黑”：

中国人的饮食结构中缺乏钙和维生素A，缺乏维生素A，孩子易感冒发烧和患扁桃体炎，中年人易患癌症和动脉硬化，老年人容易眼花视力下降。富含维生素A的食物有胡萝卜、西瓜、黄玉米、辣子、肉、南瓜等。

“绿”是指绿色蔬菜和水果，饮料里面绿茶最好。因为绿茶里面有一种抗氧化物质能防止衰老，世界上倡导吃绿色食品也是这个道理。

“白”是指食用燕麦粉和燕麦块。燕麦是糖尿病的良药，适量食用能降低胆固醇量，还能治疗老年人的便秘。

«قارا» دېگەننىڭ مەنىسى: «قارا مور»نى كۆپرەك يەپ بېرىش دېگەنلىكتۇر. ئۇنىڭ دورىلىق قىممىتى يۇقىرى، قانىنىڭ يېپىشقاقلىق دەرىجىسىنى ۋە قاندىكى ماي تەركىبىنى تۆۋەنلىتىدۇ. ئۇ داۋاملىق ئىستېمال قىلىپ بېرىلسە، قانىنى سۈيۇقلاندۇرىدۇ ۋە قان يوللىرىنى راۋانلاشتۇرىدۇ. تاجىسمان يۈرەك كېسەللىكى ۋە مېڭە قان تومۇرلىرىنىڭ توسۇلۇپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ. ھازىر كۆپلىگەن رايونلاردىكى ياشانغانلاردا مېڭە قان تومۇرلىرىنىڭ توسۇلۇپ قېلىشىدىن كېلىپ چىققان خامۇشلۇق كېسەللىكى مەۋجۇت.

ئەگەر كىشىلەر كۈنلۈكى 5 ~ 10 گرامغىچە قارا مورنى ئىستېمال قىلىپ بەرسە، بۇ خىل كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئالالايدۇ. قارا موردا قورۇما قورۇپ يېسىمۇ ياكى شورپا قىلىپ ئىچسىمۇ بولىدۇ. «قارا» يەنە قونداق ئۇنى قاتارلىق قارا ئاشلىقلارنى مۇۋاپىق ئىستېمال قىلىشقىمۇ قارىتىلىدۇ.

بەدەن چېنىقتۇرۇش ــ ساغلاملىقنىڭ كاپالىتى

مۇۋاپىق ھالدا قانۇنىيەتلىك ھەرىكەت قىلىپ بەدەن چېنىقتۇرۇش ھەممە ئادەم ئۈچۈن ئورۇندىيالايدىغان، ساغلاملىققا كاپالەتلىك قىلىشنىڭ ياخشى ئۇسۇلىدۇر. چېنىقىش ئارقىلىق يۈرەك ـ مېڭە قان تومۇر كېسەللىكى، دىئابېت كېسەللىكى، سېمىزلىك كېسەللىكى ۋە سۆڭەكلەرنىڭ بوشىشىپ كېتىش كېسەللىكلىرىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ.

ئەڭ ياخشى ھەرىكەت پىيادە مېڭىش. پىيادە مېڭىش ــ قېتىشىپ قالغان ئارتېرىيىنى يۇمشىتىشنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۇك چارىسى. تەتقىقاتتا بىر يىل پىيادە مېڭىپ بەرسە، ئويۇپ قالغان قان نوكچىلىرىنىڭ ئۆزلۈكىدىن يوقىلىدىغانلىقى ئىسپاتلاندى. يول مېڭىش كۈنلۈكى يېرىم سائەتتىن كەم بولماسلىقى لازىم. سەھەردە ئىككى بىكەت كەلگۈدەك يول ماڭسا، 10 مىنۇت كېتىدۇ. قايتىش ئۈچۈن 10 مىنۇت ماڭسا، قالغان 10 مىنۇتتا ئۆيگە كېلىپ گۈللەرگە سۇ قويۇپ، تازىلىق قىلسىمۇ بولىدۇ ياكى يول ماڭماي 30 مىنۇت پەي توپ ئويناسا، ياكى 30 مىنۇت ھەرخىل ئۇسۇللار بىلەن چېنىقسىمۇ بولىدۇ.

تاماكا تاشلاپ، ھاراقنى چەك قويۇش

بەزىلەر تاماكا چېكىشنىڭ زىيىنىنى بىلىپ تۇرۇقلۇقمۇ يەنە تاماكا چېكىدۇ. ئۇلار «تاماكا چېكىش زىيانلىق» دېگەن گەپنى دوختۇرلارنىڭ كۆپتۈرمە تەشۋىقاتى، دەپ قارايدۇ. بەزى ياشلار تاماكا چېكىش «چوڭ بولغانلىق ۋە يىگىتلىكنىڭ ئىپادىسى» دەپ قارايدۇ. ئاخىرىدا ئۆپكە راكى ياكى تاجسىمان يۈرەك كېسەللىكىگە گىرىپتار بولغاندا پۇشايمانىنى ئالىدىغان قاچا تاپالمايدۇ. ئۇنداقتا، تاماكىنىڭ قانداق زىيىنى بار؟

1. تەدرىجىي ھالدا ئۆپكە قۇرۇلمىلىرىدىكى قىل تومۇرلارنىڭ توسۇلۇشىنى

“黑”是指多食用黑色的木耳。黑色木耳的药用价值高，能降低血黏稠度和脂肪，能疏通血管，能预防冠心病和脑血栓堵塞。现在许多地方有因为脑血栓而得痴呆症的老人，如果每天食用5至10克黑木耳，能预防老年痴呆症。黑木耳能炒菜和作汤。“黑”也指食用包谷等黑五类谷物。

锻炼是健康的保证

锻炼身体是健康的保证。

适量有规律的运动，锻炼身体，是每个人能做到和有益健康的好办法。通过锻炼，避免心脑血管疾病、糖尿病、肥胖症、骨质疏松症等病。

最好的运动是走路锻炼。走路是软化血管的最有效的方法。根据研究证实，坚持走一年，凝固的血栓能自动消失。走路锻炼每天不能少于半小时，早晨走两站路需要10分钟，回家需要10分钟，剩下的10分钟回家浇花或者搞卫生也可以，或者也可以玩30分钟的羽毛球，或者跳30分钟各种舞蹈加强锻炼。

戒烟控酒

有些人知道吸烟的危害还吸烟，他们认为那是医生夸张的宣传。有些青少年把吸烟当作成人的表现，最后导致得肺癌或者冠心病而后悔不已。那么吸烟有哪些危害呢？

(1) 会逐渐导致肺部毛细血管的堵塞；

(2) 导致脑血管疾病；

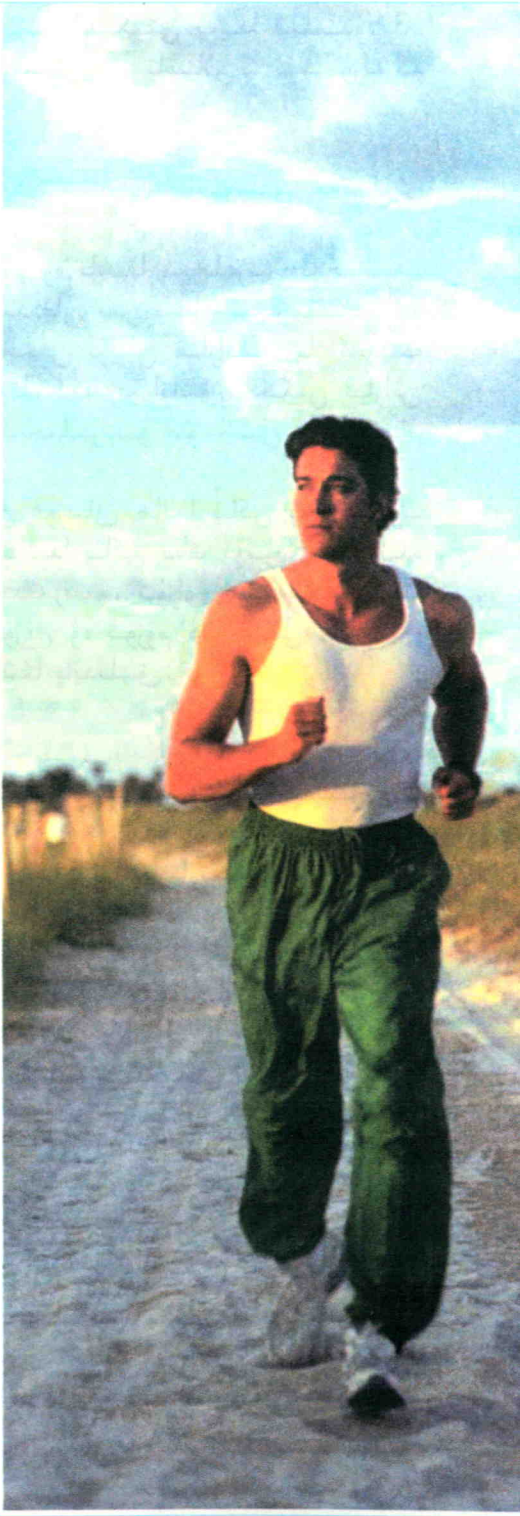

كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. 2. مېڭە قان تومۇر كېسەللىكىنى پەيدا قىلىدۇ. 3. ئۆپكە راكىنى قوزغايدۇ. 4. مۇھىتنى بۇلغايدۇ. 5. ياشلار - ئۆسمۈرلەرگە بولغان زىيىنى ناھايىتى زور.

نېمە ئۈچۈن ھاراقنا چەك قويۇشلا تەكتلىنىپ، پۈتۈنلەي چەكلەش تەكتلەنمەيدۇ؟

1) ھاراق — قوناق، ئارپا، گۈرۈچ، ئۈزۈم ۋە باشقا مېۋىلەرنى ئېچىتىپ پىششىقلاپ ئىشلەش ئارقىلىق بارلىققا كېلىدىغان بىر خىل ئىچىملىك. ئۇ قوش بىسلىق شەمشەرگە ئوخشاش. تارىختىن بۇيان ھاراقنى ئاز ئىچسە سالامەتلىككە پايدىلىق، كۆپ ئىچسە سالامەتلىككە زىيانلىق، دېگەن قاراش داۋاملىشىپ كەلدى. پەن - تەتقىقات نەتىجىلىرىمۇ بۇ خىل قاراشنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلىدى.

2) ھاراقنى تاماقتىن كېيىن ئىچىش، ئاچ قورساق ھالدا ياكى بەك توپۇق كەتكەندە ئىچمەسلىك كېرەك. ئاچ قورساق ھالدا ياكى بەك توپۇق كەتكەندە ئىچكەن ھاراق ئاشقازاننى ئوڭايلا كاردىن چىقىرىدۇ. ئۈزاق دۇملەنگەن گەمە ھاربىقى، تۆۋەن گرادۇسلۇق ئاق ھاراق، گۈرۈچ ۋە ئۈزۈم ھاربىقىنى مۇۋاپىق مىقداردا ئىچىش روھىي كەيپىياتنى ياخشىلاشقا پايدىلىق.

روھىي ساغلاملىق ھەممىدىن مۇھىم

ساقلىقنى ساقلاش ۋە ئۈزاق ئۆمۈر كۆرۈشنىڭ ئەڭ ئاساسلىق تەدبىرى — كۆڭۈلنى ئازادە تۇتۇش.

«ساغلاملىق دەستۇرى» دېگەن كىتابتا «يۇرەكنى ياشارتىشنىڭ سەككىز تۈرلۈك شىپاسى» ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۇلار:

1) كۆيۈنۈش: ئادەم ئۆزئارا كۆيۈنمىسە، ئاخىرىدا ئۆزىنى خار قىلىدۇ.

2) كۆڭۈل - كۆكسىنى كەڭ تۇتۇش، ئاق كۆڭۈل، مېھرىبان بولۇش، بەزى ئۇششاق ئىشلارنى كۆرسىمۇ كۆرمەسكە سېلىش.

3) ساغلام كەيپىياتنى تۈرغۇزۇش، چېچىلماسلىق، ئاچچىق يۇتماسلىق.

4) كۆڭۈل - كۆكسى دەريادەك بولۇش، ئىچى تار، ھەسەتخور بولماسلىق.

5) ۋاپادار بولۇش، ئاتا - ئانا، ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - يار، ئاغا - ئىنى، بۇرادەرلىرىگە ساداقەتمەن بولۇش، كۆيۈنۈش.

6) ئېغىر - بېسىق، تەمكىن ۋە سالماق بولۇش.

7) باشقىلارغا ياردەم بېرىشنى خۇشاللىق دەپ بىلىش.

8) مىننەت قىلماسلىق. ياخشى ئىش قىلغاندا مىننەت قىلماسلىق، ئۆتۈپ كەتكەن ئىشلىرىغا پۇشايمان قىلماسلىق.

بۇ سەككىز خىل شىپالىق دورىنى تەپەككۇر قاچىسىغا سېلىپ، زېرىكمەي سۈس ئوتتا ئاستا قورۇڭ. قانچە يۇمشاق، قانچە ياخشى قورىسىڭىز ئۇ شۇنچە تەملىك بولىدۇ.

(3)引发肺癌；
(4)污染环境；
(5)对青少年的危害更大。

为什么只提倡控酒不禁酒？

1．酒是通过发酵玉米、白粮、大米、葡萄和其他水果而酿成的饮料。酒像双刃的剑，从古代起人们就认为少量饮酒有益于健康，多了对身体有害。研究证实，这种看法是有道理的。

2．应饭后饮酒，但不应空肚子或者饱腹饮酒。空肚子或者饱腹饮酒容易对肠胃造成伤害，适量饮用老窖酒、米酒、葡萄酒有利于精神处于良好状态。

精神健康最重要

保持健康和长寿的最有效的措施是心情舒畅。《健康宝典》中提出了让心脏年轻的八种药方：

（1）关爱。相互漠不关心会导致自己消沉；

（2）放开心胸，要善良友善，对一些使人不高兴的事视而不见；

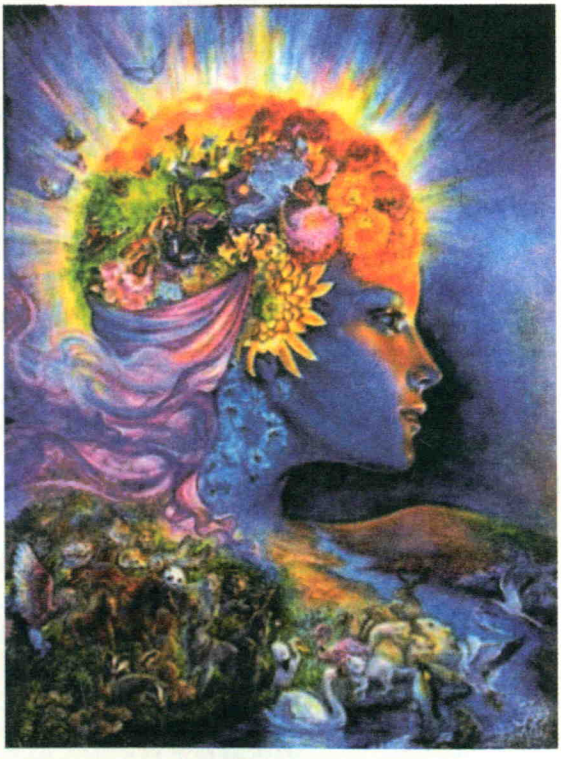

（3）保持健康情绪不急躁生气；

（4）心胸宽广，不要心胸狭窄、嫉妒；

（5）忠诚，对父母、亲友、爱人孩子、兄弟保持忠诚；

（6）稳重，要谨慎、敏捷；

（7）助人为乐；

（8）做好事不要图报，对过去的事不要后悔。

请把这良方放到你思想的锅里，用慢火细煮弥久愈香。

پايدىلىنىلغان ماتېرىياللار

1. ئىسلاهات، ئېچىۋېتىشنىڭ 30 يىللىق خاتىرىسى ـ تۇرپاندىكى نەتىجىلەر ـ تەشۋىقات تېزىسى» (ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە)، تۇرپان ۋىلايەتلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى تۈزگەن، 2008 ـ يىلى ئۆكتەبىر.

2. «تۇرپان هۆكۈمەت توری» (خەنزۇچە).

3. «سېھرىلىك تۇرپان» (خەنزۇچە)، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2004 ـ يىلى نەشرى.

4. «تۇرپان تارىخى» (خەنزۇچە)، تۇرپان ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەهكىمە تۈزۈشكە تەشكىللىگەن، 2007 ـ يىلى نەشرى.

5. «تۇرپان يىلنامىسى» (خەنزۇچە)، 2008 ـ يىلى نەشرى.

6. «تۇرپان گېزىتى»، 2007 ـ يىلى 16 ـ ئاۋغۇست سانى، ئۆمەر قادىرنىڭ «سىڭگىم مىڭئۆيلىرى» ناملىق ماقالىسى.

7. «شىنجاڭ تارىخىدىكى مەشهۇر شەخسلەر» (5 قىسىم)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2007 ـ يىلى 12 ـ ئاي نەشرى.

8. «تۇرپان خەلق چۆچەكلىرى»، «تۇرپان خەلق قوشاقلىرى»، تۇرپان ۋىلايەتلىك خەلق ئەدەبىياتى توپلاملىرى تەهرىر هەيئىتى 1992 ـ يىلى تۈزگەن.

9. «ئۇيغۇر ئۆرپ ـ ئادەتلىرىدىن ئۆرنەكلەر»، ئەنۇەر تۇرسۇن ئەپەندى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2007 ـ يىلى نەشرى.

10. «ئۇيغۇر ئۆرپ ـ ئادەتلىرى»، ئابدۇكېرىم راخمان، رەۋەيدۇللا هەمدۇللا، شېرىپ خۇشتار، شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1996 ـ يىلى نەشرى.

11. «تۇرپانشۇناسلىق تەتقىقاتى»نىڭ مۇناسىۋەتلىك سانلىرى.

12. «تۇرپانغا مۇهەببەت»، سىياسىي كېڭەش تۇرپان ۋىلايەتلىك خىزمەت كومىتېتى 2001 ـ يىلى تۈزۈپ باستۇرغان.

13. «تۇرپان قېيىت مەشرىپى توغرىسىدا»، ئىبراهىم هەمدۇللا، «تۇرپان» ژۇرنىلى، 2008 ـ يىللىق 1 ـ سان.

14. «تۇرپان قىزى»، ئىلهام سەدۇللا، ئەركىن كېرىمى، «تۇرپان» ژۇرنىلى 2006 ـ يىلى 3 ـ سان.

15. «پىچان تارىخ ماتېرىياللىرى»، 8 ـ قىسىم، پىچان ناهىيىلىك سىياسىي كېڭەش تارىخ ماتېرىياللىرى كومىتېتى تۈزگەن.

16. «پىچان تارىخ ماتېرىياللىرى» («لۇكچۇننىڭ قىسقىچە تارىخى»)، ئابدۇرېشىت ئەخمەت، 16 ـ قىسىم، پىچان ناهىيىلىك سىياسىي كېڭەش تارىخ ماتېرىياللىرى كومىتېتى، 2000 ـ يىلى تۈزگەن.

参考资料

1．《纪念改革开放30年——吐鲁番辉煌成就宣传提纲》（汉、维吾尔文版），吐鲁番地委宣传部编写，2008年9月出版；

2．吐鲁番政府网（汉文版）；

3．《神奇的吐鲁番》（汉文版），新疆大学出版社，2004年出版；

4．《吐鲁番历史》（汉文版），吐鲁番地委行署负责编写，2007年出版；

5．《吐鲁番年鉴》（汉文版），2008年出版；

6．选自《吐鲁番日报》2007年8月16日版《胜金乡千佛洞》，作者吾买尔·卡德尔；

7．《新疆历史名人》（共五册），新疆人民出版社，2007年12月出版；

8．《吐鲁番民间故事》、《吐鲁番民谣》，吐鲁番地区民间文学编撰委员会1992年编辑；

9．《维吾尔族民俗精选》，作者艾尼瓦尔·吐尔逊，新疆大学出版社，2007年出版；

10．《维吾尔族民俗》，作者阿布都克里木·热合曼、热维都拉·汗木都、西热甫·胡西塔尔，新疆青少年出版社，1996年出版；

11．《吐鲁番学研究》有关期刊；

12．《火洲情》，政协吐鲁番地区委员会编，2001年出版；

13．《关于吐鲁番克依提麦西莱甫》，选自《吐鲁番》杂志2008年第一期，作者伊布拉音·汗木都拉；

14．《吐鲁番姑娘》，选自《吐鲁番》杂志2006年第3期，作者依力汗木·赛都拉、艾尔肯·克里木；

15．《鄯善历史资料》第八册，政协鄯善县委员会历史资料编委会编；

16．《鄯善历史资料》（《鲁克沁简史》）第十六册，作者阿布都热西提·艾合买提，政协鄯善县委员会历史资料编委会 2000年编辑；

17. «ئۇيغۇرلاردا پەرزەنت تەربىيىسى»، يارمۇھەممەت تاھىر تۇغلۇق، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2001 ـ يىلى نەشرى.

18. «ئادەمنىڭ 100 ياشقا كىرىشى چۈش ئەمەس»، تۈزگۈچى: مۇھەممەت تۇردى ھاجى، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 2003 ـ يىلى نەشرى.

19. «مىللىتىمىزدىكى ئېسىل مەنىۋى بايلىق: ئۇيغۇر خەلق مەشرەپلىرى»، ئەختەم ئۆمەر، «جۇڭگو مىللەتلىرى» ژۇرنىلى، 2008 ـ يىللىق 3 ـ سان.

20. «ئاتا ـ ئانام ئۈگۈتلىرىدىن 100 ‹يامان بولىدۇ›»، ئابدۇۋارىس رەھىم، «جۇڭگو مىللەتلىرى» ژۇرنىلى، 2008 ـ يىللىق 3 ـ سان.

17. 《维吾尔族的子女教育》，作者亚尔买买提·塔依尔·吐格鲁克，新疆大学出版社，2001年出版；

18. 《人活到100岁不是梦》，编者买买提·吐尔地哈吉，喀什维吾尔文出版社，2003年出版；

19. 《民族的优秀精神财富：维吾尔族麦西莱甫》，作者艾合塔木·乌买尔，选自《中国民族》2008年第3期；

20. 《父母教育100个禁忌》，作者阿布都瓦里斯·热依木，选自《中国民族》2008年第3期。

كىتاب ئىسمى: سۆيۈملۈك يۇرتىمىز
تۈزگۈچى: ئۆمەرجان سىدىق
تەرجىمە قىلغۇچى: ئەسقەر قېيۇم
مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەنۋەر قۇتلۇق
تەكلىپلىك مۇھەررىرلىرى: باربجان زەپەر، ياڭ جېنمىڭ
مەسئۇل كوررېكتورى: گۈلباھار توختەم
تەكلىپلىك كوررېكتورلىرى: ساتتار ئەيسا، ياڭ جېنمىڭ
مۇقاۋا ۋە ئىچ بەتلەرنى لايىھىلىگۈچى: نۇرمۇھەممەد ئۆمەر ئۇچقۇن
سۈرەتلەرنى تارتقۇچىلار: ئابلىز غوجامنىياز، ئۆمەرجان سىدىق، لىيۇ جيەن، ئەركىن كېرىمى،
ئابدۇشۈكۈر ئىسمايىل
رەسىملەرنى سىزغۇچىلار: ئابلەت ئەخمەتنىياز، مەخمۇتجان نۇردۇنىياز، خەلچىگۈل قادىر، ئوسمانجان ئابلىز
ھۆسنخەتلەرنى يازغۇچىلار: ئەبەيدۇللا جامايىدىل، روزى مۇھەممەت
نەشرىيات: قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى
شىنجاڭ ئېلېكترون ئۇن- سىن نەشرىياتى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى شىخۇڭ غەربىي يولى 36 - قورۇ
پوچتا نومۇرى: 830000
تارقاتقۇچى: شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى
زاۋۇت: شىنجاڭ يىبەيفېڭ مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتى
فورماتى: 1092×787 مىللىمېتىر 1/16
باسما تاۋىقى: 23.5
قىستۇرما بېتى: 8
نەشرى: 2009-يىل 12 - ئاي 1 - نەشرى
بېسىلىشى: 2010 - يىل 2 - ئاي 1 - قېتىم بېسىلىشى
باسما سانى: 4000
كىتاب نومۇرى: ISBN 978 - 7 - 5373 - 2003 - 0
باھاسى: 78.00 يۈەن

(باسما ۋە تۈپلەشتە خاتالىق كۆرۈلسە زاۋۇت بىلەن ئالاقىلىشىڭ)

مۇقاۋا، بەت لايىھىلىگۈچى: نۇرمۇھەممەد ئۆمەر ئۇچقۇن

ISBN 978-7-5373-2003-0
9 787537 320030 >
（民文）定价：78.00元